УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Андрија Р. Јовановић

СОВЈЕТСКО – ЈУГОСЛОВЕНСКИ ОДНОСИ У ОБЛАСТИ ЕНЕРГЕТИКЕ: 1970 – 1985: СЛУЧАЈ НАФТЕ И ГАСА

Докторска дисертација

Београд, 2026

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Andrija R. Jovanović

SOVIET – YUGOSLAV REALTIONS IN THE FIELD OF ENERGY: 1970 – 1985: THE CASE OF OIL AND GAS

Doctoral dissertation

Belgrade, 2026

Ментор:

проф. др Алексеј Тимофејев, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Дубравка Стојановић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

доц. др Немања Радоњић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Јелена Рафаиловић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

др Владимир Андрић, виши научни сарадник, Институт економских наука, Београд

Датум одбране:_____

Совјетско – југословенски односи у области енергетике: 1970 – 1985: случај нафте и гаса

САЖЕТАК: Предмет истраживања ове дисертације су настанак, динамика и последице енергетске сарадње Југославије и Совјетског Савеза у области нафте и природног гаса. Истраживање полази од претпоставке комплементарности две привреде, односно југословенског структурног дефицита у енергетским сировинама и развијене прерађивачке индустрије, насупрот совјетском енергетском изобиљу и потреби за увозом најразличитијих готових производа, али и обојених метала у југословенском случају. Овај вид односа довео је до асиметричне економске међузависности две државе. Методолошки дисертација се заснива на анализи обимне архивске грађе југословенских и совјетских архива, статистичких података о производњи, потрошњи и трговини енергентима, као и на анализи релевантне домаће и стране литературе. Такође, дисертације примењује мултидисциплинарни приступ који тежи да повеже историју, економију и међународне односе.

У првом делу истраживања реконструише се развој индустрије нафте и природног гаса у Југославији и Совјетском Савезу, као и улога ових енергената у хладноратовском поретку, са нагласком на енергетску димензију европског детанта. Потом се анализирају модернизацијски и реформски процеси у југословенској привреди, развој потрошње енергената и утицај енергетских криза, који су заједно довели до стварања увозне зависности од нафте, као саставног дела југословенског развојног модела. Централни део дисертације састоји се из два дела посвећених нафти и природном гасу. Они се фокусирају на успостављање принципа „нафта за обојене метале“ и његовим последицама, улози нафте и природног гаса у југословенској привреди и совјетско – југословенској трговинској размени и процесу гасификације Југославије. Коначно, битан део јесте и анализа политичког аспекта ове сарадње.

Дисертација закључује да је енергетска сарадња две државе почивала истовремено на узајамно корисној и комплементарној сарадњи, те доприноси разумевању енергетске димензије совјетско – југословенских односа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Совјетски Савез, нафта, природни гас, комплементарност, енергетска зависност, Хладни рат, детант.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Општа савремена историја

Soviet – Yugoslav Relations in the Field of Energy: 1970 – 1985: The Case of Oil and Gas

SUMMARY: This dissertation examines the emergence, dynamics and consequences of energy coopration between Yugoslavia and the Soviet Union it the fields of oil and natural gas. It departs from the assumption of economic complementarity between the two systems. Yugoslavia's structural deficit of energy resources and its developed processing industry stood in contrast to the Soviet Union's energy abundance and need to import a broad range of manufactured goods, including non–ferrous metals from Yugoslavia. This relationship produced an asymmetric economic interdependence between the two states. Methodologically, the dissertation rests on extensive Yugoslav and Soviet archival sources, statistical data on the production, consumption, and trade of energy, as well as relevant domestic and internation literature, and applies a multidisciplinary approach linking history, economics, and international relations.

The first part reconstructs the developement of the oil and gas industries in Yugoslavia and the Soviet Union and the place of these energy sources in the Cold War order, with particular emphasis on the energy dimension of European detente. It then analyses modernization and reform processes in the Yugoslav economy, the evolution of energy consumption, and the impact of energy crises, which together produced an imoprt dependence on oil as a constitutive element of Yugoslavia's developemental model. The central part, divided in two sections, is devoted to oil and natural gas. It focuses on the establishment and consequences of the "oil for non–ferrous metals" principle, the role of oil and gas in the Yugoslav economy and in Soviet – Yugoslav trade, and the process of Yugoslavia's gasification. Finally, the disertation examines the political dimension of this cooperation.

It concludes that energy cooperation between the two states rested on mutually beneficial, complementary exchange, and contributes to a better understanding of the energy dimension of Soviet – Yugoslav relations.

KEYWORDS: Yugoslavia, Soviet Union, Oil, Natural Gas, Complementarity, Energy Dependence, Cold War, Detente.

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: General Modern History

САДРЖАЈ

СПИСАК ТАБЕЛА ..... **II**

СПИСАК ГРАФИКОНА ..... **VI**

СПИСАК СЛИКА ..... **VIII**

ПРЕДГОВОР **1**

1. УВОД **10**

1.1. Основни енергетски појмови **11**

1.1.1. Нафта и природни гас **12**

1.2. Развој индустрије нафте и природног гаса у Совјетском Савезу и Југославији до почетка 70–их година **14**

1.2.1. Развој совјетске нафтне индустрије до краја Другог светског рата **14**

1.2.2. Развој совјетске нафтне индустрије након Другог светског рата **19**

1.2.3. Развој совјетске гасне индустрије **23**

1.2.4. Развој система нафтовода и гасовода на територији Совјетског Савеза **26**

1.2.5. Индустрија нафте на југословенском простору до краја Другог светског рата **28**

1.2.6. Индустрија нафте у Југославији након Другог светског рата **35**

1.3. Нафта и природни гас у хладноратовском светском поретку **41**

1.3.1. Сарадња у области нафте: почетак сарадње СССР–а и Западне Европе **41**

1.3.2. Сарадња у области природног гаса: стварање политичких услова **44**

1.3.3. Преговори и успостављање „гасног моста“ **48**

1.3.4. „Договор века“: Централна тачка европске енергетске сарадње у Хладном рату **51**

1.3.5. Последице „Договора века“ **57**

2. МОДЕРНИЗАЦИЈА, РЕФОРМА И ЕНЕРГЕТСКА КРИЗА: СТВАРАЊЕ ЗАВИСНОСТИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРИВРЕДЕ ОД УВОЗА НАФТЕ **60**

2.1. Модернизација, моторизација и механизација у југословенској привреди током 60–их година **60**

2.2. Привредна реформа: „јаз“ између базичних и прерађивачких индустрија као основа југословенске енергетске зависности **64**

2.3. Развој експлоатације и прераде нафте: негативни процеси у југословенској нафтној индустрији **70**

2.4. Југословенска потрошња нафте, увозна зависност и утицај енергетске кризе **81**

3. ЈУГОСЛОВЕНСКО – СОВЈЕТСКИ ОДНОСИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ЕКОНОМИЈА У ПРВОМ ПЛАНУ **88**

3.1. Економски односи Југославије и Совјетског Савеза од 1945 до 1948. године **88**

3.2. Економска сарадња од 1955. до 1965. године: од нормализације совјетско – југословенских односа до Привредне реформе 93
3.3. Југословенско – совјетски економски односи након Привредне реформе (1965–1980) 102
3.4. Економска сарадња Совјетског Савеза и Југославије у периоду криза (1981–1985) 109
3.5. Совјетски Савез и Југославија: узајамно корисна сарадња комплементарних економија 119
4. СОВЈЕТСКО – ЈУГОСЛОВЕНСКА САРАДЊА У ОБЛАСТИ НАФТЕ 125
4.1. Успостављање темељног принципа сарадње: „нафта за обојене метале“ (1970–1971) 125
4.2. Совјетски кредити за југословенску индустрију: последице договора „нафта за обојене метале“ 138
4.3. Улога совјетске нафте у југословенској енергетској потрошњи и југословенско – совјетској трговинској размени 148
4.4. Увоз совјетске нафте у Југославију: правци снабдевања, транспорт и највећи потрошачи 179
4.5. Реекспортни послови везани за совјетску нафту и совјетска помоћ у додатним испорукама нафте 192
4.6. Нафта као терен совјетског политичког утицаја 197
5. СОВЈЕТСКО – ЈУГОСЛОВЕНСКА САРАДЊА У ОБЛАСТИ ПРИРОДНОГ ГАС 203
5.1. Значај природног гаса у југословенској енергетској потрошњи 203
5.2. Преговори и закључивање уговора о увозу природног гаса из Совјетског Савеза 207
5.3. Гасификација Југославије: изградња инфраструктуре неопходне за увоз совјетског гаса 216
5.4. Улога природног гаса у југословенској енергетској потрошњи и југословенско – совјетској трговинској размени 226
5.5. Југословенско учешће у „Договору века“: могућност да се осигурају додатне испоруке совјетског природног гаса 243
5.6. Политичка ограничења гасификације и југословенско – совјетске сарадње у области природног гаса 254
6. ЗАКЉУЧАК 260
7. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 268
8. БИОГРАФИЈА 282

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела 1. Структура потрошње примарне енергије на светском нивоу **14**
Табела 2. Производња сирове нафте у Руском Царству и Сједињеним Америчким Државама од 1897. до 1902. године (милион тона) **16**
Табела 3. Извоз нафтних деривата из СССР–а током 20–их година (милион тона) 18
Табела 4. Производња нафте у СССР у кључним нафтоносним регионима (милион тона) **21**
Табела 5. Производња нафте на југословенском простору у периоду од 1868. до 1918. године (тоне) **31**
Табела 6. Производња нафте у Краљевини Југославији и окупираним територија од 1919. до 1944. године (тоне) **35**
Табела 7. Производња нафте у Југославији од 1945. до 1969. године (тоне) **39**
Табела 8. Производња природног гаса у Југославији од 1945. до 1969. године (милиони $м^3$) **41**
Табела 9. Билансне резерве енергетских ресурса, односно оне резерве које се у стадијуму техничко – технолошког развоја југословенске привреде у посматраном периоду (70–те године) могу користити **61**
Табела 10. Статистика моторних возила у Југославији од 1960. до 1970. године: **62**
Табела 11. Структура потрошње енергије у Југославији (1957–1979) **63**
Табела 12. Структура потрошње доминантних нафтних деривата у Југославији ..**63**
Табела 13. Југословенска спољна трговина у периоду од 1970. до 1985. године (милијарде долара) **68**
Табела 14. Удео вредности увоза у укупној вредности производње главних индустријских грана СФРЈ 1966. и 1974. године.....**70**
Табела 15. Југословенска нафтно–гасна налазишта са годинама експлоатације **72**
Табела 16. Југословенска производња сирове нафте у периоду од 1965. до 1979. године (милион тона).....**73**
Табела 17. Рафинеријски капацитети у Југославији 1965–1984. године (милион тона) **74**
Табела 18. Прерада нафте (производња деривата) и потрошња нафтних деривата у Југославији у периоду од 1965. до 1983. године (милион тона) **74**
Табела 19. Увоз нафте у Југославију у периоду од 1965. до 1985. године (милион тона) **75**
Табела 20. Доступни и искоришћени рафинеријски капацитети у Југославији у периоду од 1970. до 1983. године (милион тона) **78**
Табела 21. Раст вредности југословенског увоза у периоду од 1973. до 1980. године (милион тона; долари).....**84**
Табела 22. Удео вредности нафте у вредности укупног југословенског увоза **84**
Табела 23. Структура југословенско – совјетске робне размене у периоду од 1981. до 1985. године **115**

Табела 24. Југословенски и совјетски удео у укупној вредности спољне трговине две државе у периоду од 1970. до 1985. године....**123**
Табела 25. Совјетске испоруке нафте и нафтних деривата предвиђене дугорочним споразумом за период од 1971. до 1975. године (хиљаду тона) **129**
Табела 26. Испоруке југословенских обојених метала и сировина за обојену металургију предвиђене дугорочним споразумом за период од 1971. до 1975. године (хиљаду тона)....**130**
Табела 27. Испоруке совјетских сировина предвиђене разменом писама Сиротковић – Бајбаков (југословенски предлог) (хиљаду тона)....**135**
Табела 28. Узајамне испоруке совјетских и југословенских сировина предвиђене разменом писама Сиротковић – Бајбаков (совјетски предлог) (хиљаду тона) **135**
Табела 29. Предвиђене међусобне испорука нафте и обојених метала у периоду од 1976. до 1980. године (хиљаду тона) **136**
Табела 30. Структура југословенско – совјетске трговинске размене у складу са Споразумима о дугорочној размени роба **149**
Табела 31. Предвиђена и реализована потрошња сирове нафте и увоз сирове нафте у периоду од 1970. до 1985. године (милиони тона)....**152**
Табела 32. Уговорени увоза нафте из СССР–а, на основу петогодишњих и годишњих уговора о робној размени (милион тона)....**153**
Табела 33. Југословенски увоз нафте у периоду од 1970. до 1985. године (количина у милионима тона; вредност у милионима долара) **154**
Табела 34. Увоз совјетске нафте у Југославију у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона) **156**
Табела 35. Совјетске испоруке нафте Југославији, пореклом из других држава (милион тона) **158**
Табела 36. Највећи снабдевачи југословенског тржишта нафтом у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона)....**159**
Табела 37. Удео домаће и совјетске нафте у укупно расположивој нафти у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона) **161**
Табела 38. Договорене и испоручене количине совјетске нафте у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона)....**162**
Табела 39. Просечна цена увозне нафте по тони и цена совјетске нафте по тони у периоду од 1970. до 1985. године (у доларима) **164**
Табела 40. Укупна вредност југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1970. до 1985. године (милион долара)....**165**
Табела 41. Удео вредности сирове нафте у вредности увоза из Совјетског Савеза и у укупној југословенско – совјетској трговинској размени у периоду од 1970–1985. године **167**
Табела 42. Вредност југословенско – совјетске трговинске размене по петогодишњим периодима (милијарде долара)....**168**

Табела 43. Удео вредности совјетске нафте у укупној вредности увоза и трговинске размене између Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1971. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) (милијарде долара).....**169**
Табела 44. Укупни увоз нафтних деривата и увоза деривата из СССР–а у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона).....**170**
Табела 45. Уговорене, испоручене и евидентиране количина совјетских нафтних деривата у периоду од 1970. до 1985. године (хиљаде тона).....**172**
Табела 46. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупном увози и трговинској размени између Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1971. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) (милијарде долара).....**175**
Табела 47. Удео поморског, речног и железничког транспорта у укупном транспорту увозне нафте од 1970. до 1985. године.....**189**
Табела 48. Планирана динамика испорука Југословенским нафтоводом (милион тона).....**189**
Табела 49. Искоришћеност капацитета нафтовода у прве четири године рада (до 1. марта 1983. године) (милион тона).....**190**
Табела 50. Удео највећих потрошача у потроши природног гаса у Југославији, 1970. године.....**204**
Табела 51. Југословенска потраживања природног гаса у периоду од 1975. до 1985. године, на основу писма упућеног Савету министара СССР–а, од 18. септембра 1972. године (милијарде $м^3$).....**210**
Табела 52. Увоз совјетског природног гаса предвиђен уговором од 15. априла 1975. године (милијарде $м^3$).....**212**
Табела 53. Постојећи гасоводи на територији СР Хрватске 1970. године.....**217**
Табела 54. Постојећи гасоводи на територији СР Србије 1970. године.....**217**
Табела 55. Потрошачи гаса на територији СР Србије (САП Војводине) 1970. године.....**218**
Табела 56. Гасоводи које треба изградити до 1975. године у складу са програмима гасификације Југославије.....**220**
Табела 57. Најзначајнији гасоводи у Југославији до 1985. године.....**224**
Табела 58. Испоруке природног гаса из СССР–а предвиђене уговором из 1975. године, петогодишњим и годишњим протоколима о робној размени (милијарда $м^3$).....**227**
Табела 59. Количина природног гаса предвиђена годишњим протоколима и количина гаса испоручена из СССР–а, у периоду од 1976. до 1985. године (милијарда $м^3$).....**228**
Табела 60. Производња и потрошња природног гаса у Југославији и удео увозног гаса у укупној потрошњи, у периоду од 1970. до 1985. године (милијарду $м^3$).....**229**
Табела 61. Удео потрошње мазута у укупној потрошњи нафтних деривата у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона).....**233**

Табела 62. Потрошња мазута у индустријској производњи и потрошња мазута у производњи електричне енергије у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона) **235**
Табела 63. Удео природног гаса у укупној потрошњи примарне енергије у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године **236**
Табела 64. Структура потрошње природног гаса у Југославији, у периоду од 1979. до 1984. године **237**
Табела 65. Удео вредности природног гаса у укупном увози и укупној трговинској размени Југославије и СССР–а, у периоду од 1978. до 1985. године (милион долара) **239**
Табела 66. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности увоза из СССР–а, у периоду од 1978. до 1985. године (милион долара) **240**
Табела 67. Табела удела вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности увоза и трговинске размене између Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1981. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) (милијарде долара) **242**

СПИСАК ГРАФИКОНА

Графикон 1. Процењени укупни увоза нафте (пре и после енергетске кризе 1973/1974. године) и договорени увоз совјетске нафте у периоду од 1975. до 1985. године **153**

Графикон 2. Југословенски спољнотрговински дефицит у периоду од 1970. до 1985. године **155**

Графикон 3. Цена нафте коју је Југославија плаћала у периоду од 1970. до 1985. године **155**

Графикон 4. Удео нафте пореклом из других држава у совјетским испорукама нафте Југославији у периоду од 1970. до 1984. године **158**

Графикон 5. Највећи снабдевачи Југославије нафтом у периоду од 1970. до 1985. године **160**

Графикон 6. Удео совјетске нафте у укупно расположивој нафти у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године **161**

Графикон 7. Предвиђени увоз нафте из СССР–а, совјетске испоруке нафте и испоруке нафте евидентиране од стране југословенске статистике (1970–1985) **163**

Графикон 8. Однос просечне цене увозне нафте по тони и цене совјетске нафте по тони у периоду од 1970. до 1985. године **164**

Графикон 9. Укупна вредност југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1970. до 1985. године (милијарде долара) **165**

Графикон 10. Суфицит и дефицит у трговинској размени са СССР–ом у периоду од 1970. до 1985. године **166**

Графикон 11. Удео вредности нафте у укупној вредности увоза из Совјетског Савеза у периоду од 1970. до 1985. године **167**

Графикон 12. Удео вредности нафте у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1970. до 1985. године **168**

Графикон 13. Удео вредности нафте у укупној вредности југословенског увоза из СССР–а у периоду од 1971. до 1985. године (подаци доступни ван званичне статистике) **169**

Графикон 14. Удео вредности нафте у укупној вредности трговинске размене између СФРЈ и СССР у периоду од 1971. до 1985. године (подаци доступни ван званичне статистике) **170**

Графикон 15. Удео совјетских нафтних деривата у укупном југословенском увозу нафтних деривата, у периоду од 1970. до 1985. године **171**

Графикон 16. Удео нафтних деривата пореклом из увоза у укупној потрошњи нафтних деривата у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године **171**

Графикон 17. Удео количине совјетске нафте и нафтних деривата у укупној количини увезене нафте и нафтних деривата у Југославију у периоду од 1970. до 1985. године **173**

Графикон 18. Удео вредности совјетске нафте и нафтних деривата у укупној вредности увоза нафте и нафтних деривата у Југославију у периоду од 1970. до 1985. године **174**
Графикон 19. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупном југословенском увозу из СССР–а у периоду од 1970 до 1985. године **174**
Графикон 20. Удео вредности нафте и нафтних деривата у југословенско – совјетској трговинској размени у периоду од 1970. до 1985. године **175**
Графикон 21. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупној вредности југословенског увоза из СССР–а у периоду од 1971. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) **176**
Графикон 22. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупној југословенско – совјетској трговинској размени у периоду од 1971. до 1985. године (подаци доступни ван званичне статистике) **176**
Графикон 23. Југословенска потрошња и увоз природног гаса у периоду од 1970. до 1985. године (милијарду $м^3$) **230**
Графикон 24. Удео совјетског природног гаса у укупној југословенској потрошњи гаса, у периоду од 1978. до 1985. године **230**
Графикон 25. Потрошња мазута и укупна потрошња нафтних деривата у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона) **233**
Графикон 26. Потрошња мазута у производњи електричне енергије у Југославији, у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона) **235**
Графикон 27. Удео вредности природног гаса у укупној вредности увоза из СССР–а у периоду од 1978. до 1985. године **239**
Графикон 28. Удео вредности природног гаса у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене, у периоду од 1978. до 1985. године **240**
Графикон 29. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности увоза из СССР–а, у периоду од 1978. до 1985. године **241**
Графикон 30. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1978. до 1985. године **241**
Графикон 31. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности југословенског увоза из СССР–а у периоду од 1981. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) **242**
Графикон 32. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1981. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) **243**

СПИСАК СЛИКА

Слика 1. Траса „Југословенског нафтовода“ **188**
Слика 2. Гасоводни систем Југославије **223**
Слика 3. Правци увоза природног гаса у Југославију **226**
Слика 4. Пример компресорске станице магистралног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, код места Помарск **246**
Слика 5. Пример контејнерског радничког насеља на траси гасовода Уренгој – Помари – Ужгород **251**
Слика 6. Пример монтажног и контејнерског радничког насеља на траси гасовода Уренгој – Помари – Ужгород **251**

ПРЕДГОВОР

Тема нашег истраживања су совјетско – југословенски односи у области енергетике, на примеру нафте и гаса, током 70–их и у првој половини 80–их година. Идеја за истраживање односа две социјалистичке државе у области енергетике потиче из чињенице да енергија представља један од темељних предуслова модерног друштва, те да се дубинске структуре политичко – економског развоја и уређења, као и спољне политике, једне државе веома јасно уочавају управо кроз начине на који се енергетски ресурси производе, размењују и користе. Када средином 20. века нафта и гас престижу угаљ на месту најдоминантнијег светског ресурса, они постају кључне одреднице развоја индустријализованог света. Поред тога, нафта и природни гас нису само део економске политике држава, већ су они једна од кључних категорија глобалне политике, без које није могуће разумети индустријализацију, друштвене трансформације, као ни спољнополитичко позиционирање појединих држава. Угљоводоници, односно нафта и природни гас из тог разлога од средине 20. века имају пресудан утицај на развој савременог друштва, као компоненте неопходне за индустријализацију, функционисање државних привреда и свакодневни живот људи.

Поред изузетног економског значаја угљоводоници имају и огроман геостратешки значај. Почетком 20. века, када британска морнарица започиње амбициозни план преласка са угља на нафту као погонско гориво, налазишта нафте, којих у свету има на ограниченом броју локација, добијају огроман геостратешки значај неопходан за војно и економско јачање оних који их контролишу, а преко тога и за пројекцију моћи и утицаја. Дакле, услед све веће механизације војске и ратовања од Првог светског рата, енергетске сировине постају неопходне за функционисање модерних армија. Ово ће поготово бити видљиво у Другом светском рату, у којем је један од фактора савезничке победе био њихов успех да задрже контролу над нафтоносним регионима Блиског истока и Кавказа. Тај значај ови региони задржаће и након Другог светског рата, а једно од првих попришта хладноратовског сукоба биће Иран, а преко њега и цели Блиски исток, који је за Сједињене Америчке Државе представљао главну сировинску базу неопходну за послератну обнову и спровођење Маршаловог плана у Европи. Са друге стране, Совјетски Савез, услед послератне обнове, тежиће да своје потребе за стратешким сировинама задовољи пре свега путем ослањања на нафту из Румуније и Аустрије, чије су се највеће рафинерије налазиле у совјетској окупационој зони. Тек у другој половини 50–их година Совјетски Савез се афирмише као велики извозник нафте, а у истом периоду на значају добијају и изворишта нафте у северној Африци, што ће омогућити диверсификацију извора снабдевања. Појава нових извора, као и конструисање супертанкера, који су омогућили транспорт већих количина нафте на све удаљеније територије, утицаће на пад цене овог енергента. Управо из тог разлога, како би заштитиле своје интересе, блискоисточне државе и Венецуела 1960. године, у Багдаду, оснивају Организацију земаља извозница нафте (ОПЕК). Државе ОПЕК–а су током 1973. године, услед Јомкипурског рата, врло вешто искористиле нафту као „оружје“ економског притиска ради постизања политичких циљева, изазвавши троструки скок цена и енергетску кризу светских размера. Још један скок цена из 1979. године, услед политичке кризе на Блиском истоку изазване Иранском револуцијом, доказао је сву важност контроле изворишта нафте као кључних стратешких подручја. Друга половина 70–их, такође доводи и до све веће популарности природног гаса као енергетског извора, који Совјетском Савезу даје на

изузетном значају, узевши у обзир да су се највеће светске резерве гаса налазиле на његовој територији, те да на европском континенту није имао конкуренцију у погледу производње истог. Управо из тог разлога природни гас постаје најзначајнија роба коју СССР може да понуди западноевропским државама, а да заузврат добије потребну страну валуту и технологију. Са друге стране природни гас као енергент постаје све више потребан западноевропским државама, које нису имале другу алтернативу када је у питању гас доступан у Совјетском Савезу. Тиме пропадају многи амерички планови, поготово почетком 80–их година, да се умањи количина совјетског природног гаса доступног на западноевропском тржишту, а овај енергент, са америчке стране све више почиње да се конципира „ново совјетско оружје“ у хладноратовском надметању две суперсиле.[1]

На основу наведеног значаја нафте и природног гаса у контексту економије, међународних односа и геополитике, сматрамо да се и совјетско – југословенски економски односи не могу разумети без анализе начина на који су ови енергетски ресурси, постали једно од централних места економске сарадње. Из тог разлога неопходно је да тему докторске дисертације поставимо у адекватан историјски контекст. Пре свега на најопштијем нивоу, енергетске односе две државе морамо посматрати у контексту Хладног рата. Тачније у специфичном хладноратовском периоду који је одликовао процес детанта, пре свега на европском континенту, током 70–их и 80–их година. Након тога, тему истраживања морамо посматрати и у контексту билатералних односа Југославије и Совјетског Савеза, те утврдити на који начин политички и економски односи утичу на енергетску сарадњу, односно да ли енергетика представља област сарадње на коју се осликавају политичко – економски интереси двеју држава. Коначно, тему истраживања можемо посматрати и у контексту источноевропске економске, пре свега енергетске, интеграције кроз структуре Савета за узајамну економску помоћ (СЕВ), узевши у обзир југословенско учешће у раду ове организације.

Сагледавање хладноратовског поретка током 70–их и у првој половини 80–их година веома је значајно, како бисмо на прави начин контекстуализовали тему докторске дисертације. Наиме, период од 1970. до 1985. године представља веома значајан период како за исход самог Хладног рата, тако и за обликовање будућег међународног поретка. Најбитнији процес, који у овом случају морамо сагледати јесте детант, односно ублажавање политичко – идеолошког сукоба између два блока, а он се мора посматрати како као детант између суперсила, тако и детант на територији Европе. Овај процес на нивоу суперсила започиње у тренутку постизања паритета у нуклеарном наоружању, између Сједињених Држава и Совјетског Савеза, као и у тренутку кризе у америчкој спољној политици, изазване неуспехом у Вијетнамском рату. Из тог разлога Сједињене Државе тежиле су да, услед поменуте кризе, Совјетски Савез контролишу путем преговора о ограничавању стратешког нуклеарног наоружања, као и путем развијања сарадње, поготово на економском нивоу, која би омогућила интеграцију СССР–а и Источног блока у Западни, капиталистички економски систем, а преко тога и ублажавање совјетске антикапиталистичке и антизападне политике. Совјетском Савезу ово је такође ишло у корист, јер би тиме био признат од стране Сједињених Држава за суперсилу једнаког статуса и утицаја, док би са друге стране економска сарадња са Западом омогућила набавку технологије, готових производа и кредита, неопходних за даљи развој привреде и политику подизања животног стандарда совјетских грађана. На крају,

[1] David S. Painter, „Oil, resources, and the Cold War, 1945–1962“, *The Cambridge History of the Cold War: Volume 1, Origins*, edtied by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, (Cambridge University Press, 2010), 488–490, 494–498, 504–506; Срећко Ђукић, *Руски гас у Европи: Од детанта до Јужног тока*, (Београд: Службени гласник, 2011), 10.

европске државе, пре свега СР Немачка за време владе канцелара Вилија Бранта, тежиле су да коначно регулишу односе са источноевропским државама, што ће играти веома значајну улогу у процесу детанта на европском континенту.[2]

Међутим, посебну пажњу треба обратити на економски аспект детанта, који има највећи значај за тему истраживања. Управо у атмосфери који је детант створио, а која се огледала у развијању економских веза између Истока и Запада, почиње повећани извоз совјетских енергената у западноевропске државе, највише у СР Немачку, Италију, Аустрију и Француску. Наиме, управо су енергенти, пре свега нафта и природни гас, представљали економски основ овог процеса и оно што је СССР могао да понуди капиталистичким државама, како би заузврат добио технологију, готове производе, кредите и остварио зараду у страној валути. Поред детанта, две енергетске кризе 1974/74. и 1979. године, изазване турбулентним догађајима на Блиском истоку, повољно су утицале на позицију Совјетског Савеза, на европском енергетском тржишту. Троструки скок цене нафте, два пута у кратком временском периоду, натерао је западноевропске државе да диверсификују како изворе снабдевања, тако и саме енергетске сировине на којима се њихова привреда заснивала. Таква ситуација, уз економски аспект детанта, створила је услове за појачани извоз нафте и природног гаса из СССР–а, који се постају све присутнији у енергетским билансима западноевропских држава, док су са друге стране капиталистичке државе све више инвестирале у совјетске енергетске пројекте. Тиме је створена својеврсна интеграција европског континента, која ће у великој мери допринети одржавању детанта у Европи и након 1979. године, односно совјетске инвазије на Авганистан, када односи између две суперсиле буду поново нарушени, а хладноратовски сукоби обновљени.

Када је приказан најопштији контекст и утврђено како је изгледао међународни поредак у датим хронолошким границама, неопходно је сагледати и историјски развој совјетско – југословенских политичких и економских односа. Ови односи након Другог светског рата у највећој мери били су условљени политичким факторима, који су утицали на то да односи две државе варирају од најближе сарадње све до прекида дипломатских односа и могућег оружаног сукоба. Ипак, у периоду од 1970. до 1985. године, односи две државе, обликовани су ставом заузетим још током 1962. године, када су делегације две државе утврдиле да у међусобним односима треба потенцирати искључиво оно што их спаја, а раније расправе политичко – идеолошког карактера треба оставити по страни. Као најважнији аспект односа у том контексту наметнула се управо економска сарадња, која од сусрета Ј.Б. Тита и Л.И. Брежњева у Београду, септембра 1971. године избија у први план. Управо тренутак у којем је 70–их година најављено стављање економске сарадње две државе у први план, представља и преломни тренутак за југословенско – совјетску енергетску сарадњу, која представља њен саставни део.

Што се тиче самог енергетског развоја, он се битно разликовао у совјетском и југословенском случају. У случају Југославије, друштвено – економски развој у послератном периоду омогућио је да она достигне ниво средње индустријализоване државе. Динамичан економски развој захтевао је и одговарајући степен производње и потрошње енергије, али развој југословенске енергетике није био заснован на дугорочној енергетској политици, нити усаглашен са енергетским потенцијалима којима је држава располагала. На тај начин дошло је до диспропорције у развоју целокупне привреде, коју је карактерисао високи степен увоза енергената и других сировина. Са друге стране

[2] Olav Njolstad, „The collapse of superpower détente, 1975–1980“, *The Cambridge History of the Cold War: Volume 3, Endings*, edtited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, (Cambridge University Press, 2010), 137–138.

енергетски развој СССР–а био је потпуно другачији. Наиме, огромна територија на којој се Совјетски Савез простирао, носила је са собом и огромне енергетске потенцијале, док је процес индустријализације, кроз који је прошао, створио основу за њихову експлоатацију. Огромна индустрија којом је Совјетски Савез располагао била је и огромни потрошач енергената, али велики енергетски потенцијали омогућили су извоз у друге државе. Совјетска енергетика темељила се на експлоатацији угља који је потицао из бројних налазишта попут Донског и Кузњетског басена, Подмосковског и Канск–Ачинског басена, Печоре и јужне Јакутије, као и на експлоатацији нафте и природног гаса која су потицали најпре из кавкаског региона, затим из басена Волга–Урал и коначно из западног Сибира.[3] Такође, у контексту совјетског енергетског развоја јако је битно поменути и постојање јединственог источноевропског енергетског простора, који је остваривaн путем изградње капиталних енергетских пројеката у оквиру СЕВ–а. Из наведеног закључујемо да су Југославија и Совјетски Савез биле две државе са потпуно различитим енергетским развојем и политикама. Наиме, Југославије је била држава чији енергетски потенцијали нису могли да задовоље потребе њене индустрије, те је увоз енергената био неопходан. Са друге стране Совјетски Савез био је у самом врху и као произвођач енергетских ресурса и као њихов извозник. На основу тога може се закључити да су привреде две државе биле комплементарне, а када се у обзир узме да је од 70–их година у фокусу дипломатских односа две државе била економска сарадња, ради адекватне анализе немогуће је изоставити њен енергетски аспект.

***

Хронолошки оквир истраживања представља период уоквирен 1970. годином, са једне, и 1985. годином, са друге стране. Ове границе изабране су како бисмо обухватили целокупан период врхунца постојања две социјалистичке државе, као и период најразгранатије економске сарадње. Значај 1970. године, као доње хронолошке границе може се сагледати са неколико аспеката. На унутрашњем плану она представља увод у нови петогодишњи план развоја Совјетског Савеза, као и у нови Друштвени план развоја Југославије. Такође, на билатералном плану, то је година у којој су успешно завршени преговори о закључивању дугорочног трговинског споразума између Совјетског Савеза и Југославије за период од 1971. до 1985. године. На крају, на глобалном нивоу ова година представља почетак процеса познатог као „совјетска енергетска офанзива“, који подразумева оријентацију совјетске привреде на извоз енергетских сировина, а која је формализована закључивањем уговора о извозу природног гаса са Аустријом, Италијом, СР Немачком и Француском и коју је неопходно посматрати у контексту хладноратовског детанта. Са друге стране, 1985. године као горња хронолошка граница, такође има вишеструки значај. Пре свега, на унутрашњем плану она представља годину у којој Совјетски Савез излази из периода једанаестог петогодишњег плана, односно последњег плана који је спроведен до краја. Такође, то је и година у којој Југославија завршава још један Друштвени план развоја. На билатералном нивоу 1985. година представља завршетак дугорочног споразума о робној размени за период од 1981. до 1985. године. Поред овога, то је и година завршетка радова на систему гасовода који су западносибирски гас повезали са европским континентом, а који су представљали до тада највећи подухват совјетске гасне индустрије у којем су и југословенски радници узели учешће. На крају, 1985. година представља и годину почетка владе М.С. Горбачова, која је довела до радикалног заокрета у совјетској политици и економији на свим нивоима. Треба нагласити да се у периоду од 1970. до 1985. године може пратити

[3] A.B. Kovalchuk, B.C. Hardinge, *Coal industry of the Former USSR – Coal Supply Sistem and Energy Development*, (CRC Press: Taylor&Francis Group, 2018), 10.

целокупан развој енергетских односа две државе на њиховом врхунцу, док је такође могуће и анализирати какве су утицаје на енергетску сарадњу две државе имали крупни међународни поремећаји попут енергетских криза.

Циљ нашег истраживања, у датом хронолошком оквиру, је да утврди да ли је енергетска сарадње две државе постојала, на који начин се одвијала и колики је био њен обим. Такође, у том процесу тежићемо да одговоримо на питање који су политичко – економски фактори на унутрашњем и спољном плану обликовали енергетску сарадњу две државе, као и колико је сама енергетика била важна компонента у односима две државе. Сматрамо да је значај овог истраживања у томе што оно тежи да прикаже потпуно нову димензију проучавања совјетско – југословенских односа, односно да анализира начин на који су југословенске енергетске потребе обликовале њену економску политику и на који начин су утицале на саму економску сарадњу са Совјетским Савезом.

У том процесу наше истраживање ослањаће се на низ ранијих историографских истраживања, која можемо груписати у следеће области. Пре свега у обзир ће бити узета богата литература о Хладном рату, детанту и енергетским кризама 70–их година у којој су нафта и природни гас препознати као важни чиниоци међународних односа. Овде посебно морамо истаћи релативно новија истраживања улоге совјетске нафте и природног гаса у хладноратовској Европи, у контексту стварања интегрисаног европског енергетског простора, упркос оштрим политичко – економским супротностима између Истока и Запада. Мора се нагласити да југословенски случај у овим истраживањима није заступљен и појављује се тек узгред. Поред овога наше истраживање ослања се и на ранија истраживања из области економске историје Југославије, у којима је улога енергетике, пре свега нафте и природног гаса, често маргинализована. Коначно, тема истраживања може се уклопити и у бројне радове из области совјетско – југословенски односа, уз нагласак да је у ранијим истраживањима билатералне сарадње акценат махом стављан на политичку димензију односа. Наиме, у ранијим истраживањима економски аспект сарадње две државе био је у другом плану или је анализиран у контексту политичких односа. На основу тога тежићемо да кроз комбиновање економске историје и историје међународних односа, кроз систематичну анализу, „премостимо“ јаз између наведених историографских истраживања и покушамо да совјетско – југословенске енергетске односе сагледамо у контексту унутрашње, југословенске развојне политике, билатералне, економске сарадње две државе, као и међународног оквира у којим су се ови процеси одвијали. Тиме наше истраживање покушава да ранија историографска истраживања доведе у заједнички аналитички оквир, полазећи од претпоставке да се енергетска сарадња мора посматрати као област у којој се прожимају дугорочне структуре економског развоја са краткорочним политичким одлукама.

Полазећи од овако постављеног оквира формулисали смо главне истраживачке хипотезе које смо груписали око три истраживачке области. Прва област обухвата истраживачке хипотезе које се односе на саму природу југословенско – совјетских економских односа. Овде тежимо да испитамо следеће хипотезе:

1. Совјетско – југословенска економска сарадња заснивала се на принципу „комплементарности и узајамне корисности“.
2. Принцип „комплементарности и узајамне корисности“ најбоље се огледа у области енергетске сарадње, односно сарадње у области нафте и природног гаса.

Друга истраживачка област обухвата хипотезе које се односе директно на југословенски увоз нафте и природног гаса из Совјетског Савеза. У њу спадају следеће хипотезе:

1. Увоз нафте и природног гаса из Совјетског Савеза био је део ширег модела размене који је почетком 70–их година успостављен на европском континенту, пре свега између СССР–а и западноевропских држава.
2. Увоз нафте и природног гаса из Совјетског Савеза доприносио је превазилажењу структурних проблема југословенске привреде.
3. Југословенски увоз нафте из Совјетског Савеза био је кључни фактор, који је у ситуацији скока цене нафте на светском тржишту опредељујуће утицао на увећање вредности трговинске размене две државе, створивши од СССР–а највећег југословенског економског партнера.
4. Увоз природног гаса из Совјетског Савеза био је део истог аранжмана као и увоз нафте, те су заједно имали највећи удео у југословенском увозу из СССР–а.
5. Увезени совјетски природни гас имао је доминантан удео у југословенској потрошњи природног гаса и допринео је побољшању структуре југословенске енергетске потрошње и њеној диверсификацији.

У трећу истраживачку област спадају хипотезе везане за политички аспект енергетске сарадње, пре свега:

1. Увоз нафте из Совјетског Савеза био је погодан терен за ширење совјетског политичког утицаја.
2. Политички фактор представљао је кључно ограничење гасификације југословенске привреде и повећању потрошње природног гаса.
3. Политичка ограничења утицала су да Југославија остане ван главних токова европских гасовода.

Како бисмо одговорили на постављене хипотезе ослонићемо се на широк и разноврстан корпус извора, који се пре свега темељи на архивској грађи доступној како у домаћим тако и у руским архивима. Што се тиче домаћих архива биће коришћена грађа доступна у Архиву Југославије и Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, док ће од руских архива бити коришћена грађа доступна у Руском државном економском архиву (*Российский государственный архив экономики*) и Руском државном архиву за новију историју (*Российский государственный архив новейшей истории*). Грађа Архива Југославије која ће бити анализирана похрањена је у фондовима Савезног извршног већа (130), Савезног завода за друштвено планирање (459), Југословенског националног комитета Светске конференције за енергетику (539), Савезног комитета за енергетику и индустрију (575), Пословне заједнице ОУР из области нафтне привреде Југославије (643), Савезног секретаријата за економске односе са иностранством (751) и Института за спољну трговину (783). Са друге стране, користићемо и архивску грађу Дипломатског архива похрањену у фонду Политичке архиве. Рад на домаћој архивској грађи омогућава нам да анализирамо и реконструишемо енергетску политику Југославије, пре свега у области нафте и природног гаса, затим да реконструишемо билатералне односе две државе у области енергетике, као и да сагледамо југословенске политичке циљеве који су се налазили у позадини енергетских односа са СССР–ом. На основу грађе доступне у руским архивима анализираћемо совјетску енергетску политику, енергетске односе две државе, као и политички аспект ових односа, односно совјетске политичке циљеве који су се осликавали у области енергетске сарадње са Југославијом. Од грађе доступне у руским архивима биће коришћени следећи фондови, *Аппарат Центрального Комитета*

Коммунистической партии Советского Союза (5) и *Брежнев, Леонид Ильич (1906–1982 гг.) – Генеральный секретарь ЦК КПСС, Председатель Президиума Верховного Совета СССР* (80), доступни у Руском државном архиву за новију историју, као и фондови *Учереждения по внешним экономическим связям (ГКЭС)* (365), *Министерство внешней торговли СССР (Минвнешторг СССР)* (413) и *Всесоюзный научно – исследовательский конъюктурный институт (ВНИКИ) Министерства внешней торговли СССР* (860), који се налазе у оквиру Руског државног економског архива. Поред архивске грађе од објављених извора биће коришћене статистичке анализе, односно званични статистички годишњаци објављивани у Совјетском Савезу и Југославији. Такође, биће коришћена и штампа објављивана у Југославији, пре свега листови који су се бавили темама везаним за енергетику, попут „Петролуниона“ и „Нафташа“, као и стручни часопис „Нафта“, који је издаван од стране Југословенског комитета светског конгреса за нафту, из Загреба. Проучавањем стручне штампе и часописа истраживање можемо проширити у смислу сазнања о најбитнијим темама којима су се савремени припадници стручне јавности бавили, а које су директно везане совјетско – југословенске односе у области нафте и природног гаса. Коначно, поред извора у обзир ће бити узета и старија литература, пре свега из области енергетике, односно радови савременика, како би се ова тема што детаљније истражила.

Када је установљено који ће извори и литература бити коришћени у процесу истраживања, треба напоменути да ће рад на њима бити усмерен у правцу решавања проблемских питања, односно раније постављених хипотеза. Дакле, извори и литература биће коришћени како би се путем њих одговорило на унапред постављене хипотезе, које се тичу обима енергетске сарадње, начина њеног функционисања и утицаја на односе две државе, као и утицаја политике и међународних односа на совјетско – југословенску енергетску сарадњу. Ово проблематизовање је неопходно јер је задатак историчара управо постављање проблема и формулисање истраживачких хипотеза на основу тих проблема. То значи да кроз рад не треба искључиво истраживати изворе и набрајати добијене податке, већ их анализирати и тумачити, а затим кроз тај процес доћи до одређених закључака везаних за унапред формулисани проблем.

На основу наведеног можемо констатовати да истраживање методолошки заснива на мултидисциплинарном приступу. Наиме, узевши у обзир да је тема примарно из области економске историје неопходно је применити квантитативну анализу података, који ће бити систематски сакупљени и који ће представљати прецизан одраз проучаване теме. Дакле, неопходно је путем мерења и поређења свих релевантних и доступних података, донети закључке и дати дескриптивну статистичку анализу података везаних за обим и начин функционисања енергетске сарадње у области нафте и природног гаса. Ово је неопходно јер је сама економија квантитативна дисциплина, те је мерење нужно како би се схватио начин на који је проучавани систем односа функционисао. Примена квантитативне анализе омогућава нам праћење и реконструкцију производње, увоза, потрошње и цена нафте и природног гаса, односно удео ових енергената у укупном енергетском билансу, као и удео у совјетско – југословенској трговинској размени. Ипак треба нагласити да ће квантитативна анализа бити употребљена искључиво као додатак класичним историографским методама и неће бити доминантна у истраживању, како рад не би изгубио свој историографски карактер. Од класичних историографских метода највише ћемо користити критичку анализу извора, пре свега кроз анализу садржаја и дискурса у архивским документима, штампи и делима савременика, како би се на адекватан начин реконструисао ток енергетске сарадње. Поред овога, биће коришћен и компаративни истраживачки метод, како би се утврдиле сличности и разлике економског развоја и енергетске политике две државе, те утврдили услови неопходни да до

енергетске сарадње уопште и дође. Тим процесом требало би утврдити и хипотезу о комплементарности совјетске и југословенске привреде, која је уз добре политичке односе у датом тренутку, утицала на то да две државе буду упућене једна на другу у енергетској сарадњи.

Коначно, последњи аспект нашег истраживања обухвата и конструисање теоријског оквира кроз који анализирамо проучавани феномен. Узевши у обзир да се Југославија и Совјетски Савез не могу посматрати независно од међународног, хладноратовског поретка, чији су они били активни чиниоци, сматрамо да је неопходно да истраживање теоријски уоквиримо путем коришћења економске теорије о комплементарности југословенске и совјетске економије, која омогућава спајање основних поставки либералних и реалистичких теорија међународних односа. У контексту међународних економских односа комплементарност подразумева ситуацију у којој се структура производње и извоза једне државе „поклапа“ са увозним потребама и структуром производње друге државе, те се њихове економије међусобно допуњују. Са једне стране југословенски структурни дефицит у енергентима, али развијена прерађивачка индустрија и совјетско енергетско изобиље и потреба за увозом готових производа, утицали су на стварање асиметричне међузависности. Посматрано кроз призму реалистичке теорије међународних односа чињеница да је Совјетски Савез располагао већим економским капацитетима утицала је на могућност коришћења енергетске сарадње као инструмента политичког притиска и пројектовања моћи. Са друге стране, комплементарност економија подстакла је две државе да кроз низ уговора, институционалну сарадњу и заједничке пројекте, постигну релативно стабилну сарадњу у посматраном периоду, што кроз призму либералних теорија говори о чињеници да економска међузависност производи стабилније и предвидљивије облике сарадње. На основу овога комбиновањем теорија из области економије и међународних односа можемо констатовати да комплементарност представља повезницу кроз коју се истовремено кроз либерални аспект објашњава зашто је енергетска сарадња била привлачна и неопходна за обе државе, док кроз реалистички аспект објашњава на који начин је економска међузависност утицала на могућност моћније државе, односно СССР–а, да кроз сарадњу у области енергетике пласира свој политички утицај у Југославији, као мање моћној држави.

***

На основу постављених истраживачких хипотеза, извора и литературе на којима ће истраживање бити спроведено, као и конструисаног методолошко – теоријског оквира истраживања, произилази следећа структура докторске дисертације.

Уводно поглавље подељено је у три тематске целине и циљ му је да на адекватан начин контекстуализује тему истраживања. Прва целина *Основни енергетски појмови* има за циљ управо да дефинише исте, те да нагласи значај нафте и природног гаса за економски развој држава. Друга целина *Развој индустрије нафте и природног гаса у Југославији и Совјетском Савезу до почетка 70–их година* има за циљ историјски преглед развоја индустрије нафте и природног гаса на простору две државе у датом хронолошком оквиру. Коначно трећа целина *Нафта и природни гас у хладноратовском светском поретку* има за циљ да анализира место и значај два енергента у Хладном рату, са посебним акцентом на енергетску димензију детанта и прве велике пројекте повезивања совјетских енергетских ресурса са западноевропским тржиштима.

Друго поглавље *Модернизација, реформа и енергетске кризе: Стварање зависности југословенске привреде од увоза нафте*, има за циљ да прикаже економски

развој Југославије, са акцентом на период након Привредне реформе. Пре свега у овом поглављу анализирамо модернизацијске и реформске процесе у југословенској привреди и утицај енергетске кризе, као кључне фактора стварања увозне зависности од нафте. У оквиру тога пратимо развој домаће производње и прераде нафте, изградње рафинеријских капацитета, промену структуре потрошње енергената и раст увоза, са посебним освртом на стварање једног од кључних структурних проблема југословенске привреде, односно стварање „јаза“ између базних и прерађивачких индустрија. Ово поглавље приказује како је енергетска зависност била уграђена у сам југословенски развојни модел, као трајна компонента привредне политике.

Треће поглавље *Југословенско – совјетски односи након Другог светског рата: економија у првом плану*, има за циљ да прикаже развој економских односа две државе након Другог светског рата. Циљ овог поглавља је да кроз приказ економских односа ближе контекстуализује централну тему истраживања, односно сарадњу у области нафте и природног гаса, али и да кроз исти докаже једну од главних хипотеза истраживања, односно да је југословенско – совјетска економска сарадња заснована на принципу комплементарности.

Четврто тематско поглавље *Совјетско – југословенска сарадња у области нафте* посвећено је совјетско – југословенској сарадњи у области нафтне индустрије. Оно обухвата успостављање темељног принципа сарадње у овој области који смо насловили „нафта за обојене метале“. Затим се анализирају совјетски кредити за развој југословенске индустрије који су проистекли из овог договора. Централни део четвртог поглавља посвећен је улози совјетске нафте у југословенској енергетској потрошњи и привреди уопште, али и трговинској размени између Совјетског Савеза и Југославије. Такође, анализирани су и главни правци снабдевања совјетском нафтом и сам начин функционисања увоза. Поред овога приказани су и реекспортни послови који су имали велики удео у овом виду сарадње, док је на крају сарадња у области нафте анализирана са аспекта „терена“ за ширење совјетског политичког утицаја.

Пето поглавље *Совјетско – југословенска сарадња у области природног гаса* посвећено је сарадњи у области природног гаса. Оно најпре прати развој југословенске потрошње природног гаса, односно начина на који природни гас постаје све заступљенији енергент у југословенској енергетској потрошњи. У контексту совјетско – југословенских односа ово питање анализира преговоре и закључивање уговора о увозу совјетског гаса, као и процес гасификације Југославије који је био у непосредној вези са преговорима. Такође, као и у претходном поглављу, дата је детаљна статистичка анализа улоге природног гаса у југословенском енергетском билансу, значај гаса за функционисање привреде, као и његова улога у размени са СССР–ом. Коначно, посебна пажња посвећена је југословенском учешћу у изградњи гасоводних пројеката на совјетској територији, као и политичким ограничењима која су утицала да процес гасификације и повећања потрошње природног гаса буде спроведен само делимично.

Коначно, у *Закључку* дали смо приказ главних закључака нашег истраживања, уређених по тематским поглављима на основу раније постављених истраживачких хипотеза.

1. УВОД

О значају енергије и енергетике најбоље сведочи Вацлав Смил, један од водећих светских стручњака у овој области, који у свом капиталном делу „Енергија у светској историји“ наводи: „Енергија је једина универзална валута, она мора да се трансформише како би било шта радило“, те додаје „раст технолошких капацитета, дубље разумевање света око нас, напор да се обезбеди квалитетнији живот не би били могући без иновација у употреби енергије,“.[4] У економском смислу, може се рећи да енергетика представља скуп привредних активности помоћу којих се истражују и производе примарни видови енергије, затим трансформишу, преносе и дистрибуирају до потрошача у производној и непроизводној потрошњи, који их као примарну или секундарну енергију рационално користе. Енергетика обухвата истраживање и експлоатацију извора енергије, њихову прераду, односно трансформацију и на крају транспорт и дистрибуцију. Као привредна грана енергетика представља економски основ модерних држава и предуслов је целокупне материјалне производње и потрошње добара. Из тог разлога постоји директна веза између потрошње енергије и економије индустријализованих држава, чији економски развој, у великој мери, зависи од јефтине и лако доступне енергије, док је повећање животног стандарда и квалитета живота у директној корелацији са повећањем потрошње енергената. Како енергија постаје приступачнија квалитет живота се повећава, те је од времена индустријске револуције обезбеђивање поузданог снабдевања енергентима од суштинске важности за економски развој.[5]

Током 20. века, захваљујући технолошком напретку, енергија је постала далеко лакше доступна, а већина енергије производи се сагоревањем фосилних горива, односно угља, нафте и природног гаса. Окретање ка фосилним горивима створило је друштва која без преседана у светској историји троше највеће количине енергије. У случају овог истраживања, посебну пажњу треба обратити на групу фосилних горива која се назива угљоводоницима, тачније на нафту и природни гас. Када од средине педесетих година, 20. века, престижу угаљ на месту најкоришћеније енергетске сировине, нафта, а касније и природни гас, имаће пресудан утицај на развој савременог друштва. Они као најкоришћенији енергенти, уз електричну енергију, постају две суштинске сировине неопходне за индустријализацију и модернизацију привреде, механизацију пољопривреде, развој транспортних средстава и свих видова саобраћаја, развој комуникација и размене информација, урбанизацију итд. Поред тога, њихова доступност и потрошња, као што је речено, директно је везана за побољшање квалитета живота, чиме они постају један од темеља модерне људске цивилизације и основа човековог животног стандарда. Готово свака активност људи у развијеним државама повезана је са потрошњом енергије, те поведени овим чињеницама поједини аутори назвали су двадесети век „веком нафте“, а друштва која су у њему стасавала „угљоводоничним друштвима“ (*Hydrocarbon Society*).[6]

---

[4] Vaclav Smil, *Energy in World History*, (Westview Press, 1994), 1.

[5] Ненад Ђајић, *Енергетски извори и постројења*, (Београд: Рударско – геолошки факултет, 1992), 1, 6; Tushar K. Ghosh and Mark A. Prelas, *Energy Resources and Systems – Volume 1: Fundamentals and Non–Renewable Resources*, (Springer, 2009), 1, 6; Kenneth J. Skipka and Louis Theodore, *Energy Resources Availability, Management and Environmental Impacts*, (CRC Press: Taylor&Francis Group, 2014), 3; Ferenc L. Toth and Maria L. Videla, „Energy for Development: A Key to Long–Term Sustainability“, *Energy for Development, Resources, Technologies, Environment*, edtited by Ferenc L. Toth, (Springer, 2012), 1; Slobodan Bošković, *Dugoročni razvoj energetike u Jugoslaviji*, (Beograd: Institut za ekonomiku industrije, 1981), 1.

[6] Julie Kerr Casper, *Energy – Powering the Past, Present and Future*, (Chelsea House, 2007), 6; Smil, *Energy*, 157; Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, (New York: Simon & Schuster, 1991),

1.1. Основни енергетски појмови

На основу наведеног, закључује се колики је био утицај енергије на формирање модерног људског друштва. Међутим пре преласка на саму тему истраживања неопходно је краће се осврнути на кључне термине из области енергетике, неопходне за ближе разумевање самог предмета истраживања.

Испрва, *енергија* у најужем смислу представља способност неког система да врши рад, док је најужа научна дефиниција *енергетике*, да је то наука о енергији и техничком коришћењу извора енергије, док би *извори енергије* биле све оне појаве или материјали који се могу користити за производњу енергије. Као синоним за термин *извор енергије*, јављају се термини *облици енергије* или *носиоци енергије*.[7] Основна подела извора из којих се енергија добија је на *обновљиве* и *необновљиве изворе енергије*. Необновљиви извори енергије су они који се не обнављају константо или то чине веома споро. Иако се геолошки и биолошки процеси стварања фосилних горива стално одвијају, они су веома спори и нове резерве настају у периоду од више милиона година, те се они сматрају *необновљивим*, јер се неће обновити за један људски животни век. Са друге стране, *обновљиви извори енергије* су они који су константно доступни у природи и који се константно генеришу у кратком периоду времена. Најбитнији су соларна енергија, енергија ветра, хидроенергија, геотермална енергија, биомаса и енергија мора и морских таласа.[8] У погледу учесталости коришћења извори енергије могу се поделити и на *конвенционалне* и *неконвенционалне изворе*. *Конвенционални извори* у периоду које обухвата наше истраживање, од 1970. до 1985. године, били би дрво, угаљ, нафта, природни гас, хидроенергија и нуклеарна енергија, док би *неконвенционални извори* били соларна енергија, енергија ветра, геотермална енергија и енергија мора и морских таласа.[9]

Сви наведени извори енергије, представљају *примарне изворе енергије*, који се налазе у природи у свим агрегатним стањима. Примарни извори енергије који се налазе на територији једне државе и стоје јој на располагању, односно под одређеним технолошко – економским условима могу се користити за задовољење сопствених потреба или за међународну размену, представљају *сировинску основу* енергетике. Ова *сировинска основа* се према категоризацији Светског завода за енергију дели на *искористиве*, *познате* и *укупне резерве* енергената. Под *искористивим резервама* (резерве) подразумевају се оне количине које се могу експлоатисати уз тренутно доступну технологију и постојеће економске услове. Са друге стране, *познате резерве* (ресурси) представљају све количине енергената за које се може претпоставити да се налазе у познатим налазиштима и којима је истражним радовима дефинисан квалитет. На крају у *укупне резерве* (потенцијали) поред искористивих и познатих резерви спадају и додатне или вероватне резерве, које се процењују на основу општег познавања геолошких услова или мањег обима геолошких радова.[10]

14–15; Michael E. Wysession, *The Science of Energy – Resources and Power Explained*, (The Great Courses, 2016), 161; Tushar K. Ghosh and Mark A. Prelas, *Energy Resources and Systems – Volume 2: Renewable Resources*, (Springer, 2011), 453; Wendell H. Wiser, *Energy Resources, Occurrence, Production, Conversion, Use*, (New York: Springer, 2000), 1; Smil, *Energy*, 189, 192, 195, 200, 204, 208–209.

[7] Ђајић, *Енергетски извори*, 6; Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 1.

[8] Ghosh, Prelas, *Energy Resources and Systems (1)*, 2; Casper, *Energy*, 13.

[9] Ђајић, *Енергетски извори*, 8; Ненад Ђајић, *Енергија за одрживи свет*, (Београд: Рударско – геолошки факултет, 2002), 5.

[10] Ђајић, *Енергетски извори*, 13; Ђајић, *Енергија*, 9.

Међутим, мали број примарних извора енергије спреман је за употребу те се мора трансформисати у употребљивије форме. Тиме настаје *секундарна*, односно *трансформисана енергија* која до потрошача долази у виду топлотне, механичке, хемијске, електричне и светлосне енергије. Најкоришћенији секундарни облици енергије данас су топлотна и електрична енергија. Топлотна енергија, од тога представља убедљиво најкоришћенији вид секундарне енергије, а уједно је и најстарији вид енергије којом је овладао човек. Данас, 20% утрошене енергије у свету је у форми топлоте, а две трећине енергије утрошене у домаћинствима, комерцијалним зградама и индустрији чини топлотна енергија. Поред тога већина струје производи се у путем топлоте у електранама, док већина мотора и машина користе топлоту коју кроз низ механичких поступака претварају у рад. Са друге стране електрична енергија представља веома значајан вид енергије, због огромног броја извора из којих се она добија. То могу бити нафта, угаљ, гас, нуклеарна енергија, соларна енергија, хидроенергија итд.[11]

Коначно, како је констатовано да између енергетике и осталих грана привреде постоји веома висока усклађеност и узајамна повезаност, те да енергетика поред производне основе, представља и снажан апсорбент низа производа из других привредних грана као што су: машиноградња, електроиндустрија, хемијска индустрија и грађевинарство. Енергетика тиме представља значајан модификатор целокупне привреде, а у крајњој линији утиче и на спољнотрговинску размену са другим државама. Како би ускладиле и регулисале ове комплексне везе, између енергетике и остатка привреде, државе приступају дефинисању *дугорочне енергетске политике*, неопходне за функционисање целокупног привредног система. *Дугорочна енергетска политика* обухвата стратегију оријентације на сопствене изворе енергије, обезбеђивање адекватног и поузданог снабдевања неопходним изворима енергије, политику рационалног коришћења енергије и смањивања њеног утицаја на животну средину, као и приступачност свим корисницима у погледу цене потрошње електричне енергије. Енергетска политика која успева да обухвати ова питања даје кључан допринос одрживом развоју државе.[12]

1.1.1. *Нафта и природни гас*

На крају треба обратити пажњу на два примарна извора енергије, односно нафту и природни гас, на примеру којих ће бити сагледани односи Југославије и Совјетског Савеза, у периоду од 1970. до 1985. године. Од индустријске револуције до шездесетих година угаљ је био најзаступљенији извор енергије. Велики проблем угља била је значајна емисија загађивача током целог процеса производње и сагоревања, те су активности везане за угаљ нанеле више штете екологији од већине других људских активности. Из тог разлога у периоду од 1950. до 1970. године могуће је приметити пад угља у светској енергетској потрошњи. До 1950. године угаљ је учествовао са преко 60% у светској производњи и потрошњи енергије, док је до 1970. године његово учешће пало на 30%. У том периоду дошло је до супституције угља нафтом у многим енергетски

[11] Wysession, *The Science of Energy*, 19, 27; Ђајић, *Енергетски извори*, 8; Ђајић, *Енергија*, 5; Ghosh, Prelas, *Energy Resources and Systems (1)*, 1.
[12] Ђајић, *Енергетски извори*, 1; Skipka, Theodore, *Energy Resources*, 3; Toth, Videla, „Energy for Development“, 1–2.

интензивним секторима, пре свега услед већег квалитета, ниже цене и лакшег руковања.[13]

Од шездесетих година нафта представља најкоришћенији светски енергетски ресурс, а њена годишња потрошња повећава се сваке године за 1,5%. Као ресурс нафта доминира светском економијом и представља есенцијални елемент за већину производа у свакодневној употреби. Већина нафте користи се за транспорт и између 60 и 70% једног барела нафте заврши као нафтна прерађевина намењена за транспорт, а поред тога нафта се доминантно користи и у хемијској и петрохемијској индустрији. Од средине 19. века, тачније 1859. године и прве нафтне бушотине у Пенсилванији, до данашњег тренутка, око нафте је створена огромна индустрија на светском нивоу. У великој мери, такав развој био је могућ захваљујући томе што је производња и потрошња нафте имала могућност да се развија на многим подручјима независно од нивоа развијености земље и да се развојем међународне размене и транспорта допрема до потрошача, путем нафтовода и танкера. Управо, је могућност лаког складиштења и транспорта нафте додатно утицала на њену заступљеност у производњи енергије. Ипак, проблем снабдевања нафтом је у томе што је размештај резерви у свету веома неравномеран, те да постоји велики број подручја без нафте, док се процењује да је око 50 до 65% светских резерви концентрисано на простору Блиског истока, односно да једанаест држава поседује око 86% светских резерви нафте. Са друге стране западноевропске државе дуго нису имале значајнија изворишта нафте на својој територији те су приморане да се ослањају на увоз велике количине угљоводоника, како би погониле своје веома развијене привредне системе. Јапан представља још радикалнији случај од Западне Европе.[14]

Са друге стране, природни гас представља релативно јефтино, веома квалитетно и најчистије фосилно гориво, које сагоревањем ослобађа најмање штетних супстанци, тачније угљен – диоксид и воду, те има изразите техничке, економске и еколошке предности у односу на друга горива. Иако је прва комерцијална експлоатација природног гаса датира још 1821. године, он је испрва био везан за експлоатацију нафте и сагоревао се „на бакљи“ у току процеса. Ипак, природни гас је убрзо нашао примену у резиденцијалним, комерцијалним и индустријским секторима. Транспорт природног гаса врши се најчешће путем гасовода, а први комерцијални гасовод конструисан је 1870. године. Поред тога процес ликвификације и претварања у течни природни гас (LNG), омогућава транспорт путем танкера, који се сматра економски исплативим у случају дистанце дуже од 3000 километара. Транспорт управо и представља највећи проблем природног гаса, јер је снабдевање везано за неопходност изградње гасоводне мреже, компресорске технологије и компресорских станица у сврху повезивања потрошача са гасоносним пољима, те је неопходна међународна сарадња у градњи гасовода или постројења за утечњавање природног гаса и поновну регасификацију, а уговори о извозу/увозу природног гаса захтевају дуги век трајања међусобног уговора. Самим тим развој природног гаса био је знатно спорији од сирове нафте као енергетског извора, али

[13] Ђајић, *Енергетски извори,* 17; Ghosh, Prelas, *Energy Resources and Systems (2)*, 159–160; Wysession, *The Science of Energy*, 42.

[14] Vaclav Smil, *Energy – A Beginner's Guide*, (Oxford: One World, 2006), 106; Ghosh, Prelas, *Energy Resources and Systems (2)*, 2–3, 383, 394; Wiser, *Energy Resources*, 28; Ђајић, *Енергетски извори*, 27; Christian Ngo, *Energy – Resources, Technologies and the Environment*, (London: The Institution of Engineering and Technology, 2010), 19; Ђајић, *Енергија*, 20; Skipka, Theodore, *Energy Resources*, 133; Wiser, *Energy Resources*, 30.

то је створило могућност да природни гас по многим мишљењима буде енергетски извор 21. века.[15]

Табела 1. Структура потрошње примарне енергије на светском нивоу:

Година	Угаљ	Нафта	П. гас	Нук. енерг. и хидроенерг.
1960	51,0%	32,2%	14,8%	2,0%
1970	33,6%	44,0%	29,0%	2,4%
1980	30,6%	44,1%	21,8%	3,5%
1985	33,3%	39,5%	22,5%	4,7%

Извор: Ђајић, *Енергетски извори*, 5.

На основу наведених чињеница утврђено је колики је значај енергетике за функционисање привреде, те се закључује да је сагледавање економске историје појединачне државе некомплетно без детаљне анализе њене енергетске политике. Убрзан развој економских односа Совјетског Савеза и Југославије, у великој мери био је заснован на сарадњи у области енергетике, пре свега путем увоза совјетске нафте, али и природног гаса, поготово од краја седамдесетих година. Циљ студије је да кроз анализу те сарадње, а узевши у обзир наведени значај енергетике за целокупну економију, утврдимо на који начин је она утицала на југословенску економију, али и како је политика и специфичан југословенски положај у међународним односима обликовао ову сарадњу.

1.2. Развој индустрије нафте и природног гаса у Совјетском Савезу и Југославији до почетка 70–их година

Након што је наведен значај енергетике за модерну економију и државну привреду, дефинисани основни појмови и наглашен значај нафте и природног гаса, као два кључна енергента и оквир кроз који ће се анализирати сарадња Совјетског Савеза и Југославије, неопходно је дати кратак приказ развоја индустрије нафте и гаса две државе ради контекстуализације теме истраживања. У традиционалном смислу већина истраживача сматра да нафтно–гасни комплекс државе обухвата истраживање, експлоатацију, транспорт и прераду нафте и гаса.[16] Из тог разлога у овом потпоглављу развој нафтно–гасне индустрије посматраћемо кроз развој ове четири област. Такође, развој индустрије нафте и индустрије природног гаса у Совјетском Савезу, биће сагледани као посебне области јер су институционалном смислу биле раздвојене, док ће развој југословенске индустрије бити приказан обједињено, обзиром да никада није дошло до институционалног раздвајања две гране индустрије.

1.2.1. *Развој совјетске нафтне индустрије до краја Другог светског рата*

Историја нафте и природног гаса на територији некадашњег Совјетског Савеза и Руског Царства, пре тога, јако је дуга. Први пут нафту помиње арапски путописац из 10.

[15] Ђајић, *Енергетски извори*, 27–28; Casper, *Energy*, 33–34; Ghosh, Prelas, *Energy Resources and Systems (2)*, 281; Ђајић, *Енергетски извори*, 28; Skipka, Theodore, *Energy Resources*, 151, 154–155; Ngo, *Energy*, 20; Wiser, *Energy Resources*, 98.

[16] В.Л. Некрасов, О.Н. Стафеев, Е.А. Хромов, *Нефтегазовтый комплекс СССР (вторая половина 1950–их – первая половина 1960–их гг.): экономически и институциональные аспекты развития*, (Ханты–Мансийск: Издательский дом „Новости Югры“, 2012), 44.

века, Масуди Абдул Хасан–ибн–Хусеин, на обали Каспијског мора, тачније на Апшеронском полуострву, у региону града Бакуа. Такође, помиње је и Марко Поло у 13. веку, наводећи да се у региону Бакуа, нафта користи у медицинске и богослужбене сврхе. Поред тога, употреба и прерада нафте помиње се и у северозападној Русији још у 16. веку, на обалама реке Ухте, а путописци наводе да је локално становништво прикупља из саме реке и користи у медицинске сврхе и за прављење уља и масти. Ипак, најбогатији нафтоносни региони налазили су се на Кавказу, а кроз историју над њима се смењивала власт Русије и Персије. Коначно договорима две државе из 1813. и 1828. године, ови региони дошли су под трајну власт Руског Царства. Примитивна експлоатација нафте на Апшеронском полуострву развијала се веома интензивно и до 1829. године у региону Бакуа наводи се постојање 82 ручно копане нафтне бушотине.[17] Међутим, како се не би превише удаљавали од теме истраживања причу о развоју нафтне индустрије на територији царске Русије, а касније и Совјетског Савеза започећемо од средине 19. века и почетака индустријске прераде нафте.

Индустријска револуција, односно економски развој и производња засновани на њеним тековинама, стварали су потребу за вештачким осветљењем у току производног процеса. Главни извор вештачког осветљења до средине 19. века били су производи на бази китове масти, који од овог периода постају све скупљи, јер је услед учесталог лов а китова било све мање. Услед тога, средином 19. века, тачније 1854. године, долази до открића нафтног деривата, петролеја, чија ће главна функција бити вештачко осветљење и који ће дати потпуно нову функцију нафти, односно представљати зачетак индустријске употребе нафте. Пар година након овога, 1859. године, у месту Оил Крик (*Oil Creek*), у Пенсилванији, од некадашњих бушотина соли, уз употребу парног мотора, дошло је до прве индустријске производње нафте. Сви ови процеси који се јављају на територији Сједињених Држава, такође су присутни и на територији Руског Царства. Средином 19. века и царска Русија улази у процес индустријализације, док је услед географских и климатских услова, поготово на северу државе, потреба за вештачким осветљењем била јако велика. Када 1862. године петролеј из Сједињених Држава, стиже у Петроград, убрзо постаје главни извор градског осветљења. Коначно, 1864. године, код Кубана, односно налазишта нафте Тамани, избушена је прва индустријска нафтна бушотина на територији Руског Царства, што се сматра почетком нафтне индустрије у Русији.[18]

У наредном периоду индустријска производња нафте на територији Руског Царства доживљава силовиту експанзију, главни нафтни региони постају Баку, Емба, Мајкоп и Грозни. Ипак, треба напоменути да је до краја 19. века Баку био заслужан за 96% укупне производње нафте, док су друге наведене области добиле на значају почетком 20. века и 1913. године имале удео од 15% у укупној производњи нафте. Значајно за развој нафтне индустрије било је и напуштање државног монопола над нафтним резервама током 1870–их година чиме је омогућена активнија улога страног капитала. До 1873. године на територији Руског Царства активно делује више од 20 нафтних рафинерија. Захваљујући томе, у периоду од 1898. до 1901. године Русија постаје светски лидер у производњи сирове нафте, са уделом од 53% у укупној светској производњи и годишњом производњом од 11.5 милиона тона, 1901. године. Исте године

[17] Р.Ш. Куваков, *Очерки истории нефти и газа России*, (Оренбург: Оренбургский государственный институт менеджмента, 2007), 10–12; Владимир Г. Чирсков, *Нефтегазстрой. История и современность*, (Москва: Издательский дом „Регион–пресс Книга“, 2012), 11–12; Yergin, *The Prize*, 57–58; Marshall I. Goldman, *Petrostate: Putin, Power, and the New Russia*, (Oxford University Press, 2008), 17–18.

[18] Yergin, *The Prize*, 27, 57; Smil, *Energy*, 167; Куваков, *Очерки истории нефти и газа*, 17–18; Goldman, *Petrostate*, 18; Per Högselius, *Energy and geopolitics*, (Routledge, 2019), 5.

производња у Сједињеним Државама износила је 9.5 милиона тона.[19] Развој руске нафтне индустрије, крајем 19. века везан је за делатност две породице, Нобел и Ротшилд, које су захваљујући богатим резервама нафте и уложеном капиталу успели да створе озбиљну производњу петролеја, те да угрозе светски монопол који је крајем 19. века припадао америчкој компанији „Стандард Оил", Џона Д. Рокфелера.[20] Поред тога до 1917. године 70% капитала уложеног у руску индустрију нафте има енглеско, француско, америчко и шведско порекло, док се 60% производње и 75% промета нафте на територији Руског Царства налазило у власништву иностраних компанија.[21]

Поред наведеног, иницијалног успеха у производњи нафте и њеној преради у петролеј, почетком 20. века Руско Царство губи значајније место у светској производњи нафте и 1913. године удео руске нафте у светској производњи опада на 19%. Разлог за ово била је веома нестабилна политичка ситуација у Руском Царству, поготово револуционарна дешавања из 1905. године, током којих је уништено 2/3 активних нафтних бушотина. Ипак, треба нагласити да су нафтна поља у Бакуу била предмет штрајкова на годишњем нивоу у периоду од 1901. до 1907. године. Пад производње нафте наставиће се и услед Првог светског рата, Октобарске револуције и грађанског рата који је након тога уследио. Штета нанета нафтним пољима и нафтној индустрији у овим бурним догађајима неће бити санирана у дужем временском периоду, а обнова производње нафте, у потпуно другачијим политичко – економским оквирима биће настављена коначно 1920. године када Црвена армија и нова држава у настајању, Совјетски Савез, успоставе контролу над кавкаским нафтоносним регионима. Током 1921. године произведено је свега 3.8 милиона тона нафте, чиме је руска нафтна индустрија враћена на ниво из 1890. године.[22]

Табела 2. Производња сирове нафте у Руском Царству и Сједињеним Америчким Државама од 1897. до 1902. године (милион тона):

Година	Руско Царство	%	САД	%
1897	7.37	–	6.99	–
1898	8.27	52,6	6.19	39,4
1899	9.02	54,0	6.35	38,0
1900	10.35	55,2	6.89	36,8
1901	11.56	53,0	8.51	39,0
1902	10.98	46,0	10.98	46,0
1903	10.31	42,0	11.90	48,5

Извор: Фаиз К. Джафаров, Альберт Р. Бакиров, „Об истории нефтегазового дела в России – СССР", *Горный информационно – аналитический бюллетень (научно – технический журнал) (ГИАБ)*, Отдельный выпуск 4, Электрификация и энергоэффективность (2011), 282.

Нова бољшевичка власт још маја 1918. године формирала је Главни комитет за нафту (*Главный нефтяной комитет – Главнефть*), који је пословао у оквиру Врховног совјета народне привреде (*Высший совет народного хозяйства – ВСНХ*), а чију надлежност улазе сва питања експлоатације, прераде, складиштења и дистрибуције нафте и деривата. Ово је први централни, државни орган управе над нафтном

[19] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 13; Yergin, *The Prize*, 58; Василий А. Динков, *Нефть СССР (1917–1987 гг.)*, (Москва: Недра, 1987), 6; Джафаров, Бакиров, „Об истории нефтегазового дела", 280–287; 282; Goldman, *Petrostate*, 22.

[20] Више у: Yergin, *The Prize*, 58–63; Goldman, *Petrostate*, 18–23.

[21] Динков, *Нефть СССР*, 7.

[22] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 13; Felix Rehschuh, „From Crisis to Plenty: The Soviet „Oil Campaign" Under Stalin", *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 49–50; Динков, *Нефть СССР*, 7; Goldman, *Petrostate*, 23.

индустријом, а убрзо су формирани и месни комитети. Ово представља увод у национализацију нафтне привреде, која је декретом Совјета народних комесара (*Совнарком*) прописана исте године. Такође, од стране централних органа нафтне привреде основана са у и три предузећа: „Азњефт“, „Грозњеф“ и „Ембањефт“, са задатком експлоатације нафте у највећим нафтоносним регионима.[23]

Национализација је успешно спроведена тек након завршетка грађанског рата, након чега се нова држава упустила се у израду енергетске политике, те одабира ресурса на којима ће се она заснивати. Наиме, у совјетској политици индустријализације и електрификације државе, значај нафте испрва је потцењен, те је заузет став да је она остатак капиталистичке експлоатације, који неће бити значајнији ресурс будућности, те да првенство треба дати производњи угља, хидроенергији и електрификацији која би се на овоме заснивала. Поред тога, доминантно мишљење совјетских геолога у периоду 20–их година било је да је производња нафте прескупа, да је има у ограниченим количинама у поређењу са чврстим горивима, те да је треба кад год је могуће мењати, првенствено угљем. Тиме је нафта, поготово у времену Нове економске политике (*НЕП*), дошла на споредно место и једина улагања у нафтну индустрију била су у сврху опоравка кавкаских поља од штете нанете у рату и револуцији. Обнова је била неопходна јер је у периоду НЕП–а нафти дата улога извозне сировине, путем чијег извоза на Запад је нова држава требало да стекне капитал, машине, опрему и другу робу неопходну за индустријализацију. Обнова нафтне индустрије СССР–а у периоду НЕП–а спроводила се такође уз помоћ страног капитала. Наиме, Совнарком је фебруара 1921. године, месец дана пре званичног усвајања НЕП–а на X Конгресу СКП(б)–а, донео одлуку о давању концесија страним компанијама над нафтним пољима у Бакуу и Грозном. Ове концесије биле су први вид сарадње Совјетског Савеза и Запада и захваљујући њима омогућена је обнова и технолошка модернизација девастираних нафтних поља. Наиме, новим властима постало је јасно да обнова нафтних поља неће бити могућа без стране помоћи, док су концесије омогућиле укидање ембарга које су Западне нафтне компаније увеле на совјетску нафту.[24]

Ради овога, још 1922. године основано је државно предузеће „Њефтеторг“ (*Всесюзное акционерное общество по экспорту нефти – Нефтеторг*), које је у својим рукама концентрисало послове везане за извоз нафтних деривата, а највише се извозио бензин, петролеј, мазут и уља и мазива. Прва Западна компанија која још 1923. године почела да купује совјетску нафту била је „Шел“ (*Royal Dutch Shell*). До 1928. године и почетка првог петогодишњег плана, постигнута је производња нафте од 11.6 милиона тона, чиме је нафтна индустрија враћена на ниво из 1901. године. Главни центри нафтне производње у том тренутку били су Баку и Грозни, у којима је 1928. године произведено 11 милиона тона нафте. Ова два града остаће средишта совјетске нафтне индустрије наредне три деценије, а поред њих треба поменути још и Мајкоп, Казахстан, Чеченију, Дагестан, Ингушетију и Кубанску област као територије на којима су вршена истраживања и експлоатација нафте. Поред концесија 1925. године група совјетских специјалиста из области нафтне индустрије упућена је у Сједињене Државе ради стицања знања и изучавања нове технологије и технике експлоатације и прераде нафте, вођена совјетским рударским инжењером А.П. Серебровским. Такође, до 1928. године нафта је доносила 14% совјетске зараде у страној валути, док је 2/3 укупно извезене нафте из СССР одлазило у Италију, Немачку, Француску, Шпанију и Уједињено

[23] Динков, *Нефть СССР*, 14–15; Goldman, *Petrostate*, 27.
[24] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 14; Джафаров, Бакиров, „Об истории нефтегазового дела“, 280–287; 281; Динков, *Нефть СССР*, 21.

Краљевство. Током 30–их година совјетска нафта чинила 15% укупне западноевропске потрошње нафте. Најдоминантнија је била у Италији где је чинила чак 68% укупне потрошње нафте.[25]

Табела 3. Извоз нафтних деривата из СССР–а током 20–их година (милион тона):

Година	Количина деривата
1923	0.75
1924	1.40
1925	1.50
1926	2.10
1927	2.80

Извор: Динков, *Нефть СССР*, 17.

Иако је нафта, као што је речено, махом била резервисана за извоз, совјетском руководству постајало је све јасније да је немогуће запоставити развој нафтне привреде у целокупном процесу индустријализације. Више фактора довело је до ове промене у односу према нафтној привреди. Пре свега, крајем 20–их, тачније од 1928. године Совјетски Савез улази у „велики преокрет" у економији. Наиме, до децембра 1927. године Врховни совјет народне привреде радио је на изради првог петогодишњег плана развоја, који је подразумевао развој свих грана совјетске индустрије, колективизацију, укидање тржишне привреде, остваривање максималне стопе раста и економске самодовољности. Првим петогодишњим планом (1928–1932) Совјетски Савез улази у период централно – планског економског модела који ће обележити совјетску привреду све до распада државе. Са напуштањем НЕП–а и преласком на планску привреду поклапа се и „Велика депресија" у светској економији из 1929. године, која је оборила цену нафте за 50% на светском тржишту, те је СССР био принуђен да извози двоструко већу количину, како би се постигла иста вредност. Са друге стране процес индустријализације и механизације привреде, као и модернизације војске, у огромној мери повећавао је потрошњу енергената, пре свега нафтних деривата, те је постало јасно да Совјетски Савез неће бити у стању да задовољи домаће потребе.[26]

На срећу по совјетску привреду, крај 20–их и почетак 30–их година представља период делатности совјетског геолога Ивана М. Губкина (1871–1939), касније прозваним оснивачем совјетске геологије, који је први препознао значајан нафтни потенцијал басена Волга–Урал и западног Сибира. Експлоатација нафте у новим нафтоносним регионима Совјетског Савеза започиње већ 1929. године и прво нафто поље на Уралу које је пуштено у експлоатацију налазило се код места Чусовски Город, у околини Перма. У АССР Коми експлоатација нафте започиње 1931. године, Ишимбајско нафтно поље у Башкирији пуштено је у погон 1932. године итд.[27] Већ фебруара 1934. године, на XVII Конгресу СКП(б)–а, Валеријан В. Кујбишев, председник Државног планског комитета – Госплана (*Государственный плановый комитет – Госплан*), наглашава потребу удвостручења производње нафте и утростручења рафинеријских капацитета током другог петогодишњег плана (1933–1937). Ово је наишло на подршку народног комесара

[25] Rehschun, „From Crisis to Plenty", 50; Jeronim Perovic, „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power: A Short History", *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 5–6; Динков, *Нефть СССР*, 16, 21; Goldman, *Petrostate*, 23; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 14; Джафаров, Бакиров, "Об истории нефтегазового дела", 280–287; 281.

[26] Рој Медведев, *За суд историје – О Стаљину и стаљинизму*, (Београд: Службени гласник, 2012), 222; Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku – Ekonomski modeli od laissez–faire do globalizacije*, (Beograd: Arhipelag, 2009), 155; Rehschun, „From Crisis to Plenty", 51.

[27] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 14–15; Динков, *Нефть СССР*, 22–23.

за тешку индустрију, Григорија К. Орџоникидзеа, као и самог Ј.В. Стаљина.[28] Захваљујући овом ставу током 30–их година производња нафте је проширена на Пермску област, Коми АССР, Башкирију, Оренбуршку и Кујбишевску област. Управо током другог петогодишњег плана СССР је ушао у процес развоја експлоатације нафте у источном делу државе, тачније басену Урал–Волга, чиме је почело стварање тзв. „Другог Бакуа". До 1940. године годишња производња нафте у Совјетском Савезу достигла је 31 милион тона, односно за период прва три петогодишња плана (1928–1941) производња нафте увећала се три пута. Ипак, треба нагласити да су стари региони, пре свега Баку, и у овом периоду представљали темељ совјетске нафтне индустрије, дајући 1940. године 71,5% укупне произведене нафте.[29] Ипак, мора се напоменути да је велики део нафте током 30–их година још увек намењен за извоз, те да уз жито, које чини 50% укупног извоза, нафта, уз дрвну грађу, представља један од главних, совјетских извозних артикала.[30]

Почетак Другог светског рата најавио је нови период у развоју совјетске индустрије нафте. Током рата Азербејџан је наставио да буде централни нафтоносни регион Совјетског Савеза и у периоду од 1941. до 1945. године његов удео у укупној производњи нафте износио је 63,2%. Поред тога Државни комитет одбране је током 1941. и 1942. године донео низ указа, којима је нафтна индустрија из области Грозног и Мајкопа, евакуисана у басен Волга–Урал, Казахстан (Емба), средњу Азију итд. Септембра 1942. године Државни комитет одбране (*Государственный Комитет Обороны – ГКО*) је нагласио да је развој индустрије нафте у овим регионима један од најважнијих војно – привредних и политичких задатака. Измештање производње у регион „Другог Бакуа" биће посебно интензивирано у току немачке офанзиве на Кавказ. Услед офанзиве експлоатација у овом региону је престала, док су бушотине угашене и забетониране, а остатак постројења пренет у сигурније регионе, односно у басен Волга–Урал. Од тог тренутка биће предузете мере како би се убрзала производња нафте у овим крајевима, а ово измештање довешће до иницијалног пада производње, те ће 1943. године бити произведено свега 18 милиона тона нафте, што је готово 50% мање него 1941. године, док ће укупна производња 1945. године износити 19 милиона тона. Ипак од овог периода производња нафте у Бакуу више никада неће достићи значај који је имала у међуратном Совјетском Савезу. Са друге стране удео „Другог Бакуа" у укупној производњи нафте је значајно пораста током Другог светског рата. Током 1940. године у овим областима произведено је 6% од укупне совјетске нафте, док је 1945. године тај удео износио 14,6%. На крају треба поменути да је совјетска индустрија нафте током рата добила и велику помоћ од Сједињених Држава, по основу „Уговора о зајму и најму" из 1941. године. Захваљујући томе, у СССР је испоручена опрема за истраживање и експлоатацију нафте, бушилице, танкери, цеви, компресори, односно опрема која услед рата није могла да се производи. Поред тога из Сједињених Држава пребачено је шест целих рафинерија нафте, које су потом инсталиране у басену Волга–Урал.[31]

1.2.2. *Развој совјетске нафтне индустрије након Другог светског рата*

Интензиван развој совјетске индустрије угљоводоника, нафте и природног гаса, почиње након Другог светског рата, и замах добија 50–их година, када у енергетској потрошњи државе долази до преласка са угља на нафту и гас. Као што је речено,

[28] Rehschun, „From Crisis to Plenty", 51–52.
[29] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 15; Динков, *Нефть СССР*, 24–25; Goldman, *Petrostate*, 34.
[30] Oscar Sanchez–Sibony, *Red Globalization: The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*, (Cambridge University Press, 2014), 31.
[31] Rehschun, „From Crisis to Plenty", 55–57; Динков, *Нефть СССР*, 32, 34, 47.

совјетска индустрија нафте заснивала се налазиштима у области Кавказа, а након рата њен развој заснивање се на басену Волга–Урал, док од друге половине 60–их све више почиње да прелази даље на исток, у регион западног Сибира. Ипак, одмах након рата Совјетски Савез, услед великих разарања, није био у стању да се ослони искључиво на домаће изворе нафте и домаћу производњу деривата. Велику улогу у покривању ових недостатака имала је нафта из Румуније и Аустрије, држава које су још пре рата производиле нафту, а на чијим територијама се нашла Црвена армија. Из ових држава конфискована је и велика количина опреме и технологије неопходне за нафтну индустрију, што је касније урачунато у совјетске ратне репарације. Поред несташица оно што се прво уочава јесте промена односа, које је совјетско руководство заузело према нафти. Наиме, фебруара 1946. године Ј. В. Стаљин је, приликом говора у Москви, навео да је за опоравак совјетске економије неопходан раст производње челика, гвожђа, угља и нафте. Овим је нафта први пут споменута заједно са темељним ресурсима на којима се до тада заснивала совјетска привреда. Исто је потврђено и марта 1946. године када Врховни Совјет (*Верховный Совет СССР*) доноси „Закон о петогодишњем плану обнове и развоја народне привреде СССР–а у периоду од 1946. до 1950. године“. Курс који је овим заузет дао је резултата и коначно 1949. године производња нафте у Совјетском Савезу превазишла је предратни ниво, износивши 33.4 милиона тона. Већ следеће године произведено је 37.9 милиона тона нафте, што је за 2 милиона тона више него што је предвиђено планом.[32]

Поред овога, период првог послератног петогодишњег плана обележен је веома интензивним истражним радовима, који су превазишли целокупан ранији период од 1921. до 1945. године. Већина истражних радова вршена је у области Волга–Урал, средњој Азији, Казахстану, Белорусији и Украјини, а њихов резултат била су открића нових, великих нафтних поља. Овде посебно треба поменути откриће до тада највећег нафтног поља у СССР–у Ромашкина (Татарска АССР), које је у експлоатацију коначно уведено 1952. године и које је у наредним деценијама представљало темељ совјетске нафтне индустрије. Поред овога, 1955. године са радом је почео Омски завод за прераду нафте (*Омский нефтеперерабатыбающий завод*), највећи у СССР–у и један од највећих на свету. Захваљујући овоме, до 1956. године, басен Волга–Урал постао је центар совјетске нафтне индустрије, са уделом од 63% у укупној производњи нафте. Коначно у периоду од 1951. до 1966. године у експлоатацију је пуштено око 300 нових нафтних поља, а годишња производња нафте 1966. године износила је 265 милиона тона. Такође, током 50–их година присутан је и раст удела нафте у укупном енергетском билансу СССР–а. Удео нафте у енергетском билансу 1950. године износио је 17,4%, а већ 1960. године порастао је на 30,5%, док је удео угља исте године био 53,9%. Ипак треба нагласити да је у овом погледу Совјетски Савез заостајао за главним конкурентом, Сједињеним Државама, у којима је 1955. године, удео нафте у енергетском билансу износио 64,4%.[33]

[32] Thane Gustafson, *Crisis Amid Plenty: The Politics of Soviet Energy Under Brezhnev and Gorbachev*, (Princeton University Press, 1989), 22–23; Rehschun, „From Crisis to Plenty“, 59–60; Динков, *Нефть СССР*, 60–61; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 15; Goldman, *Petrostate*, 34.

[33] Динков, *Нефть СССР*, 60, 63, 76; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 15–16; Куваков, *Очерки истории нефти и газа*, 33–34.

Табела 4. Производња нафте у СССР у кључним нафтоносним регионима (милион тона):

Региони	Количина	Удео	Количина	Удео
СССР (укупно)	37.9	100%	147.9	100%
Урал–Волга	11.0	29,6%	104.4	70,6%
Азербејџанска ССР	14.8	39,1%	17.8	12,0%
Чеченско–Ингушка АССР	2.4	6,3%	3.3	2,2%
Краснодарски крај	3.1	8,2%	6.9	4,7%
Туркменска ССР	2.0	5,3%	5.3	3,6%
Остали региони	4.6	11,5%	10.2	6,9%

Извор: Динков, *Нефть СССР,* 76.

Нов периоду у развоју совјетске нафтне индустрије најављен је променом у државно – партијском руководству након Стаљинове смрт. Наиме, у пост–стаљинистичком Совјетском Савезу енергетика је била приоритет, како политичком руководству, тако и економским планерима. У нафти, а касније и у природном гасу, као и у хемијској индустрији и петрохемији виђена је велика шанса за модернизацију економије и подизање животног стандарда. Ипак, колективно руководство, пре свега Н.С. Хрушчов, Г.М. Маљенков и В.М. Молотов, имали су различите идеје у ком правцу треба усмерити енергетску политику. Првој групи припадали су Лазар М. Каганович, Георгиј М. Маљенков и Максим З. Сабуров (председник Госплана), који су сматрали да енергетску политику треба темељити на угљу и хидроенергији. Група инжињера, коју је предводио Михаил Г. Первухин, сматрала је да треба остварити што већу диверсификацију у потрошњи енергије, дакле користити гас, хидроенергију, резерве угља, уз увођење ефикасније опреме и инфраструктуре која би смањила нерационалну потрошњу. На крају, Никита С. Хрушчов залагао се повећање производње нафте и гаса, односно развој хемијске индустрије и производње електричне енергије из термалних извора. Коначном консолидацијом власти и доласком Н.С. Хрушчова у први план, током 1956. и 1957. године, поменути петрохемијски пројекат постаје доминантан у совјетској енергетској политици. Овакав курс дефинитивно је утврђен усвајањем резолуције Президијума ЦК КПСС–а „О основним директивама у изради петогодишњих планова економског развоја“ која је посебан акценат ставила на рапидни развој хемијске индустрије. Такође, марта 1958. године, Н.С. Хрушчов у својству председавајућег Савета министара СССР (*Совмин*) предлаже програм развоја хемијске индустрије на бази угљоводоника, као основу технолошке модернизације економије, што ће бити потврђено и на мајском Пленуму ЦК КПСС–а. Усмерење ка петрохемијској и хемијској индустрији засновано је на чињеници да се њиховим развојем омогућава узајамни развој лаке и тешке индустрије. Такође, омогућава се и стварање материјалне базе за развој лаке индустрије и пољопривреде, што омогућава већу производњу потрошачких добара, односно ефикасан одговор за све већу потражњу за текстилом, одећом, обућом итд. Хрушчов је сматрао да ово може имати одлучујућу улогу у подизању стандарда становништва и стварања „државе универзалног благостања“, која по квалитету живота неће заостајати за Западом. Овај Хрушчовљев пројекат први пут је обухватио и природни гас, који уз нафту почиње да се одређује као један од темељних енергетских ресурса Совјетског Савеза. Коначни циљ оваквог развоја био је да се удео нафте и гаса у укупној енергетској потрошњи СССР–а подигне са 31% на 51%, а да се удео угља смањи на 43%.[34]

[34] Viacheslav Nekrasov, „Decision–Making in the Soviet Energy Sector in Post–Stalinist Times: The Failure of Khrushchev's Economic Modernization Strategy“, *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and*

Ова замисао Никите С. Хрушчова, дала је велике резултате. До 1961. године СССР је заузео друго место у светској производњи нафте, а до 1965. године постигнута је годишња производња нафте од 242 милиона тона. Ипак, спровођење овог плана поклопило се са откривањем великих гасних поља у западном Сибиру, што је отворило велике потенцијале за извоз, чему се Хрушчов изразито противио, те је дошао у сукоб са челним људима нафтне индустрије. Наиме, Н.С. Хрушчов је развој нафтне привреде посматрао у контексту економског надметања између капитализма и социјализма, и на крају сустизања и престизања капиталистичких држава у погледу друштвеног производа. Кључ у том процесу имала је петрохемијска индустрија чији би развој омогућио да СССР постане извозник готових производа, а не чисти снабдевач сировина и полупроизвода за светско тржиште.[35] Смена Никите С. Хрушчова означила је и крај „петрохемијског курса“ у совјетској енергетици, а ново партијско руководство, оличену Леониду И. Брежњеву, приступило је у изради нове енергетске политике, у сарадњи са водећим људима совјетске енергетике. Промена енергетске политике у другој половини 60–их година заснивала се на новом измештању географског центра совјетске нафтне индустрије. Поново, даље на исток, односно у регион западног Сибира.[36]

Совјетски геолози још 30–их година, предвођени И.М. Губкином, претпостављали су да западни Сибир има огромне минералне потенцијале, пре свега у погледу нафте и гаса. Ипак, до почетка 60–их година привреда западног Сибира остала је оријентисана искључиво на шумарство, пољопривреду и риболов. Од краја 50–их година постаје јасно да експлоатација нафте из региона Волга–Урал не може да обезбеди потребну стопу раста производње, док се од 1965. године уочава опадање стопе раста и јавља опасност да СССР неће бити у стању да одговори на захтеве домаће потрошње, све веће обавезе везане за извоз према државама СЕВ–а, али све више и према западноевропским државама. Из тог разлога средином 60–их година, најављују се већа улагања у западни Сибир. Још јануара 1964. године висока државно – партијска делегација, вођена Николајем К. Бајбаковим, председником Државног комитета за нафтну индустрију (*Государственный комитет нефтедобывающей промышленности*), посетила је Тјуменску област, том приликом је окарактерисавши као „трећи Баку“. Тјуменску област је 1966. године, посетио и министар гасне индустрије (*Министерство газовой промышленности – Мингазпром*) Алексеј К. Кортунов, док се 1968. године догодила посета совјетског премијера Алексеја Н. Косигина и Н.К. Бајбакова, сада у својству председника Госплана. Поред овога, треба нагласити и значај Свесавезног саветовања геолога, одржаног фебруара 1965. године, којим је најављена потреба ширења нафтне индустрије, на нове нафтоносне регионе. Том приликом западни Сибир оцењен је као најзначајнији регион, по критеријуму количине доступних резерви нафте. Свим овим најављена су улагања у развој сибирске индустрије нафте и гаса, међутим, као главни проблем наметнуло се питање економске исплативости услед изузетно тешких услова рада и врло сиромашне енергетске инфраструктуре. Највећи проблем било је повезивање традиционалних индустријских центара у европском делу и на Уралу, са новооткривеним изворишима нафте. Узевши у обзир да је у старим индустријским областима било концентрисано 3/4 становништва, 80% индустријске производње и 80%

Gas, edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 165, 169–170; Некрасов, Стафеев, Хромов, *Нефтегазовтый комплекс СССР*, 58.

[35] Nekrasov, „Decision–Making in the Soviet Energy Sector“, 175, 179–182, 188; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 17.

[36] Dunja Krempin, „Rise of Western Siberia and the Soviet–West German Energy Relationship During the 1970s“, *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 254.

потрошње горива и електричне енергије.[37] За овај подухват била је потребна најшира подршка совјетског државно – партијског руководства.

Истраживања нафте у западном Сибиру била су веома интензивна и до 1970. године пронађено је 1300 нових налазишта. Овде пре свега треба навести откриће Самотлора 1965. године, највећег налазишта нафте у СССР–у и новог центра производње сирове нафте. Експлоатација нафте из самотлорског поља почиње 1968. године. Поред Тјуменске области, треба поменути и Томску област у западном Сибиру, али и нова налазишта која су лоцирана и на ободима Урала, северном Кавказу, Коми, Краснодарском крају, Украјини, Азербејџану, Узбекистану, Казахстану, Таџикистану и Белорусији. Л.И. Брежњев је 1971. године истакао важност сибирске регије за совјетску економију, описујући је као невероватну шансу за развој целокупне привреде. Управо у сврху развоја западносибирских енергетских потенцијала основано је и посебно Министарство за изградњу нафтно–гасних предузећа (*Министерство строительства предприятий нефтяной и газовой промышленности – Миннефтегазстрой*), чији је министар постао Борис Ј. Шчербина, бивши први секретар тјуменског партијског комитета. Захваљујући овоме у периоду од 1971. до 1975. године западносибирска индустрија нафте развијала се веома интензивно. До 1974. године западни Сибир постао је водећи регион у погледу експлоатације нафте, а од 1977. године повећање производње нафте у СССР–у заснива се искључиво на западносибирској нафти. Захваљујући интензивном развоју нафтне индустрије, утемељеном на богатим западносибирским резервама, Совјетски Савез је до 1975. године постао највећи светски произвођач сирове нафте, произвевши 490.8 милиона тона. У периоду од 1976. до 1980. године изградња нафтне индустрије западног Сибира постала је један од централних задатака совјетске привреде. До 1980. године удео нафте у енергетском билансу СССР–а повећао се на 44%, укупно је произведено 603.2 милиона тона нафте, док је само из нафтних поља западног Сибира, те године произведено 313 милиона тона нафте. У периоду од 1961. до 1980. године производња нафте повећала се око 4 пута, док је просечни годишњи раст производње износио 22.8 милиона тона. Највећу годишњу производњу нафте Совјетски Савез достигао је 1987. године са рекордних 625 милиона тона.[38]

1.2.3. *Развој совјетске гасне индустрије*

Природни гас и његова налазишта везана су за налазишта нафте, међутим овај енергент дуго времена је посматран као нуса ноапојава експлоатације нафте, те је спаљиван „на бакљи“ или у најбољем случају коришћен у процесу експлоатације и прераде нафте. Поред овога у Руском Царству присутна је и мала производња „градског гаса“, односно нискокалоричног гаса из угља, који се користио за осветљење. Први пут „градски гас“ појавио се на Апотекарском острву, у Петрограду 1819. године. Ипак ове количине биле су занемарљиве и крајем 19. века потрошња гаса у Москви, по глави становника, износила је 10 кубних метара, док је у Лондону износила 176, а у Паризу 108 кубних метара. Поред мале производње и потрошње гаса, руски научници током 19. века уочавали су предности природног гаса, а још 1888. године, Димитриј И. Мендељејев

[37] Krempin, „Rise of Western Siberia“, 254–256; Куваков, *Очерки истории нефти и газа*, 35–36; Некрасов, Стафеев, Хромов, *Нефтегазовтый комплекс СССР*, 45–47; Goldman, *Petrostate*, 34; Евгений В. Логунов, *Арктикнефтегазстрой: Медвежье, Уренгой, Ямбург – и далее везде…*, (Екатеринбург: Изд–во Независимого института истории материальной культуры, 2003), 3.

[38] Krempin, „Rise of Western Siberia“, 256–257; Gustafson, *Crisis Amid Plenty*, 27–29, 79, 92; Goldman, *Petrostate*, 38, 49–50; Динков, *Нефть СССР*, 95–96, 100, 103; Куваков, *Очерки истории нефти и газа*, 37; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 16–17, 47, 50.

је гас окарактерисао као „гориво будућности“ и веома значајну сировину за хемијску индустрију. Ипак, о могућности употребе природног гаса у индустријске сврхе почиње да се говори тек након оснивања нове државе и национализације нафтне привреде.[39]

Повећање производње природног гаса почиње 1920. године, а 1925. године производња је достигла ниво од 127 милиона метара кубних, чиме је предреволуционарна производња надмашена за седам пута. Ипак, у овом периоду још увек није организовано геолошко истраживање гасних поља и природни гас јавља се, искључиво као продукт истраживања нафте. Тек, током 30–их година долази до геолошких истраживања чисто гасних налазишта, која су откривена на територији Дагестана. Управо је и период предратних петогодишњих планова везан за интензивирање производње природног гаса. У последњој години првог плана произведена је 1 милијарда кубних метара гаса, док је у последњој години другог петогодишњег плана, 1937, произведено 2.2 милијарде кубних метара. Попут нафте, већина природног гаса у предратном СССР–у произведена је на Кавказу, тачније 83%. Поред Кавказа, 1940. године почела је експлоатација гаса у западној Украјини, а у последњој предратној години производња гаса у СССР–у достигла је 3.4 милијарде кубних метара. Истраживање природног гаса, настављено је и за све време трајања Другог светског рата и до 1945. године гас је откривен у Саратовској, Волгоградској, Оренбуршкој и Кујбишевској области, АССР Коми, на северном Кавказу, источној Украјини, западном Сибиру, средњој Азији, Јакутској АССР. До краја Другог светског рата, производња природног гаса на Кавказу и у басену Волга–Урал је изједначена.[40]

Производња природног гаса настављена је и у првом послератном петогодишњем плану и 1950. године достигла је 5.8 милијарди кубних метара, што је за 180% више него у последњој предратној години. Главни гасоносни региони остали су Украјина, Коми, Азербејџан, басен Урал–Волга, који су у 1950. години били заслужни за 93% производње природног гаса. Ипак, оно што је значајно током 50–их година јесте интензивирање истраживања у региону западног Сибира, као и стварање институционалне базе за развој гасне индустрије. Наиме, септембра 1953. године у Тјуменској области откривено је прво налазиште природног гаса Березово, које је као касније са нафтом, најавило измештање географског центра гасне индустрије у овај регион. Поред овога током 50–их откривено је и веома значајно налазиште Шебелинка, близу Харкова, као и налазиште Газли, у Узбекистану. До 1955. године производња природног гаса достигла је 10.4 милијарде кубних метара, чиме је СССР постао први произвођач у Европи и други на свету, иза Сједињених Држава. Педесете године се називају и „гасном револуцијом“ у Совјетском Савезу јер представљају период који је најавио промену у енергетског билансу државе. Ово се огледало у открићу нових гасних поља, изградњи постројења за експлоатацију и прераду гаса, изградње првих подземних складишта, као и почетку изградње Јединственог система гасног снабдевања (*Единая система газоснабжения – ЕГС*).[41]

Што се тиче институционалне изградње, 50–те године донеле су и почетак одвајања индустрије природног гаса, од Министарства нафтне индустрије (*Министерство нефтяной промышленности СССР – Миннефтепром*). Наиме, на XX

[39] Thane Gustafson, *The Bridge: Natural Gas in a Redivided Europe*, (Harvard University Press, 2020), 29; Högselius, *Energy and geopolitics*, 5; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 18; Куваков, *Очерки истории нефти и газа*, 150; Е.В. Овчаренко, „Становление и развитие газовой промышленности в России (1913–1975 гг.)“, *Вестник Оренбугского государсвенного университета (ОГУ)*, 4 (2009), 69.

[40] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 18–20; Овчаренко, „Становление и развитие газовой промышленности“, 69.

[41] С.А. Гончаров, „Газовая промышленность СССР в 1950–х гг. Уроки истории“*, Газовая промышленность*, 10/744 (2016), 100; Овчаренко, „Становление и развитие газовой промышленности“, 69; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 20.

Конгресу КПСС, 1956. године најављен је императив рапидног повећања производње природног гаса, тачније учетворостручење производње са 10 на 40 милијарди кубних метара, а исте године у ту сврху основана је и Управа за гасну индустрију при Савету министара (*Главное управление газовой промышленности при Совете Министров СССР – Главгаз*). Овакав курс заузет на XX Конгресу треба се посматрати у контексту петрохемијског пројекта Н.С. Хрушчова, који је обележио совјетску енергетику до краја прве половине 60–их година. У складу са овим августа 1958. године Совмин и ЦК КПСС усвојили су уредбу „О даљем развоју гасне индустрије и снабдевању гасом предузећа и градова СССР“, којом је најављен даљи развој индустрије гаса и спроведена интензивна истраживања у свим познатим гасоносним регионима. До 1965. године откривено је 30 нових, великих гасних налазишта, производња природног гаса достигла је ниво од 127.7 милијарди кубних метара, што је повећање од 14.2 пута за десет година. Исте године Пленум ЦК КПСС–а доноси решење којим се оснива посебно Министарство гасне индустрије. Оснивање посебног Министарства значило је изједначавање гасне индустрије са осталим значајним индустријским секторима. Такође, то је значило и да су у оквиру исте административне целине обједињени сви ресурси везани за целокупан процес од производње, преко прераде, до транспорта и расподеле гаса. Министарство је обухватило индустријске објекте, магистралне гасоводе, подземна складишта, постројења за прераду гаса итд. Ово је најавило и највећи напредак на пољу истраживања природног гаса, те је у другој половини 60–их година откривено 550 гасних налазишта. Овде посебно треба поменути гигантска гасна поља у западном Сибиру, попут Уренгоја (1966), Оренбурга (1966), Медвежја (1967), Јамбурга (1969), која ће представљати будућу основу развоја совјетске гасне индустрије. Захваљујући овоме производња гаса у западном Сибиру порасла је са 10 милијарди кубних метара у 1965. години, на 160 милијарди кубних метара у 1980. години. Открићем великих гасних поља у западном Сибиру, најављен је почетак епохе „Великог гаса“ (*Большого газа*) у Совјетском Савезу. Коначно институционално обликовање индустрије природног гаса завршено је септембра 1972. године Законом о оснивању поменутог Министарства за изградњу нафтно–гасних предузећа. Ово Министарство основано је пре свега за потребе спровођења у дело великих грађевинских радова на развоју западносибирске индустрије нафте и гаса, посебно великих система за транспорт.[42]

Интензиван развој сибирске индустрије природног гаса током 70–их година, омогућен је захваљујући тзв. „сибирској кампањи“, које је у другој половини 70–их активно водило највише совјетско руководство. „Сибирска кампања“ најављена је уредбом ЦК КПСС и Совмина од јула 1974. године „О повећању техничког нивоа изградње магистралних нафтовода и гасовода и о обезбеђивању њихове експлоатације“, која је обухватала стратегију капиталног развоја и изградње индустрије нафте и гаса у Западном Сибиру. Након тога на пленуму ЦК КПСС, децембра 1977. године, Л.И. Брежњев најавио је интензивирање производње нафте и гаса у Тјуменској области, ставивши их у центар енергетске политике СССР–а. Током 1978. године државно – партијске делегације обишле су више градова у западном Сибиру, а Брежњевљеве посете

[42] Per Hogselius, *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependance*, (Palgrave Macmillan, 2013), 13–15, 18, 40; Владимир Н. Чешко, Татьяна Л. Трофимова, Василий Г. Нагаев, *Алексей Кортунов. Соратники. Ученики*, (Москва: Союз Дизайн, 2017), 22; Борис Е. Щербина, Александр В. Коваленко, Юрий В. Зайцев, *Союз – траса братской дружбы*, (Москва: Недра, 1978), 176; С.А. Гончаров, „Газовая промышленность СССР в 1960–х гг. Уроки истории“*, Газовая промышленность*, 11, 745 (2016), 106; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 20–22, 44–45; Hogselius, *Red Gas*, 40; Овчаренко, „Становление и развитие газовой промышленности“, 70.

Тјумену, Томску, Новосибирску и Краснојарску из 1978. године представљају почетак интензивирања „сибирске кампање“ у развоју совјетске енергетике.[43]

Захваљујући овоме у периоду од 1971. до 1975. године производња гаса порасла је три пута и 1975. године је износила 289.3 милијарде кубних метара, док је у наредном петогодишњем плану од 1976. до 1980. године произведено 435.2 милијарде кубних метара гаса. Услед интензивираног развоја до 1984. године Совјетски Савез престиже Сједињене Државе као највећег произвођача природног гаса, док је 1985. године произведено укупно 643 милијарде кубних метара, од чега 376 милијарди у западном Сибиру. До 1990. године, годишња производња природног гаса превазишла је 800 милијарди кубних метара.[44]

1.2.4. *Развој система нафтовода и гасовода на територији Совјетског Савеза*

Услед специфичности агрегатног стања најекономичнији начин за транспорт природног гаса јесте путем магистралних гасовода. Из тог разлога развој совјетске индустрије природног гаса немогуће је приказати без развоја система магистралних гасовода и изградње Јединственог система гасног снабдевања (*ЕСГ*). Ипак, историја изградње цевовода за потребе транспорта енергената у Руском Царству почиње у 19. веку и испрва је везана за индустрију нафте. Почетак свега је 1877. година када Лудвиг Нобел иступа на заседању Царског техничког друштва у Петрограду, са тезом „Погледи на индустрију нафте у Бакуу и њена будућност“. Том приликом Нобел је предложио план изградње нафтовода за транспорт и напреднијих складишта за чување нафте. Захваљујући овоме и групи инжињера који су радили на даљем развоју ове идеје током 1878. и 1879. године изграђени су први нафтоводи који су спајали налазиште Балахани са оближњим рафинеријама. Најдужи нафтовод износио је 12.9 километара. До 1883. године дужина нафтовода у региону Бакуа достигла је 96 километара и годишње је превозила 640.000 тона нафте. Ипак највећи успех предреволуционарне индустрије нафте у погледу нафтовода постигнут је 1906. године када је, након 9 година изградње, са радом почео нафтовод Баку – Батуми, први магистрални нафтовод у Русији, дужине 853 километара. До 1917. године на територији Руског Царства изграђено је још четири магистрална цевовода за транспорт нафте и деривата укупне дужине 1147 километара. Развој цевоводног транспорта нафте и деривата настављен је након револуције и грађанског рата, а посебно је интензивиран у периоду предратних петогодишњих планова. До 1940. године укупна дужина магистралних цевовода износила је 4.100 километара и имала годишњи капацитет од 7.9 милиона тона нафте и деривата нафте.[45]

Изградња нафтовода настављена је и током Другог светског рата, током чијег трајања је изграђено укупно 1264 километара магистралних нафтовода. Током рата, тачније септембра 1942. године, Совнарком је донео решење о изградњи првог гасовода на територији СССР–а, који је спајао Елшанско гасно поље и оближњу електроцентралу у Саратову. Већ септембра 1943. године, у погон је пуштен и први магистрални гасовод на територији Совјетског Савеза, дужине 160 километара, који је спојио гасно налазиште Бугуруслан и град Кујбишев. Овим је не само обезбеђен нови енергетски извор за значајан индустријски центар, већ је и доказано да је могуће градити магистралне гасоводе на већим растојањима. Захваљујући овом искуству, 3. септембра 1944. године Државни комитет одбране доноси решење о изградњи гасовода Саратов – Москва, у

[43] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 46; Krempin, „Rise of Western Siberia“, 267–268.
[44] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 22, 47, 50.
[45] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 27–30, 32.

дужини од 840 километара, са циљем спајања Курдјумског налазишта гаса и совјетске престонице. Гасовод је у експлоатацију пуштен јула 1946. године, и због своје дужине и значаја, често се означава као почетак гасоводног транспорта на територији Совјетског Савеза. Овоме је допринео и телеграм Ј.В. Стаљина, приликом пуштања гасовода у погон да је овај чин „велики допринос развоју нове гране индустрије у Совјетском Савезу – гасне индустрије“. Убрзо након гасовода Саратов – Москва 1948. године у експлоатацију је пуштен и гасовод Дашава – Кијев, који је 1951. године продужен до Брјанска и коначно до Москве. Два наведена гасовода дали су кључни допринос развоју техничко – технолошког процеса изградње гасовода, што је узроковало и отварање бројних школа за изградњу цевоводног транспорта. На основу ових искустава у периоду од 1951 до 1955. године изграђено је 8023 километара магистралних цевовода, док је укупна дужина цевоводног система износила 16.609 километара (11.748 километара нафтовода и продуктовода и 4.861 километар гасовода).[46]

Изградња цевовода настављена је и у току следећих петогодишњих планова. У периоду од 1956. до 1960. године у експлоатацију је пуштено 5.552 километара нафтовода и 16.139 километара гасовода. Посебно значајна у овом периоду је изградња транссибирског нафтовода Тујмази – Иркутск 1957. године, у дужини од 3.663 километара. Већ у следећем петогодишњем плану, у периоду од 1961. до 1965. године у експлоатацију је пуштено 31.700 километара цевовода, од чега су 2/3 чинили гасоводи. Такође, у овом периоду се по значају посебно истиче пуштање у погон највећег нафтовода на свету „Дружба“, дужине 5.500 километара. Значај „Дружбе“ није само у његовој величини, већ и у економској, пре свега енергетској интеграцији држава Савета за узајамну економску помоћ (*Совет экономической взаимопомощи – СЕВ*). Захваљујући овом нафтоводу совјетска нафта је стигла у СР Чехословачку, НР Мађарску, НР Пољску и ДР Немачку. У периоду од 1966. до 1970. године изграђено је 25.700 километара гасовода, а посебно треба нагласити изградњу извозног гасовода „Братство“, који је 1967. године спојио СР Чехословачку и Совјетски Савез, и који код града Јабланице добио интерконекцију са Аустријом, омогућивши почетак извоза совјетског гаса на Запад.[47]

Услед поменуте „сибирске кампање“ период од 1971. до 1975. године довео је до „експлозије“ у изградњи магистралних цевовода. Наиме, у наведеном периоду изграђено је 55.000 километара, од чега 33.200 километара гасовода и 21.200 километара нафтовода. У овом периоду нафта из највећег налазишта Самотлор повезана је са нафтоводом „Дружба“, а нафтоводом Самотлор – Новоросијск она је допремљена и до црноморских лука. Поред овога изграђени су и важни гасоводи који су повезивали налазишта у западном Сибиру и средњој Азији са централним делом, европског дела Совјетског Савеза. До краја 1980. године, услед избијања индустрије нафте и гаса у први план и интензивног развоја западносибирских налазишта, магистрална транспортна мрежа износила је укупно 209.900 километара. Као посебно значајан пројекат у периоду од 1976. до 1980. године треба издвојити изградњу гасовода „Сајуз“ (*Союз*), од налазишта гаса Оренбург до западне границе Совјетског Савеза. Овај гасовод, дужине 2677 километара, грађен је на основу мултилатералног договора чланова СЕВ–а, постигнутог јуна 1974. године у Софији, а у којем су учешће узеле следеће државе: НР Бугарска, НР Мађарска, НР Пољска, СР Чехословачка, СССР и ДР Немачка. Уз изградњу нафтовода „Дружба“ и ранијег гасовода „Братство“, изградња „Сајуза“ представља један

[46] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 32–35; С.А. Гончаров, „Уроки истории. Газовая промышленность СССР в 1940–х годах“, *Газовая промышленность*, 9, 743 (2016), 102.
[47] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 41–43.

од кључних интеграционих пројеката СЕВ–а, и пројекта који је дао огроман допринос развоју горивно – енергетског комплекса, хемијске и петрохемијске индустрије источноевропских држава.[48]

Коначно у периоду од 1981. до 1985. године, последњем који ће бити анализиран у овом истраживању, изграђено је додатних 61.000 километара магистралних цевовода, од чега 43.400 километара гасовода и 17.600 километара нафтовода. Као посебно важан подухват овде треба истаћи изградњу магистралног извозног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, која је одлучена на Пленуму ЦК КПСС, новембра 1981. године. Гасовод Уренгој – Помари – Ужгород, представља до тада највећи гасоводни пројекат на свету, дужине 4450 километара, који је завршен у рекордном року у периоду од годину и по дана, односно до августа 1983. године. Овај гасовод, не само да је био централни грађевински пројекат петогодишњег плана, већ је представљао основ совјетско – западноевропске сарадње у области природног гаса, а биће веома значајан и за совјетско – југословенску сарадњу.[49]

Захваљујући приказаном развоју и спроведеним грађевинским подухватима до 1991. године створен је ЕГС. Целокупан систем грађен је преко 30 година и вредност извршених радова процењује се на 150 милијарди долара, а обухватао је 220.000 километара гасоводне мреже, 200 налазишта гаса, 46 подземних складишта капацитета 80 милијарди кубних метара, 6 завода за прераду гаса и 4.400 компресорских станица, снабдевајући природним гасом 227 милиона грађана СССР–а.[50] На крају треба напоменути да развој совјетске индустрије, пре свега, природног гаса, као и изградња магистралног цевоводног транспорта, пре свега, Јединственог система гасоводног снабдевања не би била могућа без активне сарадње са западноевропским земљама, по принципу „гас за цеви“. Ипак, како је ова сарадња уско везана за процес европског детанта и стварања повољне политичке ситуације на међународном плану, овај део биће приказан у наставку истраживања.

1.2.5. *Индустрија нафте на југословенском простору до краја Другог светског рата*

Питање развоја индустрије и индустријализације на Балкану до краја Другог светског рата недовољно је истражена област историографије. Државни дисконтинуитети, политичке нестабилности, немогућност прилагођавања модерним технолошким и структурним захтевима, ограничени ресурси и недостатак капитала утицали су да овај простор, пре свега до краја Првог светског рата али и касније, у великој мери заостаје у односу на развијене државе Западне Европе.[51]

Истраживање нафте у крајевима који ће касније бити део југословенске државе почиње у 18. веку и спроводили су га научници са Универзитета у Будимпешти. У 1783. години забележени су трагови битумена и петролеја код места Гојло, затим Пакленица, Нова Градишка и Бањиндол. Што се тиче прве примитивне експлоатације нафте она се помиње код места Пекленица, у Међумурју 1788. године. Нафта се на овим просторима

[48] Щербина, Коваленко, Зайцев, *Союз*, 10, 174; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 41–43, 47–50, 54.
[49] Борис Е. Щербина, Владимир Г. Чирсков, Генадий И. Шмаль, *Трансконтинентальный газопровод Уренгой–Помары–Ужгород*, (Москва: Недра, 1985), 5, 12; Владимир Н. Чешко, Василий Г. Нагаев, *Самая длинная труба. Газопровод Уренгой – Помары – Ужгород. Как это было*, (Москва: Союз–Дизайн, 2023), 5; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 54–55.
[50] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 54–55.
[51] Јелена Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану: Текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској 1919–1929* (Београд: ИНИС, 2018), 11.

испрва користила као сировина за припрему лекова за људе и животиње, док касније почиње да се прерађује у коломаст. Од краја 18. века нафта је као трговачки артикал присутна у Угарској, али у јако ограниченим количинама. Тек када је у Лвову 1855. године петролеј употребљен за вештачко осветљење јавља се веће интересовање за нафту, те почињу испрва истраживања, а затим и експлоатација. Истраживања су вршена код места Селница, Пекленица, Лудберг, Поганац, Лепавине, Рибњак, Питомача, Иванић–Клоштар, Миклеушка, Володер, Новска, Пакленица, Бањиндол и Петрово Село. На овом таласу јавља се и прва организована експлоатација и комерцијална употреба нафте у југословенским крајевима. Наиме, 1856. године, на имању грофа Гјуре (Ђуре) Фестетића, у Пекленици, наводи се да је постојало окно из којег су три радника вадила нафту. Треба напоменути да је ова првобитна експлоатација нафте била јако примитивна, те да је нафта ручно вађена из отворених окна, јарака, јама и ровова. У периоду од 1855. до 1890. године овакав вид експлоатације нафте организован је у местима Пекленица, Миклеушка, Пакленица, Петрово Село и Бањиндол. Ипак, добијене количине нафте у овом периоду није могуће тачно утврдити, а најчешће се помиње јако мала цифра од 206 тона. У овом најранијем периоду треба поменути и истражне радове из 1878. године, спроведене на територији Црне Горе, у области Црмнице. Међутим, није познато ко је изводио ове радове.[52]

Промену у експлоатацији нафте на овим територијама доноси усвајање Царинског закона из 1882. године, којим су на територији Аустроугарске повећане таксе петролеј, који се до тада већином набављао из увоза, а са циљем развоја домаће производње и прераде нафте. Захваљујући овоме 1882. године отворена је прва рафинерија на територији Балкана, у Ријеци, и једна од првих у Европи, ван Галиције и Румуније. Деценију након овога отворена је и рафинерије у Босанском Броду. Од 1885. до 1899. године долази до првих истражних бушења, што представља увод у индустријску производњу нафте на овим просторима. Поред познатих локација на територији Међумурја и Хрватске, истражна бушења вршена су и у Босни, у околини Тузле. У периоду до 1899. године произведено је 177.8 тона нафте у Међумурју и 341 тона нафте у Хрватској, а као битна налазишта поново се издвајају Пекленице, Селница, Лудберг, Поганец, Рибњак, Иванић–Клоштар, Рожањ. У овом периоду долази и до прве индустријске експлоатације нафте на нафтном пољу Пакленица, 1886. године.[53]

Прва већа производња нафте везана је за делатност Вилхелма Сингера, једног од пионира истраживања и производње нафте. Он је у околини налазишта Селница 1905. године избушио 31 нафтну бушотину које су дале производњу од 4.000 тона. Ово је прва индустријска производња нафте на југословенском простору. Такође, од овог тренутка, све до Другог светског рата редовна, индустријска производња нафте врши се једино на међумурским пољима. Међумурска поља су такође подвргнута првом планском истраживању нафте од стране Геолошког завода у Будимпешти. У питању је научна институција која је 1893. године основана ради истраживања нафте у ужој Угарској и Галицији, а која је од 1903. године спроводила истраживачку делатност и у Међумурју. Ово је такође и период оснивања првог акционарског друштва за производњу и прераду

[52] Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (1): Proizvodnja nafte*, (Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1965), 19 21–22, 24; Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (2): Prerada nafte,* (Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1966), 13; Josip Žgaljić, *Nafta na našem tlu: Razvoj naftne industrije*, (Zagreb: Privredni Vjesnik, 1984), 15–16, 18–22.

[53] Žgaljić, *Nafta*, 23; Horvat, *Industrija nafte (1)*, 24, 28, 30–31; Horvat, *Industrija nafte (2)*, 14; Josip Sečen, Vladimir Aksin, „Razvoj i prespektiva istraživanja i proizvodnja nafte i gasa u Jugoslaviji“, *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, (Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986), 347.

нафте на територији будуће Југославије. У питању је индустријско – акционарско друштво „Веста“ из Загреба, које су, 1904. године, основали махом нафташи који су пословали на територији Галиције. Делатност „Весте“ није дала већих резултата и друштво је угашено већ 1906. године.[54]

У периоду након 1907. године индустрија нафте на југословенском простору улази у период стагнације, јер политика истраживања и државних субвенција од стране угарске владе није дала већих резултата. Од 1906. до 1914. године произведено је свега 2.200 тона нафте, искључиво на територији Међумурја. Разлог за стагнацију производње је концентрисање истраживања и експлоатације нафте на простор Галиције и Румуније. Што се тиче максималне производње у периоду пре Првог светског рата, она је на југословенском простору постигнута 1902. године и износила је 1.488 тона, а неће бити поновљена све до Другог светског рата. Ово је изузетно ниска производња поготово уколико се упореди са другим нафтоносним регионима Европе, попут Галиције која је те године имала производњу од 520.847 тона, Румуније, 310.000 тона, или Немачке у којој је произведено 49.725 тона. Такође, до Првог светског рата у експлоатацију није пуштено ниједно значајно нафтно поље на југословенском простору, ипак оно што јесте постигнуто, то је откриће гасног поља Бујавица, првог продуктивног налазишта гаса на територији Хрватске.[55]

Након Првог светског рата нова југословенска држава суочена је са великим материјалним губицима у свим секторима привреде. Директне последице рата биле су огромне, а нове државе економски нестабилне услед девастираних привреда. Скромна производња нафте, која је наслеђена од Аустроугарске, нашла се на мети страног и домаћег приватног капитала. Овај период у југословенској индустрији нафте почиње 20. априла 1920. године, доношењем решења Министарског савета, којим се Министарство шума и рудника овлашћује да слободне нафтне регије у Хрватској, Међумурју и Славонији може давати у концесију ради истраживања и експлоатације приватним лицима и друштвима основаним у Краљевини, домаћим капиталом. До почетка Другог светског рата на територији Југославије издато је укупно 40 концесија које су обухватале површину од 64.400 километара квадратних. Треба нагласити да је велики број ових концесија био чисто спекулативног карактера и да на територији 19 концесија у међуратном периоду није вршено никакво истраживање, нити експлоатације нафте.[56]

[54] Horvat, *Industrija nafte (1)*, 33, 36–40; Žgaljić, *Nafta*, 33–34.
[55] Horvat, *Industrija nafte (1)*, 42, 46, 60, 62.
[56] Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану*, 13; Јелена Рафаиловић, „Два века индустрије Србије (Two Centuries of Industry in Serbia)“, *О фабрикама и радницима: Индустријско наслеђе Србије (On Factories and Workers: Industrial Heritage of Serbia*), (Београд: Музеј науке и технике, Музеј Југославије, 2021/2022), 22; Horvat, *Industrija nafte (1)*; 64–66; Žgaljić, *Nafta,* 51–52, 54–56.

Табела 5. Производња нафте на југословенском простору у периоду од 1868. до 1918. године (тоне):

Година	Количина	Година	Количина	Година	Количина	Година	Количина
1868	38	**1879**	–	**1890**	85	**1901**	1007.3
1869	2	**1880**	–	**1891**	82.4	**1902**	1485.7
1870	–	**1881**	10	**1892**	12.9	**1903**	688.1
1871	–	**1882**	–	**1893**	7.2	**1904**	470.4
1872	71.7	**1883**	–	**1894**	10.3	**1905**	270
1873	–	**1884**	16	**1895**	2	**1906**	240
1874	24.5	**1885**	–	**1896**	61.6	**1907**	240
1875	13.9	**1886**	–	**1897**	133	**1908**	240
1876	30	**1887**	–	**1898**	50.8	**1909–1914**	1510
1877	–	**1888**	27.7	**1899**	11.5	**1915–1918**	600

Извор: Žgaljić, *Nafta,* 250.

Влада Краљевине давала је у нафтној индустрији предност страним концесионарима, чиме је страни капитал добио одлучујућу улогу. Ово је била државна политика опште оријентације на подстицање улагања страног капитала у већини привредних грана, како би се подстакао њихов бржи развој и ојачао привредни потенцијал земље. Прва компанија која је дошла на простор Југославије је „Стандард Оил“ Њујорк (*Standard Oil Company of New York*), која је још од Солунског фронта српску војску снабдевала нафтним дериватима. Стандард 1920. године оснива „Америчко – југословенску петролејску компанију“ (*American – Yugoslav Petroleum Company*) , чија је филијала 1921. године отворена у Загребу. Филијала је 1923. године пребачена у Београд и преименована у „Југословенски Стандард Оил“ (*Yugoslavian Standard Oil Company*). Предузеће се пре свега бавило прометом нафтних деривата, највише петролеја, бензина, мазива и плинског уља. Такође је вршило и истраживачку делатност, али без успеха. Поред „Стандард Оила“, компанија „Шел“ је отворила две филијале у Југославији. У питању су „Југословенско петролејско а.д. за истраживање и производњу нафте и гаса“ (*Yugoslav Petroleum Joint–Stock Company for Oil and Gas Exploration and Production*), основано 1920. године и угашено 1928. године, без већих резултата, и „Англо – југословенско петролејско д.д. за рафинирање и промет петролеја и других битуменских производа“ (*Anglo – Yugoslav Petroleum Joint–Stock Company for the Refining and Marketing of Petroleum and Other Bituminous Products*), које је основано 1921. године у Загребу. Ова предузећа бавила су се углавном прометом и само су у кратком периоду спроводила истраживање нафте. „Шелова“ експозитура у Југославији 1935. године мења име у „Југословенски Шел“ (*Yugoslav Shell*), које ће носити до 1941. године. Треба поменути и предузећа „Вакум Оил“ (*Vacuum Oil Company*), које се јула 1933. године спојило са југословенском филијалом Стандард Оила, створивши предузеће „Југословенски Стандард – Вакум Оил“ (*Yugoslavian Standard–Vaccum Oil Company*). Поред овога деловало је и предузећа „Астра“ које је основано у Загребу 1921. године, а 1927. године пребачено у Београд. Ова четири акционарска друштва у потпуности су контролисала промет нафтних деривата и југословенска држава се у њихове послове није мешала. Кроз контролу промета ове компаније су уз релативно мала улагања, стицале велику добит, док са друге стране нису вршила истраживања нафте како би се повећала домаћа производња, услед великих трошкова. Из тог разлога већина деривата долазила је из увоза, а влада Краљевине је како би променила ово стање 1925. године донела Закон о општој царинској тарифи са увозним и извозним царинама, којим је увоз сирове нафте постао слободан, док је увоз деривата био знатно оптерећен

царинама и таксама. Циљ је био подстаћи развој домаће индустрије прераде нафте. Овај Закон натераће стране компаније да уђу у подухват изградње рафинерија на територији Југославије.[57]

Из наведених разлога „Стандард Оил“ купује 1927. године рафинерију нафте у Босанском Броду. Рафинерија је изграђена још 1892. године и била је у власништву мађарског акционарског друштва за хемијске производе „Даница“, а производила је петролеј, парафин, коломаст, бензин и разна уља. Стандард је рафинерију модернизовао, проширивши капацитете на 100.000 тона деривата годишње. Ипак никада није коришћено више од 60% капацитета, а производио се бензин, петролеј, плинско уље, мазива, уље за ложење и асфалт. Сирова нафта је већином увожена из Румуније. Са друге стране „Шел“ гради нову рафинерију у месту Цапраг, на реци Купи, близу Сиска, 1927. године. Испрва је капацитет рафинерије био 50.000 тона, а касније је повећан на 96.000 тона. Поред овога компанија „Астра“ је још 1923. године изградила фабрику за производњу уља и масти у Врапчу, код Загреба, капацитета 500 тона годишње, а 1926. године је фабрику исте намене изградила и код Новог Сада, капацитета 1200 тона годишње. Поред овога треба поменути и мање рафинерије попут рафинерије Дравоград, коју је још 1859. године основао индустријалац Густав Гол из Корушке и која је била активна све до краја Другог светског рата, што је чини једном од најдуговечнијих југословенских рафинерија. Затим ту си и рафинерије „Ипоил“ из Осјека (1929), „Олекс“ из Загреба (1930) и рафинерија Марибор која је основана 1933. године, као најмања у Југославији, капацитета 2.640 тоне годишње. Већина ових малих рафинерија била је везана за „Стандард Оил“ и „Шел“, или путем куповине технологије за прераду или тако што су их службеници ових компанија оснивали. Треба поменути да је сарадња „Стандард Оила“ и „Шела“ на простору Југославије била веома блиска, те да је имала карактер картела, који је створен ради осигурања монопола и одређивања цена, продајних подручја итд. Преговори о формирању картела вођени су 1925. године, а картел је званично основан 1927. године. Картел је имао потпуно контролу над тржиштем, а мале рафинерије попут Дравограда, Осијека и Марибора биле су контролисане и усмераване да купују нафту искључиво од Шела и Стандарда, док је куповина нафте и деривата пореклом из Ријеке била забрањена.[58]

Као посебан случај треба посматрати рафинерију нафте у Ријеци, пре свега због специјалног статуса који је тај град имао након завршетка Првог светског рата. Наиме, услед увођења Царинског закона из 1882. године, у Будимпешти је исте године основано предузеће „Рафинерија каменог угља“, које 1883. године почиње да гради рафинерију нафте на јадранској обали, у Ријеци, која је завршена исте године. Главни производ рафинерије био је петролеј за осветљење, а 1907. године у ријечку рафинерију је уведено електрично осветљење чиме је она постала једна од најмодернијих у Европи. Након Првог светског рата рафинерија је у административном смислу остала ван југословенске територије, а Рапалским уговором припала је Италији. Ипак, како је већину својих производа пласирала на југословенско тржиште, рафинерија је 1921. године у Загребу основала предузеће „Југословенска нафта а.д.“ са испоставама у Загребу, Београду и Суботици. Међутим, ово предузеће није могло да се носи са конкуренцијом „Стандарда“ и „Шела“ и већ 1928. године „Југословенска нафта“ купљена је од стране „Шела“. Тиме су привредне везе са ријечком рафинеријом прекинуте, а њено пословање се потпуно оријентисало на италијанско тржиште. Од 1926. године рафинерија у Ријеци је у потпуном власништву италијанске државне нафтне компаније „АГИП“ (*Azienda*

[57] Žgaljić, *Nafta,* 67–69, 71, 74; Horvat, *Industrija nafte (2)*, 57, 59, 64, 88, 91, 100, 140, 202.
[58] Žgaljić, *Nafta*, 35, 41–42, 71, 74–76, 80–82, 85–87; Horvat, *Industrija nafte (2)*, 13, 55, 94–95, 171.

Generale Itaiana Petroli – AGIP) и до 1937. године била је највећи произвођач нафтних деривата у Италији.[59]

На крају треба додати да док је амерички и британски капитал у југословенској индустрији нафте био доминантан током 20–их и током већег дела 30–их година, од 1936. године све више долази до уплива немачког капитала. Његово учешће у југословенској нафтној индустрији коначно се формализује марта 1939. године оснивањем предузећа „Југо–Петрол“, од неколико немачких фирми и предузећа „Рудокоп“, у власништву Раде Пашића. „Југо–Петрол“ је концесије добио куповином од домаћих, мањих предузећа попут „Уљаника“, „Паноније“, „Битумена“, и до краја 1939. године његово истражно подручје обухватало је 17.476 километара квадратних. Делатност „Југо–Петрола“, представља почетак нафтне индустрије у комерцијалном смислу, док су истраживања, које је ово предузеће спровело, дала прве значајније резултате у откривању већих нафтних поља. Немачко интересовање за нафту на југословенском простору у старијој литератури објашњава се тежњом да се што више горива осигура за ратну машинерију. До 1942. године територија на којој је „Југо–Петро“ вршио истраживања обухватала је 25.224 километара квадратна, или 45% територије послератне СР Хрватске. Резултатима истраживања „Југо–Петрола“ служила се и социјалистичка власт након Другог светског рата. Најинтензивнију производњу „Југо–Петрол“ је остварио у области Међумурја, где је јуна 1941. године у експлоатацију пуштено највеће нафтно налазиште у Југославији Гојло, откривено још 1931. године. За време рата у Гојлу је произведено 55.767 тона нафте. Поред Гојла до почетка Другог светског рата на територији Краљевине Југославије нафта се производила у пољима Селнице, Пекленице, Миклеуш, Бујавица и Пожарница.[60]

Поред производње нафте, треба се кратко осврнути и на историју природног гаса у Југославији пре Другог светског рата, чија је производња била још сиромашнија у односу на производњу нафте. Прва ерупција гаса на југословенском простору десила се 1912. године, код места Пречац, у котару Дуго Село, а експлоатација гаса почиње 1917. године, код налазишта Бујавица. Након Првог светског рата производњом гаса из поља Бујавица бавило се предузеће „Уљаник“ Загреб, основано 1921. године, капиталом „Прве хрватске штедионице“. За експлоатацију Бујавице везана је и изградња првог гасовода у Краљевини Југославији од гасног поља до железничке станице Кукуњевац, где су пуњени вагони–цистерне. Бујавички гас употребљавао се за расвету вагона. Исто предузеће је 1938. године почело са производњом гаса из нафтног поља Гојло. Гас који је „Уљаник“ производио користио се за снабдевање чађаре у Кутини, која је отворена 1936. године и производила је сировину за изолационе каблове, и за расвету железничких вагона. У периоду од 1925. до 1939. године, „Уљаник“ је произвео 31.267 кубних метара гаса. Предузеће „Уљаник“ предлагало је и изградњу гасовода од Бујавице до Загреба, ради замене градског гаса, природним гасом, као и пројекат електрификације Савске бановине на бази изградње електране на природни гас. Од овога се одустало услед недостатка капитала и економске кризе из 30–их година. „Хрватска штедионица“ је 1939. године предузеће „Уљаник“ дала у закуп немачком конзорцијуму „Југо–Петрол“. Поред овога у периоду од 1926. до 1932. године на територији Југославије, активно је и предузеће „Метан“, основано немачким капиталом, а које је природни гас

[59] Žgaljić, *Nafta*, 37–40, 78–79; Horvat, *Industrija nafte (2)*, 31, 34, 37.
[60] Žgaljić, *Nafta*, 92; Horvat, *Industrija nafte (1)*, 64, 118–119, 125, 128, 137–138, 165; Milić P. Rajković, *Nafta i prirodni gas: istorija, geneza, tržište, hemija, prerada, derivati, primena, tribologija, petrohemija, ekologija* (Novi Sad: Prometej, 2009), 64.

користило за производњу карбонских електрода, које се користе у обради алуминијума.[61]

Што се тиче целокупног периода пре Другог светског рата, до 1918. године произведено је свега 7.531 тона нафте, док је у периоду од 1919. до 1945. године произведена 81.682 тоне нафте. Узевши у обзир да Краљевина Југославија није била индустријализована држава у којој се преко 70% становништва бавило пољопривредом, да је ниво моторизације и механизације био веома низак, те није било потребе за већом потрошњом, а самим тим и производњом нафте. Такође, Југославија је била држава без довољно капитала неопходног за развој индустрије, док је политичка ситуација обележена партијским борбама, корупцијом и шпекулацијама. Из тог разлога до Другог светског рата југословенска држава није била у могућности да развије значајнију индустрију нафте, те је генерално посматрајући нафта играла привредно безначајну улогу. На крају треба додати да је пре почетак Другог светског рата 95% рафинеријских капацитета и 90% тржишта нафте у Југославији било у рукама страног капитала.[62]

Током Другог светског рата и окупације, територије на којима су се налазила нафтна поља подељене су између Независне Државе Хрватске и Мађарске, али је посебним уговорима из маја 1941. године на њима осигуран првенствено немачки привредни интерес. На основу овога немачке компаније наставиле су истраживања, експлоатацију и прераду нафте под истим условима као раније, а Немачки Рајх је имао првенство у погледу извоза нафте. Окупаторске власти за три године активне експлоатације користиле су следећа нафтна поља Гојло, Долина, Петишовци, Пожарница, Селница и Пекленица док се припремало пуштање у експлоатацију и поља Сечањ – Велика Греда у Банату. Главно нафтно налазиште које су Немци експлоатисали је нафтно поље Гојло, а током немачког повлачења било је планирано његово потпуно уништење. Ипак ова замисао није спроведена у дело и Гојло је дочекало крај рата неоштећено. У 1945. години на нафтном пољу је активно радило 40 бушотина и произведено је 25.867 тона нафте. Током читавог Другог светског рата на територији Југославије произведено је 73.000 тона нафте и 25 милиона кубних метара природног гаса.[63]

Контролу над прометом нафтних деривата Немачка је вршила преко предузећа „Петрол а.д.“ Београд, које је контролисало пословања бројних предузећа за истраживање и експлоатацију нафте на територији НДХ. Са друге стране мађарска нафтна компанија „Манат“, односно мађарско – немачка индустрија уља, контролисана је од стране немачке компаније „Винтершал“ (*Wintershall A.G.*). Што се тиче рафинерија које су биле активне за време рата, на њихово челу су постављени повереници из Немачке и потпуно су свој рад ускладиле са интересима немачке привреде. Рафинерије које су радиле у окупационом систему биле су Сисак, Босански Брод, Олекс Загреб, Дравоград, Осијек, Марибор и рафинерија Ријека, коју су од 1943. године контролисали Немци. Приликом повлачења 1945. године Немци су потпуно уништили рафинеријска постројења у Ријеци. Поред овога 1943. године отворена је рафинерија минералног угља у Смедереву, која је већ 1944. године срушена у бомбардовању. Поред Смедерева, у потпуности су оштећене и рафинерије у Осијеку и Дравограду и оне након рата нису

[61] Žgaljić, *Nafta*, 28, 60–61; Horvat, *Industrija nafte (1)*, 82–83, 88–90, 93; Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (3): Distribucija*, (Zagreb: Ekonomski institut, 1956), 127; Radmilo Marojević, Nenad Đajić, Božidar Prstojević, „Razvoj gasne privrede i gasovodne mreže u SFRJ“, *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, (Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986), 367.
[62] Horvat, *Industrija nafte (1)*, 151, 168, 170; Horvat, *Industrija nafte (2)*, 193; Žgaljić, *Nafta*, 51.
[63] Žgaljić, *Nafta*, 121, 141; Rajković, *Nafta i prirodni gas*, 64; Horvat, *Industrija nafte (1)*, 82–83.

обнављане. Што се тиче осталих постројења Сисак је претрпео значајна оштећење, рафинерија Босански Брод је бомбардована чак 5 пута за само три месеца, током 1944. године, док је рафинерија Олекс у Загребу изгорела 1945. године. Рафинерија у Марибору није оштећена током рата, али је након завршетка рата страдалу услед експлозије складишта муниције.[64]

Табела 6. Производња нафте у Краљевини Југославији и окупираним територија од 1919. до 1944. године (тоне):

Година	Количина	Година	Количина
1919–1922	500	**1934**	613
1923	35	**1935**	533
1924	124	**1936**	269
1925	92	**1937**	142
1926	215	**1938**	688
1927	244	**1939**	1.135
1928	306	**1940**	11.265
1929	154	**1941**	4.228
1930	250	**1942**	12.158
1931	206	**1943**	24.773
1932	296	**1944**	32.647
1933	926		

Извор: Žgaljić, *Nafta*, 251.

1.2.6. *Индустрија нафте у Југославији након Другог светског рата*

Крајем Другог светског рата нова југословенска власт заузела је став да нафтну привреду треба што пре обновити, пре свега за војне потребе. Из тог разлога јануара 1945. године влада Демократске Федеративне Југославије, оснива Министарство рударства, са посебним Одељењем за нафту, гас и со, које је објединило целокупну делатност обнове и развоја нафтне привреде на простору Југославије. Као и у ранијем периоду најразвијенија делатност била је на територији Хрватске. Привреда нове државе даље је уређења доношењем Основног закона о државним привредним предузећима, којим је спроведена национализација и постављен темељ социјалистичке привреде. По овоме сви рудници и друга природна богатства на територији Југославије, постали су народна, односно државна, имовина. Даље административно уређење нафтне привреде спроведено је решењем Министарства рударства од 14. августа 1945. године, којим је основано јединствено државно предузеће за нафту и гас, на територији Југославије – „Југословенски комбинат за нафту и гас“, са седиштем у Загребу. Под управу „Југословенског комбината“ долазе налазишта Гојло, Селница, Пекленица, Петишовци, Долина и Пожарница код Тузле, као и рафинерије у Ријеци, Сиску, Босанском Броду, Марибору и Загребу, док спроводи истражне радове у области Велике Греде код Вршца и Јања Липе код Банове Јаруге. Коначно 8. септембра 1947. године основана је Генерална дирекција за нафту, гас и шкриљце, под окриљем Министарства рударства ФНРЈ, у чију надлежност, у статусу посебног предузећа, улазе сва нафтна поља и рафинерије. Оснивање Генералне дирекције, представљало је покушај централизације нафтне привреде и њеним оснивањем „Југословенски комбинат“ губи на значају, те је 1. јануара 1948. године укинут. Главни задатак Генералне дирекције био је да кроз три посебне дирекције, за производњу нафте и гаса, за прераду нафте и за шкриљце, израђује

[64] Žgaljić, *Nafta*, 104–108, 111, 113–119, 142–144, 147, 150.

и прослеђује планове у вези са производњом, набавком опреме и финансијским пословањем, свим посебним предузећима из области нафтне привреде. Поред Југословенског комбината, 12. маја 1945. године основано је, под ингеренцијом Министарства трговине и снабдевања , „Државно петролејско предузеће за промет нафтних деривата“, са седиштем у Београду. Предузеће је убрзо добило назив „Југопетрол“, а његов задатак било је организовање продајне мреже, дистрибуција и снабдевање нафтним дериватима на подручју целе земље. Из тог разлога Југопетрол оснива филијале у свим југословенским републикама, а када 1957. године долази до реорганизације предузећа ове филијале постају самостална предузећа.[65]

Велики проблем послератне југословенске нафтне привреде било је то што су целокупни производни процес и опрема била засновани на страној технологији. У првом реду услед недостатка финансијских средстава, Југославија је опрему за нафтну индустрију набавља пре свега из Немачке, на име ратних репарација. Када 1945. године започиње активнија сарадња Југославије и СССР–а у области привреде, долази и до значајног доприноса обнови југословенске нафтне индустрије. Испрва је знатни број совјетских стручњака дошао у Југославију ради репарације постројења, израде годишњих и месечних планова, израде петогодишњег плана, као и ради уговарања испорука опреме из Совјетског Савеза и преко совјетске Војне управе из Беча. Од априла 1947. до априла 1948. године између СССР–а и СФРЈ вођени су преговори о дугорочној сарадњи у области нафтне привреде. Циљ је био набавка опреме за бушење и експлоатацију нафте, додатне испоруке, долазак совјетских стручњака, образовање кадрова итд. Преговарало се и о успостављању мешовитог југословенско – совјетског друштва за експлоатацију нафте, али договор није постигнут јер је совјетска страна сматрала да би ово била превелика инвестиција, док би постигнута производња нафте била минимална. На крају је договорено да СССР испоручи 5 постројења за истражна бушења, 20.000 тона цеви за експлоатацију нафте, 12.000 тона цеви за истражно бушење, опрему за рафинерије у Сиску и Босанском Броду (200.000 тона). Ипак, од свега договорено испоручена је релативно мала количина, и испоруке су обустављене услед Резолуције Информбироа. У периоду од 1946. до 1949. године из СССР–а је укупно испоручено 368.362 тона нафтних деривата. Поред Совјетског Савеза Југославија је у најранијем периоду имала развијене односе у области нафтне привреде са суседном НР Албанијом. „Југословенски комбинат“, заједно са албанском владом основао је 1947. године албанско – југословенско „Друштво за истраживање и експлоатацију нафте“, које је имало развијене активности у оквиру нафтног поља Кучови и вршило истраживања на новом пољу Патос. Ови односи су такође прекинути након Резолуције Информбироа, 1948. године.[66]

У периоду централизоване нафтне привреде и југословенског петогодишњег плана развоја циљеви производње које је израдио „Југословенски комбинат“ били су: производња нафте од 450.000 тона у 1951. години, изградња нове рафинерије до 1950. године капацитета 300.000 тона, почетак изградње друге рафинерије 1951. године, интензивирање истраживања у реонима Гојло и Лендава. У периоду од 1947. до 1952. године 5,9% укупних инвестиција у рударство издвојено је за нафтну привреду, а највише у области производње и транспорта нафте и деривата. У 1952. години план није испуњен и ФНРЈ је произвела 151.537 тона нафте, али узевши у обзир да је у Краљевини Југославији 1939. године произведено 1.135 тона нафте, ово је повећање од 110 пута. Крај периода централизације најављен је 27. јуна 1950. године када Народна скупштина

[65] Žgaljić, *Nafta*, 151–155; Horvat, *Industrija nafte (1)*, 239–240, 251; Horvat, *Industrija nafte (3)*, 137.
[66] Horvat, *Industrija nafte (1)*, 250; Horvat, *Industrija nafte (2)*, 252; Žgaljić, *Nafta*, 156–160.

усваја „Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива“. Увођење система управе, по принципу радничких савета у области нафтне индустрије започиње 1. фебруара 1950. године оснивањем радничког савета рафинерије у Ријеци. Коначно решењем владе ФНРЈ од 31. марта 1951. године укинута је савезна Генерална дирекција за нафту и гас и њене надлежности пренете су на републички ниво. Гашењем републичких Генералних дирекција за нафту и гас, средином 1952. године завршен је период централизованог, административног управљања југословенском нафтном индустријом. Нова фаза у организацији југословенске нафтне индустрије, као и целокупног привредног система, подразумевала је децентрализацију и давање веће привредне самосталности појединачним предузећима. Међутим, узевши у обзир природу нафтне индустрије, као високо интегрисаног система, децентрализације је представљала екстремну меру која је носила низ негативних последица. Како би ово било превазиђено, основане су две институције током 1952. и 1953. године: Заједница југословенских рафинерија нафте и Удружење југословенских произвођача нафте и гаса. Циљ ових органа био је координација у прерађивачкој и дистрибутивној делатности, као и заједнички наступ у набавци опреме и сировина у иностранству, затим рад на стандардизацији, размена искустава итд.[67]

Распадом Генералне дирекције настала су следећа предузећа из области нафтне индустрије. Производњом и истраживањем бавила су се: Производња нафте Гојло, Производња нафте Лендава, Производња нафте Седларица, Производња нафте Пожарница, Предузеће за истраживање нафте Улцињ, Предузеће за истраживање нафте и гаса Зрењанин, Предузеће за електрокаротажна мерења. Прерадом нафте бавила су се предузећа: Рафинерија нафте Ријека, Сисак, Босански Брод, Фабрика техничких масти и мазивних уља „Енол“, Предузеће за прераду и хидрирање нафте, гаса и катрана „Метан“. Наведена предузећа која су функционисала на територији Хрватске касније су уједињена у „Предузеће за производњу нафте и плина“ Загреб, које ће маја 1952. године променити назив у „Нафтаплин“. „Нафтаплин“ и сва остала предузећа из области нафтне привреде на територији Хрватске, 1964. године улазе у састав предузећа „Индустрија нафте“ – *ИНА*, основаног 1964. године, а које ће постати највеће југословенско предузећа из области нафте индустрије. Са друге стране, „Предузеће за истраживање и производњу нафте и земног гаса“ Зрењанин, марта 1952. године мења назив у „Нафтагас“, а 1. октобра 1954. године пресељено је из Зрењанина у Нови Сад. Кроз каснију реорганизацију предузеће је постало део „Комбината нафтне индустрије Нафтагас“ (СОУР Нафтагас Нови Сад), те постаје центар окупљања нафтне привреде на територији СР Србије, односно САП Војводине. Интеграција нафтне индустрије на територији СР Србије биће завршена 1964. године, уједињењем „Нафтагаса“, петрохемијске индустрије Панчево „ХИП“ и рафинерије Панчево у уједињени „Комбинат Нафтагас“. До 80–их година једина два предузећа која су се бавила истраживањем и производњом сирове нафте и природног гаса била су „ИНА–Нафтаплин“ Загреб и „Нафтагас“ Нови Сад. Треба поменути да је поред ових предузећа активно било и предузеће „Нафта“, које се бавило истраживањима на простору Црне Горе, али је 1966. године расформирано и целокупну делатност везану за нафтну привреду преузео је „Југопетрол“ Котор.[68]

[67] Žgaljić, *Nafta*, 161–162; Horvat, *Industrija nafte (1)*, 251–253.
[68] Horvat, *Industrija nafte (1)*, 241, 257–259; Žgaljić, *Nafta*, 163–164, 167–171, 207, 211; Rajković, *Nafta i prirodni gas*, 64.

Кратко се треба осврнути и на организацију промета нафте и нафтних деривата у социјалистичкој Југославији. Дакле, када је централно предузеће за промет нафтних деривата „Југопетрол“ расформирано априла 1947. године, његове филијале у Београду, Сарајеву, Љубљани, Котору, Новом Саду, Скопљу и Загребу наставиле су пословање као самостална предузећа. Ради боље координације у Београду је исте године, под ингеренцијом Министарства спољне трговине, основано предузеће „Југонафта“, које је имало задатак да деривате нафте набавља у домаћим рафинеријама или их увози из иностранства, а затим дистрибуира републичким „Југопетролима“. Већ 1950. године реорганизована је дистрибутивна мрежа и „Југонафта“ је постала искључиво увозно–извозно предузеће, док је координацију „Југопетрола“ вршила Генерална дирекција. Коначно расформирањем Генералне дирекције 1952. године републички „Југопетроли“ постају самостална предузећа слободна да деривате набављају без посредника.[69]

Што се тиче прераде нафте, рафинеријски капацитети након Другог светског рата, као што је речено, били су знатно оштећени. Прва рафинерија која је оспособљена за рад била је ријечка рафинерија. Током 1945. године оспособљена су сва постројења неопходна за рад рафинерије и рафинерија је током 1946. године прерадила 12.740 тона нафте из поља Гојло, Селница и Пекленица. До 1949. године рафинеријски капацитет подигнут је на 111.000 тона, а ријечка рафинерија је прва почела да прерађује увозну нафту пореклом из Ирака, Ирана и Венецуеле, која је у Југославију почела да пристиже први пут 1948. године. Рафинерија Сисак је радила у кратком периоду током 1945. и 1946. године, а затим је ушла у процес реконструкције и предратну производњу достигла је тек 1949. године. Рафинерија је 1952. године прерадила 154.000 тона нафте. Рафинерија Босански Брод је обнављана и реконструисана у периоду од 1945. до 1948. године, када је почела са радом. Ова рафинерија је током 50–их прерађивала просечно 150.000 тона годишње. На крају загребачка рафинерија је након рата реконструисана и бавила се искључиво производњом мазива. Што се тиче нових рафинерија идеја о изградњи прве послератне рафинерије јавила се 1954. године, када су на полуострву Уриње, недалеко од Ријеке изграђена нова складишта за деривате нафте. Коначно 1962. године почела је изградња нове рафинерије, 12 километара од постојеће рафинерије у Ријеци (Млака). Нова рафинерија пуштена је у рад 25. новембра 1965. године и имала је капацитет од 1.5 милиона тона, а до 1979. године достигла је годишњи капацитет од 8 милиона тона, чиме је постала највећа југословенска рафинерија. Рафинерија је производила моторни бензин, течни плин, дизел гориво, уље за ложење и ароматичне угљоводонике. Поред овога 1959. године одлуком Извршног већа НР Србије основано је предузеће у изградњи Рафинерија нафте Панчево, чија је изградња почела 1966. године, потписивањем уговора са француском фирмом Лумус (*Lummus Engineering Company*) из Париза. Панчевачка рафинерија је пуштена у рад 1969. године, испрва у капацитету од милион тона, али су до 1978. године капацитети проширивани и износили су 5.5 милиона тона годишње. Рафинерија је производила нафтне гасове, моторни бензин, аромате, млазно гориво, петролеј, дизел гориво, уље за ложење. У периоду од 1966. до 1969. године рафинерија капацитета 550.000 тона изграђена је и Новом Саду, а коначни капацитет добила је 1984. године и износио је 3.050.000 тона нафте годишње. Током 1973. године од аустријске фирме „Мобил Оил“ (*Mobil Oil AG*) купљено је постројење за прераду нафте које је постављено у словеначком граду Лендава. Коначно 1978. године почела је изградња рафинерије у Скопљу која је завршена 1982. године, капацитета 2.5 милиона тона нафте годишње. Поред поменутих великих рафинерија у

[69] Žgaljić, *Nafta*, 201; Horvat, *Industrija nafte (3)*, 138.

Југославији су деловале и мале рафинерије које су се бавиле производњом уља и мазива и то у: Ријеци, Модричи, Новом Саду, Београду, Марибору, Загребу и Крушевцу.[70]

Развој нафтне индустрије у Југославији почевши од 60–их година не може се посматрати без узимања у обзир процеса индустријализације, модернизације привреде и напретка технологије, који су захтевали употребу квалитетнијих енергетских извора Податак који говори о овоме јесте да је 1957. године ниво потрошње енергије по глави становника у Југославији био 53% у односу на светски просек, док је 1978. године овај параметар био на нивоу светског просека. То упућује на чињеницу да је Југославија у овом периоду постала развијена индустријска држава. Поготово од 60–их година у Југославији је приметан пораст стопе потрошње нафте и нафтних деривата услед интензивног развоја друмског, авио, речно и поморског саобраћаја, као и делимичног преласка на дизел погон у железничком саобраћају. Поред овога у Југославији је присутна и повећања изградња термоелектрана и топлана на бази мазута, као и све већа употреба уља за ложење у домаћинству. Од друге половине 60–их долази до масовне супституције угља уљем за ложење и мазутом, који се користе у индустрији, непроизводној потрошњи, домаћинству итд. Из ових разлога од 1965. године долази до опадања производње угља, која све више заостаје за средњорочним плановима друштвеног развоја. На овакав развој, односно „маничну замену угља за нафту“, утицала је пре свега јефтина цена нафте на светском тржишту, која је у највећој мери подстакла раст увоза, али је утицала и на повећање домаће производње, а свакако на развој рафинеријских капацитета и домаћу производњу деривата.[71] Део о увозу нафте, којим је покривана већина потрошње биће обрађен у тематском делу истраживања, али ради контекстуализације теме неопходно је кратко се осврнути на домаћи развој нафтне индустрије, пре свега до почетка 70–их година, који је проузрокован повећањем потрошње

Табела 7. Производња нафте у Југославији од 1945. до 1969. године (тоне):

Година	Количина	Година	Количина
1945	31.433	**1958**	462.809
1946	28.800	**1959**	592.290
1947	33.244	**1960**	943.717
1948	36.499	**1961**	1.340.692
1949	63.208	**1962**	1.525.535
1950	110.284	**1963**	1.600.882
1951	148.130	**1964**	1.799.642
1952	151.537	**1965**	2.065.023
1953	171.707	**1966**	2.222.051
1954	216.270	**1967**	2.374.013
1955	257.199	**1968**	2.493.478
1956	293.750	**1969**	2.696.965
1957	395.755		

Извор: Žgaljić, *Nafta*, 252.

[70] Žgaljić, *Nafta*, 175, 177–181, 183; Horvat, *Industrija nafte (2)*, 251.

[71] Rade Pavlović, „Energetika SFRJ – Stanje i perspektiva razvoja do 2000. godine“, *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, (Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986), 83; Rade Pavlović, „Strategija dugoročnog razvoja energetike Jugoslavije: uvodno izlaganje“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXV, 7–8 (1984), 367; „Znatan porast potrošnje“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. jun 1970; Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 28, 37.

Поред поменуте изградње нових и проширења капацитета старих рафинерија, раст потрошње у Југославији захтевао је и убрзано истраживање, ради откривања нових налазишта нафте, као и развој инфраструктуре неопходне за транспорт нафте и деривата. Истраживања нафте вршена су у Панонском басену, јадранској обали, Динаридима, неготинском кључу, Кладову, долини Западне и Велике Мораве, Међумурју, Мајевици итд. Ипак и поред овога истраженост југословенске територије у погледу нафте, али и природног гаса била је непотпуна и недовољна, а једина активна област у којој дошло до експлоатације нафте био је Панонски басен. У административној подели, поменута истраживања показала су да се 60% југословенских геолошких резерви нафте и 52% посто резерви природног гаса налази на територији Хрватске, док се на територији Војводине налази 24% нафте и 32% природног гаса. Са друге стране транспорт има изузетну важност у нафтној привреди и у свакој развијеној држави представља озбиљно привредно питање. Преко територије Југославије транспорт нафте и деривата вршио се морским, речним, друмским, железничким и ваздушним путем. Током 60–их година железнички саобраћај био је главни вид транспорта нафте и деривата, којим се превозило готово 70% терета. Поред овога речним и морским путем превожено је 18%, а друмским саобраћајем 12% нафте и деривата, који су се користили на територији Југославије.[72]

Ипак, као посебну област инфраструктуре нафтне привреде треба издвојити цевоводни вид транспорта, односно изградњу нафтовода. Иако су нафтоводи најекономичнији и најједноставнији вид транспорта нафте, њихова изградња у Југославији није била развијена. Пре Другог светског рата била је присутна изградња нафтовода дужине пар километара за потребе пуњења оближњих складишта. Пример је нафтовод Селница – Мурско Средишће из 1902. године, дужине 4 километара, који је уједно и први објекат овог типа на југословенском простору. Током 50–их година у Југославији је постојала мрежа сабирних нафтовода којима се нафта пребацивала из бушотина у резервоаре или утоварне станице. У овом периоду магистралних нафтовода још увек нема. Први нафтовод магистралног типа Стружец – Сисак дужине 15.5 километара и изграђен је 1960. године. Касније је изграђено још 9 мањих нафтовода: Јамарица – Стружец, Шандровац – Граберје, Беничанци – Славонски Брод, Жутица – Стружец, Кикинда – Елемир, Граберје – Стружец, Адорјан – Нови Сад, Липовљани – Стружец, Стружец – Сисак 2. Укупна дужина ових нафтовода била је око 450 километара. О изградњи већег магистралног нафтовода, који би спојио рафинерију Босански Брод и јадранску луку Бакар, размишљало се још 1953. године, али до реализације није дошло услед недовољно финансијских средстава Једино је изграђен мањи део нафтовода од Опатовца до Босанског Брода у дужини од 106 километара.[73] Најзначајнији инфраструктурни објекат југословенске нафтне привреде био је Југословенски нафтовод, од Крка до Панчева, изграђен у периоду од 1974. до 1979. године, али о овоме ће бити речи у тематском делу истраживања.

На крају треба обратити пажњу и на развој производње природног гаса након Другог светског рата. Иако, слично као и периоду Краљевине, природни гас није био у првом плану, његов значај почиње све више да се уочава након 1952. године, када велико гасно налазиште Велика Греда улази у експлоатацију. Од тог тренутка значајна средства улажу се у истраживање природног гаса на територији Војводине и Хрватске. У овом контексту треба посматрати и изградњу првих гасовода на територији Југославије, од

[72] Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 150–151, 171; Horvat, *Industrija nafte (3)*, 64, Žgaljić, *Nafta*, 192, 196.
[73] Horvat, *Industrija nafte (3)*, 122; Žgaljić, *Nafta*, 193.

Велике Греде до Вршца, 1954. године, у дужини од 28 километара и од Јања Липе до Загреба, 1959. године, у дужини од 98 километара, који су најавили изградњу регионалних, дистрибутивних гасовода у Хрватској и Војводини. Њихов првенствени циљ било је снабдевање фабрика вештачких ђубрива у Панчеву и Кутини. Убрзо након овога, до 1963. године, у експлоатацију улазе и гасна поља Кикинда, Пландиште и Мокрин. Откривена и следећа гасна поља: Бечеј, Меленци, Алибунар, Госпођинци, Србобран, такође у периоду до 1963. године. Временом у Југославији природни гас добија све више значаја, како у индустрији, тако и у домаћинству, услед предности у односу на друге класичне енергенте, пре свега угаљ и уље за ложење. Поред овога развојем петрохемије природни гас постаје значајна сировина, а његова годишња производња током 60–их година повећава се чак и за 20%. Током 60–их долази и до изградње гасоводних мрежа на територији Хрватске и Војводине, као и до изградње гасовода Панчево – Смедерево, што је први гасовод на територији Србије, мимо САП Војводине. Ипак, како домаћа производња није била довољна за подмиривање потрошње од 70–их година почиње да се размишља о увозу природног гаса из иностранства, а самим тим и о изградњи потребне магистралне, гасоводне инфраструктуре која би овај увоз поднела. Узевши у обзир да је ово уско везано за испоруке совјетског гаса у остале европске државе, о овоме ће бити више речи у тематском делу.[74]

Табела 8. Производња природног гаса у Југославији од 1945. до 1969. године (милиони m^3):

Година	Количина	Година	Количина
1945	7	**1958**	47
1946	10	**1959**	57
1947	11	**1960**	64
1948	12	**1961**	90
1949	11	**1962**	126
1950	13	**1963**	238
1951	16	**1964**	297
1952	21	**1965**	346
1953	26	**1966**	406
1954	33	**1967**	466
1955	40	**1968**	581
1956	42	**1969**	768
1957	43		

Извор: Žgaljić, *Nafta*, 253.

1.3. Нафта и природни гас у хладноратовском светском поретку

1.3.1. *Сарадња у области нафте: почетак сарадње СССР–а и Западне Европе*

У претходном делу навели смо значај енергетских ресурса за развој и функционисање целокупне државне привреде. Како би исправно анализирали енергетске односе Совјетског Савеза и Југославије, неопходно је из то разлога кратко се осврнути на хладноратовски међународни поредак и улогу нафте и гаса у њему. На почетку треба напоменути, да је нафта још од краја Првог светског рата уско везана за питања

[74] Horvat, *Industrija nafte (1)*, 330; Žgaljić, *Nafta*, 197–199; Marojević, „Razvoj gasne privrede“, 367.

међународних односа и геополитике, услед наглашених стратешких и привредних разлога. Са друге стране, природни гас као енергент и трговина природним гасом, дуго је била изузета са терена геополитике и међународних односа. Природни гас на терен геополитике долази управо повезивањем западноевропских земаља и Совјетског Савеза почевши од 70–их година, док распадом СССР–а и стварањем транзитних земаља постаје једно од кључних питања међународних односа. Овом повезивању Западе Европи и Совјетског Савеза, такозваном „гасном мосту", како га је назвао амерички политиколог Тејн Густафсон[75], претходило је повезивање две стране на пољу трговине нафтом, а све је политички обликовано политиком „детанта", како између суперсила, тако и европског детанта, који се у овом случају мора посматрати као посебан феномен на пољу међународних односа. Дакле, узевши у обзир да се питања нафто–гасне сарадње у Хладном рату не могу сагледати мимо главних токова међународних односа, испрва је неопходно дати кратак приказ успостављања политике детанта и политичко – економске ситуације, на обе хладноратовске стране, која је значајно утицала на овај процес. Ово је неопходно јер и сарадња СССР–а и Југославије одвија у истом међународном контексту и не може се анализирати као изоловани феномен.

На почетку овог процеса треба се укратко осврнути на развој совјетске енергетске политике, која се може пратити од почетка периода првог петогодишњег плана, све до краја 80–их година. Односно од времена Ј.В. Стаљина, све до краја Брежњевљеве ере и почетка „перестројке" могу се уочити три правилности совјетске енергетске политике. То је пре свега развој производње енергената како би се подмирила огромна домаћа потрошња услед индустријализације и модернизације, односно како би се покриле војне и економске потребе. Затим то је употреба енергетике ради интеграције социјалистичких држава Источне Европе у јединствени енергетски и привредни простор, путем изградње јединственог система гасовода, нафтовода и електроенергетске мреже. На крају, али не и најмање важно, то је извоз енергетских ресурса у капиталистичке државе, пре свега Западне Европе, како би се добила страна валута и технологија. Ове правилности имају унутрашњи, регионални и глобални карактер, а њихов стратешки циљ, укратко, јесте производња енергије како би се подмириле огромне потребе домаћег тржишта и како би се одржао статус и остварили амбиције светске суперсиле.[76]

Овај последњи циљ енергетске политике, Совјетски Савез је успео да оствари у периоду од 1955. до 1965. године, када је годишња производња нафте порасла са 71 на 243 милиона тона, чиме је СССР стекао капацитет да постане значајна држава извозница нафте. О овоме сведочи и податак да је у истом периоду удео произведене нафте намењен извозу порастао са 5,2% на 26,4%. Са друге стране, могућност извоза у западноевропске државе није везана само за прост пораст производње у самом СССР–у, већ и за повољну политичку – економску ситуацију која се од почетка 60–их година све више развија на западу Европе. Овде пре свега треба напоменути да након послератне обнове, пре свега, индустријски развијене државе Западне Европе улазе у фазу економског раста и развоја која ће трајати од почетка 50–их година, све до нафтне кризе 1973. године. Овај период, који британски историчар Ерик Хобсбаум, назива „златне године"[77] почиње 1948. године спровођењем Европског програма опоравка, познатијег као „Маршалов план", а чији је кључни елемент била транзиција европских привреда са угља на нафту, као кључни енергент. Транзиција ка нафти у Западној Европи била је управо могућа захваљујући јефтиној блискоисточној нафти коју су махом америчке нафтне компаније извозиле у

[75] Више у: Gustafson, *The Bridge*, 2020.
[76] Perovic, „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power", 3.
[77] Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd: Dereta, 2002), 196.

Западну Европу, а која је чинила преко 80% западноевропског увоза нафте.[78] Оно што је парадокс јесте да је управо „Маршалов план“, који је имао за циљ да подстакне привредни развој послератне Западне Европе и на тај начин ограничи даље ширење совјетског утицаја у Европи, довео до стварања материјалних, привредних услова који ће, уз поправљање политичких услова, довести до првог увоза совјетских енергената у западноевропске државе.

Ипак, на самом почетку „златног доба“, 50–их година, снабдевање западноевропских држава контролисано је од стране нафтног картела насталог још 1928. године, познатијег као „Седам сестара“. У питању су Западне компаније, које су у овом периоду контролисале производњу, транспорт и промет нафте и нафтних деривата, а које су чиниле: „Ројал Дач Шел“, „Стандард Оил“ из Њу Џерсија, касније „Ексон“ (*Standard Oil Company of New Jersy; Exxon Corporation*), „Англо – персијска нафтна компанија“, касније „Бритиш Петролеум“ (*Anglo – Persian Oil Company; British Petroleum Company*), „Стандард Оил“ из Калифорније, касније „Шеврон“ (*Standard Oil Company of California – SOCAL; Chevron Corporation*), „Стандард Оил“ из Њујорка, касније „Мобил“, који постаје део „Ексона“ (*Standard Oil Company of New York – Socony; Mobil Oil Corporation*), „Тексако“, касније део „Шеврона“ (*Texaco Inc.*) и „Гулф“, касније део „Шеврона“ (*Gulf Oil Corporation*). Један од главних циљева нафтног картела током 50–их година било је заустављање совјетских покушаја да путем планског обарања цена нафте наметну своју нафту западноевропским државама. Механизме којима су се наведене компаније служиле биле су ограничење производње и такође, обарање извозних цена. Ипак, како се интензивирао економски раст Западне Европе, узрочнопоследично се интензивирала и потрошња нафте, а Западне нафтне компаније нису могле да у политици обарања цена прате совјетско Министарство нафтне индустрије, нити државну компанију задужено за извоз нафте „Сајузњефтекспорт“ (*Всесоюзное хозрасчётное внешнеторговое объединение – Союзнефтеэкспорт СНЕ*), из простог разлога јер совјетске компаније нису вођење принципом максимализације профита као кључним циљем. Овоме треба додати и раст националних западноевропских нафтних индустрија и прерађивачких компанија, које се поготово од краја 50–их година све више траже своје „место под сунцем“ на светском нафтном тржишту, јављајући се као прва озбиљна конкуренција наспрам „Седам сестара“. Управо, као начин да обезбеде стално снабдевање сировином, ове компаније почињу све више да посежу за јефтином совјетском нафтом, која се испрва јавља као једина конкуренција наспрам великих Западних компанија. Са друге стране, велики подухват изградње петрохемијске и хемијске индустрије за време Н.С. Хрушчова изискивао је све већи увоз напредних, Западних технологија од стране Совјетског Савеза. Управо су повољни енергенти, у првом реду нафта били оно што је СССР могао да понуди западноевропским државама у замену за технологију. Тиме крајем 50–их и почетком 60–их година долази до поклапања интереса две супротстављене хладноратовске стране на европском континенту и почетка извоза совјетске нафте на Запад.[79]

Овде се треба осврнути пре свега на делатност италијанске националне енергетске компаније ЕНИ (*Ente Nazionale Idrocarburi – ENI*) и њеног директора Енрика Матеија, који ће први отворити врата за увоз већих количина совјетске нафте у

[78] Roberto Catoni, „Debates at NATO and the EEC in Response to the Soviet „Oil Offensive“ in the Early 1960s“, *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 131; Yergin, *The Prize*, 422–425.
[79] Francisco Parra, *Oil Politics: A Modern History of Petroleum*, (London: I.B. Taurus, 2004), 86–87; Goldman, *Petrostate*, 44–45; Yergin, *The Prize*, 503; Sanchez–Sibony, *Red Globalization*, 108.

западноевропске државе, створивши услове за „совјетску енергетску офанзиву“[80], која ће маха узети почетком 70–их година. Матеи је још током Суецке кризе 1956. године са арапским земљама, а посебно током 1957. године у директом договору са Ираном покушавао да угрози монопол „Седам сестара“ над западноевропским нафтним тржиштем. Ово ће коначно успети 1960. године куповином јефтине нафте од „Сајузњефтекспорта“, чиме је монопол великих нафтних компанија на западноевропском тржишту коначно начет. Италијанско – совјетски договор обухватао је совјетске годишње испоруке 12.5 милиона тона нафте, у периоду од пет година, док би италијанска страна испоручивала цеви и другу опрему за нафтоводе, дизел моторе и синтетичку гуму. Ово је био први велики договор између Совјетског Савеза и неке западноевропске државе, закључен на принципу „нафта за цеви“, односно совјетске сировине за Западну технологију. У наредном периоду, током 60–их година, настављен је раст совјетског извоза нафте, у капиталистичке државе Европе, а предњачила је управо Италија. У периоду од 1955. до 1968. године совјетски извоз нафте повећао се са 3.7 милиона тона годишње, на 85.8 милиона тона годишње, а половина је отишла у западноевропске државе. Ово је значило раст извоза од 40% годишње у периоду до 1961. године и затим 10% годишње до 1967. године. Током 60–их година Совјетски Савез постаје највећа држава извозница нафте, чија нафта учествује са око 20% у западноевропској потрошњи. Поред Италије, као значајне купце у Западној Европи треба поменути и СР Немачку, Финску, Француску. Такође, СССР је током 60–их започео и извоз у Јапан, Египат, Индију, Цејлон и Бразил. Треба додати да СССР јесте користио снижавање цена, као инструмент за продор на западноевропско тржиште, ипак ове цене нису биле радикално снижене и кретале су се између 1.2 и 1.3 долара за барел.[81]

Ово је услед бројних хладноратовских конфронтација у овом периоду, попут Берлинске (1961) и Кубанске кризе (1963), довело првих ембарга које су државе НАТО–а уводиле совјетској нафтној индустрији. Наиме, новембра 1962. године забрањен је извоз нафтоводних цеви, широког пречника, намењених за изградњу нафтовода „Дружба“, из НАТО држава у СССР. Ипак и поред ембарга нафтовод је изграђен 1964. године, а сам ембарго укинут новембра 1966. године. Поред отвореног ембарга, многе владе Западних земаља покушавале су да ограниче увоз нафте из СССР–а путем ограничавања издавања дозвола за увоз. Са друге стране, Европска комисија је покушала да 1961. године уведе прва ограничења на увоз совјетске нафте за државе чланице Европске економске заједнице (ЕЕЗ), кроз законско ограничење удела совјетске нафте у укупној потрошњи држава чланица на 10%. Овај предлог је ветиран управо од Италије. Поготово током 60–их година трговинска размена Совјетског Савеза и западноевропских држава показала се прилично отпорном на све врсте политичких притисака, што се најбоље види из чињенице да је њена годишња вредност расла по годишњој стопи од 11,2%. Она се управо заснивала на размени западноевропске технологије за совјетске сировине, у првом реду управо нафту.[82]

1.3.2. *Сарадња у области природног гаса: стварање политичких услова*

Извоз совјетске нафте у западноевропске државе током 60–их година створио је материјалне услове за договоре на пољу природног гаса, до којих долази крајем деценије

[80] Perovic, „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power“, 11–12.
[81] Goldman, *Petrostate*, 46; Yergin, *The Prize*, 503; Sanchez–Sibony, *Red Globalization*, 185–186; Perovic, „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power“, 11–12; Parra, *Oil Politics*, 82–83.
[82] Perovic, „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power“, 12–13; Parra, *Oil Politics*, 83; Sanchez–Sibony, *Red Globalization*, 94.

и који ће кроз политику детанта, али и кроз две нафтне кризе током 70–их година, представљати плодно тле за даље приближавање две супротстављене хладноратовске стране на европском континенту. Дакле, иако је нафта током 60–их година отворила врата овом процесу он је своју праву форму добио тек успостављањем сарадње у области природног гаса између Истока и Запада. Успостављању ових односа претходио је низ повољних политичко – економских ситуација и на унутрашњем и на међународном плану. На унутрашњем плану, пре свега у Совјетском Савезу треба се осврнути на делатност А.К. Кортунова, првог министра гасне индустрије, који је први, у другој половини 60–их година, препознао западносибирске резерве гаса као основу совјетске гасне индустрије, поготово када су оне процењене на 5 трилиона кубних метара. Како је већ поменуто први циљ био је изградити систем магистралних гасовода који би сибирски гас укључили у совјетску гасну мрежу, а А.К. Кортунов је сматрао да је кључ за остварење тог циља сарадња са Западом. Постоји низ разлога због којих је Кортунов видео Запад као кључан за развој гасне индустрије. Највећи проблем представљали су изузетно неповољни климатски и географски услови у којима је требало радити, тако да се постављало питање исплативости експлоатације сибирских ресурса. Поред тога, совјетска машиноградња и индустрија челика нису биле у стању да прате убрзани развој гасне индустрије, пре свега у производњи квалитетних гасоводних цеви, док је индустрија компресора била неразвијена и често резервисана за војну индустрију. Из тог разлога А.К. Кортунов је сматрао да ове проблеме треба решавати у троуглу између раста сибирских гасних потенцијала, напретка гасоводне технологије на Западу и раста популарности и потрошње гаса у Западној Европи. А.К. Кортунов је увидео да услед скока сибирских гасних резерви Совјетски Савез и државе Источног блока немају капацитет да их апсорбују, те се извоз наметнуо као природан избор. Поред тога Совјетски Савез у погледу природног гаса није имао прекоокеанску конкуренцију, као у случају нафте, те је повећање извоза представљало и могућност за повећање зараде у страној валути и наставак увоза напредне технологије и индустријских компонената, неопходних за развој привреде.[83]

Са друге стране од друге половине 60–их година западнонемачки економисти све више обраћају пажњу на природни гас, као енергент који се производи за релативно јефтину цену, има потенцијал да замени већину „носача енергије, а поред тога је далеко чистији ресурс од других угљоводоника. Такође, од Шестодневног рата (1967) Блиски исток почиње да представља све непоузданију базу за снабдевање енергетским ресурсима. Ипак, потрошња природног гаса у Западној Европи до краја шездесетих година била је веома мала и заснивала се на ограниченим холандским резервама и домаћој производњи, али од тренутка открића сибирских резерви, совјетски гас почиње да преставља ресурс који би стимулисао конкуренцију и умањио потенцијалну опасност од холандског монопола. Ипак, за увоз совјетског гаса било је неопходно створити

[83] Андрија Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија", *Наслеђе Андреја Митровића: Зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти професора Митровића*, уредник Немања Радоњић, (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2024), 350–351; Андрија Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу и изградња гасовода Уренгој – Помари – Ужгород", *Шемякинские чтения (выпуск 2): Вопросы истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XXI вв*, редактор Александр А. Силкин, (Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича ФФ БУ, Архив Сербской православной церкви; Русский научный институт, 2023), 366; Чешко, Трофимова, Нагаев, *Алексей Кортунов*, 20; Hogselius, *Red Gas*, 13–15, 23, 33, 40, 68, 137; Логунов, *Арктикнефтегазстрой*, 3, 38; Владимир Г. Чирсков, Василий Г. Нагаев, *Слово о Борисе Щербине – 100 лет со дня рождения*, (Москва: Возрождение, 2019), 314; Чирсков, *Нефтгазстрой*, 18–20, 22; Perovic, „The Soviet Union's Rise as an International Energy Power", 16–17; Gustafson, *The Bridge*, 48–50.

погодне политичке услове, а 60–те године су такође, кључне за промену спољнополитичке парадигме на европском континенту. Берлинска и Кубанска криза су показале да су Совјетски Савез и Сједињене Државе силе које одређују целокупан ток међународних односа, док би Европа у случају сукоба платила највећу цену. Наизглед безизлазна ситуација отворила је пут за алтернативна виђења европских односа, која се све више афирмишу у другој половини шездесетих година. Пре свега, треба се осврнути на идеје западнонемачких политичара Вилија Бранта и Егона Бара, афирмисаних кроз критику спољнополитичког курса Халштајнове доктрине, оцењујући да он није дао никакав допринос повезивању и у крајњој линији уједињењу две Немачке. Ово алтернативно виђење међународних односа није значило апсолутно иступање из заједничке политике Западног блока, већ је представљало могућност да се у постојећим међународним оквирима постигне максимум за националне, политичке и економске интересе. Коначну формализацију ове тежње добиће кроз „Остполитику“ у СР Немачкој, а касније и на нивоу целе Европске заједнице, пре свега у економским односима са Совјетским Савезом.[84]

У Совјетском Савезу стасавала је, такође, група млађих интелектуалаца образованих у време дестаљинизације, који ће бити носиоци алтернативне спољне политике. Њихови ставови најбоље су исказани кроз критику Хрушчовљеве спољне политике, која се заснивала на тези да су западноевропске државе активни учесници у међународним односима, а не „послушници“ Сједињених Држава, те да се СССР не може искључиво ослањати на преговоре с другом суперсилом. Услед тога, тежње за променом спољнополитичке парадигме у западноевропским земљама биће позитивно прихваћене у Совјетском Савезу, сматрајући да би повезивање с њима допринело разједињавању блока и слабљењу Сједињених Држава, као блоковског хегемона. Дакле, на обе стране постојала је политичка тежња за променом парадигме на којој су почивали међународни односи, али питање је које циљеве су државе тежиле да остваре. Главни мотив Совјетског Савеза било је очување совјетске сфере утицаја и потврђивање послератних граница у Европи. Поред овога постојао је и јасан економски интерес за повезивањем са западноевропским државама. Наиме, од шездесетих година СЕВ постаје искључиво средство за субвенционисање источноевропских држава путем совјетских енергената и трговинских добара. Иако је ово био економски кључ за опстанак совјетске хегемоније у Источној Европи, био је и огроман терет за привреду усмеравајући совјетске руководиоце у правцу развоја економских односа са Западом, подстичући политику детанта.[85]

С друге стране, западнонемачки политичари, вођени Брантом и Баром, сматрали су да је неразумљиво да СР Немачка, дубоко интегрисана у систем Европске заједнице и НАТО–а, тврдоглаво примењује радикалну Халштајнову доктрину, те да је потребно успоставити макар ограничену сарадњу са Совјетским Савезом и источноевропским државама и тиме се повезати са немачким становништвом које живи у другој држави. Сматрали су да је то пре свега могуће кроз развој економске сарадње, јер би источноевропске државе биле заинтересоване за сарадњу с најразвијенијом европском

[84] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 351–352; Jussi M. Hanimaki, „Détente in Europe, 1962–1975“, *The Cambridge History of the Cold War: Volume 2, Crises and Detante*, edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, (Cambridge University Press, 2010), 199–200, 203; Hogselius, Red Gas, 107.

[85] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 352; Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007), 205–206; Андрей М. Александров–Агентов, *От Коллонтай до Горбачёва*: *Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, К. У. Черненко и М. С. Горбачёва*, (Москва: Международные отношения, 1994), 179; Jussi M. Hanimaki, „Détente in Europe“, 206–207.

економијом. Дакле, као основу зближавања Брант је поставио економску сарадњу, што је у складу с либералним концептом међународних односа да економска размена чини државе просперитетним, подстичући мир. „Остполитика“ у том смислу била је на линији са ранијом америчком политиком „изградње мостова“ (*bridge building*). Циљ и „Остполитике“ и „изградње мостова“ био је да се одговори на совјетске захтеве за признавањем статуса кво у Европи, као првог корака за његово превазилажење и увођење промена у совјетску интересну сферу. У основи је била идеја да је након 25 година мира у Европи хладноратовски стил међународних односа превазиђен. Побољшање економских односа са Истоком значило би превазилажење неповерења Москве према Западној Европи, либерализацију комунистичких режима и повећање степена аутономије источноевропских држава.[86]

Прекретницу у овом процесу представљају два догађаја, интервенција у СР Чехословачкој и изборна победа Вилија Бранта. Интервенција у СР Чехословачкој, 20. и 21. августа 1968. године представља тренутак који је дефинитивно утицао на неопходност промене спољне политике у Европи. Задржавши СР Чехословачку у зони утицаја, Совјетски Савез потврдио је статус хегемона у Источној Европи, као једине силе која се пита за безбедност тог простора. За Бранта и Бара ово је значило да се кључна питања у Европи морају решавати у договору са Совјетским Савезом, а у корист им је ишла чињеница да ће СССР бити спремнији за разговоре након интервенције, услед тежње да се покрене иницијатива за коначно регулисање источноевропских граница и потврђивање интересне сфере у Европи (*статуса кво*). Ово је било формално потврђено 17. марта 1969. године на Самиту Варшавског уговора у Будимпешти, усвајањем „Апела за европску безбедносну конференцију“ који позива на успостављање послератних граница као темељне претпоставке за регулисање европске безбедности. За Бранта ово је представљало спремност Москве да на мултилатералном нивоу преговара о европској ситуацији. Апел је предвиђао и развој економских односа са Западном Европом, истакавши сарадњу у области инфраструктурних пројеката, а европска гасоводна мрежа, за коју се залагао А.К. Кортунов, одлично се уклапала у ове замисли.[87]

Изборном победом Вилија Бранта 28. септембра 1969. године СР Немачка званично заузима курс „Остполитике“. То је најавило почетак преговора са Совјетским Савезом који су убрзо дали резултате у виду регулисања граница у Источној Европи,

---

[86] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 353; Poul Villaume, Odd Arne Westad, „Introduction: The Secrets of European Detente“, *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusculanum Press, 2010), 9; Џон Миршајмер, Трагедија политике великих сила, (Београд: Удружење за студије САД у Србији, Чигоја штампа, 2017), 36, 42–43; Oliver Bange, „The GDR in the Era of Détente: Conflicting Perceptions and Strategies 1965–1975“, *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusculanum Press, 2010), 65; Angela Romano, „The Main Task of the European Political Cooperation: Fostering Détente in Europe“, *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusculanum Press, 2010), 125.

[87] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 353–354; Susanne Schattenberg, *Brezhnev The Making of a Statesman*, (I.B. Tauris, 2022), 283; Zubok, *A Failed Empire*, 208–209; Wanda Jarzbek, „Polish Reactions to the West German Ostpolitik and East–West Détente, 1966–1978“, *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusculanum Press, 2010), 40–41; Giovanni Bernardini, „Forced to Cooperate: The Brandt Government and the Nixon Administration on the Road to Helsinki“, *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusculanum Press, 2010), 84; Werner D. Lippert, „European Long–Term Investments in Détente The Implications of East–West Economic Cooperation“, *The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*, edited by Oliver Bange, Poul Villaume, (CEU Press, 2017), 83; Hogselius, Red Gas, 105.

питања Западног Берлина и односа са ДР Немачком. У оквиру овога, „Остполитика“ добија европски карактер као платформа за односе са Источним блоком. То је ишло у корист Француској и Великој Британији, које су се плашиле претераног раста економске и политичке моћи СР Немачке услед самосталне политике према Совјетском Савезу. Званично маја 1971. године, Политички комитет Европске заједнице усвојио је план развоја трговинских и економских односа кроз дијалог Истока и Запада. Ово је значило предузимање конкретних економских мера, којима би западноевропске државе гарантовале статус најповлашћеније нације за СССР, умањиле рестрикције на извоз, смањиле царине и омогућиле кредите Европске инвестиционе банке. Совјетски Савез, с друге стране, рационализовао би цене, омогућио тачније информисање о извозно–увозним плановима, створио фискалне и законске услове за пословање Западних фирми. Поготово значајно било је повезивање у области енергетике, јер би тим путем комунистичке државе могле да добију кредите, технологију и инвестиције, док би Западне државе смањиле енергетску зависност од арапских земаља.[88]

Економска сарадња, из различитих циљева, постала је терен спајања две стране европског континента. Совјетско руководство сматрало је да би економски односи Истока и Запада ојачали совјетску економију и подстакли привредни развој. С друге стране, у СР Немачкој сматрало се да би Западни економски утицај, у крајњој линији значио и Западни идеолошки утицај, те и слабљење совјетског режима. У центру економске сарадње наћи ће се управо енергетска сарадња, као природни спој између технолошки развијеног, али енергетски сиромашног Запада, и технолошки неразвијеног, али енергетски богатог Истока. Природни гас као релативно нов и перспективан енергент наметнуо се као носилац целог процеса, а преговори о увозу совјетског гаса почињу паралелно с наведеним догађајима.[89]

1.3.3. *Преговори и успостављање „гасног моста“*

Посебну пажњу у успостављању сарадње у области природног гаса између Совјетског Савеза и западноевропских држава треба обратити на Аустрију, СР Немачку, Италију и Француску, као државе које су закључиле прве уговоре и које ће уједно бити и највећи увозници совјетског гаса. Такође, треба имати на уму да су ово били пионирски уговори, те да природни гас до друге половине седамдесетих година и ситуације изазване нафтном кризом није имао већу улогу у енергетској потрошњи Западне Европе. Скромне потребе за природним гасом, до тренутка закључивања уговора са Совјетским Савезом, задовољаване су или домаћом производњом у случају Аустрије и Италије, или увозом из Холандије у случају СР Немачке и Француске. Први преговори о извозу совјетског гаса започели су са Аустријом, која је као неутрална држава имала специфичан положај у европском хладноратовском поретку, имајући вишегодишње искуство сарадње са источноевропским државама. Из тог разлога успостављање трговине гасом између Аустрије и Совјетског Савеза представљало је тест могућности

[88] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија” 354; Christian Wenkel, „Overcoming the Crisis of Détente, 1979–1983 Coordinating Eastern Policies between Paris, Bonn, and London“, *The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*, edited by Oliver Bange, Poul Villaume, (CEU Press, 2017), 239; Romano, „The Main Task of the European Political Cooperation“, 126, 131–132.

[89] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 355; Werner D. Lippert, „Economic Diplomacy and East–West Trade during the Era of Détente Strategy or Obstacle for the West?“, *The Crisis of Détente in Europe, From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*, edited by Leopoldo Nuti, (Routledge, 2009), 190; Jeronim Perovic and Dunja Krempin, „The Key is in Our Hands: Soviet Energy Strategy During Detente and the Global Oil Srises of the 1970s“, *Historical Social Research – Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4, Special Issue: The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World (2014), 140.

да СССР и Западна Европа сарађују на чисто комерцијалним основама. Преговори са Аустријом вођени су у првој половини 1968. године, а коначни договор постигнут је 1. јуна 1968 године. Совјетски гас у Аустрију потекао је 1. септембра 1968. године, само десет дана након интервенције у СР Чехословачкој, што на прави начин најављује колики ће бити значај природног гаса за превазилажење хладноратовских супротности. Убрзо након закључивања овог уговора, започели су преговори и са СР Немачком, Италијом и Француском, што је било у складу са стратегијом Министарства гасне индустрије да се гради интегрисани систем извоза гаса, сматрајући да је неекономично градити одвојене гасоводе. Из тог разлога паралелно се преговарало са све три државе, а у периоду од 1970. до 1972. године закључени су и уговори захваљујући којима је совјетски гас постао део европског енергетског система.[90]

Посебну пажњу треба обратити на преговоре вођене са СР Немачком која је била најважнија земља за успостављање целокупног система трговине природним гасом. Она је за Совјетски Савез била кључна држава јер је требало да обезбеди цеви, компресоре, новац, подстакне робну размену, а самим тим и целокупну совјетску привреду. Прекретницу у том смислу чини април 1969. године и Сајам индустрије у Хановеру, на којем су се сусреле две делегације. Трговина природним гасом обухватила је већи део разговора, а постигнута је сагласност о потреби изградње гасовода до СР Немачке, уз намеру да се од немачких челичана набављају гасоводне цеви. Ово је постао шаблон по којем се одвијала будућа сарадња две државе у области природног гаса. Формалном почетку преговора допринеле су и немачке прогнозе у вези с потрошњом природног гаса. Економски аналитичари предвиђали су пораст потрошње до 1980. године на 40 милијарди метара кубних гаса годишње, односно на 10–11% укупне енергетске потрошње, чиме је постало јасно да се мора размишљати о наредном периоду. Званични преговори започели су 20. јуна 1969. године у Бечу, а вођени су тако што су обе стране формирале конзорцијуме састављене од заинтересованих предузећа и министарстава из области гасне индустрије, металургије, грађевине и банкарског сектора, који би договорили целокупан аранжман, од количине гаса, преко цеви и гасоводне технологије, до цене.[91]

Вили Брант је био у сталној комуникацији са Министарством економије, наводећи да сарадња у области природног гаса на комерцијалном нивоу отвара врата за политичке преговоре. Требало је да природни гас служи као катализатор побољшања односа и постизања дугорочног међудржавног договора. Тиме је Брант ставио до знања да преговори немају само економску позадину већ да представљају битну компоненту „Остполитике“, те да се сви застоји морају превазићи из јасних политичких разлога. Коначна димензија преговорима дата је Брантовом победом на изборима, што је значило спровођење „Остполитике“ у пуном капацитету, стављајући у њен центар суштинска питања од националног и стратешког значаја. Постизање договора о природном гасу представљало би доказ да су две државе посвећене овом процесу.[92]

Коначна рунда преговора започела је 27. новембра 1969. године, а званичан уговор потписан је 1. фебруара 1970. године. Уговор је предвиђао да увоз гаса започне

[90] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 355–356; Михаил Н. Гайказов, *Василий Александрович Динков – гордость газонефтяной державы* (Москва: Недра, 2003), 59; Владимир Г. Чирсков, *Бесценный капитал Миннефтегазстроя СССР (книга I)*, (Москва: Возрождение, 2017), 31; Gustafson, *The Bridge*, 54–56; Анатолий С. Драбкин, *„Проект века“: факты и домыслы*, (Москва: Международные отношения, 1984), 148; Hogselius, *Red Gas*, 125–126, 128, 132.

[91] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 356; Hogselius, *Red Gas*, 106, 108–113; Gustafson, *The Bridge*, 58–59, 64, 69.

[92] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 356–357; Hogselius, *Red Gas*, 118–120.

1. октобра 1973. године, а поред тога договорено је да немачке челичане „Манесман“ (*Mannesmann A.G.*) и „Тајсен“ (*Thyssen A.G.*) обезбеде 1,2 милиона тона цеви неопходних за изградњу гасовода од сибирских налазишта до индустријских центара у европском делу Совјетског Савеза. Челичане су се обавезале да ће опрему доставити у периоду од јула 1970. до децембра 1972. године, а укупна вредност посла износила је 1,32 милијарде немачких марака. Поред тога, требало је да Совјетски Савез добије кредит у висини 85% од укупне вредности, на десет година. Овај уговор претходио је свим политичким договорима између Совјетског Савеза и СР Немачке и представљао је увод у „Остполитику“. О његовој политичкој тежини најбоље сведочи говор предводника совјетске делегације Николаја Осипова, приликом потписивања: „Постигнут договор је пример економске сарадње европских држава. Овај пример указује да економски проблеми у Европи могу бити решени договором, под условом да све европске државе покажу добру вољу. Могу да додам да се ово у потпуности односи и на решавање политичких проблема у Европи“. Такође, овај уговор представља и успостављање принципа „гас за цеви“ који ће представљати основу енергетске сарадње Совјетског Савеза и западноевропских држава.[93]

Потписивање наведених уговора створило је лавину потражње за совјетским гасом. До 1975. године извоз совјетског гаса повећао се осам пута износивши 20 милијарди метара кубних гаса, а у периоду од 1968. до 1981. године извезено је 130 милијарди метара кубних. До 1982. године совјетски гас намиривао је 20% западнонемачке, 34% италијанске, 14% француске и 67% аустријске потрошње гаса. Треба додати да је до овог периода потрошња гаса у наведеним државама убрзано расла, те да је, поред Совјетског Савеза, природни гас почео да се увози и из Алжира, изградњом Трансмедитеранског гасовода, као из Северног мора (Норвешка) које, поред западног Сибира, постаје највеће налазиште природног гаса.[94]

Ово рапидно повећање увоза природног гаса везано је за нафтну кризу 1973. године, међутим, треба нагласити да она није представљала прекретницу у енергетској сарадњи, која је почела да се изграђује у другој половини шездесетих. Ипак, представља догађај који је убрзао цео процес, створивши од Совјетског Савеза још поузданијег партнера. Друга нафтна криза из 1979. године дала је још већи допринос даљем развоју сарадње. Наиме, ембарго из 1973. године посматран је као краткорочни политички проблем који је имао велике последице, али је било мало вероватно да се понови. С друге стране, успон исламизма 1979. године представљао је дугорочан проблем који је могао да дестабилизује целокупан Блиски исток. Поред тога, инцидент са нуклеарном електраном на острву Три миље 1979. године створио је први талас неповерења у нуклеарну енергију. Из тог разлога 1980. година донела је све учесталије мишљење да је природни гас гориво будућности „које европску економију треба да уведе у постнафтно доба“. Тиме је енергетска сарадња са Совјетским Савезом уздигнута на ниво који превазилази политичке и економске проблеме. На крају, нафтне кризе донеле су СССР–у и осетно повећање зараде у страној валути, зарадивши 10 милијарди долара 1975.

[93] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 357; Frank Bösch, „Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil Crises of the 1970s“, *Historical Social Research – Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4, Special Issue: The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World (2014), 170; Gustafson, *The Bridge*, 66, 71–72; Lippert, „Economic Diplomacy and East–West Trade“, 191; Lippert, „European Long–Term Investments in Détente“, 82; Hogselius, *Red Gas*, 121–122; Драбкин, *„Проект века“*, 23, 148.

[94] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 359; Драбкин, *„Проект века“*, 106, 148; Hogselius, *Red Gas*, 131, 187; Гайказов, *Василий Александрович Динков*, 89; Иван Д. Козлов, *Энергетическое хозяйство стран СЭВ: Проблемы, перспективы*, (Москва: Издательство Наука, 1980), 142.

године, односно чак 25 милијарди долара 1980. године, петину чега је чинио извоз природног гаса.[95]

1.3.4. *„Договор века“: Централна тачка европске енергетске сарадње у Хладном рату*

Нови сукоб суперсила крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година само је још више осигурао европску енергетску сарадњу. Даљи развој сарадње у области природног гаса, који су носиле осамдесете године, наћи ће своје исходиште у „Договору века“, највећем индустријском договору између Истока и Запада. Гигантско гасно поље код Уренгоја, чији су потенцијали током седамдесетих година утврђени на 5 трилиона метара кубних гаса, било је кључно за спровођење ових замисли. Већ у периоду од 1976. до 1980. године спроведени су масовни радови у овој регији, те је налазиште Уренгој повезано са индустријским центрима попут Чељабинска, Ухте и Пунге, док је укупна производња природног гаса на завршетку овог петогодишњег периода износила 435 милијарди метара кубних. Такође, у истом периоду, у сарадњи са државама СЕВ – а изграђен је и магистрални, извозни гасовод „Сајуз“, који је гасом из Оренбурга снабдевао социјалистичке државе и доприносио даљој интеграцији СЕВ – а. Следећи, једанаести петогодишњи план (1981–1985), предвиђао је даљи раст обима радова у северном реону западног Сибира, а нафта и гас означени су као основни показатељи економског и друштвеног развитка Совјетског Савеза.[96]

Изградња, горепоменутог магистралног гасовода „Сајуз” представљала је, у техничком смислу, увертиру за изградњу магистралног, извозног гасовода који би кренуо од Уренгоја. Наиме, предвиђено је да магистрални извозни гасовод, под називом Уренгој – Помари – Ужгород буде дугачак 4451 километар, изграђен од цеви пречника 1420 милиметара и способан да преноси 32 милијарде кубних метара гаса годишње. По сведочењу тадашњег министра за изградњу нафтно–гасних предузеће Владимира Г. Чирскова (1984–1991), ово је био до тада најзахтевнији гасоводни пројекат на свету. Из тог разлога, за овакав подухват, било је неопходно осигурати партнере на Западу, а као прва заинтересована страна јавио се западнонемачки „Ругас“ (*Ruhrgas A.G.*). Преговори су настављени по већ утврђеном принципу „гас за цеви“. У таквој ситуацији, ради постизања договора око изградње будућег гасовода, председавајући Ругаса Клаус Лисен сусрео се Николајем С. Патоличевим, министром спољне трговине и Сабитом А. Оруџевим, министром гасне индустрије, још априла 1978. године у Москви. Том приликом договорена је испоруку 20 до 25 милијарди метара кубних гаса годишње преко будућег гасовода. Ова количина гаса битно би утицала на енергетски баланс СР Немачке, али је ипак процењено да овај договор не представља ризик јер совјетска страна не би угрозила транзит гаса од којег не зависи само СР Немачка, већ и друге европске државе, али и Совјетски Савез поготово услед потребе за страном валутом, као и услед обавеза које ће настати из зајмова за изградњу гасовода. Чак и уколико би дошло до застоја предвиђало се да он не би трајао дуже од неколико месеци, за које време би

[95] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 359–360; Gustafson, *The Bridge*, 78; Гайказов, *Василий Александрович Динков*, 89, 96; Bösch, „Energy Diplomacy“, 168, 173, 177–179; Драбкин, *„Проект века“*, 23, Perovic, Krempin, „The Key is in Our Hands“, 116.

[96] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 360; Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 368; Борис Е. Щербина, *Магистральный трубопроводный транспорт на рубеже 80–х годов*, (Москва: Недра, 1982), 10–11, 50; Л.В. Цареградская, *Западная Сибирь: история поиска 1975–1995 годы (часть первая)*, (Екатеринбург: Баско, 2009), 275; Логунов, *Арктикнефтегазстрой*, 38.

СР Немачка пронашла друге изворе снабдевања, пре свега холандске, или би повећала домаћу производњу.[97]

Међутим, застој у преговорима настаће око датума почетка изградње. Са једне стране Немци су предлагали да извоз из Уренгоја започне 1988. године, док су Совјети заговарали 1984. годину, као годину почетка рада гасовода. Ипак, међународне околности утицаће на решавање овог питања у совјетску корист. Наиме, Иранска револуција проузроковаће пропаст пројекта изградње иранског извозног гасовода (ИГАТ), а самим тим и губитак планираних 13 милијарди метара кубних гаса које је требало да на годишњем нивоу преко Совјетског Савеза стижу у Западну Европу. То ће даље утицати на неопходност постизања што бржег договора између Совјетског Савеза и западноевропских држава око изградње уренгојског гасовода, који је постао и замена за ирански гас. То је значило да је у новим условима било идеално да гас потече што пре, те је Брежњев током 1979. године позвао највеће Западне компаније у Москву, ради договора.[98]

Ипак, 1979. година, доноси нове потресе на међународном плану, у виду совјетске инвазије на Авганистан, 27. децембра 1979. године, што је представљало увертиру у нову кризу и захуктавање хладноратовских непријатељстава, а самим тим и нови талас антисовјетског сентимента на Западу. Министарство за гасну индустрију окарактерисало је ове догађаје као препреку за остваривање сибирског пројекта, али у исти мах владало је мишљење да западноевропске државе неће ставити геополитичке разлоге изнад економских. Такав став био је заснован на догађајима из 1968. године, односно тиме што совјетска интервенција у СР Чехословачкој није имала значајнији утицај на енергетске односе са Западом. Слично се догодило и овог пута, а преговори око изградње гасовода настављени су у пролеће 1980. године, превазилазећи политичке и идеолошке препреке. Већ маја 1980. године постигнут је консензус на нивоу највиших државних руководстава СР Немачке и Совјетског Савеза, а јула исте године канцелар Хелмут Шмит и министар спољних послова Ханс Дитрих Геншер сусрели су се у Москви са Л.И. Брежњевим и договорили оквирне количине гаса које би биле транспортоване од Уренгоја. Ови преговори уродили су плодом и 20. новембра 1981. године закључен је уговор између Ургаса и Сајузекспортгаса који је подразумевао испоруке 10,5 милијарди метара кубних гаса годишње из Совјетског Савеза у СР Немачку, почевши од 1984. године. Уговор је такође обухватао и целокупан инфраструктурни пројекат изградње извозног магистралног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород у вредности од 20 милијарди немачких марака, чиме је он постао највећи индустријски договор између Истока и Запада закључен током Хладног рата, а често је називан и „Договор века“. Овај уговор потврђен је на новембарском пленуму КПСС, 1981. године, чиме је најављен почетак изградње извозног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород.[99]

---

[97] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 368–369; Чирсков, *Нефтгазстрой*, 78; Hogselius, *Red Gas*, 178, 180–181.

[98] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 369; Hogselius, *Red Gas*, 182–183.

[99] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 369–370; Чирсков, *Нефтгазстрой*, 56; Hogselius, *Red Gas*, 184; Krempin, „Rise of Western Siberia“, 270–271; У руској литератури термин „Договор века“ често се односи и на целокупан процес успостављања трговинског принципа „гас за цеви“ између СР Немачке и Совјетског Савеза; Види: Е.И. Демидова, А.В. Захаров, Е.А. Ефимова, „К истории строительства экспортного газопровода „Уренгой – Помары – Ужгород“, *Научный журнал российского газового общества*, 2 (2016); Алексеј Тимофејев, „Совјетска интервенција у Авганистану у почетној фази рата са гледишта југословенске војне науке”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2022), 157.

Нова енергетска криза настала услед Иранске револуције, довешће и до заустављања пројекта Трансмедитеранског гасовода, од Алжира, преко Туниса, до Сицилије, када Алжир буде тражио нови уговор и паритет између цена нафте и гаса. Из тог разлога и друге западноевропске земље постаће заинтересоване за „Договор века“, те се током 1982. и 1983. године овом договору прикључују се и француски „Газ де Франс“ (*Gaz de France*), холандски „Гасуни“ (*N.V. Nederlandse Gasunie*), белгијски „Дистригаз“ (*Distrigas N.V.*), аустријски „ОМВ“ (*Österreichische Mineralölverwaltung Aktiengesellschaft – ÖMV*)и коначно до јуна 1983. године и италијански „ЕНИ“.[100]

На основу наведеног може се видети да је кроз закључивање наведеног договора између СР Немачке и Совјетског Савеза и улазак других великих западноевропских енергетских компанија у исти, постигнута својеврсна интеграција европског континента у енергетском смислу и то мимо неповољних ситуација на међународном плану, стављајући на тај начин економски интерес и сарадњу изнад геополитичких конфронтација. Како наводи А. С. Драбкин, совјетски новинар који је сведочио овим догађајима, гасовод од западног Сибира до Западне Европе требало је да постане мост који ће европску економију увести у „постнафтно доба“.[101] Међутим, нису сви били задовољни оваквим развојем догађаја, а то се посебно односи на новоизабраног председника Сједињених Држава Роналда Регана, који је убрзо након ступања на дужност окарактерисао преговоре и могућу изградњу гасовода као претњу за безбедност америчких савезника, уз отворену жељу да пројекат заустави или одложи. Његов изразити антикомунистички и антисовјетски став, означио је нови период Хладног рата. Наступајући са позиције америчких „јастребова“ Реган је тежио да Совјетском Савезу опонира на свим могућим пољима. Његова спољнополитичка и идеолошка позиција према Совјетском Савезу најбоље је исказана у кованици „империја зла“, те узевши то у обзир уопште не чуди што је министар Борис Е. Шчербина записао да је амерички председник повео „крсташко – каубојски поход против гасовода“.[102]

Управо у том контексту треба посматрати укључивање Сједињених Држава у преговоре, што је представљало и својеврстан преседан на међународном плану поготово у погледу енергетске сарадње. Наиме, до тада, Сједињене Државе нису узимале активну улогу у погледу извоза совјетског гаса, нити су на било који начин тежиле да спрече раније инфраструктурне пројекте, попут гасовода „Сајуз“. Шта више, за време администрације Џимија Картера, Сједињене Државе углавном су подржавале трговину енергентима између западноевропских држава и Совјетског Савеза, сматрајући да би у периоду енергетске кризе повећани уплив совјетских енергената на светско тржиште стабилизовао цене. Ипак, председник Реган одустаје од овог става, те подстакнут Вилијамом Кејсијем, конзервативцем на челу ЦИА–е, питање енергетике и енергетске сарадње са Совјетским Савезом директно везује за питање безбедности америчких савезника, наводећи да би превелика енергетска зависност могла да доведе и до политичке, док би сваки вид извоза напредне технологије директно утицао на јачање совјетске војне моћи. На ово треба додати податак да је у периоду од 1970. до 1981. године ниједна област сарадње Истока и Запада није бележила тако убрзан раст, као сарадња у области природног гаса. Зато и не чуди да је постала примарна мета америчке спољне политике. Ова промена става америчке администрације изазвала бројне негативне реакције, пре свега у Совјетском Савезу, али и у СР Немачкој, чији су стручњаци, као што је већ наведено, кроз бројне анализе утврдили да изградња гасовода

[100] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 370; Hogselius, *Red Gas*, 188.
[101] Драбкин, *„Проект века“*, 23.
[102] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 371; Щербина, *Магистральный трубопроводный транспорт*, 54.

од Уренгоја не представља безбедносну претњу. Ипак, америчка администрација није одустајала од свог става и јула 1981. године на самиту Г7 у Отави, у јеку преговора, државни секретар Александар Хејг апеловао је на савезнике да одустану од енергетске сарадње са Совјетским Савезом, обећавајући америчке енергенте, као замену за совјетски гас. Ипак, представници западноевропских држава нису били одушевљени овим понудама сматрајући да оне не би повољно утицале на енергетску безбедност Европе, а немачки канцелар Шмит у потпуности је одбацио било какву могућност инструментализације совјетског гаса у политичке сврхе. Истрајавајући у том уверењу, као што је већ речено западноевропске државе у наредних годину и по дана закључују „Договор века“ са Совјетским Савезом.[103]

Наиме, владе западноевропских држава сматрале су да би у било којој ситуацији изградња магистралног гасовода доносила више користи него штете, поготово уколико се у обзир узме опадање холандске производње природног гаса, као и нестабилно снабдевање енергентима са Блиског Истока. Са друге стране сматрали су да је енергетска зависност од Совјетског Савеза немогућа, јер се јавља опадање увоза совјетске нафте, као паралелан процес. Поред тога западноевропске фирме имале су бројне економске бенефите од овог пројекта, док би отказивање уговора значило плаћање отказних пенала, као и довођење у питање хиљаде радних места и огромних зарада од извоза опреме за гасовод, поготово када се у обзир узме чињеница да није могуће наћи тржиште које би служило као замена за Совјетски Савез. Такође и саме бројке говориле су да западноевропске државе заузимају исправан став у погледу изградње гасовода. Наиме, уколико се узме у обзир да почетком осамдесетих западноевропске потребе за природним гасом износе 250 милијарди метара кубних, док укупна количина предвиђена „Договором века“ износи свега 30 милијарди метара кубних, не може бити речи о енергетској зависности. На крају, не најмање важно, треба узети у обзир и тежњу западноевропских држава да се, и поред нарушавања односа између суперсила, одржи детант у Европи, а као један од видова тог подухвата било је и наведено контролисање Совјетског Савеза кроз развијање економских веза на европском континенту.[104]

Ипак, Сједињене Државе нису биле задовољне оваквим развојем догађаја, те је Реганова администрација приступила новој стратегији, увођењу санкција на технологију и опрему која је неопходна за изградњу гасовода, а која је по уговору требало да буде упућена у Совјетски Савез. Дуго се у америчкој администрацији и структурама ЦИА–е расправљало о најадекватнијем решењу, а управо је напредна технологија гасних турбина неопходна за изградњу компресорских станица била оно што је препознато као кључ за опструкцију изградње гасовода. Поред тога, догађаји у НР Пољској од децембра 1981. године дали су Регану политичко залеђе за спровођење ове замисли. Из тог разлога, 29. децембра 1981. године извршном наредбом америчког председника, уведене су санкције које су обухватале прекид продаје технологије за нафтно–гасну индустрију из Сједињених Држава, као и забрану даље продаје лиценци за производњу ове технологије, због чега је, иако уз протест, 60 компанија из Сједињених Држава морало да раскине уговоре о продаји ових лиценци са западноевропским фирмама. Регановом

[103] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 371–372; David S. Painter, „From Linkage to Economic Warfare: Energy, Soviet – American Relations, and the End of the Cold War“, *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 292; Hogselius, *Red Gas*, 185; Виктор И. Андриянов, Владимир Г. Чирсков, *Борис Щербина*, (Москва: Молодая гвардия, 2009), 228; Gustafson, *The Bridge*, 159; Hogselius, *Red Gas*, 184–185; Драбкин, *„Проект века“*, 6.
[104] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 372–373; Painter, „From Linkage to Economic Warfare“, 293; Драбкин, *„Проект века“*, 5, 148; Гайказов, *Василий Александрович Динков*, 95.

извршном наредбом отворен је нови, гасни хладноратовски фронт. Ипак, западноевропске државе нису исказале жељу да се помире са Регановим одлукама, што се пре свега видело у ставу немачког канцелара Хелмута Шмита, који је навео да светска енергетска политика не може да буде ефикасна на дугорочном плану уколико Совјетски Савез у њој не учествује или буде изолован. Такође, сличан став исказан је на заједничкој седници министара спољних послова Европске економске заједнице, чији коминике од јануара 1982. године наводи да не постоји интерес да се подрже америчке санкције, јер одржавање економских веза са социјалистичким државама представља интерес западноевропских држава.[105]

Овај амерички потез ипак јесте представљао опасност за пројекат јер изградња зависила од увоза опреме, у првом реду компресора, са Запада. Наиме, совјетска индустрија није имала капацитета да произведе компресоре јаче од 16 мегавата, док је за изградњу гасовода био неопходан увоз 215 компресора јачине 25 мегавата. Ипак, поред могућег негативног сценарија током зиме 1981–1982. године почели су припремни, пројектантски радови на гасоводу, али и радови на развоју нових компресорских технологија у „Невском заводу Љењин“ из Љењинграда (*Невский машиностроительный завод им. В. И. Ленина*). Развој домаће индустрије компресора Совјетски Савез ће тежити да оствари развијањем турбинских технологија примењиваних у оквиру Министарства авиоиндустрије.[106]

Ипак, Реган није одустајао и већ у пролеће 1982. године на састанцима ЕЕЗ у Версају и НАТО–а у Бону покушао је још једном да придобије западноевропске државе да уведу санкције Совјетском Савезу. Међутим, овај захтев је поново одбијен, овога пута уз образложење да су санкције први корак ка објављивању рата, те да увек постоји могућност ескалације. Овакав став утицао је на даље погоршање ситуације, те Реган 17. јуна 1982. године уводи нове мере и проширује санкције на сву технологију која се производи по америчким лиценцама, како за америчке компаније на тлу Европе, тако и за све европске компаније које продају опрему по овим лиценцама, а које су, треба напоменути, биле кључне за производњу компресора у западноевропским државама, узевши у обзир да је већина компресорске технологије прављена по лиценци америчког „Џенерал Електрика“ (*General Electric Company*). На тај начин онемогућен је сваки извоз ове технологије у Совјетски Савез, те је претило да изградња гасовода Уренгој – Помари – Ужгород буде одложена и до три године. Овакав амерички поступак изазвао је совјетску реакцију и већ 8. јула 1982. године ЦК КПСС–а и Савет министара доносе одлуку о почетку радова на гасоводу Уренгој – Помари – Ужгород, уз напомену да ће упркос америчким санкцијама извоз почети 1984. године, у складу са ранијим договорима. Такође, постављен је и нови циљ, а то је изградња гасовода пре рока.[107]

Са друге стране западноевропске државе бурно су реаговале на овај покушај увођења екстериторијалних трговинских санкција, а Савет Европске економске заједнице оценио је да су санкције донете мимо консултација са државама чланицама, те да на тај начин представљају грубо кршење међународног права, наметање америчких закона на тлу Европе, те покушај да се применом силе пониште међународни уговори.

---

[105] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 373–374; Драбкин, *„Проект века“*, 97, 100; Painter, „From Linkage to Economic Warfare“, 293–294; Gustafson, *The Bridge*, 159; Андриянов, Чирсков, *Борис Щербина,* 230.

[106] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 374; Gustafson, *The Bridge*, 156; Драбкин, *„Проект века“*, 100; Демидова, Захаров, Ефимова, „К истории строительства экспортного газопровода“.

[107] Painter, „From Linkage to Economic Warfare“, 295; Hogselius, *Red Gas*, 179, 188–189; Драбкин, *„Проект века“*, 101, 111, 115; Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 374–375.

Већ 11. августа западноевропске државе упутиле су ноту Представничком дому захтевајући промену америчког става у вези санкција због кршења међународног права. Ситуација се поготово погоршала након што се испоставило да совјетско – америчка трговина житом током 1982. године није прекинута. Из тог разлога владе Немачке, Француске, Италије и Велике Британије, јавно су саветовале своје компаније да испоштују договоре са Совјетским Савезом. Већ након неколико дана, 24. августа, француска фирма „Дресер Франс" (*Dresser Industries – Dresser France S.A.*) испоручила је три компресора Совјетском Савезу, чиме су америчке санкције директно прекршене. До средине септембра слично су поступиле и компаније из Велике Британије, Италије, СР Немачке и Холандије, испоручивши турбине, ватрогасну и сеизмолошку опрему у Совјетски Савез. Реганова администрација није остала нема на ове поступке те су све компаније стављене на „црну листу", чиме им је забрањен сваки вид увоза из Сједињених Држава.[108]

Овде се треба осврнути на разлог због којег су одређене западноевропске фирме биле спремне да крше Реганове санкције, а он је у потпуности на терену економске логике. Наиме, главни проблем за западноевропске фирме био је тај што би поштовање екстериторијалних санкција узроковало, као што је речено, пропаст пословних аранжмана, пре свега за немачке и италијанске челичане, а самим тим и пропаст посла вредног 8,5 милијарди долара. Истим путем је чак пошла и Велика Британија, а премијерка Маргарет Тачер, најближа Реганова европска савезница, сматрала је да би поштовање санкција још више погоршало већ тешку ситуацију у шкотским челичанама, наводећи да је Регановим санкцијама Британија „рањена од стране пријатеља". Реганове мере наишле су и на негативну реакцију Националне асоцијације индустријалаца, која је се изјаснила против дискриминаторних мера, узевши у обзир да су многе санкционисане компаније биле америчке филијале које су дужне да поштују законе држава на чијој се територији налазе.[109]

Поред оваквог расплета Реган је и даље био одлучан да настави са санкцијама, међутим убрзо се међу америчком администрацијом јавило мишљење да је цео подухват био исхитрен и да треба тражити нови начин за решење ситуације. Творац новог приступа био је нови државни секретар Џорџ Шулц, који је сматрао да решење треба тражити у постизању ширег консензуса међу европским државама у вези енергетске трговине са Совјетским Савезом, кроз који би даље било могуће наметнути ограничења и контролисати овај процес. Са друге стране било је јасно да ће након испоруке опреме, гасовод и поред санкција бити изграђен, те би за амерички углед на међународном плану било поражавајуће да се то догоди за време трајања санкција. Узевши ове аргументе у обзир Реган је одлучио да коначно 13. новембра 1982. године укине санкције, док су западноевропске државе декларативно пристале да се не ослањају искључиво на један извор снабдевања енергентима и да раде на диверсификацији извора. Такође, касније су пристале и да се ограниче на највише 25% гаса из Совјетског Савеза у укупном увозу природног гаса, као и да раде на укључивању гаса из норвешког поља Трол на европско енергетско тржиште.[110]

---

[108] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу", 375; Painter, „From Linkage to Economic Warfare", 295–296; Драбкин, *„Проект века"*, 119, 121–122, 126–127; Андриянов, Чирсков, *Борис Щербина*, 229–230.

[109] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу", 375–376; Daniel Yergin, *The Quest – Energy, Security, and the Remaking of the Modern World*, (New York: The Penguin Press, 2011), 643; Hogselius, *Red Gas*, 190; Драбкин, *„Проект века"*, 126.

[110] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу", 376; Painter, „From Linkage to Economic Warfare", 296–297; Yergin, *The Quest*, 643; Gustafson, *The Bridge*, 129.

Са друге стране изградња гасовода представљена је као главни приоритет совјетске економије, док су по сведочењима руских аутора и руководилаца Минњефтгазстроја, санкције изузетно психолошки утицале на морал совјетских радника и на убрзање темпа изградње, док министар Шчербина сведочи да је 15.000 радника и специјалиста захтевало од Минњефтгазстроја да се не прекине са радовима. Коначно 9. септембра 1983. године Мингазпром и Минњефтгазстрој поднели су извештај ЦК КПСС – у о пуштању у рад извозног магистралног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, шест месеци пре планираног рока, а већ 1. јануара 1984. године совјетски гас почео је да се испоручује у западноевропске државе. У совјетској јавности то је приказано као велика победа над Сједињеним Државама у Хладном рату, поготово јер је највећи гасоводни пројекат на свету завршен у рекордно кратком року. Такође, о значају завршетка гасовода говори и снимање дводелног, играног филма „Уговор века“ (Контракт века), 1985. године, који говори о шпијунским играма које су пратиле изградњу гасовода. Све то утицало је да се касније у руској јавности духовито примети да је „Реган изгубио прву рунду против Совјетског Савеза“.[111]

До 1985. године отворено је још 6 паралелних гасоводних линија, а западни Сибир постао је центар гасне индустрије, захваљујући којем је 1984. године произведено 536 милијарди метара кубних гаса, чиме је Совјетски Савез престигао Сједињене Државе у гасној производњи, док је укупан извоз у Западну Европу исте године износио 53 милијарде метара кубних гаса. Ипак, треба напоменути да је извозни гасовод Уренгој – Помари – Ужгород грађен убрзаним темпом што је оставило последице на сам квалитет пројекта. Последица тога били су чести кварови на трансмисионој мрежи, тачније у просеку 28 квара годишње, као и експлозија из 1989. године која је однела велики број жртава. Са друге стране ни америчке санкције нису прошле потпуно без последица, о чему најбоље сведочи податак да монтажа компресорских станица није у потпуности завршена ни 1985. године. Наиме, до 1985. године Минњефтгазстрој успео је да постави 86% компресорских капацитета, што је проузроковало сталне сметње и губитке количине гаса у процесу трансмисије. Такође, треба напоменути и то да је око половине компресора постављених на трансмисиону мрежу било домаће производње.[112]

1.3.5. *Последице „Договора века“*

Кад се сагледају резултати сарадње из перспективе Совјетског Савеза и његових политичких циљева, осигурања послератних граница и хегемоније у Источној Европи, детант је дао позитивне резултате материјализоване кроз Конференцију о европској безбедности и сарадњи у Хелсинкију 1975. године. Међутим, треба сагледати тренутне економске добити које је Совјетски Савез имао од овог процеса. Детант је за привреду Совјетског Савеза представљао шансу да развије сибирске енергенте, наметнувши природни гас као најперспективнију привредну грану. Наиме, од 1975. године и краја деветог петогодишњег плана опадање привредног раста постаје алармантан проблем, а експлоатација и повећање извоза сибирских енергената постаје кључ решења овог проблема, који би требало да стабилизује совјетску привреду, снабде становништво

[111] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 376–377; Владимир Г. Чирсков, *Трасса жизни – Записки министра СССР*, (Москва: Инкомбук, 2012), 78; Zubok, *A Failed Empire*, 271; Hogselius, *Red Gas*, 196; Андриянов, Чирсков, *Борис Щербина*, 235, Драбкин, *„Проект века“*, 147; Гайказов, *Василий Александрович Динков*, 97, Чирсков, Нагаев, *Слово о Борисе Щербине*, 75; Щербина, *Магистральный трубопроводный транспорт*, 55.

[112] Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу”, 377; Gustafson, *The Bridge*, 160; Hogselius, *Red Gas*, 196–197; Драбкин, *„Проект века“*, 144; Gustafson, *Crisis Amid Plenty*, 157, 160.

робом широке потрошње и обезбеди страну валуту и технологију за даљи развој. Од тог тренутка веза између опстанка совјетског привредног модела и експлоатације и извоза сибирског природног гаса постаје нераскидива. У којој мери су сибирски угљоводоници били значајни говори и податак да је једанаести петогодишњи план (1981–1985) означио развој индустрије нафте и гаса као основне показатеље друштвеног и економског развитка.[113] Од 1973. године, када је совјетски гас стигао у СР Немачку, до 1991. године, укупна вредност радова Министарства за изградњу нафтно–гасних предузећа износила је 150 милијарди долара. Захваљујући тим улагањима створен је Јединствени систем гасног снабдевања (ЕГС) који је 1991. године обухватао 220.000 километара гасовода са транспортним капацитетом од 760 милијарди m3, 200 налазишта природног гаса, 4400 компресорских станица, 46 под земних складишта капацитета 80 милијарди m3, шест завода за прераду и био је способан да снабдева 227 милиона совјетских грађана природним гасом, представљајући највећу гасоводну мрежу на свету. Захваљујући овоме Совјетски Савез је још 1984. године претекао Сједињене Државе у производњи природног гаса, произвевши 536 милијарди m3 гаса, а 1990. године совјетска гасна индустрија успела је да произведе 815 милијарди m3, односно 40% светске производње. У оквиру система функционисао је и велики број специјализованих, извозних магистралних гасовода, тачније гасовод „Сајуз“ (1980), Уренгој–Помари–Ужгород (1984) и гасовод „Прогрес“ (1988), укупног капацитета 85 милијарди m3 гаса годишње. Изградња ЕГС–а представљала је потпуну реализацију идеја А.К. Кортунова из друге половине шездесетих година.[114] Што се тиче западноевропских држава, увоз совјетског природног гаса значио је обезбеђивање јефтиног и поузданог енергента, неопходног за привредни развој. С друге стране, страхови и упозорења Сједињених Држава да Совјетски Савез може искористити гас као оружје, по угледу на арапске земље, нису окупирале пажњу западноевропских лидера. Наиме, Совјетском Савезу биле су преко потребне девизе и Западна технологија, уколико њих нема, нема ни сибирског гаса. Економски интерес био је веома прост, али је стварао веома јаку везу између Истока и Запада. Поред тога, Совјетски Савез представљао је ново и огромно тржиште за западноевропску индустрију, пре свега машиноградњу и индустрију челика, а кроз договоре „гас за цеви“ обезбеђен је посао за огроман број радника у западноевропским фабрикама.[115]

На крају намеће се суштинско питање: да ли је развој економских односа између Совјетског Савеза и Западне Европе допринео продужењу постојања Источног блока и комунистичке суперсиле, или су управо ти односи утицали на пад комунистичких режима и распад совјетске хегемоније, у складу са коначним циљем „Остполитике“, односно раније америчке политике изградње мостова? Ово питање налази се и на трагу старе хладноратовске дилеме, да ли процес детанта и развоја економских односа са Совјетским Савезом заправо води ка стабилизацији и јачању комунистичких држава или ће повезивање два европска хладноратовска пола неминовно довести до либерализације и промена у Источном блоку. Тридесет и четири године након завршетка Хладног рата резултат је више него јасан, Совјетски Савез се распао, а Источни блок као јединствени економски и безбедносни простор престао да постоји. С друге стране, формирана је

[113] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 361; Perovic, Krempin, „The Key is in Our Hands“, 115; Gustafson, *The Bridge*, 141; Lippert, „European Long–Term Investments in Détente“, 87; Щербина, *Магистральный трубопроводный транспорт*, 50.

[114] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 361–362; Чешко, Трофимова, Нагаев, *Алексей Кортунов*, 369; Чирсков, *Нефтгазстрой*, 23–24, 67, 90; Чирсков, *Бесценный капитал*, 62; Гайказов, *Василий Александрович Динков*, 69; Hogselius, *Red Gas*, 196.

[115] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 362; Gustafson, *The Bridge*, 75–76; Lippert, „European Long–Term Investments in Détente“, 82.

изнова јединствена немачка држава, те је потпуно јасно да су готово сви циљеви Брантове „Остполитике“ остварени. Колико год се совјетско руководство трудило да подстиче економску сарадњу с једне, а ограничава продор Западних идеја у совјетско друштво с друге стране, европски детант показао се као морална и идеолошка замка која је дала ослонац антикомунистичким покретима. Коначан одговор на ово питање налази се на трагу тезе Ерика Хобсбаума да је невоља са совјетском привредом започела седамдесетих година њеним укључивањем у светске токове капиталистичке привреде. Тиме су совјетски руководиоци одабрали да искористе приступачне ресурсе капиталистичког тржишта, уместо да се суоче с тешким проблемима реформисања сопственог економског система. Стагнирање привреде била је комбинација совјетских економских недостатака, али и инвазије коју је на социјалистичку економију извршила далеко динамичнија и у свету доминирајућа капиталистичка економија. Кроз овај процес Совјетски Савез почео је да имитира и све више усваја капиталистичке механизме спољне трговине „мењајући“ сировине, пре свега нафту и гас, ради набавке девиза и технологије, постајући све више зависган од светски доминантне, капиталистичке економије. Из тог разлога може се закључити да је парадокс Хладног рата био у томе да оно што је уништило Совјетски Савез није била конфронтација, већ детант.[116]

[116] Јовановић, „Детант и совјетска гасна индустрија”, 362–363; Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 192; Lippert, „Economic Diplomacy and East–West Trade“, 193–194; Lippert, „European Long–Term Investments in Détente“, 77–78; Vladimir Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non–Alignment*, (London–New York: I.B. Tauris&Co Ltd, 2016), 9.

2. МОДЕРНИЗАЦИЈА, РЕФОРМА И ЕНЕРГЕТСКА КРИЗА: СТВАРАЊЕ ЗАВИСНОСТИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРИВРЕДЕ ОД УВОЗА НАФТЕ

Развој енергетике Југославије показао је да постоји велика међузависност развоја енергетике и укупне привреде, као и међузависност развоја појединачних грана енергетике. Југославију је карактерисао веома динамичан развој енергетике, са крупним структурним променама у одређеним периодима, који су условљени променама у структури привреде и становништва. Такође, развој енергетике као основне гране привреде и основне привредне инфраструктуре није био увек у складу са укупним привредним и друштвеним развојем, те је снабдевање енергијом постало ограничавајући фактор развоја привреде, упркос константном увозу енергије након 1965. године.[117] Наиме, шездесете године у Југославији представљају период значајних економских промена, које карактеришу модернизацијски процеси који се одвијају у југословенској привреди. Ови процеси пресудно су утицали на измену југословенске енергетске структуре и повећање учешћа нафте у енергетском билансу. Ипак они не би били могући да нису постојали објективни материјални услови у виду јефтине нафте на светском тржишту, пре 1973. године, која је услед економичности овог горива подстицала њену потрошњу, као и услед економских реформи на унутрашњем, југословенском, плану који су створили повољне услове за повећање увоза нафте. Циљ овог поглавља је да анализира ове процесе, на спољашњем и унутрашњем плану, те да утврди на који начин су они утицали на промене у енергетској структури, југословенској нафтној индустрији, као и на повећање увоза нафте, а у коначници и на стварање зависности југословенске привреде од увоза нафте.

2.1. Модернизација, моторизација и механизација у југословенској привреди током 60–их година

Као што је наведено у уводу рада, индустријски развој Југославије након Другог светског рата омогућио је да она достигне ниво средње индустријализоване државе. Узевши у обзир да је Југославија релативно сиромашна у погледу енергетских резерви, односно да је једино релативно богата хидроенергетским потенцијалом и резервама нискокалоричног угља, лигнита, а сиромашна у погледу резерва квалитетног угља, сирове нафте и природног гаса, државна привреда се у овом процесу ослањала пре свега на домаће ресурсе. Ипак, модернизација привреде, пре свега индустријске производње, праћена моторизацијом саобраћаја и механизацијом пољопривреде, поготово од друге половине 60–их, створила је материјалне услове који су условили потребу за потрошњом квалитетнијих видова енергије, пре свега нафте.[118]

[117] Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за енергетику и индустрију 575, Ф222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983.
[118] Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 78.

Табела 9. Билансне резерве енергетских ресурса, односно оне резерве које се у стадијуму техничко – технолошког развоја југословенске привреде у посматраном периоду (70–те године) могу користити:

Ресурс	%
Угаљ	95,4
1. Камени угаљ	1,1
2. Мрки угаљ	15,4
3. Лигнит	78,9
Сирова нафта	2,6
Природни гас	1,3
Хидроенергетски потенцијал	0,1
Нуклеарна горива	0,6
Битуминозни шкриљци	–

Извор: Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 155.

Услед модернизацијских процеса који по својим технолошким карактеристикама захтевају висококалорична течна горива, од половине 60–их година започиње период константне супституције угља нафтом. Овај процес врхунац достиже 1979. године, када југословенска привреда троши највећу количину нафте, током читавог постојања државе. Највећи потрошачи течних горива били су индустрија, саобраћај и широка потрошња, односно домаћинства, угоститељске, занатске и трговачке радње, као и комуналне установе.[119]

Када се говори о овим процесима пре свега се мисли на тзв. „три М“, односно модернизацију, моторизацију и механизацију, који се могу посматрати као објективни услови настали у процесу привредног развоја. Испрва ћемо се осврнути на развој саобраћаја, односно процес моторизације у Југославији. Наиме, познато је да је највећи потрошач течних горива саобраћај, а у оквиру њега друмски саобраћај, те је економија друмског саобраћаја тесно повезана са економијом нафте, а он се може посматрати и као саставни део нафтне привреде. Поред тога што је држава развијенија и што је њена робна производња већа, тиме саобраћај има већи удео у њеној привреди. У читавом послератном периоду приметан је интензиван развој саобраћаја и транспортних система у Југославији. Повећала се дужина саобраћајница и снага транспортних средстава, уз висок темпо раста путничког и теретног превоза. У послератном периоду изграђено је више од 50.000 километра друмских и преко 2.600 километара железничких саобраћајница, а почетком 80–их година укупна дужина аутомобилских путева износила је 114.000 километара.[120] Овај процес био је посебно интензиван управо у периоду од 1960. до 1970. године, када је посебно приметан раст потрошње деривата условљен развојем аутотранспорта, посебно личног, али и развојем железничког дизел транспорта, који је био доминантан вид модернизације југословенске железнице, као и

[119] „Potrošnja primarnih nosilaca energije i naftnih derivata u Jugoslaviji (statistika)“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIII, 9 (1972), 503; Vilim Boranić, „Potrošnja energije u evropskim socijalističkim zemljama u razdoblju od 1960. do 1970. godine“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 10 (1973), 550, 554; Pavlović, „Energetika SFRJ“, 83; AJ, Савезни завод за друштвено планирање 459, Ф216 (РГ 0/12–113/711), Извештај Комисије Савезног изврщног већа за политику дугорочног развоја енергетике 3. 1971.

[120] Борис И. Медведев, Елена А. Степанова, *Страны СЭВ и Югославия: экономическое сотрудничество*, (Москва: „Знание“, 1983), 12; Horvat, *Industrija nafte (3)*; 1–2.

интензивирањем транзитног саобраћаја услед развоја туризма.[121] Потрошња нафтних деривата расла је по највишој годишњој стопи од 28,7%, управо у саобраћају. Наиме, током 60–их година укупан број путничких возила повећао се за 13.3 пута, а број аутомобила у приватном власништву за 19.3 пута, а све ово пратио је и одговарајући пораст потрошње моторног бензина и дизел горива. Поред овога, друге процене наводе да се у периоду од 1960. до 1977. године број путничких аутомобила повећао чак 25 пута, што је пратио и врло динамичан развој механизације пољопривреде јер се укупан број трактора у истом периоду повећао 13 пута. У датом периоду годишњи промет моторног бензина у малопродаји растао је по годишњој стопи 20,3%. Такође, овоме је допринела и изградња и модернизација све већег броја саобраћајница, која је утицала како на развој домаћег саобраћаја, тако и на туризам и све фреквентнији транзитни саобраћај.[122]

Табела 10. Статистика моторних возила у Југославији од 1960. до 1970. године:

Година	Мотоцикли	Путнички аутомобили	Аутобуси	Теретни аутомобили	Специјална возила	Вучна возила	Прикључна возила
1960	69.766	54.257	5.158	33.527	3.984	17.196	19.401
1961	72.156	75.587	5.232	32.389	4.065	14.081	16.556
1962	91.005	97.942	6.143	37.703	4.434	15.887	19.178
1963	97.977	112.534	6.634	42.574	5.057	16.868	20.279
1964	102.168	141.792	7.374	48.902	6.021	17.698	21.752
1965	106.396	187.842	8.227	58.575	6.663	19.160	24.677
1966	112.318	253.344	9.836	70.115	7.379	21.274	27.603
1967	112.744	355.875	11.233	85.641	8.124	23.471	31.729
1968	107.024	439.892	12.339	90.555	8.498	23.868	33.105
1969	111.881	562.509	13.263	95.318	9.504	26.344	36.023
1970	107.747	720.874	14.869	107.287	10.123	30.589	40.717

Извор: „Proizvodnja i prerada nafte i prirodnog plina u SFRJ (statistika), Jugoslovensko tržište naftnih derivata“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIII, 7 (1972), 455.

На потрошњу нафте утичу и процеси који се од 60–их година одвијају у индустријској производњи и на пољу широке потрошње. Повољне цене нафте, као и ниски трошкови транспорта и складиштења, утицали су да након 1965. године већи део индустрије пређе са потрошње угља на потрошњу нафте и нафтних деривата, посебно мазута. Ово је доживљавано као неопходан процес услед модернизације индустрије и напретка технологије, који се заснива на употреби квалитетнијих енергетских извора.[123] Од тада је највећи део нових индустријских објеката пројектован на бази потрошње ових горива, а посебно је заступљена изградња јавних и индустријских термоелектрана на мазут, као и снажан продор уља за ложење у индустријску производњу, енергетику и најширу потрошњу. До 1978. године у Југославији је изграђено термоелектрана на мазут укупне снаге 1500 мегавата, што је одговарало снази једног и по „Ђердапа“. У периоду од 1965. до 1977. године, потрошња мазута и уља за ложење повећала се до 7.5 пута, растући по годишњој стопи од 17%, потискујући угаљ као најзаступљенији ресурс у енергетском систему. На ово је такође утицала и модернизација индустријских

[121] Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), ф.5, оп.63, д.496, с.616; 484; D.K.M. „Sve veća upotreba dizel–vuče: Modernizacija železnica“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 15. januar 1970.

[122] Radmilo Protić, *Nafta i plin u energetskoj potrošnji Jugoslavije*, (Zagreb: Poslovno udruženje "Nafta", 1973), 194; „Potrošnja primarnih nosilaca energije i naftnih derivata u Jugoslaviji (statistika)“, 506; Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 36.

[123] Momčilo Cemović, *Zašto, kako i koliko smo se zadužili: Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, (Beograd: Institut za unapređenje robnom prometa, 1985), 178; „Prednost nafti i gasu“, *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije*, 1. februar 1970.

постројења, која су захтевала висококалорична горива, док је јефтина нафта пре енергетских криза омогућавала економичнију потрошњу. Поготово је ниска цена мазута, додатно стимулисала његову потрошњу. Ово се види из чињенице да је 1960. године, годишња потрошња мазута износила 356.000 тона, док је 1973. године износила 4.1 милион тона, а 1979. године је остварена рекордна потрошња од 7.3 милиона тона. Што се тиче широке потрошње, најзаступљенији деривати су уље за ложење и течни гас, пре свега за потребе грејања радних и стамбених просторија, односно централног грејања, као и за грејање воде и припрему хране.[124]

Дакле, до почетка 70–их година у Југославији се нарочито развила потрошња следећих деривата: моторног бензина и дизел горива за потребе транспорта, моторизације саобраћаја, развоја домаће индустрије моторних возила, развоја туризма и транзитног саобраћаја; примарног бензина за потребе петрохемије; уља за ложење за индустрију и потребе најшире потрошње, мазута у индустрији и за производњу енергије. Мазут је био убедљиво најкоришћенији дериват нафте, чији је удео у укупној производњи износио око 40%, а уколико наведених деривата нема на тржишту, Југославија није могла да подмирује своје енергетске потребе.[125]

Табела 11. Структура потрошње енергије у Југославији (1957–1979):

Година	Угаљ	Нафта	Природни гас	Хидроенергија
1957	83,5%	12,5%	0,4%	3,6%
1960	80,8%	13,8%	0,5%	4,9%
1965	71,0%	21,4%	2,1%	5,5%
1970	51,6%	35,8%	5,4%	7,1%
1975	41,6%	47,1%	4,8%	6,5%
1979	36,6%	50,5%	6,3%	6,6%

Извор: Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 34; AJ, 459 – 195, Концепција развојних могућности енергетике у периоду од 1971. до 1975. године 5. 1970; AJ, 459 – 214, Производна оријентација, основна привредна инфраструктура и инвестициона политика (Аналитичко – документациона основа Друштвеног плана Југославије за период од 1971. до 1975. године) 2. 1971; AJ, 459 – 216, Извештај комисије Савезно извршног већа за политику дугорочног развоја енергетике (Комисија за енергетику СИВ) 3. 1971.

Табела 12. Структура потрошње доминантних нафтних деривата у Југославији:

Година	Моторни бензин	Плинска уља	Мазут	Остало
1960	16,%	29,2%	25,9%	28,5%
1973	14,7%	33,0%	41,1%	11,2%
1980	13,7%	30,0%	40,6%	15,7%

Извор: AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983.

Узевши у обзир да је Југославија сиромашна енергетским резервама, како у светском, тако и у европском оквиру, привреда се у овим процесима ослањала на увоз

[124] „Potrošnja primarnih nosilaca energije i naftnih derivata u Jugoslaviji (statistika)“, 506; Protić, *Nafta i plin*, 61–62; Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 36; AJ, Југословенски национални комитет Светске конференције за енергетику 539, Ф55, Енергија у Југославији, 11; Đuro Podunavac, *Svetska energetska kriza i njen uticaj na međunarodne odnose i na privredu SFRJ*, (Beograd: Programske teme, 1979), 11; AJ, 459 – 326, Информација о потрошњи нафте и гаса до 1980. године, 14. 4. 1979; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6 1983.

[125] Zlatko Hill, „Naftna privreda Jugoslavije u svetlu općih kretanja u energetici“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 7–8 (1974), 417–418; Podunavac, *Svetska energetska kriza*, 11; AJ, Пословна заједница ОУР из области нафтне привреде „Петролунион“ 643, Ф4–5, Нафтна и гасна привреда у нас данас и стура 2. 1972. године.

енергије. Дакле, услед раста потрошње домаћа експлоатација нафте није била довољна, што је утицало на значајан раст учешћа увозне нафте у укупној енергетској потрошњи. Југословенски економиста Радмило Протић, у студији „Нафта и плин у енергетској привреди Југославије“ из 1973. године, у средиште овог процеса ставља Привредну реформу из 1965. године, која је кроз укључивање Југославије у међународну поделу рада и светско тржиште омогућила лакши увоз енергената, пре свега нафте, битно доприносећи преструктурирању енергетске потрошње.[126]

2.2. Привредна реформа: „јаз“ између базичних и прерађивачких индустрија као основа југословенске енергетске зависности

Наведене модернизацијске процесе пратио је пораст потрошње, а самим тим и увоза нафте. Ипак, како би дошло до повећаног увоза нафте било је неопходно створити повољне услове на административном нивоу, који ће са друге стране створити и повољне структурне услове у југословенској привреди. Зато не чуди да се почетак повећаног увоза нафте поклапа управо са реформским активностима из средине 60–их, те да се Привредна реформа ставља у средиште ових процеса. Како бисмо ово правилно разумели неопходно је да се укратко осврнемо на развој југословенске привреде након Другог светског рата, пре свега базне и прерађивачке индустрије, односно примарне и секундарне производње.

Од степена развијености производних снага једне државе зависи и њена економска и социјална структура. Низак степен развијености индицира примитивну економску структуру, док високо развијене производне снаге указују на постојање савремене структуре у којој доминира индустријски начин производње. Како бисмо анализирали развој производних структура на примеру Југославије послужићемо се тезом југословенског економисте Милана Алексића који у студији „Привредни развој и економска политика Југославије“, из 1971. године, уочава три фазе развоја југословенске приведе. Прва фаза обухвата период од 1945. до 1952. године и карактерише је изградња базне индустрије, пре свега производње сировина и енергетике. Друга фаза обухвата период од 1952. до 1961. године у којем се тежиште развоја преноси на прерађивачку индустрију и диверсификацију производње, док трећа фаза обухвата период након 1961. године у којем је Југославија тежила да своју привредну структуру прилагоди међународном тржишту, те да достигне одређени степен међународне конкурентности, и у крајњој линији повећа извоз својих производа.[127]

У првој фази развоја, до 1952. године, доминирало је централно планирање и административно управљање привредом, које је уједно праћено и монополом над спољном трговином. Кроз индустријализацију у овом периоду тражио се излаз из заосталости, чиме је она постала базични аспект модернизације привреде и друштва. Индустријализација Југославије започиње форсирањем развоја тешке индустрије и енергетике, а узевши у обзир да држава није располагала потребним средствима, пре

[126] Protić, *Nafta i plin* , 62, 64, 74.

[127] Милош Богдановић, „Економски аспекти даљег развоја енергетике у нас, у периоду привредне реформе“, *II Симпозијум о енергетици Југославије: Општа енергетска проблематика*, уредник Душан Величковић, (Београд: САНУ – Одељење техничких наука, 1970), 1; AJ, Институт за спољну трговину 783, Ф42, Milan Aleksić, *Ekonomska situacija u svetu – Privredni razvoj i ekonomska politika Jugoslavije*, (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, 1971), 2; AJ, 783 – 44, *Faktori razvoja i ekonomskih odnosa sa svetom (Makroprojekat: Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije, Potprojekat: Dugoročni aspekti uključivanja Jugoslavije u međunarodnu podelu rada i platni bilans)*, (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, 1973), 36–38, 78.

свега капиталом, као ни значајнијим резервама природних ресурса, мобилизација свих домаћих извора и ресурса била је неопходна. Из тог разлога, целокупан процес индустријализације Југославије у овој фази ослањао се на домаће сировинске ресурсе, високе резерве људског фактора, релативно ограничену унутрашњу акумулацију и ограничен прилив иностраних финансијских средстава, те је ова фаза развоја имала одређене елементе аутаркичности. О масовној мобилизацији радне снаге у овом периоду најбоље сведочи податак да је у периоду од 1946. до 1952. године преко милион људи узело учешће у више од 70 инфраструктурних пројеката на федералном нивоу.[128]

У другој фази, услед прекида економских веза са социјалистичким блоком[129], дошло је до напуштања административног управљања привредом, те до постепене афирмације самоуправљања[130] у области доношења привредних одлука на макро и микро нивоу, што је захватило и спољноекономске односе. Тиме су у спољну трговину уведени потпуно нови механизми, који су привреду превели на нове услове привређивања и на нове канале снабдевања у међународној размени. У овој фази јављају се и нови облици сарадње са Западним државама, као и сарадња са међународним организацијама попут Организације за европску сарадњу и развој (*Organisation for Economic Co–operation and Development – OECD*) и потписивање Општег споразума о царинама и трговини (*General Agreement on Tariffs and Trade – GATT*). Све ово доводи до опште либерализације економских односа са иностранством, које прати и одговарајуће прилагођавање у структури домаће производње, стварајући посебан тип југословенског „тржишног социјализма“ отвореног према светском тржишту. Управо у овом периоду јавља се „проблем“, односно нагли прелазак са политике развоја тешке индустрије и енергетике (базних индустрија – примарне производње) на политику подизања прерађивачких капацитета (секундарне производње) у условима напуштања централног планирања и слабљења утицаја централних органа на доношење економских одлука. Тиме је тежиште развоја привреде из области базне индустрије пренето на терен прераде и финалне производње, губећи из вида структурни проблем, пре свега у погледу заостајања производње одређених категорија сировина и репроматеријала, са једне стране, односно све развијенијих прерађивачких капацитета са друге стране. Овим је стваран „јаз“ између базне и прерађивачке индустрије, који се надокнађивао све већим увозом сировина, што је од стране руководства прихваћено као трајна компонента развојне политике Југославије. Развој је у овом периоду нераздвојиво везан за повећани увоз сировина, репроматеријала и опреме, као и за интензивније задуживање у иностранству, чему је погодовала и политички мотивисана атмосфера релативно повољних услова за добијање иностраних кредита за инвестиције, куповину лиценци, репродукционих материјала и потрошачких добара.[131]

Ово доводи до одређеног вида структурне неусклађености привреде и трећа фаза, развоја почевши од 1961. године, која обухвата и Привредну реформу из 1965. године,

---

[128] AJ, 783 – 42, Aleksić, *Ekonomska situacija u svetu,* 11; Marko Grdešić, Mislav Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia: A Critical History*, (New York: Routledge, Taylor&Francis Group, 2026), 26; AJ, 783 – 44, Дугорочни развој привредних односа са иностранством (резиме) 5. 1973, 4; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 50.

[129] До критика планске економије и административног управљања привредом долази неколико месеци пре „кризе Информбироа“, што се може видети, пре свега, у иступањима Бориса Кидрича и Едварда Кардеља. Више у: Grdešić, Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia*; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*.

[130] Иако је радничко самоуправљање званично уведено усвајањем закона из јуна 1950. и децембра 1951. године, југословенска економија почела је да напушта планско – административно управљање привредном тек крајем 1952. и почетком 1953. године. Више у: Grdešić, Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia*.

[131] AJ, 783 – 42, Aleksić, *Ekonomska situacija u svetu*, 11–14; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 71–72; AJ, 783 – 44, Дугорочни развој привредних односа са иностранством (резиме) 5. 1973, 4.

представља покушај да се ове неусклађености превазиђу. Идеја Привредне реформе, био је покушај спајања тржишта и социјалистичког самоуправљања по моделу развијених Западних привреда. На економском нивоу циљ реформе било је подизање продуктивности рада, који представља однос између запослености и производње, као основ за отварање привреде према иностранству, односно укључивање Југославије у међународну поделу рада и светско тржиште. Поред тога Реформа је требало да омогући бржу модернизацију, интензивирање интеграционих процеса у привреди, као и повећање животног стандарда. Што се тиче спољне трговине, реформа је требало да омогући експанзију производње и раст конкурентности југословенске привреде, а самим тим и повећање извоза. Међутим, услед створеног „јаза" између базне и прерађивачке индустрије, либерализација спољне трговине омогућила је лакши увоз потребних сировина и репроматеријала, те је реформа и поред подизања продуктивности и конкурентности у одређеној мери, кључно допринела расту увоза, а самим тим и стварању спољнотрговинског дефицита и дестабилизацији потрошње. Ово се најбоље види из чињенице да је у периоду од 1969. до 1979. године учешће Југославије у укупној светској трговини повећано са 0,83% на 0,92%, док је у истом периоду учешће у укупном светском извозу спало са 0,61%, на 0,46%. Такође у периоду од 1967. до 1979. године учешће извоза у укупном друштвеном производу Југославије смањило се са 15,1% на 11,1%, док је учешће увоза порасло са 20,6%, на 22,9%. Када се ово посматра количински уочава се да се извоз у истом периоду повећао са 8.3 на 9.6 милион тона, док се увоз повећао за готово три пута, односно са 12 на 34 милиона тона. Највећи део увоза чиниле су управо сировине и репроматеријали са 62,6% удела 1975. године, у односу на 45,1% 1955. године.[132]

Југословенски економиста Бранко Хорват, у студији „Југословенска привреда 1965–1983: прогнозе и критике", сматра да реформа није утицала на повећање извоза, јер он у највећој мери зависи од прилагођавања структуре производње захтевима „експортабилности", који са друге стране зависе од структуре светске потрошње. Како би привреда на ово адекватно одговорила, неопходна је адекватна контрола над инвестицијама. Привредна реформа ликвидирала је општи инвестициони фонд, што је по Хорвату имало један од пресудних утицаја на заостајање производње сировина и репроматеријала из домаћих извора. Наиме, развој базне производње обухвата капитално интензивне пројекте који захтевају велике акумулације капитала, а након Привредне реформе у југословенском систему укинути су институционални механизми који би то омогућили. Уместо општег фонда који би регулисао капитално интензивне пројекте попут развоја примарне производње, односно базне индустрије, носиоци оствареног дохотка, односно капитала, постала су појединачна предузећа, која постају кључни фактор планирања и усмеравања развоја.[133] Укидање доприноса из зараде, као и обавезе да се девизна добит продаје Народној банци, смањили су обавезе предузећа према Федерацији, и она су задржавала чак 71% укупних прихода. Са друге стране ово је довело до убрзане инвестиционе градње прерађивачких капацитета који су захтевали повећано коришћење сировина, али и до заостајања развоја сировинске основе, што је повећало зависност од увоза. На тај начин у укупној привреди, пре свега индустрији, формирала

[132] AJ, 783 – 42, Aleksić, *Ekonomska situacija u svetu*, 15–16; Branko Horvat, *Jugoslovenska privreda 1965–1983: prognoze i kritike*, (Ljubljana–Zagreb: Cankareva založba, 1984), 217; Berislav Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, (Beograd: Stručna štampa, 1969), 16, 28; Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji (Knjiga 1)*, (Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2022), 200, 210; Miodrag K. Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize u SFRJ*, (Beograd: Zapis, 1982), 21–22; В.С. Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, (Москва: Издательство „Наука", Академия наук СССР, Институт экономики мировой социалистической системы, 1978), 17.

[133] Horvat, *Jugoslovenska privreda 1965–1983*, 218, 222, 233; Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*, 14–15.

се, у готово свим гранама, таква секундарна производња, која превазилази домаћу производњу сировина и репроматеријала. Створена је основна структурна диспропорција у привреди између примарног и секундарног сектора производње, што је извршило снажан притисак на увоз. Кроз даљу либерализацију спољне трговине, Привредна реформа интензивирала је овај процес омогућивши, кроз измену царинских мера, далеко лакши увоз сировина за прерађивачку индустрију. Када се кроз овај оквир сагледа развој југословенске нафтне индустрије након Привредне реформе, посебно у контексту наведених модернизацијских процеса, може се лако уочити стварање зависности југословенске привреде од увоза нафте. Ово, посредно објашњава и економиста Момчило Цемовић, када у студији „Зашто, како и колико смо се задужили: Кредитни односи Југославије са иностранством“ наводи да је 1965. године удео енергетских горива у укупном увозу износио свега 5,7%, док је 1980. године његов удео 26%. Цемовић ово управо објашњава стихијским развојем прерађивачких капацитета без развоја сировинске базе.[134] Ово потврђује и економиста Милан К. Скулић[135], који у студији „Узроци садашње економске кризе у СФРЈ“ лоцира диспропорционални развој примарне и секундарне производње, као један од кључних узрока кризе из прве половине 80–их година. Скулић се посебно осврће на развој екстрактивне индустрије, пре свега производње нафте, природног гаса, угља и руда метала, те наводи да се ова област производње развијала три пута спорије од прерађивачке индустрије. Наиме, у периоду од 1963. до 1980. године производ екстрактивне индустрије једва је удвостручен, док се производња у прерађивачкој индустрији која се базира на њој увећала за 3.6 пута. Закључује се да се ради о неадекватном структуралном развоју два најважнија привредна сектора, који је условио да југословенска привреда буде оријентисана на увоз сировина и репроматеријала. Скулић закључује да се, узевши у обзир развој југословенске привреде након Другог светског рата, развој базичне индустрије није смео запоставити, те да је застој у њиховом развоју уз форсирање прерађивачких капацитета створио структуралне поремећаје у привредном развоју.[136]

[134] AJ, 783 – 46, *Ekonomski položaj Jugoslavije u međunarodnoj podeli rada (Srednjeročni razvoj ekonomskih odnosa sa inostranstvom)*, (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, Konzorcijum ekonomskih instituta za srednjeročni razvoj Jugoslavije, 1979), 19–20, 105; AJ, 459 – 345 – Стратегија развоја економских односа са социјалистичким земљама у периоду од 1981. до 1985. године (СЗДП, ССЦТ, ПКЈ) 3. 4. 1980; Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 193–194; Cemović, *Zašto, kako i koliko smo se zadužili*, 173.

[135] Радови економиста Миодрага К. Скулића и Момчила Цемовића могу се сврстати у публикације из области „кризологије“, како се током 80–их пежоративно називала стручна, економска литература, која је тежила да анализира узроке економске кризе у Југославији, као и да понуди могућа решења. Више у: Grdešić, Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia*, 108–111.

[136] Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize*, 3–4, 8.

Табела 13. Југословенска спољна трговина у периоду од 1970. до 1985. године (милијарде долара):

Година	Вредност увоза	Вредност извоза	Разлика
1970	2.87	1.68	–1.19
1971	3.25	1.81	–1.44
1972	3.23	2.24	–0.99
1973	4.51	2.85	–1.66
1974	7.52	3.80	–3.72
1975	7.70	4.07	–3.62
1976	7.37	4.89	–2.49
1977	9.63	5.25	–4.38
1978	9.98	5.59	–4.39
1979	14.02	6.79	–7.23
1980	15.06	8.978	–6.09
1981	15.78	10.93	–4.83
1982	13.33	10.24	–3.09
1983	12.15	9.91	–2.24
1984	12.00	10.25	–1.74
1985	12.16	10.64	–1.55

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije 1970–1985*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1970–1985); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985 (Godine XVII–XXXIII)*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1971–1986).

У претходној табели можемо видети како су се наведени процеси одразили на раст трговинског дефицита Југославије у периоду од 1970. до 1985. године. У периоду од 1966. до 1970. године спољнотрговински дефицит порастао је са 225 милиона долара на 1.2 милијарде долара, док је 90% дефицита настало у размени са САД и западноевропским државама. Велики проблем трговинске размене са западноевропским државама, поготово Италијом и СР Немачком, које су током друге половине 60–их и прве половине 70–их биле највећи трговински партнери, била је структура размене. Наиме, Југославија која је била зависна од увоза сировина, из западноевропских држава увозила пре свега готове производе, индустријску робу, попут машина и опреме, лиценце и капитал, док је са друге стране, уместо извоза готових производа, односно производа прерађивачке индустрије, извозила пољопривредне производе и сировине, које су чиниле просечно 66% извоза. Разлог за овакву структуру размене била је чињеница да производи југословенске прерађивачке индустрије нису били конкурентни на овом тржишту, док им је услед протекционистичких мера Европске економске заједнице из средине 60–их година, често и ограничаван извоз. Сличан „тренд“ настављен је и током 70–их година, а југословенски економисти сматрали су да постоји велики проблем једностране ослоњености на Западна тржишта, те да је 1975. године вредност извоза на ова тржишта износила 1.5 милијарди долара , а вредност увоза 4.7 милијарди долара, чиме је размена са овим државама чинила 89% трговинског дефицита.[137]

Негативне тенденције у развоју привреде након спровођења Привредне реформе у Југославији, примећене су и од стране совјетских економиста. Наиме, наводи се да је у току Друштвеног плана развоја за период од 1966. до 1970. године, чији је главни циљ било управо спровођење Привредне реформе, рађено на даљој децентрализацији у области управљања и планирања, увођењу тржишних закона и самоуправних принципа

[137] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 60–61, 155; АЈ, 459 – 306, Информација о досадашњем развоју економских односа између СФРЈ и СССР–а, као и о глобалним правцима могуће економске сарадње у периоду од 1981. до 1985. године.

у свим областима привредног живота. Закључак совјетске критике ових процеса био је да децентрализација отежава функционисање привреде на крупном плану, те да се налази у противречности са неопходном привредном интеграцијом и организованим наступом на спољном тржишту. Поред овога додаје се да је Југославија ушла у процес реформе не решивши претходно основне потешкоће са којима се југословенска привреда суочавала у ранијем периоду, попут диспропорције између производње и потрошње, недовољно развијене сировинске базе у односу на прерађивачку индустрију, застарелост транспортног система и хронични дефицит трговинског биланса. У оцени Привредне реформе из 1965. године, совјетски економисти наводе да је њен циљ било укључивање у међународну поделу рада, односно проширивање и продубљивање трговинско – економских веза које је требало да реши проблеме искоришћености производних капацитета, путем њихове оријентације како на производњу за задовољавање унутрашњих потреба, тако и за повећање извоза. Ипак, структурни проблеми привреде, који су створили зависност од увоза, утицали су на то да 11 индустријских грана, на које одлази 90% југословенског извоза у исто време повлаче 83% укупног увоза свих производа. То су пре свега хемијска и петрохемијска индустрија, металопрерађивачка индустрија, црна и обојена металургија и наравно прерада нафте. Ово су уједно и гране привреде које дају кључан допринос економском развоју и формирању привредне структуре и од који у највећој мери зависи југословенски извоз. Структура југословенске привреде условљена је неопходношћу увоза сировина, горива, репроматеријала, машина и опреме, те да је и сам раст извоза условљен растом увоза. Такође, процена је да на сваки раст производње од 1% неопходан раст увоза од 3%. До овога је довела пре свега либерализација спољне трговине и девизног система чије су негативне последице биле стварање погодних услова за неконтролисани увоз, чак и оне робе која се може произвести у Југославији. Закључак је да је у периоду након реформе дошло до стварања кључних структурних проблема, пре свега диспропорције између прерађивачких и произвођачких грана индустрије, непроизводне и производне сфере привреде и између увоза и извоза, што је све праћено високом стопом раста инфлације, погоршањем платне способности државе и привредних организација и растом дефицита трговинског биланса.[138] Иако, се са отклоном може констатовати да су ове совјетске критике према Привредној реформи засноване првенствено на заговарању предности централно – планског економског модела, не може се не приметити да су и оне биле на трагу пре свега критика које је износио Милан Алексић, поготово у погледу стварања „јаза“ између сировинске базе и прерађивачке индустрије, али и на трагу онога о чему је током 80–их писао Бранко Хорват, критикујући децентрализацију која је почела реформом из 1965. године и која је интензивирана током 70–их година.

[138] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 170–172; Владимир В. Чернышев, *Внешне–экономические связи СФРЮ на современном этапе*, (Москва: Наука, 1980), 8, 11–12, 28, 37.

Табела 14. Удео вредности увоза у укупној вредности производње главних индустријских грана СФРЈ 1966. и 1974. године:

Привредна грана	1966	1974
Металопрерађивачка инд.	18,5%	31,3%
Бродоградња	31,6%	44,0%
Црна металургија	23,0%	34,8%
Обојена металургија	21,5%	36,6%
Производња и прерада нафте	33,3%	52,4%
Електроиндустрија	21,8%	38,3%
Хемијска индустрија	26,4%	41,8%
Текстилна индустрија	27,7%	35,9%
Прехрамбена индустрија	10,3%	23,3%
Пољопривреда	3,7%	7,2%
Укупна индустријска производња	18,4%	19,9%

Извор: Чернышев, *Внешне–экономические связи СФРЮ*, 11.

Закључује се да се Југославија константно налазила у процепу између императива бржег привредног развоја и ограничених ресурса које је поседовала. У том процесу нису поштовани домаћи извори сировина и индустријски капацитети, пре свега секундарне производње, нису грађени на њима, већ су засновани на увозу сировина и репроматеријала. Структура југословенске спољне трговине, пре свега тражње, поклопила се са структуром тражње развијених индустријских држава Западне Европе, а да са друге стране није достигнут њихов степен развоја, конкурентности и организованости привреде. Даљим реформама и усвајањем новог Устава 1974. године, потврђени су овакви трендови у спољној трговини. Коначно 1976. године долази до увођења платно – биланских и кредитних позиција Република и Покрајина, што у значајној мери утиче на занемаривање потребе постојања заједничког и јединственог система економских односа на југословенском нивоу, те долази до све веће зависности Југославије од иностранства у даљем развој. На крају, закључује се да су децентрализацијски процеси до почетка 80–их година, уместо стварања комплементарних републичких економија, створили конкурентске привреде, затворене у административне границе, што је све водило у нерационално инвестирање и производњу, слабо коришћење капацитета и малу продуктивност. Економски развој и његова стварност тако су надјачали Уставом загарантовано јединство тржишта и принцип самоуправних интеграција, који су заговарани од стране федералног руководства.[139]

2.3. Развој експлоатације и прераде нафте: негативни процеси у југословенској нафтној индустрији

Наведени процеси југословенској привреди осликавају се и на пољу енергетике. Наиме, уколико је једна држава индустријски развијена, мора имати и развијену енергетику која ће бити у стању да пружи основицу за развој осталих грана привреде, што значи и за развој производних снага уопште. Енергетика се јавља као техничка основица целе привреде и као одлучујући фактор у развоју производних снага државне

[139] AJ, 783 – 46, *Sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom*, (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, Konzorcijum ekonomskih instituta za makroprojekat: Privredni sistem SFRJ, 1979), 20–21, 41; Слободан Селинић, *Србија 1980–1986: Политичка историја од Тита до Милошевића*, (Београд: ИНИС, 2021), 160.

привреде.[140] На основу тога закључује се да су наведени процеси тесно повезани са развојем југословенске енергетике, а узевши у обзир да су економске реформе, поред модернизацијских процеса, дале кључни допринос повећању потрошње нафте, ови процеси се у контексту енергетике на најбољи начин могу сагледати управо у нафтној индустрији. Узевши у обзир да нафтна индустрија обухвата експлоатацију, односно производњу, сирове нафте, затим њену прераду у нафтне деривате и коначно транспорт и дистрибуцију до крајњих потрошача, пример поменутог „јаза“ између базне и прерађивачке индустрије, на примеру нафтне индустрије најбоље се може анализирати на примеру развоја производње и прераде, односно експлоатације нафте и развоја рафинеријских капацитета.

Запостављање базне, односно примарне производње, у енергетици, након Привредне реформе, није се прво приметило у нафтној индустрији, већ у индустрији угља. Наиме, до Привредне реформе, како је већ речено СФРЈ је спадала у групу земаља које су највећи удео енергије подмиривале сопственим угљем. Производња угља у Југославији врхунац достиже 1965. године, управо у години реформе, након чега долази до опадања. Запостављање базичне индустрије, односно производње угља, било је толико радикално да је довело до низа економско – политичких проблема попут незапослености, отпуштања рудара, погоршања економског положаја рудника, чак и штрајкова.[141] О овоме сведочи податак да је у периоду од 1969. до 1979. године у Југославији затворено 67 рудника мрког угља. Запостављање домаће индустрије угља била је и последица јефтине увозне енергије током 60–их и почетком 70–их година, а већина рудника угља радила је на граници рентабилности и није имала никаквих инвестиционих средстава за модернизацију производње, док је цена угља у Југославији све време била фиксна не дајући никакав подстицај за акумулацију средстава и зараду. Вакум који је створило запостављање производње угља, попуњавала је у првом реду нафта, те од 1968. године Југославија почиње да се убраја у ред земаља са великим учешћем нафте у енергетској потрошњи.[142] Ипак, мора се напоменути да супституција угља нафтом, није била заснована на развоју базе нафтне индустрије, односно експлоатације нафте, већ управо на развоју прерађивачког сектора, односно повећавању рафинеријских капацитета, који је стварао поменути „јаз“ и дао кључан допринос у повећању увоза, стварајући све већу зависност југословенске привреде од увоза нафте.

Из тог разлога увоз енергије у СФРЈ након Привредне реформе темељио се на увозу угља за коксовање, коска, каменог угља – антрацита, и наравно нафте. Још почетком 70–их година, извештаји Комисије за политику дугорочног развоја енергетике Савезног извршног већа (СИВ), основане 1968. године ради праћења и усмеравања развоја југословенске енергетике, наводе да се у основи оваквог развоја налазе процеси модернизације привреде и преоријентације индустрије на течна горива, али заостајања производње домаће енергије у односу на потрошњу.[143]

---

[140] Богдановић, „Економски аспекти даљег развоја енергетике“, 2.

[141] До првих радничких штрајкова у социјалистичкој Југославији долази управо у рудницима угља, још 1958. године у руднику Трбовља. Више у: Neca Jovanov, *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*, (Beograd: Zapis, 1979); Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 2.

[142] Богдановић, „Економски аспекти даљег развоја енергетике“, 10–11; Podunavac, *Svetska energetska kriza*, 11; AJ, 539 – 50, Velimir Milutinović and Siegfried Gehrecke, „The Impact of the Energy Crisis on the Goal System of Yugoslavian Self–management“, *Međunarodni simpozijum „Energija i društvo“, Dubrovnik od 7. do 14. septembra 1981. godine* (Beograd: Jugoslovenski komitet Svetske konferencije za energetiku, 1981).

[143] AJ, 459 – Ф216, Извештај комисије Савезног извршног већа за политику дугорочног развоја енергетике 3. 1971.

Када анализирамо југословенску нафтну привреду, њену основу у погледу истраживања и експлоатације чинила су предузећа „ИНА–Нафтаплин“ Загреб и „Нафтагас“ Нови Сад. Од тренутка оснивања током 50–их, ова предузећа прошла су кроз бројне реформе и постала сложени привредни системи, који су обухватали низ појединачних предузећа и до почетка 80–их година запошљавали преко 50.000 радника. Појединачно „ИНА–Нафтаплин“ била је највеће југословенско предузеће по основу оствареног прихода и укупног производа. Кроз истраживачку делатност ових предузећа, као и кроз раније истражне радове утврђени су следећи нафтоносни региони у Југославији: Панонски басен, подморје Јадранског мора, Динариди, Гетски басен и предбалканска платформа, Карпато–балканиди и изоловани и полуизоловани терцијарни басени. Највећи број истражних бушења којима је утврђено постојање нафте у овим регионима извршен је у периоду од 1956. до 1961. године. Ипак, од свих подручја активна експлоатација нафте вршена је искључиво у Панонском басену и то на подручју мурске, савске и дравске депресије, затим славонско – сремске субдепресије и банатске депресија са субдепресијама (подунавско – моравска и јужнобачка). Административно ова подручја су се налазила на територији СР Хрватске, СР БиХ и САП Војводине. До почетка 80–их на територији Панонског басена откривено је укупно 140 нафтно–гасних поља, са 490 појединачних лежишта, од чега су у експлоатацију уведена 62 нафтна налазишта. Треба напоменути да су након 1966. године спровођена и истраживања у иностранству, највише у Индонезији, Алжиру и Анголи. Ипак, ово су била јако ограничена истраживања и тек 1981. године су дала резултат откривањем нафтног налазишта у Анголи, које није дало већу производњу.[144]

Табела 15. Југословенска нафтно–гасна налазишта са годинама експлоатације:

Назив	Година	Назив	Година	Назив	Година
Пекленица	1855–?	**Липовљани**	1964 –	**Бокшић**	1975 –
Селница	1868–1961	**Володер**	1964 –	**Козарице**	1975 –
Бујавица	1923–1930	**Кикинда–Варош**	1965 –	**Обод**	1975 –
Пожарница	1938–1943	**Жутица**	1966 –	**Леград**	1976 –
Гојло	1938–1965	**Јаношик**	1966 –	**Палић**	1976 –
Долина	1943 –	**Јагњедовац**	1967 –	**Ада**	1977 –
Петишовци	1943 –	**Шандровац**	1967 –	**Чантавир**	1977 –
Велика Греда	1953 –	**Околи**	1968 –	**Српска Црња**	1978 –
Шумећани	1953 –	**Велебит**	1968 –	**Г. Брег**	1978 –
Клоштар	1954 –	**Госпођинци**	1969–1977	**Ладиславци**	1979 –
Јерменовци	1956 –	**Тилва**	1969 –	**Штевковица**	1979 –
Локве	1957 –	**Беничанци**	1971 –	**Обрадовци**	1980 –
Бока	1959 –	**Јежево**	1971 –	**Молве**	1981 –
Стружец	1960 –	**Бегејци**	1971 –	**Итебеј**	1982 –
Елемир	1960 –	**Билогора**	1972 –	**Мајдан**	1983 –
Пландиште	1962 –	**Међа**	1972 –	**Милошево**	1984 –
Иванић Град	1963 –	**Келебија**	1972 –	**Ђелатовци**	1984 –
Кикинда	1963 –	**Николинци**	1972 –	**Илача**	1984 –
Мокрин	1963 –	**Србобран**	1973 –	**Привлака**	1984 –

Извор: Sečen, Aksin, „Razvoj i perspektiva istraživanja i proizvodnje nafte i gasa“, 350–351.

[144] Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 210–212; Sečen, Aksin, „Razvoj i perspektiva istraživanja i proizvodnje nafte i gasa“, 344–350; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983.

У периоду од 1965. године, до 1979. године, када је у Југославији остварена рекордна потрошња нафте, из наведених поља остварена је производња сирове нафте коју можемо видети у следећој табели.

Табела 16. Југословенска производња сирове нафте у периоду од 1965. до 1979. године (милион тона):

Година	Производња нафте	ИНА–Нафтаплин	Нафтагас
1965	2.06	1.42	0.63
1966	2.22	1.55	0.66
1967	2.37	1.70	0.66
1968	2.49	1.82	0.66
1969	2.70	1.93	0.76
1970	2.85	2.06	0.79
1971	2.96	2.14	0.81
1972	3.21	2.33	0.88
1973	3.33	2.42	0.90
1974	3.46	2.47	0.98
1975	3.69	2.67	1.02
1976	3.88	2.81	1.06
1977	3.95	2.83	1.12
1978	4.08	2.93	1.12
1979	4.14	2.97	1.17

Извор: Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 169, 171, 252.

На основу ових података закључује се да је у периоду од 1965. до 1979. године производња нафте једва удвостручена, те да је расла по просечној годишњој стопи од 5,3%. У истом периоду можемо пратити и развој рафинеријских капацитета. Прерадом нафте на територији Југославије бавила су се предузећа „ИНА“, која је у свом саставу имала рафинерије у Ријеци, Сиску и Лендави, затим „Нафтагас“ са рафинеријама у Панчеву и Новом Саду, као и „Енергоинвест“ Сарајево са рафинеријом у Босанском Броду. Коначно, крајем 1982. године у погон је пуштена и рафинерија у Скопљу, којом је управљало предузеће „Макпетрол“, настало 1980. године[145].

[145] Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 206, 261; Boris Prohaska, Marijan Kolombo, Ivan Mijatović, „The development of oil processing in Yugoslavia“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXIV, 7–8, (1983), 465.

Табела 17. Рафинеријски капацитети у Југославији 1965–1984. године (милион тона):

Година	Ријека	Бос. Брод	Сисак	Лендава	Панчево	Нови Сад	Скопље	Укупно
1965	2.10	0.60	1.50	0.05	–	–	–	4.25
1966	2.10	0.60	1.50	0.05	–	–	–	4.25
1967	2.10	0.60	1.50	0.10	–	–	–	4.30
1968	2.10	1.90	1.50	0.20	1.32	–	–	7.02
1969	2.10	1.90	1.50	0.20	1.32	0.55	–	7.57
1970	4.00	1.90	1.50	0.26	1.32	0.55	–	9.53
1971	4.00	1.90	3.50	0.30	1.32	0.55	–	11.57
1972	4.00	1.90	3.50	0.30	1.32	0.55	–	11.57
1973	4.00	1.90	3.50	0.60	2.00	0.55	–	12.55
1974	4.00	1.90	3.50	0.60	2.00	0.55	–	12.55
1975	4.00	2.10	3.50	0.60	2.00	0.88	–	13.08
1976	4.00	2.10	3.50	0.60	2.00	0.88	–	13.08
1977	8.00	2.10	3.50	0.60	2.00	0.88	–	17.08
1978	8.00	2.10	3.50	0.60	5.50	0.88	–	20.58
1979	8.00	2.10	6.70	0.60	5.50	0.88	–	23.78
1980	8.00	2.10	6.70	0.60	5.50	0.88	–	23.78
1981	8.00	2.10	6.70	0.60	5.50	1.05	–	23.95
1982	8.00	2.10	6.70	0.60	5.50	1.05	2.50	26.45
1983	8.00	2.10	6.70	0.60	5.50	1.05	2.50	26.45
1984	8.00	2.10	6.70	0.60	5.50	3.05	2.50	28.45

Извор: Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 258–259.

Југословенска привреда, у складу са политиком форсирања развоја прерађивачких капацитета, тежила је да активно развија рафинеријске капацитете, које су пратиле промене у енергетској потрошњи, односно раст потрошње нафтних деривата, условљен пре свега наведеним модернизацијским процесима у привреди. У посматраном периоду рафинеријски капацитети увећани су приближно 7 пута, док је проширивање капацитета вршено сваке, односно сваке друге године.

Табела 18. Прерада нафте (производња деривата) и потрошња нафтних деривата у Југославији у периоду од 1965. до 1983. године (милион тона):

Година	Прерада нафте (производња деривата)	Потрошња деривата
1965	2.93	3.04
1966	4.13	3.56
1967	4.50	4.09
1968	4.47	4.94
1969	5.73	5.81
1970	7.13	6.81
1971	8.51	8.16
1972	8.29	8.54
1973	9.02	10.03
1974	10.47	10.94
1975	11.04	11.36
1976	11.88	12.26
1977	13.83	13.68
1978	14.16	14.69
1979	15.76	16.06
1980	14.78	15.51
1981	14.28	14.23
1982	12.83	14.31
1983	12.77	13.90

Извор: Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 261, 263.

Из наведеног се примећује је прерада нафте, односно производња деривата, као и њихова потрошња, такође увећала до 1979. године приближно 5.5 пута, слично развоју рафинеријских капацитета. Просечна годишња стопа раста прераде у овом периоду износила је 13,3%, док је са друге стране просечна годишња стопа раста потрошње нафтних деривата износила 12,8%. Закључује се да је раст рафинеријских капацитета, односно прерађивачке гране нафтне индустрије, пратио промене у енергетској потрошњи Југославије, те да се развијао паралелно са порастом потрошње нафтних деривата. Ипак, он је у значајној мери, услед раније наведених разлога, предњачио у односу на развој производње домаће нафте, односно базне индустрије, те је овакав развој утицао на повећање увоза сирове нафте, која је у овим капацитетима прерађивана. О овоме сведоче и подаци да је у 1960. године удео увозне нафте у укупно прерађеној нафти износио 33,5%, 1965. године 37,9%, 1975. године 66,2%, а 1980. године 74%.[146]

Табела 19. Увоз нафте у Југославију у периоду од 1965. до 1985. године (милион тона):

Година	Увоз нафте
1965	1.11
1966	2.20
1967	2.55
1968	2.68
1969	3.22
1970	4.47
1971	4.91
1972	4.21
1973	8.30
1974	7.41
1975	7.31
1976	8.30
1977	9.65
1978	10.38
1979	11.81
1980	10.94
1981	9.35
1982	8.49
1983	9.40
1984	9.70
1985	8.60

Извор: Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 254; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije 1970–1985*.

Из ових података јасно се види да је у датом периоду прерада нафте имала првенство у односу на експлоатацију нафте, што је довело до стварања увозне зависности. Диспропорција у развоју експлоатације и прераде нафте, често се објашњава погрешном инвестиционом политиком након Привредне реформе, у којој је предност давана искључиво развоју прерађивачких, односно рафинеријских капацитета. Узевши у обзир да производња сирове нафте директно зависи од улагања пре свега у истраживање, а затим и у развој и модернизацију експлоатације, док уопштено гледано енергетика представља и инвестиционо најинтензивнији сектор привреде, ово се у значајној мери

[146] AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983.

одразило на стварање „јаза“ између базних и прерађивачких капацитета у нафтној привреди.[147]

Погрешно инвестирање налази се у основи многих привредних проблема, а југословенска инвестициона политика посебно је интензивирана након 1974. године. Наиме, до 1974. године инвестиције су расле по стопи од 10 до 20%, након чега се ова стопа нагло повећава. У 1974. године издвајања за инвестиције увећана су за 41% у односу на претходну годину, а у 1975. години за чак 49%, након чега ће се усталити на годишњој стопи раста од око 30%. Оваква политика довела је до тога да у 1978. године југословенска привреда инвестира 42,8% укупног друштвеног производа, док је у истој години америчка привреда инвестирала 19,1%, а совјетска 26,4%. Посебан парадокс настаје када се узме у обзир чињеница да је у послератном периоду око трећине укупних инвестиција у индустрију одлазило у енергетски сектор, међутим у овом високом инвестиционом таласу, базна индустрија, односно производња енергије временом је потпуно занемарена, а о томе најбоље говори податак да је почетком 80–их година на територији Југославије у изградњи било укупно 26.059 објеката, од чега је свега 47 енергетских објеката и 26 објеката сировинског сектора. Треба нагласити да је посебно приметно смањење инвестирања у опрему неопходну за базичну производњу, пре свега за екстрактивну индустрију, што је значајно утицало на ефикасност производње сировина. У погледу нафтне индустрије посебан проблем правио је недостатак бушачких гарнитура и пратеће специјалне опреме, набављаних већином из увоза, што је све утицало да искоришћеност домаћих нафтних поља током 70–их година износи од 26 до 35%. Такође, услед недовољних инвестиција укључивање нових налазишта у експлоатацију текло је веома споро и био је неопходан период од једне и по до три године за почетак експлоатације, зависно од величине поља. Све ово доводило је и до „подбацивања“ производње нафте предвиђене Друштвеним плановима развоја. Наиме, Друштвени план за период од 1971. до 1975. године предвиђао је ниво производње од 4.5 милиона тона нафте у 1975. години, док је реално произведено нешто мање од 3.5 милиона тона. Закључује се да је запостављање примарне производње, пре свега сировина, као и успорено инвестирање у њихово проширивање створили су повољну ситуацију за дугорочну увозну експанзију, која је незадрживо расла током 70–их година, управо у периоду највећег инвестиционог таласа.[148]

---

[147] AJ – 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980; AJ, 575 – Ф222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983; Slobodan Bošković, „Dugoročni razvoj energetike Jugoslavije“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXVIII, 6, (1977), 395.

[148] Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize*, 11–13; Podunavac, *Svetska energetska kriza*, 32; AJ, 459 – 216, Извештај комисије Савезно извршног већа за политику дугорочног развоја енергетике (Комисија за енергетику СИВ) 3. 1971; AJ, Савезно извршно веће 130, Ф3576 (312–1–19), Предлог теза за израду Закона и Договора о предузимању мера за рационализацију производње, трансформације, супституције и потрошње енергије, 20. 5. 1978; AJ, 459 – 270, Концепција дугорочног развоја Југославије до 1985. године – Сводна студија (Конзорцијум економских института, главни редактор: Душан Бјелогрлић), 11. 1974; Ifet Ibrahimpašić, Vlastimir Nedeljković, Damir Rajković, „Istraživanje i proizvodnja nafte i plina“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXIII, 9 (1982), 489; AJ, 459 – 258, Развој енергетских, сировинских, пољопривредних и индустријско – прерађивачких делатности, грађевинарства, саобраћаја, занатства и туризма у периоду од 1971. до 1975. године, 20. 10. 1973; AJ, 783 – 46, *Sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom* (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, Konzorcijum ekonomskih instituta za makroprojekat: Privredni sistem SFRJ, 1979), 12; AJ, 459 – 278, Друштвено – економски развој Југославије у периоду од 1976. до 1980. године, 18. 5. 1975; AJ, 459 – 267, Енергетски биланс у 1975. години: Могућности производње, проблеми и мере 7. 10. 1974; AJ, 459 – 244, Проблеми структурних неусклађености енергетских и сировинских капацитета 10. 1972; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1976 (Godina XXIII)*, 199.

Ниске инвестиције у експлоатацију нафте, најчешће су објашњаване ниским ценама сирове нафте на југословенском тржишту, које су у одређеном периоду биле и за 50% ниже од увозних и тек 1977. године су изједначене са увозним ценама. О овоме сведочи и податак да су Друштвеним планом развоја СФРЈ у периоду од 1971. до 1975. године предвиђене годишње инвестиције у истраживање и експлоатацију нафте у износу од 595 милиона динара, док је реално инвестирано свега 294 милиона динара 1971. године, односно 174 милиона динара 1972. године. Запостављање улагања у екстрактивну индустрију довело је и до опадања њеног учешћа у укупном друштвеном производу, које 1979. године износи свега 6,6%, док учешће прерађивачких индустрија износи 30%. Ове проблеме препознао је и XI Конгрес ЦК СКЈ, наводећи потребу већих инвестиционих улагања у производњу енергије и сировина, која постаје ограничавајући фактор укупног стабилног привредног развоја, док су анализе југословенских економиста у Институту за спољну трговину током 70–их година јасно доказивале да убрзана инвестициона градња прерађивачких капацитета утиче на све већу зависност од увоза, стварајући погодне услове за „дугорочну увозну експанзију“. Мора се на крају додати да инвестициони талас од 1974. године није само ограничен на интензиван развој прерађивачких капацитета, већ је обухватио и бројне објекте административног, конгресног, туристичког и спортско – рекреативног карактера, који су често грађени без реалног покрића у оствареном дохотку. Оваква ирационална, неконтролисана и нереална инвестициона политика, често називана „инвестоманијом“, означавана је као један од кључних узрока југословенске економске кризе из прве половине 80–их година.[149]

Како је нерационално инвестирање утицало на развој нафтне индустрије најбоље се може сагледати када се упореди однос производње и прераде нафте, доступних рафинеријских капацитета и реалних потреба југословенске привреде. Када сагледамо ове податке уочавамо још један негативан процес, настао услед ирационалног инвестирања, а у питању је предимензионирање индустријских капацитета. Предимензионирање капацитета заснивало се пре свега на форсирању развоја прерађивачких капацитета који су у великој мери превазишли потребе југословенске привреде, а да су притом недовољно допринели повећању извоза.[150] Пример предимензионирања посебно се види у случају искоришћености рафинеријских капацитета.

[149] Radmilo Protić, „Energetska politika i udruženi rad“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIX, 10 (1978), 635; AJ, 783 – 44, Дугорочни развој привредних односа са иностранством (резиме) 5. 1973, 4; AJ, 783 – 46, *Ekonomski položaj Jugoslavije u međunarodnoj podeli rada (Srednjeročni razvoj ekonomskih odnosa sa inostranstvom)*, (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, Konzorcijum ekonomskih instituta za srednjeročni razvoj Jugoslavije, 1979), 19; AJ, 783 – 46, *Sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom*, (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, Konzorcijum ekonomskih instituta za makroprojekat: Privredni sistem SFRJ, 1979), 12; AJ, 459 –258, Развој енергетских, сировинских, пољопривредних и индустријско – прерађивачких делатности, грађевинарства, саобраћаја, занатства и туризма у периоду од 1971. до 1975. године, 20. 10. 1973; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983; Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize*, 3–4, 13, Слободан Селинић, „Западни кредити Југославији 1980. године: На путу без повратка“, *Токови историје*, XXXII, 1 (2024), 227.

[150] AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980.

Табела 20. Доступни и искоришћени рафинеријски капацитети у Југославији у периоду од 1970. до 1983. године (милион тона):

Година	Количина прерађене нафте	Рафинеријски капацитети	Искоришћеност капацитета
1970	7.13	9.53	74,82%
1971	8.51	11.57	73,55%
1972	8.29	11.57	71,65%
1973	9.02	12.55	71,87%
1974	10.47	12.55	83,43%
1975	11.04	13.08	84,40%
1976	11.88	13.08	90,83%
1977	13.83	17.08	80,97%
1978	14.16	20.58	68,80%
1979	15.76	23.78	66,27%
1980	14.78	23.78	62,15%
1981	14.28	23.95	59,62%
1982	12.83	26.45	48,51%
1983	12.77	26.45	48,28%

Извор: Žgaljić, *Nafta*, 258–261.

О предимензионирању индустријских капацитета услед нерационалног инвестирања, постоје бројни докази. Још септембра 1971. године приликом сусрета Тита и Брежњева, члан Председништва СКЈ, Киро Глигоров је навео да је један од главних узрока економске нестабилности: „... ми волимо превише да инвестирамо. Све републике хоће да се брже развијају и разуме се то изазива притисак на тржиште, на цене, ремети односе у расподели националног дохотка. То је главни узрок нестабилности“.[151] О истој појави сведочи и Ђоко Бурић, бивши директор новосадске рафинерије, у студији „Домаћа опрема у југословенској индустрији нафте и гаса“. Бурић у овом контексту говори о одсуству елементарне координације у развоју индустрије, те честој изградњи непотребних дуплих капацитета.[152] Слично закључује и Милић П. Рајковић, стручњак из области енергетике, у студији „Нафта и природни гас: историја, генеза, тржиште, хемија, прерада, деривати, примена, трибологија, петрохемија, екологија“, наводећи да је у Југославији свака република тежила изградњи сопствене рафинерије, те су рафинеријски капацитети достигли готово 30 милиона тона и никада нису били у потпуности искоришћени, јер су реалне потребе биле упола мање.[153] Ова пракса настављена је и након прве нафтне кризе из 1973. године, а чињеница да су се могућности увоза нафте смањиле није узета у обзир. Кроз „инвестоманију“ и предимензионирање капацитета, југословенска нафтна привреда нашла се у ситуацији да поседује велику количину неискоришћених рафинеријских капацитета, који су поред свих проблема утицали и на погоршање економског положаја рафинерија. Такође, велики проблем прекомерних рафинеријских капацитета био управо што је у њих инвестирано и што су грађени на рачун смањених улагања у истраживање и експлоатацију нових лежишта нафте.[154]

[151] Људмила А. Величанскаја, Тимур А. Џалилов, Љубодраг Димић, Маја Ф. Кишкина–Иваненко, Миладин Милошевић, Нада Пантелић, Александр С. Стикалин, Александар Животић, *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем врху руководилаца Југославије и СССР (1965–1980), Том 2* (Београд: Архив Југославије, 2016), 496.
[152] AJ, 539 – 55, Ђоко Бурић, *Домаћа опрема у југословенској индустрији нафте и гаса*, СОУР Нафтагас.
[153] Rajković, *Nafta i prirodni gas*, 66.
[154] AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983

На негативне трендове у нафтној индустрији осврће се, посредно, и југословенски филозоф Михаило Марковић у интервјуу из 1983. године за часопис „Теорија“. Марковић наводи следеће: „Југословенским планом 1975–80. сасвим рационално и оправдано је предвиђено веће ослањање на сопствене енергетске изворе... Али баш у том периоду, после јасних сигнала (у 1973. години) долазеће нафтне кризе, неконтролисано и сулудо су ницале рафинерије, нафтоводи, постројења на мазут“.[155] Из Марковићевог интервјуа види се да је постојала свест о негативним процесима у југословенској нафтној индустрији, али мора се додати да се уочава и немогућност федералних власти да спроведу заједничку дугорочну енергетску политику. Као главни узрок проблема везаних за немогућност федералних власти да утичу смањење увоза, нити на рационалнију инвестициону политику, односно стварање предимензионираних капацитета, Бранко Хорват, у поменутој студији „Југословенска привреда“ види дубински процес децентрализације југословенске привреде.[156] Процес децентрализације југословенске економије почиње у 50–их година, у периоду који Милан Алексић одређује као друга фаза развоја југословенске привреде, чиме се он одвија паралелно са процесом индустријализације, а у политичком контексту раскида са Совјетским Савезом и напуштања идеје планске економије и централизма, те увођењем политичко – економског система самоуправљања.[157] По Хорватовој анализи Привредна реформа из 1965. године укинула је планирање у економији и увела слободно тржиште, док су уставне реформе у периоду од 1972. до 1974. године бирократизовале економски систем. Кроз прокламовање самоуправљања, удруженог рада и суверенитета република, створила се тежња републичких елита да остваре пуну економску контролу на републичким територијама. Тиме је борба против унитаризма, довела до распарчаности економије и затварања у републичке границе, створивши појаву коју Хорват дефинише као „децентрализоване монополе“, ван контроле федералних власти.[158] О процесу децентрализације нафтне привреде, такође Бранко Хорват, пише још средином 60–их година у студији „Индустрија нафте у Југославији: Развој једне индустрије“, те наводи да започета децентрализација привреде, у контексту нафтне привреде, представља екстремну меру, која носи низ негативних последица уколико се не нађу адекватна интегративна решења.[159] Такође, поменута Комисија СИВ–а за политику дугорочног развоја енергетике, у својим анализама наводи да је неучествовање Федерације у инвестирању у развој истраживања и експлоатације нафте кључно допринело опадању домаће производње нафте, утицало да она не буде устању да одговори растућим потребама, те подстакло раст увоза. До овога је дошло управо услед спровођења мера децентрализације, које су на пољу енергетике довеле до аутаркичног развоја енергетских грана и делатности и њиховог заокруживања у оквире република и аутономних покрајина, односно до непостојања јединственог енергетског система на општем југословенском нивоу. То је довело да се носиоци економског развоја на нивоу република нису понашали у складу са договореном политиком развоја енергетике и усвојеним плановима друштвеног развоја. Ипак, мора се напоменути да је било покушаја попут оснивања Заједнице југословенских рафинерија (1952), Удружења југословенских произвођача нафте и гаса (1953), Пословног удружења „Нафта“ Загреб (1959),

[155] „Razgovor sa M. Markovićem: Angažman za istinu – Za sintezu evropske humanističke tradicije, građanskih demokratskih tekovina i tradicionalnih socijalističkih aspiracija“, *Theoria: Časopis Filozofskog društva Srbije*, XXVI, 3 (1983), 147–148.
[156] Horvat, *Jugoslovenska privreda 1965–1983*, 245–246.
[157] AJ, 539 – 50, Milutinović, Gehrecke, „The Impact of the Energy Crisis on the Goal System of Yugoslavian Self–management“.
[158] Horvat, *Jugoslovenska privreda 1965–1983*, 245–246.
[159] Horvat, *Industrija nafte (1)*, 251–253; Horvat, *Industrija nafte (3)*, 137.

Пословног удружења „Петролунион“ Београд (1962), Општег удружења нафте привреде Југославије (1976). Ипак, делатност ових удружења остала је на нивоу размене искустава, те одређених договора везаних за стандардизацију пословања, дистрибутивну мрежу и јако ограниченој мери прераду нафте.[160]

Коначно, совјетски економисти, окупљени око Апарата саветника за економска питања Амбасаде СССР–а у Југославији, су такође препознали негативне процесе у југословенској енергетици. Њихова критика развоја југословенске енергетике заснивала се на чињеници да се њен развој мора темељити на јединствено усвојеној политици са јединственим средњорочним и дугорочним планом развоја, који обухвата јединствени енергетски биланс, цене, тарифе итд. Југословенска концепција развоја енергетике одражавала је републичке политичке и економске интересе, те је почетком 70–их година дошло до пресликавања политичког живота на поље енергетике. Поред тога, додаје се да све већа концентрација економске власти у рукама републичких руководстава утиче на процес енергетске интеграције државе, чинећи могућност стварања јединственог југословенског енергетског система „мало вероватном“.[161]

На крају, сви процеси који су анализирани у овом поглављу, а који су као што је речено имали кључан допринос стварању зависности југословенске привреде од увоза нафте, препознати су још 1970. године од стране листа „Петролунион“, званичног гласила југословенских радних организација из области нафтне привреде, који у тексту од 1. јула наводи следеће:

„Развој производних снага, модернизација саобраћаја, механизација пољопривреде и од привредне реформе све веће укључивање СФРЈ у међународну поделу рада утицали су на раст потрошње појединих видова енергије. У томе предњачи потрошња нафтних деривата, пре свега услед економичности овог горива. То је утицало на опадање производње угља која од 1965. године заостаје за средњорочним планом, као и производњом и потрошњом из ранијих година. Смањење производње угља проузроковано је падом потрошње готово свих корисника, почев од железничко – транспортних предузећа, индустрије и опште потрошње, јер се све више користе нафтни деривати и електроенергија као гориво и репродукциони материјали. Што се тиче нафте већ 1965. године осетније се повећала потрошња деривата што се још бржим темпом наставило наредних година. То је наравно утицало и на то да нафта из домаћих извора све мање буде у стању да подмирује потребе рафинерија. Са друге стране од производње нафте значајно брже се развијала прерада нафте, која се за неколико година утростручила, али у којој је знатно опало учешће домаће производње. Потрошња деривата расла је по стопи од 12 до 18% годишње, док је производња нафте расла по стопи од 5 до 8% годишње, то је утицало да увоз нафте расте из године у годину. Када се дода и очекивани раст и развој туризма у СФРЈ, све то упућује на још већи раст потрошње деривата“.[162]

[160] АЈ, 459 – 216, Извештај комисије Савезног извршног већа за политику дугорочног развоја енергетике 3. 1971; АЈ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983; Žgaljić, *Nafta*, 207–209.
[161] РГАНИ, ф. 5, оп.63, д.496, с.616; 451–452.
[162] „Znatan porast potrošnje“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. jun 1970.

2.4. Југословенска потрошња нафте, увозна зависност и утицај енергетске кризе

Неопходно је осврнути се и на чињеницу да раст потрошње и увоза нафте од 1965. године, не би био могућ без повољних услова на светском тржишту енергената. Јефтина нафта, пре енергетске кризе из 1973. године, додатно је допринела интензивирању супституције угља нафтом. Период, након завршетка Другог светског рата и послератне обнове, који почиње 1950. године и завршава се нафтном кризом 1973. године, представља период веома интензивног привредног развоја, како капиталистичких, тако и комунистичких земаља, који британски историчар Ерик Хобсбаум дефинише као „златне године". У овом периоду светска привреда расла је по експлозивној стопи, светски индустријски производ се учетворостручио, а светска трговина порасла десет пута. Један од темеља послератног привредног развоја била је управо јефтина нафта, која је довела до убрзаног процеса индустријализације и уједно опадања потрошње чврстих горива на светском нивоу, односно економског развоја који се заснивао на потрошњи течних горива. Петоструки скок цена нафте у 1973/74. години и поновни удар у 1979/80. години иницирао је из тог разлога бројне тешкоће изазвавши кризу у целокупној светској економији.[163]

Овде је неопходно да се осврнемо пре свега на развој индустријски развијених капиталистичких држава у овом периоду, јер је Југославија, раскидом са социјалистичким блоком, кроз бројне реформске процесе тежила управо ка економском повезивању са овим државама, копирајући економске моделе посебно у погледу спољне трговине. Наиме, послератна обнова и развој ових држава, почевши од Маршаловог плана, не би били могући без јефтине, пре свега блискоисточне, нафте. Из тог разлога привредни развој ових држава заснивао се на међународном економском поретку, који је од територија неразвијених земаља, односно земаља у развоју, створио сировинску базу за њихове привреде. Увоз нафте у оваквом развојном моделу уопште није био проблематичан, јер су индустријски развијене државе Западне Европе, прилично сиромашне у погледу сирове нафте. Ово се види из просте чињенице да су државе Европске економске заједнице у овом периоду, око 97% потрошње нафте покривале из увоза (од чега око 40% из Ирана).[164]

У периоду „златних година" у Југославији су се такође одвијали ови процеси. Индустријска производња у периоду од 1948. до 1978. године повећана је 12 пута, пољопривредна 2 пута, док је друштвени производ растао по годишњој стопи од 5,8%. Такође, значајно је измењена и структура становништва и у истом периоду и удео градског становништва повећао се са 25% на 50% у укупној популацији. Током ових процеса, дешава се и поменута Привредна реформа, те Југославија кроз тежњу да се укључи у међународну поделу рада и светско тржиште усваја спољнотрговинске принципе по моделу индустријски развијених капиталистичких држава. Ово се, као што је приказано, одразило на преструктурирање унутрашње производње, односно све интензивнији развој прерађивачких капацитета и увоза, који су уз повећање продуктивности рада, требало да подстакну извоз. Ипак, услед постојања структурних проблема десило се управо супротно, те се у периоду након Привредне реформе на Југославију сручила „увозна лавина" која је у ситуацији јефтиних сировина на светском тржишту дала додатни импулс развоју прерађивачких капацитета. На ово је утицала и чињеница да је у периоду од 1966. до 1972. године просечна годишња стопа раста увозних цена сировина, пре свега горива, била свега 2,6%, што је кроз либерализацију

[163] Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 196–197, 199; AJ, 539 – 50, Milutinović, Gehrecke, „The Impact of the Energy Crisis on the Goal System of Yugoslavian Self–management".
[164] Yergin, *The Prize*, 424–425; Podunavac, *Svetska energetska kriza*, 9, 5–7.

режима увоза и слободно коришћење девизних средстава од стране појединачних предузећа створило услове за интензивирање увоза горива и других сировина. Са друге стране, југословенска горивно – сировинска база није пратила раст потрошње и развој прерађивачке индустрије, развијајући се знатно спорије и често не испуњавајући предвиђене планове производње.[165]

Овим су створене нове навике у потрошњи и производњи, децентрализоване републичке економије почеле су са утркивањем у подизању нових прерађивачких капацитета, а увоз јефтиних сировина, уз релативно погодне услове задуживања у иностранству, прихваћени и прокламовани као укупна економска и друштвена политика развоја Југославије. Ослањање на јефтину увозну нафту, у периоду пре 1973. године, често је у Југославији карактерисано као уклапање у „светску логику". Може се закључити да Југославија од 1965. године у овом погледу тежи да прати модел развоја европских, индустријски развијених држава. Мора се додати и то да је њен положај у овом смислу био далеко неповољнији јер је југословенска привреда, за разлику од ових држава, била осуђена не само на увоз сировина, већ и на увоз технологије и опреме за производњу и прераду, што је додатно оптерећивало платни биланс и стварало спољнотрговински дефицит. Поред тога за разлику од држава које су биле модел, Југославија је у овај процес ушла релативно касно, а економска реформа из средине 60–их година није изградила одбрамбене механизме од поремећаја у међународном економском систему. Управо овај поремећај догодио се 1973. године, у виду наглог поскупљења цене нафте, али и других сировина. Наведена година представљала је преломну тачку која је најавила крај Хобсбаумових „златних година" и прелазак светске економије из стања јефтине енергије у стање веома скупе енергије, створивши значајне промене у претпоставкама будућег снабдевања енергијом у већини земаља. Све то довело је до значајних поремећаја у функционисању националних и светске економије уопште. Највећу цену поскупљења нафте понеле су државе увознице, које су већ у великој мери биле задужене и које нису биле у стању да губитке компензују додатним извозом добара. Тиме су оне постајале још задуженије, а Југославије се управо налазила у групи ових земаља.[166]

У случају нафтне индустрије Југославије, економско опредељење након Привредне реформе, на које утичу повољне цене нафте, ниски трошкови транспорта и складиштења, утицали су да од 1965. до 1973. године већи део индустрије убрзано преће са потрошње угља на потрошњу деривата нафте, односно на течна горива. Највећи број индустријских објеката у овом периоду пројектован је на бази потрошње нафте, а у погледу увоза ово се одразило на следећи начин: у периоду од 1965. до 1973. године, раст увоза нафте повећао се са 1.1 на 8.3 милиона тона. Може се констатовати да се југословенска привреда, када се сагледају међународни услови „златних година", није понашала битно другачије од привреда развијених индустријских земаља. У периоду од 1960. до 1973. године у већини земаља Западне Европе, активан је процес супституције угља нафтом, те је у овом периоду удео нафте у укупној енергетској потрошњи ових држава порастао са 35,6% на 53,8%. У Југославији, која је касније ушла у овај процес, удео нафте у укупној енергетској потрошњи се од Привредне реформе 1965. године до

[165] Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize*, 22–23; AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980; Чернышев, *Внешне–экономические связи СФРЮ*, 36.

[166] Đorđija Petkovski, Vladimir Petkovski, *Svetska energetska kriza i mi – Putevi oporavka: zablude i perspektive*, (Beograd: Ekonomika, 1986), 13; Zlatko Hill, „Odrazi promjena u svijetu nafte na energetsku i posebno naftnu privredu Jugoslavije", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 7–8 (1979); Podunavac, *Svetska energetska kriza*, 6, 11; Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize*, 21–23; AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985 2. 1980.

1975. године повећао са 20,7% на 47,1%. Овај процес засниван је распрострањеном уверењу из периода „златних година“ да се јефтина и лако доступна енергија, у првом реду нафта, схвата као проста чињеница. Ово не би био проблем да Југославија, услед наведених структурних проблема привреде, није наставила са истим развојним моделом и након 1973. године, када постаје јасно да је увозна енергија веома ограничен фактор развоја. Док су услед нафтне кризе и троструког скока цене нафте на светском тржишту, индустријски развијене државе Европе, почеле да смањују потрошњу нафте, Југославија остаје у малом броју европских земаља, уз Шпанију, Португалију и Грчку, које настављају да повећавају потрошњу нафте и њен удео у енергетском билансу. Те се управо у овом периоду највише и задужују. Наиме у периоду од 1973. до 1981. године удео нафте у енергетској потрошњи западноевропских држава смањио се са 53,8% на 47%, док је у Југославији удео нафте 1979. године повећао на 50,5%. Све ово утицало је додатно на енергетску зависност, а посматрајући укупну потрошњу енергије, зависност привреде од увоза енергије повећана је са 31,9% у 1970. години на 45,8% у 1979. години. Све ово утицало је додатно на компликовање економске ситуације у држави.[167]

Колики је ово био притисак на југословенску економију најбоље се види из чињенице да је увоз нафте у 1970. години плаћан 14.74 долара по тони, у 1973. години 26.49 долара по тони, 1974. године 91.98 долара, док је 1980. године цена једне тоне нафте износила 247.31 долара, односно готово 10 пута више него у години почетка нафтне кризе. Још већи проблем од повећања потрошње нафте у Југославији и од скока цене нафте нафтном тржишту био је константан раст увоза нафте, као и удела увозне нафте у укупно прерађеној нафти. У таквој ситуацији преко 20% вредности укупног југословенског извоза одлазило је на плаћање нафте, док је по правилу целокупно годишње повећање извоза служило да покрива издатке за увоз нафте. Поред тога стварни издаци били су још већи јер је Југославија, поред сировине, била и увозник опреме. Све ово створило је огроман притисак на прерађивачки део југословенске нафтне индустрије, који је до тада имао првенство у развоју, а који је услед запостављања базне производње, у ситуацији светске енергетске кризе, све мање био у стању да обезбеђује девизна средстава за увоз сировине, набавку опреме и резервних делова, као и спровођење нових истраживања. Поред овога, настављена је и погрешна инвестициона политика, спровођена на основу ранијих инвестиционих одлука, али уз све мањи степен самофинансирања, а све веће задуживање.[168] Како се ово одразило на цену увоза нафте, у годинама прве и друге нафтне кризе, односно 1973/74. и 1979/80. години, као и на укупни удео вредности увоза нафте у вредности укупног југословенског увоза можемо видети у следећим табелама.

[167] Cemović, *Zašto, kako i koliko smo se zadužili*, 176, 178; Bošković, *Dugoročni razvoj*, 34, 164, 166–167; Protić, *Nafta i plin*, 61, 64, 74; Pavlović „Energetika SFRJ“, 83; Jovan Tomić, „Jugoslovenski naftovod“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982; Žgaljić, *Nafta na našem tlu*, 252, 254; Petkovski, Petkovski, *Svetska energetska kriza i mi*, 13, 17; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5 1983.

[168] Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize*, 22; Žgaljić, *Nafta*, 252, 254, 261–263; AJ, 575 – 230 (04–02), Анализа о модернизацији и изградњи нових рудника угља и бржег коришћења хидроенергетских капацитета и отварања нових експлоатационих поља нафте и гаса (септембар 1983): Трећи део – Истраживање и производња нафте и гаса; Podunavac, *Svetska energetska kriza*, 11, 21; AJ, 539 – 50, Milutinović, Gehrecke, „The Impact of the Energy Crisis on the Goal System of Yugoslavian Self–management“; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5 1983; Hill, „Odrazi promjena u svijetu nafte“, 378.

Табела 21. Раст вредности југословенског увоза у периоду од 1973. до 1980. године (милион тона; долари):

Година	Увоз нафте	Вредност увоза
1973	8.30	219.829.660
1974	7.41	681.181.312
1979	11.81	1.693.441.596
1980	10.94	2.706.666.777

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije 1973, 1974, 1979, 1980.*

Табела 22. Удео вредности нафте у вредности укупног југословенског увоза:

Година	Удео	Година	Удео
1970	2,3%	**1978**	10,5%
1971	3,0%	**1979**	12,1%
1972	2,6%	**1980**	18,0%
1973	4,9%	**1981**	16,9%
1974	9,1%	**1982**	16.2%
1975	8,4%	**1983**	17,9%
1976	10,5%	**1984**	18,5%
1977	10,2%	**1985**	16,1%

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije 1970–1985*.

Из свега наведеног закључује се да је поскупљење нафте у великој мери погодило југословенску привреду. Већ крајем октобра 1973. године дошло је до поскупљења малопродајне цене дизел горива, моторног бензина и уља за ложење, које је највише погодило власнике аутомобила и потрошаче у домаћинству. Мора се признати да југословенско руководство није остало немо на ове поремећаје и током 1974. године Савезни комитет за енергетику и индустрију (СКЕИ) радио је на програму административних мера, које би умањиле последице нафтне кризе. Овај рад је 16. новембра 1974. године резултирао усвајањем „Резолуције о дугорочној политици развоја енергетике у Југославији до 1985. године“, од стране СИВ–а. Сам текст резолуције признаје да је она усвојена услед стварања зависности југословенске привреде од увоза енергије из иностранства, који се оцењује као последица ниских цена нафте у претходном периоду. Такође, додаје се да је Југославија у развоју енергетике пратила модел развоја земаља тржишне привреде, пре свега индустријски развијених земаља, те да је то, уз ниску цену нафте, убрзало прелазак са домаћих чврстих горива на течна горива из увоза, на штету развоја домаће енергетске базе. Као кључан тренутак овог процеса Резолуција такође одређује 1965. годину. Резолуција из тог разлога наводи да је у наредном периоду неопходно предузети следеће мере: 1. максимално и економски рационално коришћење и развој домаће енергетске базе; 2. коришћење свих енергетских потенцијала и систематско научно унапређење и истраживање нових видова енергије и услова за њихову економску примену; 3. развој економски најповољнијих облика транспорта и преноса енергије и њихово повезивање са сличним системима суседних земаља ради укључивања у међународне енергетске системе; 4. увођење савремене технике и технологије, ради повећања ефикасности привређивања и смањивања трошкова производње; 5. обезбеђивање средстава за научно праћење и унапређење производње, потрошње и пренос свих облика енергије, 6. дугорочно и сигурно обезбеђивање потребних количина енергије; 7. обезбеђивање средстава за геолошка истраживања ради континуиране експлоатације; 8 рационална потрошња свих видова енергије ради оптималног функционисања јединственог енергетског система итд. Слично је потврђено и „Договором о основама Друштвеног плана Југославије за развој енергетике у периоду од 1976. до 1980. године“, који је СИВ усвојио 8. јануара 1976.

године, с тим што овај документ додаје да ће приоритет у будућем развоју имати проширивање капацитета домаћих рудника угља, као и капацитета за експлоатацију домаће нафте и природног гаса.[169]

Услед прекомерне зависности Југославије од увоза сирове нафте, други нафтни удар из 1979. године још више је заоштрио економске проблеме. Они су посебно интензивирани услед престанка функционисања девизног тржишта у земљи, као и даљим мерама децентрализације, односно успостављањем платно – билансних позиција република и покрајина. То је довело до немогућности предузећа, усмерених пре свега на прераду нафте, да обезбеде потребне девизе за увоз сирове нафте у складу са Енергетским билансом. Из тог разлога, као и након прве енергетске кризе усвојен је низ аката и самоуправних договора који су имали за циљ успостављање координисаног наступа у иностранству ради набавке нафте и нафтних деривата, расподелу сирове нафте по рафинеријама и равномерно снабдевање тржишта нафтним дериватима. Такође, покушало се и смањењем потрошње путем увођења административних мера, попут селективне забране вожње приватних аутомобила одређеним данима, чувени систем „пар – непар“, док је XI Конгрес СКЈ из 1981. године, апеловао на потребу супституције увозне енергије домаћим ресурсима. Поред тога усвојен је и Друштвени план развоја Југославије за период од 1981. до 1985. године, који је изнова предвиђао измену структуре потрошње примарне енергије, рационалнију потрошњу и супституцију течних горива другим енергентима домаћег порекла. План је предвиђао да домаћа производња угља до 1985. године достигне 82 милиона тона, гаса 5 милијарде кубних метара, а нафте 5 милиона тона. Све ово потврђено је и „Договором о мерама за подстицање отварања нових и модернизацију постојећих рудника угља и експлоатационих поља нафте и гаса“, који је 13. априла 1981. године израдио СКЕИ–и. Услед свих наведених структурних проблема југословенске привреде усвојене мере нису ни изблиза остварене, а целокупан развој нафтне привреде у кључним кризним годинама, од 1975. до 1980. године, одвијао се без усвајања „Договора о основама друштвеног плана Југославије за развој производње и прераде нафте и гаса“, као кровног документа, који је требало да усмерава развој ове привредне гране.[170]

На крају, велики проблем било је и претерано ослањање на мазут, који је био доминантан нафтни дериват у Југославији и који је заједно са уљем за ложење 1979. године чинио 52% укупне потрошње нафтних деривата. Прекомерна употреба мазута постала је спорна јер се скупа нафта обезвређивала претварањем у јефтини мазут, који је доминантно коришћен за производњу топлотне енергије. Ипак потрошачи мазута били су упорни и супституција угљем није спроведена чак и поред доношења „Закона о привременој забрани располагања делом друштвених средстава за финансирање изградње нових термоелектрана, топлана и енергана на уље за ложење – мазут“, 1979. године, као и бројних других рестриктивних мера. Ово није остварено чак ни тамо где

[169] B.G, „Poskupeli benzin, dizel gorivo i ulje za loženje“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. novembar 1973; AJ, 539 – 3, Резолуција о дугорочној политици развоја енергетике у Југославији до 1985. године, 16. 11. 1974; AJ, 130 – 7542, Договор о основама Друштвеног плана Југославије за развој енергетике у периоду од 1976. до 1980. године, 8. 1. 1976.

[170] AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983; AJ, 539 – 50, Milutinović, Gehrecke, „The Impact of the Energy Crisis on the Goal System of Yugoslavian Self–management“; AJ, 575 – 195 (10–01), Нацрт Договора о мерама за подстицање отварања нових и модернизацију постојећих рудника угља и експлоатационих поља нафте и гаса 4. 1981; AJ, 575 – 211 (04–06), Нацрт Договора о мерама за подстицање отварања нових и модернизацију постојећих рудника угља и експлоатационих поља нафте и гаса 23.11.1982; Pavlović „Energetika SFRJ“, 84; AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980.

су постојали технолошки услова за прелазак на друга горива. Главни разлог за то била је чињеница да су потрошачи мазута били уједно и највећи инвеститори изградње постројења на бази мазута, те је потрошња ових деривата упорно настављала да се развија изван оквира утврђених друштвеним плановима и другим административним мерама, понекад и три пута више него што је планирано.[171] Ово је такође била једна од последица децентрализације, која се негативно одразила на енергетску политику.

Циљ свих наведених административних мера био је да се подстакне обрнути процес у даљем развоју југословенске привреде, те да се кроз смањење увоза и интензивирање домаће производње, односно дуго запостављане базе, измени енергетска структура. Њихов настанак и оно што су прописивале сведочи да је федерално руководство препознало проблеме нафтне привреде. Са друге стране немогућност њиховог спровођења потврђује тезу да оне нису могле бити спроведене услед низа структурних проблема у привреди, али и услед децентрализованог политичко – економског система и немогућности имплементације усвојених одлука у појединачним републикама. Такође проста супституција увозних течних горива, домаћим сировинама и брза преоријентација на угаљ није била могућа без технолошке реконструкције целокупног енергетског система, што је изискивало и одређене инвестиционе напоре. Наиме, била је неопходна пре свега реконструкција свих ложишта, како у индустријској, тако и у енергетској потрошњи, која су у претходном периоду базирана на мазуту и уљу за ложење. Са друге стране, обнова и модернизација производње угља није била могућа услед недовољног капитала, условљеног великим притиском који су на југословенску економију извршиле нафтна криза и структурни проблеми. Целокупан југословенски енергетски систем који је створен након 1965. године није био у могућности да примењује брза решења, те је и поред констатовања бројних проблема, брза реакција у годинама након прве енергетске кризе у потпуности изостала у примени. На тај начин Југославија се нашла у „зачараном кругу“ увозне зависности. Њега је одликовало веома високо учешће увозне нафте у укупној енергетској потрошњи, са једне стране, односно дефицит у спољнотрговинском и платном билансу који је наметао императив смањења увоза нафте, са друге стране. Било какав покушај изласка из овог „зачараног круга“ довео би до недостатка потребних енергената у енергетском билансу потрошње, а самим тим и до застоја у индустријском развоју, који је сам по себи био отежан услед проблема платног биланса, спољнотрговинског дефицита и растућег спољног дуга.[172]

***

Закључује се да је енергетски развој Југославије подељен у три фазе. Први обухвата период до 1965. године, за који је карактеристична производња и потрошња

[171] AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983; AJ, 575 – 230, Анализа о модернизацији и изградњи нових рудника угља и бржег коришћења хидроенергетских капацитета и отварања нових експлоатационих поља нафте и гаса (Трећи део: Истраживање и производња нафте и гаса) 9. 1983; AJ, 575 – 230 (04–03), Белешка о заведеним рестрикцијама течних горива у 1982. години и о токовима у супституцији тих горива угљем 13. 1. 1982; AJ, 575 – 230 (04–03), Извештај о резултатима спровођења Закона о привременој забрани располагања делом друштвених средстава за финансирање изградње нових термоелектрана, топлана и енергана на уље за ложење – мазут 1. 1983; AJ, 575 – 199 (04–01), Информација о примени Закона о привременој забрани коришћења друштвених средстава за финансирање изградње нових електрана, топлана и енергана на течна горива 4. 3. 1981; AJ, 575 –199 (04–04), Извештај о остваривању мера за рационализацију, супституцију и штедњу енергије 5. 1981; AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980.

[172] AJ, 130 – 3598 (335–52–80), Програм активности и мера за супституцију увоза, укључив и увозне опреме 7. 1978; AJ, 459 – 278, Друштвено економски развој Југославије у периоду од 1976. до 1980. године, 18. 6 1975; AJ, 459 –343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983; Rajković, *Nafta i prirodni gas*, 65.

енергије пре свега на бази угља и хидроенергије, са готово потпуном доминацијом домаћих извора енергије у укупној енергетској потрошњи. Други период почиње Привредном реформом из 1965. године и карактерише га почетак процеса супституције угља течним горивима. Услед овога јавио се нагли пораст увоза енергије, пре свега сирове нафте и нафтних деривата, који се заснивао на наведеним модернизацијским и реформским процесима у југословенској економији, али и на веома ниским ценама нафте на светском тржишту. Управо у овом периоду дошло је до стагнације производње и потрошње угља, посебно у периоду од 1965. до 1970. године, као и до повећања потрошње течних горива, која се убрзо одразила на развој и модернизацију низа привредних грана, посебно железничког и друмског саобраћаја, аутомобилске индустрије, механизоване пољопривреде, али и на стварање увозне зависности услед неуједначеног развоја базних и прерађивачких капацитета, односно примарне и секундарне производње, што је створило низ структурних проблема. Трећи период почиње од 1974. године и карактерише га низ проблема у југословенској енергетској потрошњи, који ће прерасти у проблеме целокупне економије, услед изузетно високог скока цена сирове нафте на светском тржишту. Услед структурних проблема привреде, увозне зависности и немогућности федералне власти да кроз јединствену енергетску политику правовремено реагује на ове проблеме, југословенска енергетика, самим тим и нафтна индустрија, постала је један од кључних генератора кризе, која ће се у пуном капацитету показати у првој половини 80–их година, у готово свим привредним и друштвено – економским областима: развоју, инвестицијама, платном билансу, трговини, запослености, организацији привреде итд. Један од основних разлога за ову ситуацију јесу управо приказани поремећаји у развоју настали након реформе из 1965. године. Услед ових поремећаја почетком 80–их година југословенска привреда нашла се у зачараном кругу. Наиме, учешће увозне нафте и деривата у укупној потрошњи енергије било је веома високо и док су, са једне стране, платни биланс и спољнотрговински дефицит наметали потребу успоравања повећања увоза, са друге стране се стварала опасност да дође до недостатка енергије у укупном енергетском билансу потрошње, што би створило знатне тешкоће у индустријској производњи, саобраћају и пољопривреди. Зато су поред мера штедње биле неопходне и рестриктивне мере, које почињу да се све више уводе у првој половини 80–их година.[173] О процесима из прве половине 80–их биће више речи касније, узевши у обзир да је овај период обележен спровођењем мера економске стабилизације, чиме су економски односи на унутрашњем и спољном плану попримили потпуно другу динамику.

Све наведено значајно је јер се увоз нафте из Совјетског Савеза у периоду од 1970. до 1985. године, не може посматрати мимо овог контекста, а један од основних задатака овог истраживања биће да утврдимо да ли су сигурне испоруке совјетске нафте, уговорене робним листама и годишњим, односно петогодишњим споразумима, те плаћање клириншким аранжманима у све тежој ситуацији везаној за обезбеђивање потребних девизних средстава услед кризе платног биланса и спољнотрговинског дефицита, имале позитиван утицај на југословенску привреду или су са друге стране допринеле игнорисању привредних проблема, продубљујући увозну зависност југословенске привреде и одлажући решавање структурних проблема који су на крају резултирали економском кризом.

[173] Skulić, *Uzroci sadašnje ekonomske krize*, V, 3, 25; AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980.

3. ЈУГОСЛОВЕНСКО – СОВЈЕТСКИ ОДНОСИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ЕКОНОМИЈА У ПРВОМ ПЛАНУ

Југословенско – совјетска сарадња у области нафтне привреде, пре свега се сводила на увоз нафте и нафтних деривата из Совјетског Савеза у Југославију. Узевши у обзир да је више пута назначен значај енергетике, у овом случају нафте, за функционисање привреде једне државе ова сарадња значајно се одразила на југословенски привредни развој у периоду од 1970. до 1985. године. Економски односи Совјетског Савеза и Југославије у периоду након Другог светског рата имали су веома бурну динамику, почевши од најближе сарадње и копирања совјетског економског модела од стране Југославије, преко потпуног прекида услед кризе Информбироа 1948. године, до поновног успостављања односа на темељу Београдске (1955) и Московске декларације (1956). Економска сарадња након поновног успостављања дипломатских односа временом је иступила у први план, поставши темељ југословенско – совјетских односа. Енергетска сарадња, пре свега увоз нафте из Совјетског Савеза, имала је значајан удео у укупним односима те је испрва неопходно да се укратко осврнемо на развој економских односа две државе након Другог светског рата, ради адекватне контекстуализације теме истраживања.

3.1. Економски односи Југославије и Совјетског Савеза од 1945 до 1948. године

Крај Другог светског рата, ширење совјетског утицаја у Источној Европи и победа комуниста у грађанском рату у Југославији, донела је дубок заокрет у југословенско – совјетским односима, који су од тог тренутка грађени у оквирима комунистичке идеологије. На међународном плану, потпуно нова компонента у односима две државе била је та, што по завршетку рата Совјетски Савез више није био изолована комунистичка сила, већ светска суперсила захваљујући чијем утицају су успостављене комунистичке владе у Југославији, Албанији, Бугарској, Румунији, Чехословачкој, Мађарској и Пољској, чиме су створене тзв. „државе народне демократије“. У сврху контроле и политичко – економске интеграције ових држава 1947. године створен је Комунистички информациони биро (Коминформ, Информбиро), а 1949. године и Савет за узајамну економску помоћ (СЕВ).[174]

Управо период од 1945. до 1949. године био је кључан за стварање нових привредни односа. Совјетски Савез и друге европске, социјалистичке државе налазили су се на различитим нивоима привредног развоја, те је развој снажних индустријских темеља био првенствени задатак којем је подређено све остало. У европским социјалистичким државама започео је динамичан процес индустријализације, који је поред изградње индустријских објеката ради развоја базне индустрије требало да уклони и последице ратног разарања, ликвидира заосталост и створи чврсту базу за даљи развој социјалистичких друштвених основа. Целокупан процес индустријализације спровођен је као копија совјетског модела и слични процеси могу се уочити у свим државама које су се нашле под совјетским утицајем. Пре свега се мисли на национализацију која ће бити спроведена у периоду од 1946. до 1948. године, затим спровођење петогодишњих планова и присилна акумулација капитала како би се спровела убрзана индустријализација, са тешким индустријама као приоритетима и на крају

[174] Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12 – 21. век (Историја односа)*, (Београд: Службени гласник, 2012), 178; Berend, *Ekonomska istorija Evrope*, 174–178.

колективизација. Циљ је био да кроз ове процесе, некада изоловани совјетски економски систем постане образац развоја за читав регион држава народне демократије. Целокупан привредни развој у таквом систему спровођен је на бази петогодишњих планова са циљем да се створе нове индустрије, пре свега базне, односно тешка индустрија и производња енергије, јер оне представљају темељ сваке велике индустријске привреде. Из тог разлога акценат је стављан на производњу угља, гвожђа, челика и нафте, а развој је управо требало да се темељи на огромном совјетском природном богатству сировинама, неопходним за развој ових индустрија. У том контексту долази и до прилагођавања привреда држава народне демократије совјетском тржишту и раста трговинске размене. О овоме сведочи податак да је трговинска размена наведених држава народне демократије са Совјетским Савезом 1938. године износила свега 168 милиона долара, док је 1948. године порасла на 1.1 милијарду долара. Ова размена обухватала је пре свега стратешке енергетске сировине и индустријску опрему за развој капацитета базне производње.[175]

Југословенску економију у овом периоду одликују исти процеси. Примарни циљ била је управо обнова ратом разорене привреде, али и развој и модернизације индустријске производње, узевши у обзир да је нова, социјалистичка власт наследила један од најзаосталијих економских система у Европи. У испуњењу тог циља ново државно руководство тежило је да се ослања на совјетско искуство и подршку, испрва највернији примењујући совјетски политичко – економски модел, од свих држава народне демократије. Управо, у ту сврху до децембра 1945. године израђен је свеобухватни план обнове и план једногодишње производње, по којим је требало приступити обнови оних привредних објеката који ће имати кључни допринос у индустријализацији државе. Ово је било веома успешно и током 1946. године обновљено је 96% уништених предратних капацитета, а повећана је производња и већ 1947. године југословенска влада је увела совјетски модел планирања, усвајањем првог петогодишњег плана. Основ југословенске планске привреде био је Устав из 1946. године, којим је она институционализована у виду Савезне планске и контролне комисије, која је била део југословенске Владе и којој су сва привредна министарства и комитети били дужни да прослеђују податке. Циљ свега требала је да буде промена привредне структуре државе, нова економска политика, као и структурална и регионална преоријентација спољне трговине, која је усмерена у потпуности на Совјетски Савез.[176]

Дакле, на економске односе две државе у првим годинама након Другог светског рата највише је утицало материјално стање у којем су се привреде две државе нашле услед огромног ратног разарања, које је у Совјетском Савезу и Југославији, уз Пољску, било највеће у Европи, потребе послератне обнове, али и југословенске тежња да индустријализује заосталу привреду. Економски односи Совјетског Савеза и Југославије

[175] Radovan Vukadinović, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama: SEV i Varšavski ugovor*, (Zagreb: Školska knjiga, 1970), 31, 41–42; Berend, *Ekonomska istorija Evrope*, 179–181; Marija Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952*, (Beograd: INIS, 1995), 49; Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 288–289; Александар Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе „народне демократије", *Токови историје*, 1 (2018), 66; Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji*, 124, 129.

[176] Aleksandar Rakonjac, „Obnova jugoslovenske industrije 1944–1947. Ideje, planovi i praksa, *Istorija 20. veka*, 2 (2018), 93, 97–98; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 6; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 23; Grdešić, Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia*, 26: Александар Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација", *Токови историје*, 2 (2016), 161, 163; Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji*, 103.

у овом периоду заснивали су се на низу уговора, пре свега на „Уговору о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи“, „Споразуму о испорукама нафтних деривата Југославији“ из 1945. године, као и „Споразуму о економској сарадњи“ из 1946. године. Ту треба поменути и уговоре закључене током 1947. године на основу који су основана југословенско – совјетска мешовита друштва „Споразум о оснивању Југословенско – совјетског дунавског паробродског друштва“ и „Споразум о оснивању Југословенско – совјетског друштва за цивилно ваздухопловство“. Њихов циљ било је осигуравање совјетске подршке у развоју ваздушног саобраћаја и стварања модерне трговачке флоте, а предвиђено је и оснивање мешовитих друштава за експлоатацију и прераду нафте, експлоатацију боксита и производњу алуминијума, олова, угља, за црну металургију, као и југословенско – совјетске банке. Ипак, основана су само два друштва Југословенско – совјетско паробродско акционарско друштво (ЈУСПАД) и Југословенско – совјетско друштво за цивилно ваздухопловство (ЈУСТА), фебруара 1947. године. За совјетску страну ово је представљало могућност да осигура свој утицај на развој југословенске привреде. Као таква она нису могла да преживе политички сукоб две државе из 1948. године и августа 1949. године оба друштва су угашена „Протоколом о ликвидацији ЈУСПАД–а и ЈУСТ–е“.[177]

Темељ економских односа две државе била је трговинска размена која је вршена на основу билатералних уговора закључиваних на бази клириншког плаћања, али често и бази компензације, јер међусобни паритет валута услед послератне инфлације није могао бити утврђен. О значају ових односа сведочи и совјетски удео у југословенској спољној трговини у периоду од 1945. до 1949. године. Он је у случају укупног југословенског извоза износио 75,1%, док је у случају увоза износио 68,3%. Први билатерални уговор о робној размени, „Споразум о узајамним испорукама роба“, закључен је 13. априла 1945. године приликом боравка Ј.Б. Тита у Москви. Ово је уједно био и први трговински споразум који је Југославија закључила након Другог светског рата. Слични протоколи закључени су и за 1946. и 1947. годину. Кроз трговинску размену СССР је Југославију снабдевао мноштвом неопходни производа, а предњачиле су сировине које су чиниле око 90% размене. Пре свега угаљ, нафта и деривати нафте, памук, производи од метала, опрема и сировине за металну индустрију, вуна, полупроизводи од гвожђа, алуминијума и азбеста, пшеница, све до производа најшире потрошње. Што се тиче Југославије у првим годинама послератне обнове извоз у СССР заснивао се на испорукама стоке, пољопривредних производа, пре свега сувих шљива, вина, винских дестилата, дувана, конопље, и дрвета, који су чинили 80% извоза. Поред тога извожени су и шпиритус, оловни концентрат и рафинисано олово, бакар блистер итд. У сврху одржавања робне размене у Југославији су отворена и представништва бројних совјетских предузећа, попут „Експортхлеба“ (*Внешнеторговое объединение – Экспортхлеб*), „Експортлена“ (*Внешнеторговое объединение – Экспортлён*), „Експортлеса“ (*Всесоюзное экспортно–импортное объединение – Экспортлес*), „Сајузпромекспорта“ (*Всесоюзное объединение по промышленному экспорту – Союзпромэкспорт*), „Разноимпорта“ (*Всесоюзное импортно–экспортное объединение – Разноимпорт*) итд. Појединачним уговорима која су представништва ових предузећа закључивала са појединачним југословенским предузећима трговинска размена вршена

[177] Момир Ј. Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2023; 85–87; Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век*, 179; Милан Гулић, „Југословенско – совјетска мешовита друштва – Од наде до разочарења“, *Србија и Русија 1814–1914–2014: међународни научни скуп 13–14. октобар 2014*, (Београд: Српска академија наука и уметности, Службени гласник, 2016), 308–315; Milan Gulić, Momir Ninković, „Mješovita jugoslovensko – sovjetska društva slučaj JUSTE“, *Istorija 20. veka*, 1 (2014), 160–161.

је и мимо међудржавних споразума. Такође, ради координације трговинске размене 8. јуна 1946. године основан је Институт специјалних владиних опуномоћеника за надгледање испуњавања трговинских споразума, док је 1947. године основана заједничка југословенско – совјетска трговинска комора. Све наведено довело је до преоријентације југословенске трговинске размене са Западних земаља, пре свега Италије, која је у периоду пре Другог светског рата била највећи трговински партнер, ка Совјетском Савезу и државама народне демократије.[178]

Поред трговинске размене у овом периоду треба поменути и совјетски допринос у обнови разорених саобраћајница и транспортних капацитета, кључних за даљу обнову и модернизацију привреде. Пре свега се мисли на обнову и изградњу путева, мостова, лука, пристаништа, као и испоруку транспортних средстава и неопходних грађевинских материјала и опреме. Такође, у контексту економских односа треба поменути и војну сарадњу две државе, која се огледала у испорукама наоружања и војне опреме, али и у погледу обнове и развоја капацитета за производњу основног наоружања и војне технике, пре свега муниције и минско – експлозивних средстава. На крају економска сарадња две државе предвиђала је и долазак совјетских економских експерата из области финансија, трговине, ценовне политике и пореза, као и стручњака из области механизације, пољопривреде, геологије итд. Совјетски Савез је у најранијем периоду испоручивао Југославији и неопходну техничку и економску литературу, те се економска сарадња заснивала и на трансферу знања. Коначно, треба поменути и кредитно – финансијске односе у овом периоду и закључивање четири кредитна аранжмана током 1946. и 1947. године, укупне вредности 232 милиона долара. Ови кредити тицали су се изградње и опремања индустријских предузећа, наоружања и војно – техничких потреба, обнову железничког парка итд.[179]

Прекретница југословенско – совјетске економске сарадње у овом периоду јесте 1948. година и сукоб југословенске и совјетске партије, који ће у крајњој линији довести до прекида дипломатских односа две државе. На сукоб је у највећој мери утицало напуштање идеје о различитим путевима у социјализам, коју је совјетска партија декларативно заступала током 1945. и 1946. године, услед потребе да се совјетски блок хомогенизује у наступајућој хладноратовској конфронтацији. Та хомогенизација у стаљинистичком тумачењу подразумевала је униформност и потчињавање у оквиру војнополитичког лагера социјалистичких земаља. Све већа склоност југословенског руководства ка независним спољнополитичким акцијама, гранични сукоб са Италијом и Аустријом, планови о стварању Балканске федерације и помагање левичарима у Грчкој није се уклапала у совјетске идеје о међусобним односима социјалистичких земаља. Такође, југословенско иступање стварало је конфликтне ситуације које су могле да доведу до сукоба са Западом. Поготово проблематично било је иступање Југославије

[178] Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа“, 56–58, 66–68, 74–75; Юрий С. Гиренко, *Советско – югославские отношения (страницы истории)*, (Москва: Международные отношения, 1983), 162; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 40–41; Василий М. Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, (Киев: Наукова думка, 1987), 18; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 90, 136–137, 143, 154, 177.

[179] Милан Гулић, *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, (Београд: ИСИ, 2015), 63, 68–69, 74, 77–78, 81; Александар Животић, „(Не)Реална очекивања. Југословенско – совјетски војни преговори 1948“, *Војно – историјски гласник*, 2 (2014), 112; Александар Животић, *Југословенско – совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, (Београд: Архипелаг, ИНИС, 2015); 26–28, 30, 33–34, 44, 71–78, 81–83, 85–87, 90–91, 98, 104; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 18–19; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 206–207, 1056; Jelena Rafailović, „Yugoslav – Italian Foreign Trade Realtions 1919 – 1939 and the Yugoslav Industry: the Import of Textile Products from Italy“, *Balcanica LIII* (2022), 167.

према НР Албанији и НР Бугарској, са циљем да се КПЈ наметне као регионални комунистички центар. Такво понашање и тежње југословенског руководства биле су у директној супротности са структуром и хијерархијским моделом на којима је почивао социјалистички блок. Амбициозне спољнополитичке тежње југословенског руководства неминовно су водиле сукобу, поготово зато што Тито није намеравао да се потчини диктату Москве. Из тог разлога сукоб је ескалирао марта 1948. године, испрва преко међусобне преписке два руководства, кулминирајући Резолуцијом Коминформа, јуна 1948. године, коју су подржале све комунистичке партије у оквиру организације. У крајњој мери сукоб је довео до укидања Уговора о пријатељству између две државе, септембра 1949. године, изразите совјетске пропаганте усмерене југословенског руководства, али и југословенске антисовјетске, антистаљинистичке, чак и антируске пропаганде, и коначно потпуног прекида економских односа две државе новембра 1949. године.[180]

Што се тиче економског аспекта, на самом почетку сукоба СССР је тежио да управо преко економских мера изврши притисак на југословенско руководство. Ове мере обухватале су сужавање обима трговинске размене, одлагање економских аранжмана и ограничавање војних испорука, као и постављање питања статуса мешовитих предузећа. Једна од првих мера било одлагање трговинских преговора почетком 1948. године, као и повлачење совјетских економских и војних саветника из Југославије, марта 1948. године. Даља ескалација сукоба проузроковаће потпуно нову ситуацију у југословенско – совјетским економским односима. У питању је економска блокада Југославије од стране СССР–а и држава народне демократије, која је наступила 1950. године. Ово је довело до стагнације југословенске привреде која ће обележити период до 1953. године. Производња и национални доходак бележили су пад по годишњој стопи од 5,3%, односно 7,3% у индустријској производњи и чак 11,2% у пољопривредној производњи. Поред овога Југославија није била у стању да пронађе нова тржишта за своје производе, што доводи и до значајног опадања спољнотрговинске размене. Коначно огромни губици у националном дохотку, смањена индустријска и пољопривредна производња утицали су и на опадање животног стандарда становништва, који је у периоду од 1949. до 1953. године био у сталном паду.[181]

[180] Sava Živanov, „Uzroci i posledice sukoba“, *Jugoslovensko – sovjetski sukob 1948. godine (Zbornik radova sa naučnog skupa)*, urednik Petar Kačavenda, (Beograd: ISI, 1999), 25–26; Leonid I. Gibianskii, „The Soviet–Yugoslav Conflict and the Soviet Bloc“, *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943–1953*, edited by Francesca Gori, Silvio Pons, (Macmillan Press LTD, 1996), 228; Đoko Tripković, „Iza Gvozdene zavese – Početak i eskalacija sukoba Tito – Staljin prvih meseci 1948“, Istorija 20. veka, 1 (1996), 90, 92; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 335; Алексеј Тимофејев, „Руси у ФНРЈ 1948–1954: трансформација емиграције у прогоњену мањину“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2022), 49; Алексей Ю. Тимофеев, „Последние годы русской эмиграции в Югославии 1941–1954 гг. – исторический опыт“, *Шемякинские чтения (выпуск 2): Вопросы истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XXI вв*, редактор Александр А. Силкин, (Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича ФФ БУ, Архив Сербской православной церкви; Русский научный институт, 2023), 280–281.

[181] Tripković, „Iza Gvozdene zavese“, 94; Leonid I. Gibianskii, „The Soviet – Yugoslav Split and the Cominform“, *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*, edited by Leonid I. Gibianskii, Norman Naimark, (Westview Press, 1997), 299; Obradović, *„Narodna demokratija“ u Jugoslaviji*, 144–145, 157; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*: Odnosi sa velikim silama *1949–1955*, (Zagreb: Globus 1988), 60; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 137 335; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 59, 73.

3.2. Економска сарадња од 1955. до 1965. године: од нормализације совјетско – југословенских односа до Привредне реформе

Сукоб изазван Резолуцијом Информбироа довео је до урушавања темељних принципа на којима су почивали југословенско – совјетски односи, а испоставило се да две државе немају идентичне државне, економске и стратешке интересе. Услед сукоба са Совјетским Савезом Југославија се нашла у потпуно новој спољнополитичкој ситуацији, а за државно руководство било је неопходно сачувати власт и одбранити независност државе услед могућег војног сукоба. Последице до којих је овај сукоб довео пре свега се огледају у настанку нове комунистичке праксе у Југославији, отварању многих теоријских и практичних питања о социјализму и коначно стварању независног модела социјалистичког развоја. Поред тога сукоб је утицао и на стварање нове државе међународне стратегије, односно политике мирољубиве коегзистенције и дистанцирања од војно – политичких блокова, које ће у наредном периоду довести до стварања политике несврстаности. Политички раскид са Совјетским Савезом до максимума је искористила и политичко – пропагандна машинерија Сједињених Држава у својој конфронтацији са Источним блоком. Наиме, Југославија је постала доказ могућности издвајања држава из Источног блока и негирања владајућег модела социјалистичког развоја. Политичка подршка, као и војна и економска помоћ коју је Запад пружио објашњава се тиме што је Југославија постала значајан полигон за дискредитовање Совјетског Савеза и социјалистичке заједнице. На тај начин, Западне државе постају нови спољнополитички ослонац Југославије, а односи са овим државама заснивали су се пре свега на подударности интереса и нужности међусобне сарадње, услед настале ситуације. Сарадња Југославије и Запада, раних 50–их година формализована је закључивањем политичко – војног Балканског пакта, фебруара 1953. године, са две НАТО државе, Грчком и Турском.[182]

Услед овога, прва половина педесетих година представља период краја аутаркије у југословенској привреди, настале, како је раније објашњено, услед императива послератне обнове и брзе индустријализације. У овом периоду настаје и поменути „јаз“ између базне и прерађивачке индустрије, а он се темељио на становишту југословенског руководства да је неопходно уклопити привреду у систем кредита и робне размене у којем су критеријуми оправданости одређени светским тржишним законима. Посебно је наглашавана потреба радикалног заокрета у инвестицијама, јер је услед високог темпа индустријализације дошло до стварања несразмерног развоја тешке индустрије у односу на пољопривреду и производњу производа широке потрошње. У ту сврху Југославија, услед економске блокаде од стране СССР–а, тражила нове економске партнере пре свега у индустријски развијеним државама Западне Европе. Тако је од 1951. године СР Немачка постала главни југословенски трговински партнер, чије је удео у укупној југословенској спољнотрговинској размени износи 20% у периоду од 1951. до 1957. године. Након разрешења спора око Трста, Италија такође постаје значајан економски партнер, а од 1959. године избија на прво место југословенске спољнотрговинске

[182] Živanov, „Uzroci i posledice sukoba“, 32; Petar Žarković, *Marko Nikezić diplomata u središtu Hladnog rata*, (Novi Sad: Akademska Knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2024), 213; Ranko Petković, „Istorijski značaj i političke reperkusije 1948. Istorijsko „Ne“ i Goli otok“, *Jugoslovensko – sovjetski sukob 1948. godine (Zbornik radova sa naučnog skupa)*, urednik Petar Kačavenda, (Beograd: ISI, 1999), 14; Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 59; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 116.

размене. Треба поменути и Сједињене Државе, које су овом периоду имале највећи удео у југословенском увозу, са чак 33%.[183]

Упоредо са изменом економског модела и преоријентацијом југословенске спољне трговине, долази и до преломног тренутка у историји Совјетског Савеза, у питању је смрт генералног секретара КПСС–а Ј.В. Стаљина, марта 1953. године. За југословенско руководство ово је преломни тренутак за формулисање и примену нових принципа, који ће обележити југословенску спољну политику током читавог постојања државе. Процес нормализације односа две државе започиње већ 1954. године успостављањем редовних дипломатских односа, затим доношењем тајне одлуке Президијума ЦК КПСС–а од 31. маја 1954. године, којом се признаје да прекид пријатељских односа између СФРЈ и СССР наноси озбиљну штету читавом социјалистичком блоку, и коначно разменом писама између два партијска руководства, тачније између Ј.Б. Тита и Н.С. Хрушчова. Овим писмима обе стране су се сагласиле да је постигнут нормализације односа на којем је могуће одржати састанак две делегације на највишем нивоу. У складу са тим дошло је до два састанака у периоду од 26. маја до 2. јуна 1955. године у Београду и од 1. до 23. јуна 1956. године у Москви. Резултат ова два састанка било је усвајање Београдске и Московске декларације, као темељних аката на којима ће се заснивати будући односи две државе, током читавог њиховог постојања. Тим декларацијама признат је суверенитет, интегритет и независност, као и мирна коегзистенција између држава са различитим политичким системима. Такође, признато је да политички и друштвени систем, као и избор различитих путева у социјализам, представљају право народа независних држава, чиме се забрањује наметање политичке и економске хегемоније једне државе над другом. На партијском нивоу признати су ставови о различитим путевима и формама социјалистичког развитка, равноправности комунистичких партија и одбацивању праксе наметања сопствених ставова другим партијама. Декларацијама Совјетски Савез је уважио југословенске ставове о начелима будућих односа две државе и партије, али треба нагласити и то да су међудржавни и међупартијски односи у периоду нормализације било обележени тежњом совјетског руководства да Југославију врати у Источни блок, док је југословенски циљ био да очува стечену независност. Раније негативно искуство везано за институционалне облике идеолошко – политичке сарадње елиминисало је сваку жељу за поновним укључивањем у међупартијске организације под совјетским вођством. Из тог разлога Југославија се залагала за међудржавни облик сарадње пре свега на пољу економије и културе.[184]

Нормализација односа са Совјетским Савезом Југославији је погодовала и контексту формулисања политике независног субјекта на међународној сцени са уравнотеженим односом према две суперсиле и њиховим војно – политичким блоковима. Наиме, југословенска политика „еквидистанце“ и мирољубиве коегзистенције није била могућа уколико би се наставило са политиком једностране сарадње са Западним државама и истовременом конфронтацијом са Источним блоком.

---

[183] Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, (Beograd: ISI, 2006), 13, 29–31, 82–83.

[184] Jan Pelikan, „The Yugoslav State visit to the Soviet Union, june 1956“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961, zbornik radova*, (Beograd: INIS, 2008), 93; Dragan Bogetić, „Odnosi Jugoslavije i Zapada u kontekstu posete Hruščova Beogradu 1955. godine“, *Istorija 20. veka*, 1 (1997), 47; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 372, 375; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 114, 117; Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliartion, comaradeship, confrontation 1953–1957*, (Routledge, 2010), 121–122; Драган Богетић, „Подстицаји и ограничења на путу нормализације југословенско – совјетских односа 1956“, *Токови историје*, 3–4 (2005), 166; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 3; Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, 28.

Поред тога, Западна финансијска и безбедносна подршка заснивала се све више на политичким захтевима, који су утицали на југословенску независност. Из тог разлога, стабилни односи са СССР–ом омогућавали су Југославији стабилнију међународну позицију и бољу перспективу за успешне билатералне односе са низом других земаља. Управо у овом периоду долази до формулисања три главне црте југословенске спољне политике: наставак сарадње са Западом, нормализација односа са Истоком и повезивање са новонасталим државама Азије и Африке, што ће касније прерасти у политику Несврстаности.[185]

У том контексту економска сарадња управо је представљала област на коју је нормализација највише утицала и у којој се осетио највећи допринос овог процеса, а била је и један од кључних делова Београдске и Московске декларације, као темељних докумената будућих односа две државе. Совјетском Савезу је економско повезивање користило као механизам поновног везивања Југославије за Источни блок, док је Југославији она ишла у корист, пре свега у контексту мање зависности од Западне економске помоћи. Наиме, Југославија је почела све више да испољава резерве према сарадњи са Западом, сматрајући да тесна повезаност кроз економску и војну сарадњу може довести до политичке зависности. Поред тога Југославија је половином педесетих година тежила да усвоји дугорочан програм економског развоја, док су Западне државе искључиво омогућавале краткорочне кредите намењене за решавање тренутних проблема у одржавању елементарног животног стандарда становништва. Закључује се да је Југославија имала низ директно економских разлога који су утицали на обнављање веза две државе. Из тог разлога, још пре званичних посета на највишем врху руководилаца Совјетског Савеза и Југославије, економски односи представљали су тест за могућност нормализације. Већ крајем 1953. године совјетска страна упутила је допис којим је Југославији предложено обнављање економских веза, као и успостављање контаката у култури и науци, што је наишло на позитиван одговор са југословенске стране. У том контексту 1. октобра 1954. године потписан је први економски споразум тзв. „Компензациони споразум“ којим се регулишу неиспуњене обавезе услед прекида односа 1949. године. По овом споразуму Совјетски Савез је Југославији испоручио 40.000 тона нафте, 6.000 тона бензина, 1.000 тона памука, 3.000 тона руде мангана, 24.500 тона антрацита. Коначно, 5. јануара 1955. године потписани су Платни и Трговински споразум између Југославије и Совјетског Савеза, којима су регулисана основна питања плаћања и размене, чиме су након 1949. године, дефинитивно поново успостављени економски односи две државе. Трговински споразум регулисао је обим и структуру робне размене у текућој години, док је Платни споразум регулисао начин клириншког плаћања путем отварања специјалног, бескаматног рачуна у обрачунским доларима између југословенске Народне банке и Државне банке СССР. Коначно, како би се показала апсолутна спремност на нормализацију односа у сфери економије ед–мемоаром од 8. јула 1955. године две државе међусобно су опростила сва дуговања и потраживања, настала наглим прекидом економских односа. Коначно и сама Московска декларација предвиђала је развој економских односа две државе на узајамно корисној основи.[186]

[185] Đoko Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, (Beograd: ISI, 2013), 8–9; Dragan Bogetić, „Saradnja Jugoslavije sa zapadnim silama u vreme normalizacije njenih odnosa sa socijalističkim lagerom 1956. godine“, *Istorija 20. veka*, 2 (2005), 113–114; Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, 28; Žarković, *Marko Nikezić*, 230; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 117.

[186] РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 170; Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union*, 137; Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, 28–29, 138; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 378, 387–388, 416, 429; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 134, 136–137;

Убрзо након закључивања Платног и Трговинског споразума долази и до закључивања уговора који су били неопходни за спровођење југословенско програма дугорочног развоја. Они су закључени 12. јануара и 1. августа 1956. године и обухватали су совјетске кредите за изградњу низа капиталних индустријских објеката. Испрва се мисли на кредит од 175 милиона долара за изградњу алуминијумског комбината и низа пратећих објеката, годишње капацитета 100.000 тона и кредит од 110 милиона долара за монтажу опреме у две фабрике за производњу вештачког ђубрива од азота и суперфосфата, као и изградњу термоелектрана неопходних за ова предузећа. Уговорима је предвиђено да ови кредити буду искоришћени у периоду од 1957. до 1964. године. Поред овога, 2. фебруара 1956. године, закључен је и уговор о робном кредиту од 54 милиона долара, као и зајам од 30 милиона долара у злату и одређеним конвертибилним валутама. Услови кредита били су веома повољни са роком исплате од 10 година и каматом од 2%. Ипак, услед још увек нестабилних политичких односа две државе, као и нове кризе која је изазвана ситуацијом у НР Мађарској 1956. године, ЦК КПСС–а одлучио је, децембра 1956. године, да одложи извршење ових споразума уз образложење да је то неопходно услед недостатка средстава који је настао због пружања хитне економске помоћи НР Пољској, НР Мађарској и ДР Немачкој. Извршење споразума о алуминијумском комбинату померено је за период од 1961. до 1965. године, а уговора о постројењима за вештачка ђубрива за период од 1960. до 1962. године. Поред дешавања у НР Мађарској, одбијање југословенске делегације да потпише Декларацију дванаест комунистичких партија у Москви, новембра 1957. године, којим се признаје вођство КПСС–а, као и нови програм СКЈ из 1958. године којим се осуђује совјетски хегемонизам, довели су до новог погоршања односа. Ипак овај сукоб није био ни близу сличан ранијем и дипломатски односи две државе наставили су да функционишу, док се на пољу економске сарадње он испољио у виду отказивања кредитних аранжмана. Узевши у обзир да је циљ ових кредита било економско везивање Југославије за социјалистички блок, ново политичко трвење утицало је на пад совјетске заинтересованости за њихову реализацију, чиме је јасно стављено до знања да ће се будућа сарадња искључиво остваривати на комерцијалној основи. Од робног кредита искоришћено је свега 27 милиона долара, док је од кредита за алуминијумски комбинат и фабрике вештачког ђубрива искоришћено свега 27 милиона долара.[187]

Иако је чести закључак у старијој литератури да су економски односи Југославије и Совјетског Савеза, након периода нормализације, увек зависили од политичких прилика, општи утисак је да се погоршање у политичким односима није прелило на економске, док је закључак југословенске дипломатије био да Совјетски Савез неће олако довести у питање значајне резултате којима је допринела нормализација односа две државе. Један од значајнијих резултата у области економских односа постигнут је на пољу трговинске размене. Већ током јула и септембра 1955. године робна размена предвиђена Трговинским споразумом проширена је са 20 на 40 милиона долара. На основу ових споразума 6. јануара закључен је Протокол о робној размени за 1956. годину, који ће након потписивања Московске декларације, 6. јуна, бити значајно увећан, и обухватаће размену добара у вредности од 110 милиона долара. Сличан протокол, такође у вредности од 110 милиона долара, биће закључен и 26. фебруара

Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 378, 387–388, 416, 429; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 41–42; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 19.

[187] Tripković, *Jugoslavija – SSSR*, 64–65; Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, 55, 235–236; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 390–391, 411, 548, 721; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 136; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 118–119.

1957. године, којим ће две државе регулисати робну размену у 1957. години. Паралелно са закључивањем овог споразума делегације две државе радиле су и на закључивању дугорочног споразума за период од 1958. до 1960. године. Коначно 10. априла 1957. године југословенска и совјетска трговинска делегација закључиле су у Москви трогодишњи протокол о робној размени за период од 1958. до 1960. године. Овај споразум биће детаљније регулисан појединачним годишњим споразумима, али што је важније послужиће као модел за касније дугорочне трговинске споразуме, који ће постати главни вид регулације југословенско – совјетске трговинске размене. Такође, закључен је и годишњи споразум којим је регулисана робна размена у 1957. години. Ипак, у овом периоду Совјетски Савез још увек није био значајан југословенски трговински партнер, јер је око 65% југословенске спољнотрговинске размене одлазило на Западне државе. Главна одлика југословенско – совјетске трговинске размене након 1955. године, без обзира на политичке несугласице и осцилације, било је њихов позитивни развој и „узлазна путања“, коју је одликовала и висока годишња стопа раста, која је између 1955. и 1960. године просечно износила 25,5%. Наиме, удео СССР–а у југословенској трговинској размени 1955. године износио је 4,8%, док је 1960. године совјетски удео порастао на 7,9%. Међутим, оно што је најважније у периоду нормализације односа постављене су основе и структура југословенско – совјетске трговинске размене, а Совјетски Савез наметнуо се као значајан снабдевач југословенског тржишта угљем за коксовање, антрацитом, ливеним гвожђем, азбестом, калијевим солима, никлом итд. Треба нагласити и да су се поменути политички сукоби одражавали на трговинску размену, која је у 1958. години смањена за 20% у односу на 1957. годину, односно са 117.9 милиона долара, на 94.2 милиона долара. Ипак и поред овога већ следеће године доћи ће до поновног пораста трговинске размене, која ће и у наредном периоду имати тенденцију раста.[188]

Као посебан део југословенско – совјетске економске сарадње у овом периоду треба истаћи и сарадњу у области нуклеарне енергије. Наиме, „Споразум о сарадњи на развоју истраживања у областима нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе“ закључен је 28. јануара 1956. године, а подразумевао је совјетску помоћ у изградњи првог југословенског нуклеарног реактора у Винчи. Поред тога предвиђао је и набавку нуклеарног горива и других материјала у виду обогаћеног уранијума, тешке воде и графита, као и размену искустава и информација из ових области. Захваљујући овом споразуму уз совјетску помоћ у периоду од 1956. до краја 1959. године изграђен је и пуштен у погон први југословенски нуклеарни реактор ради коришћења у научно – истраживачке сврхе, као и за производњу изотопа за индустрију и пољопривреду, који су до тада били увожени. Ова сарадња биће обновљена 10. јануара 1963. године закључивањем новог споразум, који је пре свега имао карактер споразума о научно – технолошкој сарадњи.[189]

***

[188] Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, 55, 81, 235–236; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 21; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 42–43; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 162–163; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 388, 395, 405, 431–432, 547, 627, 634–635, 640–641, 643, 656, 676; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 37; Tripković, *Jugoslavija – SSSR*, 68; Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 88.

[189] Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union*, 139; Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija: Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, (Beograd: ISI, 2016), 138–140, 143–144, 146; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 397–398, 812.

Почетком 60–их година Југославија се нашла у неповољној међународној ситуацији услед погоршања односа са Совјетским Савезом због одбијања да се укључи у социјалистички блок, као и истовременог погоршања односа са Западом, услед оштре критике колонијализма и империјализма, због настојања да се приближи новоослобођеним афро–азијским државама у контексту формирања Покрета несврстаних. Односи са готово свим кључним Западним државама били су нарушени управо након Београдске конференције несврстаних, септембра 1961. године. Изражена антизападна реторика са скупа, утицала је на погоршање односа са највећим економским партнерима, а самим тим и на погоршање економске ситуације у Југославији. Овоме нису доприносиле ни протекционистичке мере Европске економске заједнице усвојене 1962. године, које су у јеку покушаја већег укључивања југословенске привреде у светско тржиште, значајно ограничавале југословенски извоз. Са друге стране, приближавање афро–азијским земљама и политика несврстаности нису ишли ни у корист Совјетском Савезу јер је ова идеја изједначавала политику оба блока, удаљавајући ове државе од њиховог природног повезивања са социјалистичким блоком. Ипак, већ XXII Конгрес ЦК КПСС–а из октобра 1961. године најавио је могућност побољшања односа Југославије и Совјетског Савеза. Наиме, XXII Конгрес обележила је нова жестока осуда стаљинизма и стаљинистичке праксе, услед које долази идеолошког, а затим и политичког сукоба НР Кине и Совјетског Савеза, која је створила погодну ситуацију за даље југословенско – совјетско зближавање. Н.С Хрушчов свестан Титовог утицаја у афро–азијским земљама тежио је да даљим зближавањем са Југославијом спречи евентуални продор кинеског утицаја на простор ових држава. Обуздавање кинеских амбиција на идеолошком и међународном плану било је битан услов побољшања совјетско – југословенских односа. Услед тога мења се и совјетски однос према идеји несврстаности и признаје се да ове државе представљају независан и активан чинилац међународни односа, уз све веће потенцирање природног савезништва између социјалистички и несврстаних земаља. Са друге стране и Југославија је имала низ економских разлога који су упућивали на потребу даљег интензивирања економске сарадња са Совјетским Савезом.[190]

У том контексту 1962. године долази до међусобних посета совјетског и југословенског државног руководства, приликом којих је формулисана будућа платформа односа две државе. Она се заснивала на принципу да у будућим односима треба потенцирати искључиво оно што спаја две државе, а раније расправе о блоковској подели, несврстаности, наоружању и различитим путевима у социјализма треба оставити по страни. Југославија је поготово била заинтересована за економски аспект сарадње, сматрајући да у том смислу постоје обострани интереси и могућности, те да треба тражити све начине да се она не само одржи него и повећа. Побољшање економских односа започиње још почетком 1961. године, када је совјетска страна предложила финансирање изградње и реконструкције дванаест привредних објеката, као и испоруку комплетне опреме за њих у вредности од 350 милиона долара. Исте године дошло је до преговора у вези испоруке војних авиона, лиценци, опреме и стручне помоћи за израду авиона, а започели су и преговори о закључивању петогодишњег трговинског споразума за период од 1961. до 1965. године. О значају економске сарадње говорио је и совјетски министар спољних послова Андреј А. Громико, приликом посете Југославији, од 16. до 21. априла 1962. године, навевши да је она од највећег значаја за укупне односе две државе и да су њено проширивање мора заснивати на повећању

[190] Dragan Bogetić, „Jugoslovensko – *sovjetski odnosi početkom 60 – ih godina*“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 205–206, 210–211; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 775–776; Žarković, *Marko Nikezić*, 219–220, 222; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power,* 186, 217.

трговинске размене, кредитним аранжманима, војним испорукама, али и кроз сарадњу Југославије са Саветом за узајамну економску помоћ. Ово је потврђено и приликом сусрета председника Народне Скупштине ФНРЈ Петра Стамболића и потпредседника СИВ–а Мијалка Тодоровића са Анастасом И. Микојаном, првим замеником председника Савета министара СССР–а, у лето 1962. године, као и доласком тадашњег председника Президијум Врховног Совјета Л.И. Брежњева у Југославију у јесен 1962. године. Коначно, тренд поправљања југословенско – совјетских односа потврђен је одласком Ј.Б. Тита у Совјетски Савез, децембра 1962. године, као и посетом Н.С. Хрушчова Југославији, августа 1963. године. Закључује се да од пролећа 1962. године долази новог успона југословенско – совјетских политичких односа, које се често карактерише као „друга нормализација" односа, која је утицала на даље интензивирање економске сарадње две државе, чиме она постаје трајна и основна оријентација југословенско – совјетских односа.[191]

Још пре наведених сусрета, захваљујући којима економска сарадња избија све више у први план, 30. марта 1961. године закључен је први петогодишњи споразум о регулисању робне размене, за период од 1961. до 1965. године. Споразум је предвиђао повећање робне размене од 1.5 пута у односу на период од 1956. до 1960. године, а њиме је успостављен и трајни модел регулисања трговинске размене путем дугорочних, петогодишњих уговора, заснованих на клириншком плаћању и унапред утврђеним робним листама, а који додатно допуњавани закључивањем годишњих споразума. Већ јула 1962. године потписан је и додатни споразум о проширењу робне размене за период од 1963. до 1965. године, којим је поред вредности трговинске размене увећан и број артикала којима се тргује. У овом контексту дошло је и до одржавања и изложби југословенске робе широке потрошње у Москви између 25. маја и 19. јуна 1960. године и Кијеву између 15. јула и 4. августа 1963. године. Ове изложбе привукле су велику пажњу и резултирало бројним договорима између југословенских и совјетских предузећа, као и повећањем извоза југословенских производа широке потрошње у СССР. Као посебно значајну треба навести сарадњу у области бродоградње која се јавља у овом периоду, односно извоз бродова комерцијалне намене из Југославије у СССР. Први брод који је Југославија испоручила био је танкер „Рад" 1961. године, произведен од стране бродоградилишта „3. мај" у Ријеци. Захваљујући овоме робна размена у овом периоду достигла је први пут вредност од 1 милијарде долара, а совјетски удео у југословенској спољној трговини, 1965. године, повећао се на 12,4%, у односу на 7,9% у 1960. години, од чега је удео у извозу био 17,2%, а у увозу 8,4%. На завршетку овог петогодишњег периода Совјетски Савез постао је највећи југословенски трговински партнер, а 7. јуна 1965. године у Москви је потписан уговор о оснивању Међувладиног мешовитог југословенско – совјетског комитета за економску сарадњу. Поред Совјетског Савеза у периоду од 1962. до 1964. године Југославија је основала мешовите комитете и са другим социјалистичким државама, а они су постали важна платформа за преговоре у вези економске сарадње, као и контролни механизам који је имао за циљ спровођење и проширивање дугорочне економске сарадње на планској основи.[192]

---

[191] Bogetić, „Jugoslovensko– *sovjetski odnosi početkom 60 – ih godina*", 216; Tripković, *Jugoslavija – SSSR*, 128. 130, 138; Ђоко Трипковић, „Побољшање југословенско – совјетских односа 1961–1962", *Токови историје*, 3–4 (2008), 79; Tripković, *Jugoslavija – SSSR*, 110, 128, 130, 138; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 624, 784–785, 795, 802; Žarković, *Marko Nikezić*, 220, 237; Unkovski–Korica, *The Economic Struggle for Power*, 186.

[192] Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 162–164; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 43–44; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 21, 30; Tripković, *Jugoslavija – SSSR*, 151–152; Momir Ninković, „Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje u

Крајем овог петогодишњег периода успостављени су и редовни кредитно – финансијски односи две државе, који ће представљати значај аспект економске сарадње. Наиме, први знак побољшања односа две државе уочава совјетским пружањем помоћи Југославији услед катастрофалног земљотреса који је 26. јула 1963. године задесио Скопље. Већ 19. августа 1963. године Совјетски Савез донирао је Југославији фабрику монтажних станова у циљу што лакше обнове града. Убрзо након овога одобрен је и кредит у износу од 33 милиона долара за обнову Скопља. Поред тога, још раније, 22. марта 1965. године одобрен је и совјетски кредит за изградњу југословенског дела хидроенергетског и пловног система „Ђердап“ у висини од 40 милиона долара, док је 29. августа 1966. године закључен уговор о финансијској и техничкој сарадњи у изградњи и реконструкцији 50 индустријских објеката у вредности од 160 милиона долара. Ови уговор поред кредита обухватали су и подршку и изради техничке документације, као и рад совјетских специјалиста на изградњи поменутих објеката. Такође, неопходно је поменути и сарадњу на пољу набавке војне опреме у Совјетском Савезу. Ови споразуми закључивани су на годишњем нивоу, а од 1962. до 1964. године СССР је у Југославију испоручио наоружање и војну опрему у вредности од 140 милиона долара.[193]

Треба поменути да поред билатералне економске сарадња са Совјетским Савезом 1956. године долази и до повезивања Југославије са Саветом за узајамну економску помоћ, односно организацијом која је економски интегрисала социјалистичке државе. Југословенска делегација први пут је учествовала на 7. сесији СЕВ–а 1956. године у Берлину, а фебруара 1959. године поднела је званични захтев да постане држава–посматрач, на шта је позитивно одговорено. Октобра 1960. године југословенска делегација је у Москви поднела захтев за учешће у раду Сталне комисије СЕВ–а за транспорт и везе, а први пут је учествовала у раду ове комисије децембра 1963. године. Коначно сарадња Југославије и СЕВ–а регулисана је 17. фебруара 1964. године потписивањем „Споразума између Владе СФРЈ и Савета за узајамну економску помоћ о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ–а“, који је предвиђао да СФРЈ може учествовати у раду оних комисија где постоји заједнички интерес за развој сарадње. Овим уговором Југославија узима учешће у раду седам Сталних комисија СЕВ–а и то у области спољне трговине, валутно – финансијских односа, црне и обојене металургије, машиноградње, хемијске индустрије, научно – техничких истраживања. Ова сарадња биће дефинисана не као придружен или посматрачки статус, већ као сарадња на бази посебног споразума, односно мултилатерална економска и научно – техничка сарадња у најширем смислу у оним областима у којима постоји заједнички интерес. У наредном периоду СФРЈ је узела учешће у још 16 Сталних комисија СЕВ–а и то за радио – техничку и електронску индустрију, електричну енергију, нафту и гас, транспорт, електро и поштанске везе, статистику, грађевинарство, стандардизацију, пољопривреду, прехрамбену индустрију, геологију, цивилно ваздухопловство, угаљ, коришћење нуклеарне енергије у мирољубиве сврхе, водопривреду, правна питања, и Комитет СЕВ–а за планирање. За Југославију је сарадња са СЕВ–ом била од посебне важности услед могућности развоја сарадње у области кооперације и специјализације производње. Током читавог период сарадње са СЕВ–ом СФРЈ је узела учешће у 135 мултилатералних пројеката из области специјализације и кооперације производње, као и научно – технолошке сарадње.

Kijevu (15. jul – 4. avgust 1963)“, *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik*, urednici Natalija Dimić–Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, (Beograd: INIS, 2025), 304, 319.

[193] Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 165; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 815–816;Tripković, *Jugoslavija – SSSR*, 171.

Закључује се да је сарадња била веома разграната, а државе СЕВ–а постале су значајно тржиште на којима је СФРЈ у каснијем периоду реализовала чак 40% своје спољнотрговинске размене.[194]

***

Нормализација економских односа са социјалистичким државама, пре свега са Совјетским Савезом отворила је нове могућности за југословенску привреду, пре свега у погледу извоза производа за које западноевропске државе нису биле заинтересоване. Са друге стране, обнављање економски односа са социјалистичким државама успорило је процес превођења спољноекономских односа на стандарде тржишних привреда, олабавивши критеријуме конкурентности. Могућност да се на основу билатералних уговора и дугорочних протокола о размени обезбеди пласман значајнијих количина робе у социјалистичке државе извршила је јак утицај на привредну оријентацију, довевши уједно до стварања ниске продуктивности одређених код одређених категорија произвођача. У периоду који је поменути југословенски економиста Милан Алексић дефинисао као другу фазу економског развоја Совјетски Савез се кроз процес нормализације односа позиционирао као значајан економски партнер. Пре свега совјетско тржиште представљало је сигурно и огромно тржиште за извоз југословенске робе, пре свега бродова, вагон–цистерни, фрижидера, каблова, електротехничке опреме, телефонских централа, пестицида, обојених метала, лакова и робе широке потрошње попут обуће, трикотаже, лекова итд. Са друге стране, СФРЈ је увозом из Совјетског Савеза у значајној мери надокнађивала потребе у разним сировинама и енергентима, пре свега у нафти, дизел гориву, коксу, угљу за коксовање, мангану, никлу, синтетичком каучуку, азбесту, калијевим солима, памуку, ваљаним црним металима итд. Као што је наведено у овом периоду почела је да се формира структура југословенско – совјетске трговинске размене, која ће уједно представљати и основу економских односа две државе. Ова структура кроз коју се Совјетски Савез наметнуо као главни југословенски снабдевач потребним сировинама и енергентима, додатно је оснажена раније анализираним модернизацијским и реформским процесима, који су након Привредне реформе из 1965. године утицали на стварање зависности југословенске привреде од увоза сировина и енергената. Постајало је све јасније да структурни проблеми који су почели да се јављају у југословенској привреди не могу бити превазиђени без успостављања ближих веза са социјалистичким државама, пре свега са Совјетским Савезом, који је у ситуацији диспропорције у структури производње, односно „јаза“ између базне и прерађивачке индустрије представљао могућност редовног и сигурног снабдевања сировинама и репроматеријалима. Са друге стране СССР је представљао и значајно тржиште за извоз југословенских производа, што је осигуравало и коришћење

[194] Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 22–23. 25; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 24–25; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 22; Mito Pejovski, „Rezultati i perspektive multilateralne ekonomske saradnje SFRJ i zemalja–članica SEV“, *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV)*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987), 32, 34, 36; *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ, Аннотированный библиографический указатель*, (Москва: Всесоюзная государственная Ордена трудового красного знамени Библиотека иностранной литературы, 1986), 4; Nikola Filipović, „Uvodno izlaganje na jugoslovenskom naučno–stručnom skupu posvećenom 20–godišnjici sporazuma o saradnji između SFRJ i SEV–a“, *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV)*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987), 22.

предимензионираних индустријских капацитета, чија је искоришћеност средином 60–их година износила свега 70%.[195]

3.3. Југословенско – совјетски економски односи након Привредне реформе (1965–1980)

Када током октобра 1964. године долази до смене генералног секретара КПСС–а и председника Совмина Н.С. Хрушчова, јавила се бојазан међу југословенским руководством да може доћи до новог погоршања међудржавних односа. Ова бојазан заснивала се на чињеници да је Хрушчов имао велику улогу у нормализацији и побољшању односа са Југославијом, али и услед могућности да се ново совјетско руководство, вођено генералним секретаром партије, Л.И. Брежњевим и председником Совмина, Алексејем Н. Косигином, измири са НР Кином, што би имало негативне последице по Југославију и вероватно значило нову изолацију. Такође, из југословенске перспективе, неочекивана смена Н.С. Хрушчова потенцијално је отварала простор за повратак совјетске, конзервативне струје која се противила претераној дестаљинизацији и либерализацији. Ипак, све бојазни отклоњене су саопштењем Л.И. Брежњева и А.Н. Косигина, да је совјетско руководство спремно настави раније утврђени курс у односима са Југославијом, те да односе развија на свим нивоима: партијском, политичком, економском и културном. Ове тврдње потврђене су и приликом боравка југословенске државно – партијске делегације у СССР–у, поводом прославе 47. годишњице Октобарске револуције. За Југославију је наставак добрих односа са Совјетским Савезом био је неопходан ради одржавања међународног положаја заснованог на политици балансирања између Истока и Запада, као и са економског аспекта услед реализације капиталних инвестиционих пројеката, попут хидроенергетског и пловног система „Ђердап“, али и због војне сарадње. Совјетски Савез је са друге стране био заинтересован за наставак сарадње услед југословенског војног и економског потенцијала, географског положаја, али и утицаја који је имала у Покрету несврстаних. Све је упућивало на неопходност међусобне сарадње, што је и потврђено током Титове посете Совјетском Савезу, у трајању од 18. јуна до 1. јула 1965. године. Том приликом Тито се сусрео са целокупним совјетским државним врхом односно, генсеком Л.И. Брежњевим, председником Совмина А.Н. Косигином и председником Президијума Врховног совјета А.И. Микојаном. Овом приликом потврђени су ставови о потреби развијања међусобних односа на свим нивоима, а у склопу ових сусрета потписан је и уговор о оснивању Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску сарадњу.[196]

Спровођење Привредне реформе довело је до новог проблема у југословенско – совјетским односима. Наиме, СССР је имао јако негативан однос према реформским процесима у Југославији, сматрајући да либерализација економије може довести до

[195] AJ, 783 – 42, Aleksić, *Ekonomska situacija u svetu*, 15; Владимир В. Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, *Актуальные вопросы экономического развития СССР и СФРЮ и проблемы сотрудничества (Сборник материалов)*, (Москва: Академия наук СССР, Институт экономики мировой социалистической системы, 1985), 119; Гиренко, *Советско – югославские отношения,* 163–164; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 20–21; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 32

[196] Đoko Tripković, „Jugoslovensko – sovjetski odnosi i promena na sovjetskom vrhu 1963–1964“, *Istorija 20. veka*, 1 (2009), 117–119; Величанская, Цалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 18; Đoko Tripković, „Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967“, *Istorija 20. veka*, 1 (2010), 133; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 140–141; Žarković, *Marko Nikezić*, 245–246;

политичких импликација и чвршћег повезивања са Западом. Негативан став према југословенском социјалистичком моделу, совјетско руководство исказало је већ априла 1966. године на XXIII Конгресу ЦК КПСС. Поред тога смена Александра Ранковића са места потпредседника Југославије, јула 1966. године, који је са совјетске стране окарактерисан као највећи заговорник чвршће сарадње са социјалистичким државама, само је потврдила совјетске бојазни. Такође, постојала је и забринутост да либерализација југословенске економије може послужити као пример за друге европске, социјалистичке државе, чиме би кохезија Источног блока била угрожена, услед отворених тежњи Л.И. Брежњева за идеолошком хомогенизацијом. Из тог разлога СССР је заузео став да треба потенцирати међудржавну сарадњу и кроз њу вршити утицај и корекцију процеса реформе у Југославији. Ово је потврђено и током посете Л.И. Брежњева Београду, септембра 1966. године, као и приликом сусрета Ј.Б. Тита са Л.И. Брежњевим и А.Н. Косигином у Москви, између 27. јануара и 1. фебруара 1967. године. Том приликом, иако су совјетски представници изразили озбиљне резерве у погледу реформских процеса у Југославији, постигнут је консензус да је неопходно наставити са развијањем међудржавних веза, јер постоји јасан, обострани интерес да се билатерална сарадња настави. Тито ће током 60–их година Совјетски Савез посетити још три пута, односно два пута током 1967. године, као и 1968. године, наметнувши се притом као кључни гарант стабилних односа Совјетског Савеза и Југославије.[197]

Ипак, Привредна реформа из 1965. године, довела је до значајнијих промена у југословенској спољној трговини, поготово у првом петогодишњем периоду након реформе. Наиме, како је наведено, њен циљ била је либерализација економских односа са иностранством, обезбеђивање услова за деловање светског тржишта и економије индустријализованих земаља на југословенску привреду, као и пораст извоза који би био у корелацији са растом индустријске производње. У реформском процесу Југославија је пратила спољно трговински модел индустријализованих, капиталистичких земаља што се значајно одразило на трговинске односе са Совјетским Савезом, у периоду од 1966. до 1970. године. Прво што се у овом периоду уочава јесте значајно успоравање стопе раста спољнотрговинске размене са СССР–ом, али и другим социјалистичким државама. Ово је утицало на значајно смањење совјетског удела у југословенској спољној трговини и СССР, који је 1965. године био највећи југословенски спољно трговински партнер, пада на треће место. Са друге стране, у реформском периоду константно је растао удео Западних држава у југословенској спољној трговини, пре свега СР Немачке и Италије, које ће у 1970. години постати главни трговински партнер. Удео ове две државе у југословенској спољној трговини 1970. године је 16,8% у немачком, односно 13,9% у италијанском случају, док је совјетски удео опао на 9,5%, у односу на 12,4% у 1965. години. Пораст размене са индустријски развијеним капиталистичким државама у пост–реформском периоду заснивао се пре свега на расту југословенског увоза готових производа, који је додатно интензивирао раст дефицита трговинског и платног биланса. Битно је напоменути да је и поред опадања ниво трговинске размене, Совјетски Савез у овом периоду наставио да буде стабилно и сигурно тржиште за извоз, пре свега југословенских индустријских производа, али и производа најшире потрошње. Такође, укупна структура југословенско – совјетске трговинске размене у овом периоду није измењена и Југославија је наставила да увози значајне количине угља, нафте, нафтних деривата, ливеног гвожђа и других сировина из СССР–а. У периоду од 1966. до 1970. године структура укупне робне размене између СФРЈ и СССР изгледала је тако да су

[197] Tripković, „Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza“, 144–145; Величанская, Цалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 6; Žarković, *Marko Nikezić*, 234, 252, 254; Bešlin, *Ideja moderne*, 84–85.

сировине и репроматеријали чинили 53%, роба широке потрошње 25%, а машине и опрема 22% од укупне размене.[198]

Ипак, ово није био крај проблемима у односима две државе, узевши у обзир да су југословенско – совјетски односи у Хладном рату имали обележја сталног свађања и измирења, односно сукоба и нормализације. Трећи пут таква ситуација догодила се августа 1968. године, након интервенције држава Варшавског пакта у СР Чехословачкој. Југославија је на интервенцију гледала као на грубо мешање у унутрашње послове независне државе, док је совјетска страна Југославију оптуживала да се солидарише са антисоцијалистичким снагама. Поред овога, југословенско руководство доживљавало је интервенцију као претњу по сопствени суверенитет, а у прилог томе ишли су и војни маневри Варшавског пакта у близини југословенске границе, као и присуство совјетске флоте у Средоземном мору, током 1968. и 1969. године. На крају посебно проблематична ситуација по односе две државе била је доктрина ограниченог суверенитета, односно „Брежњевљева доктрина“, како се на Западу називала спољна политика Совјетског Савеза током 70–их и 80–их година. Доктрина се огледала у званичном совјетском ставу да је заштита социјализма интернационални дуг свих комуниста и да је совјетска партија одлучна да се свим средствима супротстави снагама које делују супротно и доводе у питање изградњу социјалистичких односа. Такође, свако одступање од совјетског модела социјализма окарактерисано је као одступање од Лењиновог учења и изворних начела марксизма. На политичко – економском плану погоршање југословенско – совјетских односа услед догађаја из 1968. године довело је до интензивирања реформских процеса унутар Југославије и јачања партијских струја које су се залагале за даљу либерализацију југословенског политичко – економског уређења.[199]

Побољшање односа две државе поново ће уследити након битних промена на међународном плану. Наиме, Совјетски Савез је након интервенције у СР Чехословачкој тежио да ојача позиције у средњој и југоисточној Европи, као и да стабилизује односе са Западом. Лоши односи са Југославијом такође су отварали могућност да се утицај НР Кине прошири на Балкан, тачније на Југославију и СР Румунију, поред НР Албаније. СССР је могућност за то видео у закључивању трговинског споразума између Југославије и НР Кине, 1969. године, као и у размени амбасадора 1970. године. Зато је било неопходно поново увући Југославију у спољнополитичке активности Совјетског Савеза и у ту сврху, септембра 1969. године, у Београд долази совјетски министар спољних послова А.А. Громико. У разговору који је вођен између Ј.Б. Тита и А.А. Громика установљено је да ће се односи две државе заснивати на принципима суверенитета, равноправности и немешања у унутрашње ствари других држава, односно на декларацијама из 50–их година, као и на принципима установљеним приликом сусрета Ј.Б. Тита и Л.И. Брежњева у Москви 1965. године. Тиме је успостављен минимални консензус неопходан за међусобну сарадњу. Наиме, за Совјетски Савез било је битно да југословенска стране не критикује совјетску позицију и политику према другим социјалистичким државама и међународном комунистичком покрету, као и генерално совјетске ставове према актуелним међународним питањима. За југословенску страну је било битно да СССР уважава међународни положај Југославије,

[198] Чернышев, *Внешне–экономические связи СФРЮ*, 160; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 43, 45–46; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 29–30; Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 212–213.

[199] Борис С. Новосельцев, „Совјетско – југословенски односи крајем 60 – их и почетком 70 – их година 20. века“, *Токови историје*, 1 (2020), 176; Dragan Bogetić, „Kriza jugoslovenskog društva početkom 70 – ih i pitanje sovjetske pomoći opstanku Titovog režima“, *Istorija 20. veka*, 2 (2010), 81; Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 82–83, 100.

специфичности њеног уређења, као и принципе из Београдске и Московске декларације. На крају, када је у јесен 1969. године у Москви усвојена иницијатива којом се прокламује одрицање од употребе силе и претње у узајамним односима међу државама Европе, за Ј.Б. Тита је ово било довољно уверење да СССР тежи стабилизацији ситуације и да се сарадња две државе може поновно интензивирати.[200]

Односи две државе коначно су регулисани посетом Л.И. Брежњева Југославији од 22. до 25. септембра 1971. године. Том приликом још једном је потврђено да ће се односи две државе заснивати на Београдској и Московској декларацији, као и на заједничкој југословенско – совјетској изјави из 1965. године, односно да ће се поштовати суверенитет, целовитост, независност и равноправност две државе, као и принципи не мешања у унутрашње ствари. Заједничка југословенско – совјетска изјава од 24. септембра 1971. године, постаће такође један од темељних аката на којем ће се заснивати будући односи две државе. Оно што је посебно значајно јесте стављање акцента на економске односе две државе, као најзначајније области сарадње, која ће од 1971. године дефинитивно бити трајна оријентација југословенско – совјетских односа. Том приликом наглашено је да ће две државе радити на проширењу робне размене, узајамно корисним кооперацијама и специјализацијама производње, као и на пројектантским и истраживачким радовима у свим гранама привреде неопходним за савремени научно – технички прогрес. Од овог тренутка економска сарадња постаје суштински темељ укупних односа две државе. Све ово потврђено је у узвратној посети Ј.Б. Тита Москви, јуна 1972. године. Закључује се да и поред политичког спора економски односи две државе нису трпели значајне промене, осим у пост–реформском периоду од 1966. до 1970. године, те да је за обе стране постало јасно да је одржавање привредних веза неопходно чак и у тренутку лоших политичких односа. Из тог разлога југословенско – совјетска економска сарадња од 1970. године креће се искључиво узлазном путањом. Што се тиче даљег развоја укупних односа они су се током 70–их година темељили на честим сусретима Ј.Б. Тита и Л.И. Брежњева, који ће се након 1972. године састати још шест пута и то 1973. године у Кијеву, 1975. године у Хелсинкију, 1976. у Берлину и Београду и 1977. и 1979. године у Москви. На крају треба, напоменути да је поправљању југословенско – совјетских односа у допринело и смењивање либералних струја у хрватској и српској партији, током 1971. и 1972. године.[201]

Закључује се да погоршање политичких односа још једном није довело до значајнијег поремећаја у економској сарадњи и током 70–их година Југославија и Совјетски Савез закључили су два дугорочна трговинска споразума за период од 1971. до 1975. године, 10. фебруара 1971. године у Београду, и за период од 1976. до 1980. године, који је потписан 8. децембра 1975. године у Москви. Први споразум предвиђао је вредност размене од 3.7 милијарде долара, односно повећање од 1.5 пута у односу на

[200] Новосељцев, „Совјетско – југословенски односи крајем 60 – их и почетком 70 – их“, 177–179; Đoko Tripković, „Obnova političkog dijaloga na najvišem nivou između Beograda i Moskve početkom 70–ih godina“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 226–227; Величанская, Цалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 25.

[201] Новосељцев, „Совјетско – југословенски односи крајем 60 – их и почетком 70 – их година“, 187–188; Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 116, 121–127; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 145; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 3–4; Dragan Bogetić, „Sovjetska politika prema Jugoslaviji tokom prve faze bipolarnog detanta“, *Istorija 20. veka*, 2 (2014), 202; Đoko Tripković, „Uspon ekonomske saradnje između Jugoslavije i SSSR 1971–1980“, *Istorija 20. veka*, 1 (2014), 183, 188; Tripković, *Jugoslavija – SSSR*, 110; АЈ, Савезни секретаријат за економске односе са иностранством 751, Ф2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; Величанская, Цалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 31.

период од 1966. до 1970. године. Међутим, укупна вредност размене у овом периоду износила је 5.9 милијарди долара, односно 60% више од планиране вредности. На раст вредности размене у овом периоду у највећој мери утицао је раст цене сировина на светском тржишту. Након нафтне кризе из 1973. године вредност југословенског увоза нафта повећала се 2.7 пута, а вредност увоза мазута 2.2 пута, управо Совјетски Савез јављао се као један од најважнијих снабдевача југословенског тржишта овим производима. Због значајне промене цене сировина на светском тржишту децембра 1971. године у Југославију је допутовао Николај К. Бајбаков, директор Госплана–а и том приликом закључен је Споразум о допунским испорукама робе у вредности од 580 милиона долара, за период од 1972. до 1975. године. Испуњењем трговинског споразума за период од 1971. до 1975. године и Допунског споразума за период од 1972. до 1975. године Совјетски Савез је поново постао главни југословенски трговински партнер, чији је удео у југословенској спољној трговини 1975. године износио 15,5%. Споразум на којем се темељила трговинска размена у другој половини 70–их година, односно за период од 1976. до 1980. године закључен је 8. децембра 1975. године и предвиђао је увећање трговинске размене за 2.4 пута, односно укупну вредност од 14 милијарди долара. Ипак, трговинска размена у овом периоду поново је премашила уговорену цифру и износила је укупно 18 милијарди долара. Захваљујући овоме Совјетски Савез је поред највећег купца југословенске робе, што је постао још 1970. године, постао и највећи снабдевач југословенског тржишта, а совјетски удео у југословенској спољној трговини 1981. године порастао је на чак 24,8%. На основу свега наведеног у периоду од 1970. до 1980. године приметна је веома висока годишња стопа раста југословенско – совјетске робне размене од 19,5%, која је виша од годишње стопе раста укупне југословенске робне размене у истом периоду и која је износила 17,5%. Управо у наведеном периоду услед неусклађеног развоја југословенске прерађивачке индустрије, којом је запостављен развој домаће сировинске базе, Совјетски Савез наметнуо се као најзначајнији снабдевач сировина и репроматеријала за југословенско тржиште. До почетка 80–их година Југославија је из Совјетског Савеза надокнађивала 44% увозних потреба у нафти, 95% у антрациту, 42% у руди гвожђа, 50% у угљу за коксовање, 70% у памуку, 49% у целулози, 50% у синтетичком каучуку, 78% увозног дизел горива, 75% мазута, 83% алуминијума, 19% ђубрива. Поред овога СФРЈ из СССР задовољава 100% увозних потреба у опреми за коксне пећи, 56% увоза парних турбина за електране, као и 43% увоза екскаватора и резервних делова за њих, за потребе екстрактивне индустрије. Са друге стране и Југославија је током 70–их година постајала све значајнији трговински партнер Совјетског Савеза. Поред тога што се налазила у 10 највећих спољнотрговинских партнера, са 4,4% удела, до 1980. године, Совјетски Савез је увозом из Југославије надокнађивао значајни удео увозних потреба у низу кључних производа. Пре свега се мисли на 42% увозних потреба у енергетским трансформаторима, 27% каблова различите намене, 20% хербицида, 12% трикотаже, 11% увоза кожне обуће, али и значајних сировина попут боксита (41%) и олова (28%).[202]

[202] Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф.413, оп.31, д.453, с.22; 1; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7612, с.31; 1; РГАЭ, ф.860, оп.2, д.1382, с.34; 1; *Проблемы сотруничества стран СЭВ и СФРЮ в топливно – сыревых отраслях в свете новых тенденций в мировом хозяистве*, (Москва: Институт экономики мировой социалистической системы Академия наук СССР, 1975), 22–23; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 37, 40; Чернышев, *Внешне–экономические связи СФРЮ*, 68; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 162–163; Tripković, „Obnova političkog dijaloga“, 228; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 5, 47, 48; Tripković, "Uspon ekonomske saradnje", 185–188, 190; В. Байич, „Структурные аспекты югославско – советского товарооборота“, *Актуальные вопросы экономического развития СССР и СФРЮ и проблемы сотрудничества (Сборник материалов)*, (Москва: Академия наук СССР, Институт экономики мировой

Сарадња у области бродоградње била је веома значајна током 70–их година и она је регулисана Споразумом између Влада СССР и СФРЈ о узајамним испорукама бродова и бродске опреме у периоду од 1976. до 1980. године, који је закључен 2. априла 1975. године. Овај уговор продужен је августа 1980. године, закључивањем Споразума о међусобним испорукама бродова, пловних објеката, бродске опреме и ремонта бродова у периоду од 1981. до 1985. године. Захваљујући овим уговорима Совјетски Савез је помогао да се упосле слободни капацитети југословенских бродоградилишта, што је уједно био и један од најдуговечнијих видова сарадње две државе. У старијој литератури наводи се податак да је до средине 80–их година, Југославија на основу ових уговора испоручила СССР–у више од 120 морских и речних бродова комерцијалне намене. На крају треба навести и да је 15. априла 1975. године потписан Споразум о увозу природног гаса из Совјетског Савеза, на основу којег је 1978. године започео увоз совјетског гаса у Југославију, што је представљало потпуно нови вид сарадње две државе.[203]

У периоду након 1965. године посебно је значајно интензивирање кредитно – финансијских односа између Југославије и Совјетског Савеза. Још у току спровођења Привредне реформе, 29. августа 1966. године закључен је Уговор о финансијској и техничкој сарадњи у изградњи и реконструкцији индустријских предузећа и објеката, који је обухватао 50 предузећа и имао вредност од 160 милиона долара. На основу средстава из овог уговора омогућена је изградња и реконструкција низа објеката од капиталног значаја за југословенску привреду попут железара у Зеници и Смедереву, рудно – прерађивачког комбината Злетово–Саса и низа рудника олова и цинка. Ипак, као посебно значајан треба истаћи Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о економској и научно – техничкој сарадњи у изградњи и реконструкцији индустријских предузећа и других објеката у Југославији, од 2. новембра 1972. године. Он је предвиђао совјетски робни кредит од 540 милиона долара за изградњу и реконструкцију 42 индустријска објекта у периоду до 1980. године. Кредит је 18. октобра 1977. године увећан је за још 210 милиона долара и продужен до 1985. године, чиме је постао највећи кредитни аранжман закључен између две државе, достигавши вредност од 750 милиона долара Ови кредити били су изузетно повољни са роком отплате од 10 година и каматом од 2%. У извршењу робног кредита узела су учешћа бројна совјетска предузећа попут „Уралмаш“ из Свердловска (*Уральский завод тяжёлого машиностроения – УЗТМ*), Лењинградског металног завода (*Ленинградский металлический завод – ЛМЗ*), Завода за тешку машиноградњу „Жданов“, Подољског завода за машиноградњу (*Подольский машиностроительный завод им. Орджоникидзе*), Дњепропетровског завода за металуршку опрему (*Днепропетровский завод металлургического оборудования – ДЗМО*), „Електројажмаш“ из Харкова (*Харьковский электромеханический завод – Электрояжмаш*), Јужноуралског завода за машиноградњу итд. Захваљујући пуштању у експлоатацију 42 објеката који су обухваћени овим кредитом југословенска привреда повећала је производњу челика за 3.3 пута, руде гвожђа за 2.8 пута, угља за 32%, производњу и прераду руде цинка и олова за 1.9 пута, боксита за 1.5 пута, производњу глинице за 200.000 тона годишње, електричне енергије за 55%. Поред међудржавних кредита 21. јануара 1972. године закључен је и први комерцијални уговор између

социалистической системы, 1985), 166–167; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 118.

[203] РГАЭ, ф.413, оп.32, д.169, с.45 (1979–1981); 19, 44; АЈ, 575 – 265, Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; Величанскаја, Цалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 452; Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 876–877.

југословенских и совјетских предузећа. У питању је кредитни аранжман закључен између совјетског предузећа „Цветметпромекспорт“ из Москве (*Всесоюзное экспортно-импортное объединение – Цветметпромэкспор*т) и предузећа „Енергоинвест“ Сарајево о изградњи фабрике глинице Бирач, у Зворнику, и проширење рудника боксита у Власеници, Јајицу и Босанској Крупи. Вредности кредита износила је 154 милиона долара, а отплата је требало да започне након завршетка радова кроз испоруке глинице и боксита у трајању од 9.5, односно 8.5 година, са годишњом каматом од 4,5%.[204]

Треба поменути и развој кооперације и специјализације производње, као области на коју је посебно стављен акценат у сусретима делегација две државе. Први уговор о кооперацији између совјетских и југословенских предузећа потписан је 1969. године и тицао се сарадње у области аутомобилске индустрије. Уговор је закључен између југословенске фабрике „Црвена застава“ Крагујевац и Волошке фабрике аутомобила – „ВАЗ“ (*Волжский автомобильный завод – ВАЗ*), а убрзо је учешће у кооперацији узело још 15 југословенских предузећа. Кооперација је предвиђала испоруке делова и опреме произведене у Југославији за потребе Волошке фабрике аутомобила, која је заузврат испоручивала готово аутомобиле „Лада“, заједно са резервним деловима. Уговор је продужен 1975, као и 1981. године, а годишња вредност кооперација износила је од 50 до 70 милиона долара. На основу овог уговор у Југославију је испоручено око 100.000 аутомобила марке „Лада“. Треба поменути и мање кооперације попут сарадње у производњи привредних возила између предузећа „Прогрес“ из Београда и „Автоекспорта“ из Москве (*Внешнеторговое объединение – Автоэкспорт*) у производњи тешких камиона „Камаз“, у коју су била укључена и многа друга југословенска предузећа из области машинске и електроиндустрије, попут „Прве петолетке“ из Трстеника, „Руди Чајевца“ из Бања Луке, „Сатурнуса“ из Љубљане, „Утве“ из Панчева и „Гоше“ из Смедеревске Паланке. Поред овога постојала је и кооперација у производњи совјетских багера у којој су учествовале фабрике „14. октобар“ из Крушевца, „Радоје Дакић“ из Титограда и нишки „МИН“.[205]

Ипак, као најзначајнији део сарадње у области кооперације и специјализације производње треба навести Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о сарадњи у оквиру кооперације у производњи опреме за атомске електричне централе, закључен 11. априла 1975. године. Овим уговор Совјетски Савез се обавезао да ће југословенским организацијама предати документацију и омогућити консултације у вези техничких питања и нових достигнућа у истраживању и развоју опреме за атомске централе, ради производње опреме у југословенским предузећима. Иако се каснило са извршењем овог уговора, он је на крају спроведен у форми мултилатералне сарадње и то кроз закључивање Споразума о мултилатералној међународној специјализацији и кооперацији производње и узајамним испорукама за нуклеарне електране за период од 1981. до 1990. године, који је закључен 28. јуна 1979. године, на нивоу СЕВ–а и којем се Југославија прикључила као заинтересована страна. У наредном периоду ово ће постати

[204] Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Политичка архива (ПА), СССР, Г1972, Ф114, 439595; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф135, 456653; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 81; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2258, с.147; 16; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2743, с.134; 112–113; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 165, 168–169; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 40; В.И. Пашко, „Новый этап развития сотрудничества СССР и СФРЮ в области энергетики и топливно – сырьевых отраслей“, *Актуальные вопросы экономического развития СССР и СФРЮ и проблемы сотрудничества (Сборник материалов)*, (Москва: Академия наук СССР, Институт экономики мировой социалистической системы, 1985), 85; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 31, 45–46.

[205] Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 42; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 171; Tripković, „Uspon ekonomske saradnje“, 186, 188.

најзначајнији вид совјетско – југословенске кооперације у којем ће учешће узети југословенска предузећа попут „Енергоинвеста“, „Прве искре“ Барич, „Југотурбине“ из Карловаца, „Литостроја“ из Љубљане, „Ђуре Ђаковић“ из Славонског Брода, „Машинске индустрије“ Ниш и београдског „Минела“. Укупна вредност кооперације у првој половини 80–их година достигла је цифру од пола милијарде долара, а југословенска предузећа испоручивала су у Совјетски Савез парогенераторе, сепараторе паре, колекторе, цевоводне систем од нерђајућег челика, дизел генераторе, арматуре за нуклеарне централе итд.[206]

На крају током 70–их година јавља се још један вид југословенско – совјетске економске сарадње, у питању је ангажовање југословенских грађевинских предузећа у изградњи објеката на совјетској територији. Овај вид сарадње почиње 1972. године када југословенска предузећа закључују уговор о изградњи туристичко – угоститељског центра на Јалти, као и још неколико хотела и других објеката у околини Москве и јужним областима СССР–а, пре свега у Сочију. Сарадња у области грађевинских радова регулисана је кроз југословенско – совјетски Мешовити комитет, и преко пословних заједница „Унионинжењеринг“ из Београда и „Ингра“ из Загреба. Ангажман југословенских грађевинских предузећа у Совјетском Савезу био је веома успешан и до краја 1980. године вредност сграђених објеката износила је 370 милиона долара. Такође, договорена је и кооперација југословенских и совјетских грађевинских фирми на трећим тржиштима. Ипак, значајнија сарадња није остварена, сем неколико мањих послова у Турској, Ираку, Ирану и Пакистану. Највећи заједнички подухват југословенско – совјетских грађевинских предузећа била је изградња термоелектране у ирачком граду Басра.[207]

3.4. Економска сарадња Совјетског Савеза и Југославије у периоду криза (1981–1985)

Осамдесете године донеле су даљи развој југословенско – совјетских економских односа и само додатно потврђивање успостављених принципа. Ипак, за разлику од ранијег период, у првој половини 80–их година обе државе налазе се у стању економске кризе услед нагомиланих економских проблема. Криза се у Совјетском Савезу манифестовала у виду успоравања привредног раста и стагнације, а у Југославији у виду кризе спољног дуга, пре свега услед превеликог задуживања у другој половини 70–их година.

У југословенском случају од Привредне реформе постаје све јасније да домаћи приходи стечени извозом нису били довољни да покрију високу стопу инвестиција неопходну за даљи привредни развој, док је домаћа сировинска база била запостављена и недовољна да снабдева индустријску производњу утемељену на прерађивачкој индустрији, на бази квалитетнијих енергената, у првом реду нафте. Из тог разлога, како је раније анализирано, Југославија је била принуђена да увози, како страни капитал у виду кредита, тако и технологију и опрему, пре свега са Западног, конвертибилног подручја, али и велику количину сировина и репроматеријала, са Источног, клириншког подручја, односно Совјетског Савеза. Погоршање међународне ситуације услед две нафтне кризе довело је, како до поскупљења сировина, тако и до поскупљења

[206] ДАМСПРС, ПА, 1979, СССР, ф.140, 438968; ДАМСПРС, ПА, 1975, СССР, ф.135, 419558; ДАМСПРС, ПА, 1978, СССР, ф.145, 422582; Tripković, „Uspon ekonomske saradnje“, 188–189; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 42.
[207] Tripković, „Uspon ekonomske saradnje“, 189.

технологије развијених земаља, али и до повећања камата на извозне кредите. Сви наведени фактори погодили су југословенску привреду, повећали степен задужености и значајно допринели економској кризи осамдесетих година, која се највише манифестовала као криза спољног дуга.[208]

Поред реформе из средине 60–их година, овоме је допринела и нова политичко – економска реформа спровођена током 70–их година, а која се темељила на Уставу из 1974. године, Закону о удруженом раду из 1976. године и Девизном закону из 1977. године. Ове регулативе утицале су да контрола савезне државе над економским токовима буде додатно умањена у корист предузећа, односно организација удруженог рада. Ипак, ово развлашћивање Федерације заустављено је на нивоу република и покрајини, које су постале засебне економске целине које су могле да се индивидуално задужују, дистрибуирају богатство, инвестирају, те затварањем у властите границе игноришу целину тржишта. Тако су настали већ поменути „децентрализовани монополи“, а републике ушле у процес међусобног наметања који се испољавао кроз ирационално инвестирање, односно већ наведену „инвестоманију“, која је захтевала додатно задуживање. О овоме сведочи податак да је управо у периоду највећег инвестиционог таласа од 1975. до 1980. године југословенски спољни дуг повећан са 6.5 на 18.9 милијарди долара, док су се кредитни аранжмани заснивали на изузетно неповољним краткорочним кредитима.[209]

„Инвестоманија“ је довела и до стварања низа истоветних индустрија и до мултиплицирања производње, коју домаће тржиште није могло да апсорбује , а која у исти мах није била довољно квалитетна за страна тржишта. Ово доводи до опадања извоза на конвертибилно, Западно тржиште, услед чега Југославија више није била у стању да заради довољно девиза неопходних за сервисирање кредитних потраживања. Са друге стране предимензионирани индустријски капацитети изискивали су све већи увоз сировина које су махом долазиле из Совјетског Савеза и по систему клириншке размене и робних листи, повећавали извоз на ово подручје. То је додатно утицало на хронични недостатак девиза и све већу немогућност Југославије да отплаћује страна потраживања. Проблем недостатка девиза за увоз робе са конвертибилног подручја испрва се осетио почетком 80–их година услед недостатка нафте, нафтних деривата, шећера, кафе, лекова, уља, али и кроз увођење рестриктивних мера, попут рестрикција струје или вожње по систему „пар – непар“. Такође, јављали су се и редови за дефицитарну робу, а ови проблеми који су угрожавали и политичку стабилност државе, решавани су искључиво новим задуживањем, у виду неповољних краткорочних кредита. До краја 1982. године постало је јасно да Југославија више није имала могућности да

[208] Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983: Спољни дуг и унутрашња криза*, (Београд: ИНИС, 2024), 13; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Treća knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, (Beograd: Nolit, 1988), 444–445.

[209] Andrija Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union in the First Half of the 1980s: Insights from the Meetings of Milka Planinc and Nikolai Tikhonov“, *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 95, 1 (2025), 117; Dejan Jović, *Jugoslavija – Država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, (Zagreb: Prometej, 2003), 210–211, 216–217, 220–221; Horvat, *Jugoslovenska privreda 1965–1983*, 245; Селинић, *Србија 1980–1986*, 113; Petranović, *Istorija Jugoslavije (3)*,452; Слободан Селинић, „Западни кредити Југославији 1980. године: На путу без повратка“, *Токови историје*, 1 (2024), 227, 229; Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983*, 15, 27; Слободан Селинић, „„Свако своје девизе чува“: Унутрашњи аспекти спољног дуга СФРЈ 1980–1983“, *Токови капитала у Југославији 1918–1991*, уредник Весна Алексић, Јелена Рафаиловић, (Београд: ИНИС, 2023), 236, 238–239; Slobodan Selinić, „Milka Planinc i spoljni dug SFRJ 1982–1983“, *Istorija 20. veka*, 2 (2024), 474; Vladimir Gligorov, „Pogrešni politički odgovori na privrednu krizu“*, Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021), 379–380.

враћа дуговања из сопствених средстава и постала је неликвидна. Крајем исте године дошло је до формирања блока поверилаца који се састојао од петнаест Западних држава, Међународне банке за обнову и развој, као и 630 банака. Решавање овог питања, кроз репрограм дуга уз помоћ Међународног монетарног фонда (ММФ), била је главна преокупација југословенског руководства на спољнополитичком плану, док је на унутрашњем плану то било спровођење мера Друштвеног плана развоја за период од 1981. до 1985. године и „Дугорочног програма економске стабилизације“, усвојеног августа 1982. године. У контексту кризе неопходно је нагласити и чињеницу да је у периоду од 1979. до 1984. године животни стандард у Југославији опао за око трећину, те да је између 40 и 45% домаћинстава зарађивало мање него што је потребно да се пређе „граница сиромаштва“, док је стопа незапослености износила око 18%. Такође, почетком 1984. године девизна дуговања Југославије износила су 28.4 милијарде долара.[210]

Друштвени план стављао је посебан акценат на проширење базне производње, као и на повећање извоза уз смањење зависности од увоза, пре свега у погледу енергетских сировина и технологије. Циљ је био да се достигне ниво од 70% покривености увоза извозом. Ипак компликовање унутрашњих и спољашњих услова производње довело је до значајног размимоилажења између планираних и реалних могућности, те је и 1982. године дошло до корекције друштвеног плана и смањења планираних годишњих стопа раста, као и ниво планираних капиталних инвестиција, уз промену планиране структуре извоза. Као један од главних проблема државне привреде истакнута је неизбалансираност производње и потрошње, услед које потрошња константно премашује материјалне могућности државе. Из тог разлога југословенска влада увела је низ мера за смањење непроизводних расхода, смањење трговинског и платног дефицита, стимулисање извоза и смањење увоза. Ове мере нашле су се у оквиру „Дугорочног програма економске стабилизације“, који је постао документ од највишег политичког значаја. Основи принцип програма било је ослањање на сопствене снаге, што не значи аутаркију, већ раст производње, њене ефикасности, јачање дисциплине и рационална потрошња средстава, али уз императив повећања извоза и већег укључивања у југословенске привреде у светско тржиште. Спровођење програма стабилизације поверено је комисији коју су водили Сергеј Крајгер и Киро Глигоров, а у њеном раду учешће је узело укупно 1250 стручњака, махом економиста.[211]

Са друге стране период совјетске историје у трајању од две деценије, од друге половине 60–их до краја прве половине 80–их година, обележен је владавином Леонида Брежњева, генералног секретара КПСС–а и председника Президијума Врховног совјета, по којем је и назван „Брежњевљева ера“. Овај период се на основу касније критике настале у јеку великих реформи Михаила Горбачова, често карактерисао и као ера стагнације, односно *время застоя*. У складу са том критиком овај период карактерисали су политички имобилизам и економска стагнација, док су совјетски лидери карактерисани као група стараца са гомилом безначајних идеја, који нису били у стању да уоче промене које су се одвијале на политичком и економском нивоу, нити да се носе са новом ером у Западном капитализму. Економија Совјетског Савеза у складу са тим окарактерисана је као дисфункционална, а опште стање у држави као „предкризно“. Ипак, све негативне појаве овог период одвијале су се паралелно са порастом животног

[210] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 117; Селинић, *Србија 1980–1986*, 114, 170; Selinić, „Milka Planinc i spoljni dug SFRJ“, 471, 476–477; Milka Planinc, *Čist račun željezne lady: sjećanja*, priredio Tvrtko Jakovina, (Zagreb: Profil multimedia, 2011), 274; Grdešić, Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia*, 98.

[211] Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 14–16; Grdešić, Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia*, 98.

стандарда и успесима у спољној политици, те се овај период може посматрати и као „ауторитарна држава благостања“. Чињеница је да је совјетско друштво током 70–их година постало стабилније, а у популарној култури и сећању савременика, овај период остао је упамћен као „златно доба“ стабилности и потрошачког обиља. Зато не чуди да је управо „Брежњевљева ера“, остала упамћена као период када су „обични људи живели најбоље“. Из наведеног се може закључити да овај двадесетогодишњи период у исти мах представља и доба стабилности и успона животног стандарда, али и доба стагнације економског развоја, те се често назива и „време парадокса“ у совјетској историји. Наиме, период „развијеног социјализма“ како га је КПСС званично називала, карактерисала је одређена врста „друштвеног уговора“ између државно – партијских представника и совјетских грађана, на коме је почивала стабилност епохе и путем којег је обезбеђиван социјални мир. Овај друштвени уговор заснивао се на сигурном запослењу, ниским ценама основних животних намирница, јефтиној цени становања, свима доступном социјалном и здравственом осигурању, ограниченом облику друштвене покретљивости, толерисању „секундарне економије“, политици „поверења у кадрове“, као и субвенцијама за пољопривреду, којима је онда одржавана у животу. Са друге стране петогодишњи планови нису испуњивани и јавила се појава *корректировки*, односно смањивања планских норми, смањена је и стопа инвестиција, јављале су се и честе несташице роба, а грађевинска индустрија је била све неефикаснија и широм Совјетског Савеза појављивао се низ незавршених грађевинских пројеката, тзв. *долгострой*. То су само неки од показатеља ове парадоксалне ситуације у совјетској економији.[212]

Поставља се питање, шта је утицало на стварање овог „парадокса“? Наиме, постало је јасно да централно – плански економски систем Совјетског Савеза упада у економске проблеме, поготово услед ниске ефикасности производње и успоравања раста друштвеног производа. Совјетско руководство било је свесно да се раст више не може одржати старим методама мобилизације ресурса, великим капиталним пројектима који би стварали нове послове у индустрији, као и померањем великог броја радника из нископродуктивних руралних послова у високопродуктивне урбане секторе рада, јер су се ове резерве радне снаге до седамдесетих година истрошиле. Међутим, иако је било јасно да су промене неопходне и да су потенцијали за екстензивни привредни раст исцрпљени, те да је привреду требало реформисати на принципима интензивног привређивања уз повећање продуктивности рада и усвајање модерних технологија, основни принципи планске економије нису смели бити доведени у питање. Овај задатак на себе је преузе председник Савета министара, А.Н. Косигин (1964–1980), и септембра 1965. године започео је реформу совјетске привреде, познатију као „Косигинова реформа“, а која се хронолошки поклопила и са југословенском Привредном реформом. Циљ реформе била је промена планске методологије, увођење нових параметара за испуњење планова који нису искључиво количински, повећање аутономије предузећа у погледу иницијатива, запошљавања, инвестиција и профита. Циљ је био створити контролисано тржиште, које би повећало продуктивност рада, посебно у погледу лаке индустрије и производње добара за широку потрошњу. Дакле, подстаћи економски

[212] Richard Sakwa,, *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*, (Routledge, 1999), 345–346; Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, (Cambridge University Press, 2006), 216; Stephen E. Hanson, „The Brezhnev Era“, *The Cambridge History of Russia, Vol. 3, The Twentieth Century*, edited by Ronald G. Suny, (Cambridge University Press 2006), 293–294, 301–303; Philip Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*, (Routledge, 2003), 139; Natalya Chernyshova, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*, (Routledge, 2013), 33; *Reconsidering Stagnation in Brezhnev Era: Ideology and Exchange*, edited by Dina Fainberg, Artemy Kalinovsky, (Lexington Books, 2016); VII; Edwin Bacon, „Reconsidering Brezhnev“, *Brezhnev Reconsidered*, edited by Edwin Bacon, Mark Sandle, (Palgrave Macmillan, 2002), 2–5, 19.

систем да не буде усмерен искључиво на производњу добара, већ у првом реду да одговара на потребе потрошача. Проблем реформе био је и тај што се одвијала паралелно са проналаском гигантских гасних поља у западном Сибиру у другој половини шездесетих година. Раст резерви природног гаса у Совјетском Савезу, као и популарности самог енергента на европском континенту, довео је до повезивања две стране хладноратовски подељене Европе. У том процесу Совјетски Савез је дошао је у ситуацију да за готово неисцрпне резерве сибирских енергената може да добија девизе и потребну технологију са Запада, одржавајући све нефункционалнију приведу у животу и одбацујући готово сваку идеју реформе.[213]

Такође и смрт творца реформе, А.Н. Косигина, значила је и крај сваког битнијег покушаје економске реформе у Совјетском Савезу. Долазак Николаја А. Тихонова на место председника Савета министара, 1980. године, најавило је одсуство било какве иницијативе у економској политици, чак и противљење било каквим предлозима реформе, и спровођење искључиво директива, испрва Л.И. Брежњева, а након његове смрти онога што је усвојено на партијским седницама. Н.А. Тихонов није посветио велику пажњу решавању економских проблема, осим негативних утицаја рата у Авганистану као и великог одлива средстава за одржавање пољске економије, док је уједно критиковао лошу демографску политику Совјетског Савеза, као и негативне аспекте Хрушчовљеве политике, предлажући искључиво празне предлоге и идеје о економском уређењу који нису омогућавали никакве промене. Већина савременика наводи да је Н.А. Тихонов био Брежњевљев намештеник, пријатељ из младости и припадник тзв. „Дњепропетровског клана“, без праве идеје у вођењу економске политике, те да је био недорасла замена за Косигина.[214]

Из наведеног увиђамо да су нагомилани проблеми и Југославије и Совјетског Савеза у ранијем периоду довели до погоршања економске ситуације и кризе током 80–их година. Ипак, природе ове кризе нису биле истоветне. Југославија је кроз тражење одговарајућег политичко – економског система била у стању константне реформе, која је у другој половини 70–их година створила јако компликован и нефункционалан привредни систем, одржаван увоз сировина и капитала из иностранства. С друге стране криза совјетске економије условљена је управо супротно њеном нефлексибилношћу и немогућношћу да се реформише, док је привредни систем одржаван у животу извозом сировина у Западну Европу, ради увоза девиза и свих других дефицитарних роба. Поставља се питање како се одвијала економска сарадња две социјалистичке државе у

[213] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 118; Chernyshova, *Soviet Consumer Culture*, 19–20; Mark Harrison, „Economic Growth and Slowdown“, *Brezhnev Reconsidered*, edited by Edwin Bacon, Mark Sandle, (Palgrave Macmillan, 2002), 53; Alec Nove, *An Economic History of the USSR 1917–1991*, (Penguin Books, 1992), 389; Jan Adam, *Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s*, (Palgrave Macmillan, 1989), 40–41; Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, 102, 110.

[214] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 118; Рудольф Г. Пихоя, Андрей К. Соколов, *История современной России: Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России*. *Конец 1970х–1991 гг*, (Москва: Росспэн, 2008), 114; Рудольф Г. Пихоя, *Советский Союз: История власти 1945–1991*, (Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000), 389; Robert Service, *A History of Modern Russia: From Tsarism to the Twenty–First Century (Third Edition)*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009), 422; Геóргий А. Арбáтов, *Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.): Свидетельство современника*, (Москва: Международные отношения, 1991), 169–170; Виктор В. Гришин, *Катастрофа От Хрущева до Горбачева*, (Москва: Алгоритм, 2010), 34, 46; Сергей Н. Семанов, *Дорогой Леонид Ильич*, (Москва: Алгоритм, 2007), 299; Александр И. Вдовин, *СССР – Истроия великой державы 1922–1991*, (Москва: Проспект, 2018), 528, 563; Леонид М. Млечин, *Железный Шурик*, (Москва: Эксмо Яуза, 2004), 169; Schattenberg, *Brezhnev*, 187.

кризи, чија је природа била различита, али која је у оба случаја била јако интензивна и условљена како спољним, тако и унутрашњим факторима.

Економска сарадња у првој половини 80–их година заснивала се на дугорочном споразуму о робној размени за период од 1981. до 1985. године, којим је предвиђена укупна размена у вредности од 32 милијарде долара.[215] Овај документ додатно је разрађен потписивањем новог темељног документа 1980. године у Београду, под називом „Дугорочни програм економске и научно – техничке сарадње између СССР и СФРЈ у периоду од 1981. до 1990. године". Поред овога економска сарадња две државе у овом периоду додатно је учвршћена међусобним посетама председника Совмина Н.А. Тихонова Југославији марта 1983. године и председнице СИВ–а Милке Планинц Совјетском Савезу јула 1985. године. Током посете Н.А. Тихонова Југославији, потписан је и споразум под називом „Основни правци реализације Дугорочног програма економске и научно – техничке сарадње између СФРЈ и СССР до 1990. године", којим је економска сарадња детаљније регулисана.[216] Ове две посете на нивоу премијера биле су веома значајне јер су се догодиле у тренутку избора два нова генерална секретара КПСС–а, што је за Југославију представљало потврду принципа на којима су се заснивали односи две државе. Циљ посета било је обезбеђивање континуитета развијене и стабилне сарадње у свим областима уз настојање да се она унапреди и прошири. Узевши у обзир да је највећи део разговора био посвећен економској сарадњи још једном је потврђено да је она темељ укупних југословенско – совјетских односа. На крају као кључне области економске сарадње наведене су трговинска размена, специјализација и кооперација производње, кредитна сарадња, али све више и пружање грађевинских услуга југословенских предузећа у СССР–у, као и први пута сарадња у области агроиндустријског комплекса.[217]

Трговинска размена наставила је да буде најразвијенији део економске сарадње две државе. Као и у случају претходних петогодишњих периода она је превазишла је планирану вредност и достигла 32.3 милијарде долара, док је совјетски удео у југословенској спољној трговини у овом периоду износио око 25%, односно преко 30% укупне вредности југословенског извоза и преко 20% укупног увоза. Такође, Југославија се у овом периоду етаблирала као осми највећи совјетски трговински партнер, са око 4,5% удела у совјетској спољној трговини. Колико је била развијена трговинска размена

---

[215] Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения", 116; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 162.

[216] АЈ, 130 – 8466, Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; АЈ, 130 – 5598, Основни правци реализације Дугорочног програма економске и научно техничке сарадње између СФРЈ и СССР до 1990. године 11.5. 1983; АЈ, 130 – 8437, Извештај Комисије за спољне послове СИВ, од 9. марта 1983. године; АЈ, 130 – 8760, Извештај о посети председнице СИВ М. Планинц Совјетском Савезу, од 3. до 7. јула 1985. Године 23. 9. 1985; АЈ, 130 – 8719, Платформа за званичну пријатељску посету председнице Савезног извршног већа Милке Планинц Совјетском Савезу, од 3. до 7. јула 1985. године 21. 5. 1985; *Економические и научно – технические связи СССР с СФРЮ*, 5.

[217] АЈ, 130 – 5723, Записник са 125. седнице СИВ, одржане 10. и 11. марта 1983. године; АЈ, 130 – 5723, Записник са 154. седнице СИВ, одржане 19. маја 1983; АЈ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983); АЈ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; АЈ, 130 – 8466, Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савеза СССР Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25 марта 1983. године 22. 4. 1983; АЈ, 130 – 8719, Платформа за званичну пријатељску посету председнице Савезног извршног већа Милке Планинц Совјетском Савезу од 3. до 7. јула 1985. године 21. 5. 1985; АЈ, 130 – 8719, Прилози уз Платформу за званичну и пријатељску посету председнице СИВ–а Милке Планинц, СССР–у 21. 5 1985.

две државе у првој половини 80–их година сведочи и податак да је њена вредност само у 1981. године премашила целокупну вредност југословенско совјетске трговинске размене за период од 1971. до 1975. године. На основу артикала трговинска размена у овом периоду може се поделити у следеће групе: машине, опрема и бродови; сировине и репроматеријали; роба широке потрошње; пољопривредно – прехрамбени производи. Такође, у оквиру трговинске размене урачунате су и вредности грађевинских радова југословенских предузећа у СССР–у.[218]

Табела 23. Структура југословенско – совјетске робне размене у периоду од 1981. до 1985. године:

Области	СФРЈ		СССР	
	Милијарда $	%	Милијарда $	%
Машине, опрема и бродови	6.45	39,1	1.38	9,4
Сировине и репроматеријали	3.29	23,2	13.04	89,7
Роба широке потрошње	4.1	24,7	0.09	0,6
Пољопривредно – прехрамбени производи	1.75	10,5	0.01	0,3
Грађевинске услуге	0.42	2,5	0	0

Извор: AJ, 130 – 8719, Прилози уз Платформу: Структура реализоване размене и структура предвиђене размене за период до 1990. године 21. 5. 1985; Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 118.

У посматраном периоду дошло је до готово дуплирања вредности трговинске размене у односу на период од 1976. до 1980. године. На то је у великој мери утицало то што је совјетско тржиште одговарало конкурентским способностима југословенске привреде, те је постојао значајан интерес да се на њега пласирају најразличитији производи, услед изостајања планираног раста робне размене са капиталистичким, Западним државама. Међутим, 80–их година почео је да се јавља и нови проблем у економским односима две државе, условљен отварањем Совјетског Савеза и економским повезивањем са Западном Европом, које узима маха поготово 80–их година. Југословенски економисти сматрали су да се ово повезивање може неповољније одразити на постојећу структуру робне размене услед све веће конкуренције са Запада. Наиме, већ 1983. године Совјетски Савез је услед процеса отварања, све више инсистирао на светским ценама, већем квалитету робе и стриктном поштовању рока испорука. Такође, у случају непоштовања рокова СССР је тражио све чешће плаћање пенала, док је враћао робу која је испод уговореног квалитета, што је доста ограничавало југословенски извоз. Један од битнијих циљева у односима са СССР–ом у овом периоду био је управо тежња да се југословенска привреда, у све јачој конкуренцији, наметне као сигуран испоручилац квалитетне робе у Совјетски Савез, јер просто испуњење дугорочних планова размене више није било довољно.[219]

[218] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 119; AJ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; AJ, 130 – 8719, Прилози уз Платформу за званичну и пријатељску посету председнице СИВ–а Милке Планинц, СССР–у 21. 5. 1985; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 40; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 116.

[219] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 119; AJ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; AJ, 130, – 8719, Прилози уз Платформу за званичну и пријатељску посету председнице СИВ–а Милке Планинц, СССР–у 21. 5. 1985; AJ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983.

Посебно место у спољнотрговинској размени две државе наставиле су да заузимају совјетске испоруке сировина, које су чиниле основу трговинске размене и чији је обим увоза директно опредељивао њен ниво. Колики је био значај увоза сировина сведочи податак да је Југославија из Совјетског Савеза у периоду од 1981. до 1985. године увозила највеће количине нафте и нафтних деривата, антрацита, угља за коксовање, мрког угља, тресета и природног гаса. Поред тога увозила је и огромне количине азбеста, мангана и хрома, дрвне грађе, памука, као и машина из области енергетике, металургије, рударства, индустрије челика итд. Током 80–их година сировине су чиниле 86% совјетског извоза у СФРЈ. Са друге стране Југославија је испоручивала сировине у виду бакра, боксита, глинице, олова, антимона, цинка, али је и на основу совјетске техничке документације производила металуршку опрему за совјетско тржиште, опрему за атомске централе, трансформаторе, подстанице, арматуре, каблове, опрему за прехрамбену индустрију итд. Наведени артикли, поготово обојени метали које је Југославија извозила имали су велику улогу у совјетској привреди. Совјетским производима посебно су се користила следећа југословенска предузећа: металуршки комбинати Зеница, Смедерево и Скопље, рафинерије у Панчево у Босанском Броду, хемијски завод „Хромос“. Поред тога велики број совјетских трактора користи се у пољопривредним комбинатима Осијек, Еван Србобран и Неретва Опузен, совјетске машине коришћене су у изградњи канала Дунав – Тиса – Дунав, док је совјетске авионе Јак 40 и Тупољев 134А користило предузеће „Авиагенекс“, а совјетске бродове типа „Ракета“ и „Метеор“ туристичко предузеће „Центротурист“.[220]

Са друге стране, као што је већ наведено, совјетско тржиште било је веома значајно за пласирање многих југословенских роба. У периоду од 1981. до 1985. године од укупно извезених машина, опреме и резервних дело 31% је испоручен Совјетском Савезу. Такође, СССР–у је испоручено 26% укупно извезених производа електроенергетске индустрије, 61% произведених акумулатора, 32% трансформатора, 33% каблова разне намене, 66% кожне обуће, 42% одеће, 67% производа трикотаже, 15 до 20% машина намењених за извоза, 41% укупно произведеног боксита и 20% произведене глинице. Поред тога Југославија је у СССР испоручивала вагон цистерне, телефонске централе, обојене метале, пестициде, лакове и фармацеутске производе. Велики значај наставиле су да имају југословенске испоруке бродова у Совјетски Савез, а приликом посете Н.А. Тихонова Југославији потписан је нови споразум о испорукама речних бродова у вредности од 200 милиона долара. Исти споразум потписан је 1985. године приликом посете Милке Планинц Совјетском Савезу, чиме је овај споразум продужен за период од 1986. до 1990. године.[221]

---

[220] АЈ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 31; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 118; *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1981–1985*; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 163.

[221] Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 119; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 164; АЈ, 130 – 8466, Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; АЈ, 130 – 8719 (1190), Платформа за званичну пријатељску посету председнице СИВ Милке Планинц Совјетском Савезу од 3. до 7. јула 1985. године 2. 5. 1985; ДАМСПРС, ПА, 1983, СССР, Ф98, 412845; АЈ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; АЈ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; АЈ, 130 – 5727, Магнетофонски снимак 125. седнице СИВ–а одржане 10. марта 1983. године.

Захваљујући овоме Совјетски Савез наставио је да буде највећи југословенски спољнотрговински и укупно гледано економски партнер. Током 80–их година преко 200 југословенских предузећа остваривало је економску сарадњу са совјетским партнерима. Посебно место наставила је да заузима и кооперација и специјализација производње иако је југословенско руководство заузело став да ова област сарадње није довољно развијена и да би требало радити на њеном интензивирању. Од активних кооперација у првој половини 80–их година треба истаћи већ постојећу сарадњу између „Црвене заставе“ Крагујевац и Волошке фабрике аутомобила, чија је годишња вредност износило 100 милиона долара, као и кооперацију око производње делова за возила „Камаз“, у годишњој вредности до 80 милиона долара. У аутомобилској индустрији треба истаћи и сарадњу између предузећа „Југопластика“ из Сплита и фабрике аутомобила „АЗЛК“ из Москве (*Автомобильный завод имени Ленинского комсомола – АЗЛК*), везану за производњу делова за аутомобил марке „Москвич“ у годишњој вредности од 15 милиона долара. Такође, као најзначајнији вид кооперације настављена је производња опреме за совјетске атомске централе у складу са уговором из 1979. године. Ова сарадња престаће тек 1986. године услед Чернобиљске нуклеарне катастрофе.[222]

Током 80–их година настављена је и кредитно – финансијска сарадња која се заснивала на уговорима из новембра 1972. и 1977. године. У сврху проширења ове сарадње 29. маја 1981. године закључен је нови уговор који је предвиђао робни кредит у вредности од 450 милиона долара за изградњу и реконструкцију 16 индустријских објеката, са роком отплате од 10 година и каматом од 4%. Уопштено гледано кредитно – финансијска сарадња била је једна од интензивнијих облика сарадње две државе. У периоду од 1961. до 1981. године Совјетски Савез је омогућио Југославији кредите у вредности од 1.5 милијарде долара. Кроз њих СССР је кредитирао реконструкцију и изградњу 140 индустријских објеката у Југославији, од којих је до 1985. године у експлоатацију пуштено 94. У питању је 18 објеката електроенергетике, 14 објеката црне металургије, 18 објеката обојене металургије, 14 објеката индустрије угља, 6 објеката машиноградње, 2 објекта грађевинске и 2 објекта нафтнопрерађивачке индустрије. У објектима који су обухваћени совјетским кредитима производило се 40% челика, 45% ливеног гвожђа, 46% кокса, 75% производа олова и цинка, 27% глинице, 70% руде обојених метала, 30% електричне енергије. Закључује се да су совјетски кредити допринели побољшању структуре југословенске привреде, те да су у извесној мери омогућили веће ослањање на сопствену сировинску базу и у извесној мери мање трошење новца на увоз сировина и полупроизвода из иностранства. Што је током 80–их година било посебно важно за спровођење програма економске стабилизације. У овом контексту посебно је важно кредитирање изградње нових и проширења постојећих капацитета за производњу лигнита и термоелектрана и топлана у близини налазишта угља, услед све веће потребе замене мазута, чврстим горивима. До средине 80–их година совјетска опрема коришћена је за изградњу и опремање 9 електрана: Костолац,

[222] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 120; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 31; AJ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; AJ, 130 – 8466, Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; AJ, 130 – 8719 (1190), Платформа за званичну пријатељску посету председнице СИВ Милке Планинц Совјетском Савезу од 3. до 7. јула 1985. године 2. 5. 1985; ДАМСПРС, ПА, 1985, СССР, Ф97, 428185; AJ, 130 – 6418 (346–386–410), Магнетофонски снимак са 406. седнице СИВ, одржане 25. јуна 1985. године.

Обреновац, Косово, Сисак, Неготин, Лукавац, као и поменуте хидроелектране Ђердап 1. Изградња хидроелектране Ђердап 2 почела је 1980. године.[223]

Током 80–их година на значају све више добија и сарадња у области пољопривреде, односно агроиндустријског комплекса. Овај вид сарадње раније је био поприлично запостављен и његов развој почиње тек након 1980. године. Совјетско интересовање за југословенске пољопривреде производе условљено је хроничним недостатком производа ове врсте, те ће током 80–их година пољопривредно – прехрамбени производи заузимати 10% вредности југословенског извоза у Совјетски Савез. Поред самог извоза производа сарадња у овој области огледала се и у научно – технолошкој сарадњи везаној за развој хибридних сорти са краћим периодом зрења, погодним за совјетске климатске услове, као и у пројектовању и изградњи постројења за прераду меса и индустрију млечних производа. Такође, југословенске фабрике попут Јединства Загреб, Гостола из Нове Горице и београдског Минела испоручивале су СССР–у низ машина и опреме која је коришћена у агроиндустријском комплексу. Треба поменути и одржавање југословенске изложбе Агрокомплекс 83 у Москви, током које је потписан уговор о Агрокомбината Кубан у Краснодарском крају, по угледу на Пољопривредни комбинат Београд. Уговор је предвиђао да радови започну марта 1984. године, а укупна вредност посла била је 400 милиона долара.[224]

У овом периоду настављена је и сарадња у области пружања грађевинских услуга од стране југословенских предузећа. У периоду од 1981. до 1985. године вредност грађевинских радова које су ова предузећа вршила на совјетској територији износила је 400 милиона долара, а број радника који у учествовао у њима кретао се између 4.500 до 6.700 на годишњем нивоу. Ипак, током 80–их година југословенска предузећа нису била у стању да прате конкуренцију Западних фирми које су све више биле присутне у Совјетском Савезу. Ово се види из просте чињенице да је вредност грађевинских радова у којима су учествовале компаније из СР Немачке, Италије, Аустрије и Финске износила 4 милијарде долара. Такође, децентрализација економије представљала је велики проблем, услед недостатка јединственог и организованог наступа југословенских грађевинских предузећа у Совјетском Савезу. Наиме, тридесет југословенских предузећа тежило је да пласира грађевинске услуге у СССР–у, често наступајући као нелојална конкуренција и директни супарници.[225]

---

[223] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 122; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 165–166, 168; *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ*, 9; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 44; ДАМСПРС, ПА, СССР, 1983, Ф98, 423578;Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 1983, 37–38.

[224] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 121; Tripković, „Uspon ekonomske saradnje“, 187; AJ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; AJ, 130 – 8719 (1190), Платформа за званичну пријатељску посету председнице СИВ Милке Планинц Совјетском Савезу од 3. до 7. јула 1985. године 2. 5. 1985; AJ, 130 – 8466, Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; ДАМСПРС, ПА, 1985, СССР, Ф97, 428185; AJ, 130 – 8437, Извештај Комисије за спољне послове СИВ, од 9. марта 1983. године; ДАМСПРС, ПА, 1985, СССР, Ф97 432082; ДАМСПРС, ПА, 1983, СССР, Ф98 446834.

[225] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 121; AJ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; AJ, 130 – 8719 (1190), Платформа за званичну пријатељску посету председнице СИВ Милке Планинц Совјетском Савезу од 3. до 7. јула 1985. године 2. 5. 1985; ДАМСПРС, ПА, 1985, СССР, Ф97 428185; ДАМСПРС, ПА, 1985, СССР, Ф97, 432711; ДАМСПРС, ПА, 1983, СССР, Ф98 412845.

На крају треба додати да је у периоду од 1981. до 1985. године настављена и војно – економска сарадња две државе. Она је у овом периоду обухватала испоруке совјетског наоружања и војне опреме Југославији, али и југословенски извоз одређених компонената неопходних за наоружање и војну опрему у СССР. Укупна вредност овог вида сарадње у посматраном периоду износила је 1.74 милијарди долара. Такође, присутна је и научно – технолошка сарадња две државе, у сврху даљег унапређења економских односа. Она је обухватала размену научника и експерата, информација и заједнички рад на научним пројектима. У периоду од 1981. до 1985. године истраживачки институти из Југославије и Совјетског Савеза сарађивали су на 120 пројеката из 24 научне области.[226]

3.5. Совјетски Савез и Југославија: узајамно корисна сарадња комплементарних економија

Југословенско – совјетски односи након Другог светског рата пролазили су кроз различите фазе почевши од најближег савезништва и копирања совјетског политичко – економског модела од стране Југославије, преко тензије у односима и директног сукоба, до постепене нормализације односа, али и сталног успона и падова у односима у деценијама након нормализације. Први период сарадње, који обухвата време од 1945. до 1949. године обележен је најтешњим економским односима, у оквиру којих је Совјетски Савез био економски ослонац Југославије услед потреба послератне обнове и индустријализације државе, али и економски модел у смислу уређења целокупне државне привреде. Услед овога, током читавог период СССР је био и највећи спољнотрговински партнер Југославије. Овај период завршава се политичким сукобом две државе 1948. године, који је довео до потпуног прекида привредне сарадње и коначно економске блокаде 1949. године. Узевши у обзир огроман совјетски утицај на југословенску економију блокада је нанела огромну економску штету, временом довевши до потпуне, једностране оријентације Југославије ка Западним државама.[227]

Када 1953. године долази до смрти Ј.В. Стаљина, стекли су се услови за нормализацију односа две државе, чиме наступа нови период у економским односима. Циљ југословенске спољне политике у периоду након Стаљинове смрти било је проналажење најприхватљивијег модела сарадње са Совјетским Савезом. Овоме је значајно допринела блискост у многим идеолошким питањима, увереност у надмоћ социјализма, као и сличности у разумевању међународне ситуације. Са друге стране југословенско руководство, услед негативног искуства везаног за „информбировски сукоб“, имало је бројне резерве према совјетској политици, захтевајући од совјетских лидера пуно поштовање самосталног социјалистичког пута и независтан спољнополитички положај. Сви ови принципи уважени су усвајањем Београдске и Московске декларације које ће постати темељни акти, на којима ће се заснивати односи две државе у наредном периоду. У наредном периоду односи две државе такође су осцилирали од веома блиске сарадње до конфликтних ситуација, али односи никада нису били ни близу нарушени као 1948. године. Ниједна од спорних ситуација није

[226] Jovanović, „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union“, 122; AJ, 130 – 8719 (1190), Платформа за званичну пријатељску посету председнице СИВ Милке Планинц Совјетском Савезу од 3. до 7. јула 1985. године 2. 5. 1985; AJ, 130 – 8466, Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; AJ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983.
[227] Нинковић, *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*, 1055–1057.

довела до веће кризе у односима, а 1962. године током међусобних посета југословенских и совјетских државних руководстава формализован је још један принцип на којима ће се заснивати односи у наредном периоду. Принцип се заснивао на постигнутом консензусу да у односима две државе треба потенцирати искључиво оно што их спаја, док раније расправе о идеологији и међународној политици треба оставити по страни. Поготово важан аспект оваквог модела сарадње били су економски односи. Најважнија тековина економске сарадње две државе у периоду друге половине 50–их и прве половине 60–их година јесте успостављање структуре трговинске размене две државе, кроз коју ће се СССР наметнути као значајан снабдевач југословенског тржишта основним индустријским и енергетским сировинама, док ће Југославија у Совјетски Савез све више испоручивати најразличитије врсте готових производа, од машина и опреме, до робе широке потрошње, надокнађујући тиме неконкурентност југословенских роба на Западном тржишту. Од посебног значаја био је индустријски карактер југословенско – совјетске трговинске размене јер је омогућио даљу индустријализацију југословенске привреде, док је њена структура утицала на ефикасност индустријске производње. Посебно је значајно што је увоз индустријских сировина омогућавао Југославији да смањи диспропорцију између базичних и прерађивачких индустрија, која управо настаје у овом периоду стварајући кључни структурни проблем југословенске привреде.[228]

Исти принцип остаће на снази и након смене Н.С. Хрушчова. Током боравка Ј.Б. Тита у Москви од 18. до 30. јуна 1965. године и разговора са Л.И. Брежњевим наглашена је потреба успостављања економских односа на чврстим и поузданим основама, заснованим на принципу „узајамне корисности“. Иако су југословенска Привредна реформа и покушај обликовања спољне трговине по угледу на развијене Западне државе, довеле до опадања размене са Совјетским Савезом, до почетка 70–их година економска сарадња дефинитивно избија у први план и имаће централно место у сусретима Ј.Б. Тита и Л.И. Брежњева током септембра 1971. и јуна 1972. године. На овим састанцима најављено је да ће две државе радити на проширењу робне размене, узајамно корисним кооперацијама и специјализацијама производње, као и на другим видовима сарадње у свим гранама привреде. Овим састанцима економски односи стављени су у први план, чиме она постаје најинтензивнији вид сарадње две државе, док су уједно постављени и принципи на којима ће се међудржавни односи заснивати и након смрти Ј.Б. Тита (1980) и Л.И. Брежњева (1982). Приликом ових састанака још једном је потврђено да економски односи морају бити развијани на принципу „узајамне користи“, реципроцитета и равноправности.[229]

Принцип „узајамно корисних“ односа почео је дефинитивно да се формализује током 70–их година, а његов значај потврђен је и низу документарних извора. У њима се економски односи са СССР–ом одређују као „веома значајни“ јер је „апсорпциона моћ совјетског тржишта“ пружала готово неограничене могућност за извоз низа производа југословенске привреде, поготово оних чији је пласман на друга тржишта отежан. Пре свега, пољопривредно – прехрамбени производи, роба широке потрошње, бродови машине и опрема, чији је извоз на Запад отежан протекционистичким мерама Европске економске заједнице. Са друге стране Совјетски Савез је за Југославију представљао најзначајнијег снабдевача сировинама, те се закључује да је структура размене била изузетно повољна, посебно у односу на развијене, индустријске државе

[228] Žarković, *Marko Nikezić*, 213; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 31–32.
[229] Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 21, 31.

Запада. Сличан став биће заузет и у каснијем периоду и потврђен у заједничком документу „Дугорочни програм привредне и научно – техничке сарадње између СФРЈ и СССР за период од 1981. до 1990. године“, који је закључен током 1980. године. Такође, принцип „узајамне корисности“ најуочљивији је у случају совјетских кредита за изградњу различитих индустријских објеката у Југославији. Овај вид сарадње био је од великог значаја за југословенску привреду, а совјетска страна испоручивала је комплетну опрему, док је слала и специјалисте за потребе пројектних радова, који су заједно са југословенским експертима учествовали у монтажи опреме и пуштању постројења у погон. Поред тога велики број југословенских специјалиста пролазио је кроз процес обуке у совјетским предузећима. Овакав вид сарадње започео је 1956. године, али се посебно интензивирао 70–их година. Укупно гледано кредитна сарадња обухватила је 140 индустријских објеката од којих је, до средине 80–их година, 90 пуштено у експлоатацију. Совјетски кредити исплаћивали су се испорукама производа одређених индустријских објеката у СССР, а оно што је посебно значајно је што је овај вид сарадње био најразвијенији управо у приоритетним, базним индустријама: енергетици, индустрији угља, црној и обојеној металургији.[230] Ово су биле управо оне гране индустрије чији је запостављање створило структурне проблеме југословенске привреде.

За совјетску страну посебно значајна била је сарадња у области обојене металургије, захваљујући којој је у Југославији у експлоатацију пуштено 20 објеката. Узевши у обзир да су производи обојене металургије били дефицитарни у Совјетском Савезу, док су у исти мах кредитима развијани капацитети примарне производње у Југославији која је била прилично богата обојеним металима, принцип „узајамно корисне“ сарадње више је него уочљив на ово примеру. Наиме, преко 70% руде обојених метала производило се или прерађивало, у Југославији, у индустријским објектима изграђеним или реконструисаним уз помоћ совјетских кредита. Са друге стране СССР је куповао преко 20% произведене глинице, 15% олова и 40% боксита произведеног у СФРЈ. Управо у области обојене металургије, као дефицитарне гране индустрије пронађена је највећа могућност сарадње две државе која се знатно утицала и на југословенско – совјетску енергетску сарадњу, пре свега увоз совјетске нафте.[231] О овоме биће више речи у наставку нашег истраживања.

Што се тиче развоја трговинских односа, након што економска сарадња 70–их година дефинитивно постаје примарни облик сарадње две државе, њих одлику је висока динамика раста, дугорочност, стабилност, велики обим и разноврсност размене. Ови односи заснивали су се на клириншком моделу размене, регулисани су дугорочним споразумима о робној размени који су закључивани на период од пет година и који су даље разрађивани годишњим споразумима и робним листама. Кључан принцип је био

[230] АЈ, 751 – 513, Информација о економским односима са СССР–ом у вези са посетом Л.И. Брежњева Југославији, септембра 1971. године 6. 9. 1971; АЈ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Николаја Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; АЈ, 751 – 2682, Информација о економским односима између СФРЈ и СССР–а 26. 8. 1985; АЈ, 751 – 2682, Платформа за 23. заседање Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску и научно – техничку сарадњу, од 17. до 21. јуна 1985. године 5. 1985; Пашко, „Новый этап развития сотрудничества СССР и СФРЮ“, 83–86; *Проблемы сотруничества стран СЭВ и СФРЮ в топливно – сыревых отраслях*, 27.

[231] Пашко, „Новый этап развития сотрудничества СССР и СФРЮ“, 85; *Проблемы сотруничества стран СЭВ и СФРЮ в топливно – сыревых отраслях*, 27; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 120; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 164; *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ*, 9; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 40.

да се тражила готово потпуна усклађеност увоза из СССР–а са извозом из СФРЈ. На основу ових споразума Совјетски Савез етаблирао се као значајан снабдевач југословенског тржишта сировинама и репроматеријала, попут нафте, природног гаса, угља за коксовање и кокса, антрацита, мрког угља и лигнита, памука, алуминијума, целулозног дрвета и разних сировина и репроматеријала за хемијску индустрију и црну металургију. Сировине и репроматеријали чинили су око 90% увоза из Совјетског Савеза на годишњем нивоу. Узевши у обзир да индустријски развој Југославије није био усаглашен са енергетским и сировинским потенцијалима којима је располагала, створила се велика зависност од увоза ових сировина, а Совјетски Савез као најпогоднije подручје за снабдевање дефицитарним сировинама. Услед клириншког модела плаћања и робних листи југословенска оријентација да увози сировине из Совјетског Савеза, услед скока цена нафте на светском тржишту током 1973. и 1979. године, а самим тим и других сировина, знатно је повећала вредност увоза из Совјетског Савеза и аутоматски утицала на потребу повећања извоза, утицавши на преоријентацију југословенске робне размена са Запада на Исток. Томе је допринео и сам Совјетски Савез који је често испоруку стратешки важних сировина и репроматеријала, условљавао испрва испорукама обојених метала (боксит, глиница, олово, цинк и антимон), који су, као што је наведено, били најважнија роба коју је СССР набављао у Југославији, а касније и робом широке потрошње и производима машиноградње.[232]

[232] Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 116; AJ, 459 – 254, Информација о развоју економске сарадње између СФРЈ и СССР на подручју неких основних видова горива и сировина 29. 8. 1973; AJ, – 265, Информација о предстојећим консултацијама планских и спољнотрговинских органа СФРЈ и СССР у вези утврђивања могућности производно – техничке и економске сарадње у периоду од 1976. до 1980. 5. 1974; AJ, 459 – 267, Извештај о учешћу делегација СФРЈ на консултацијама експерата планских и спољнотрговинских органа СФРЈ и СССР по питању развоја економске сарадње за период од 1976. до 1980. године 9. 1974; AJ, 459 – 320, Информација за консултације о припреми дугорочног програма развоја привредне сарадње СФРЈ и СССР 6. 11. 1978; AJ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; AJ, 459 – 240, Могућности и проблематика обезбеђивања сировина: Материјал за економско – политичко сагледавање могућности дугорочног обезбеђивања сировина у СССР 22. 5. 1972; Ђајић, *Енергетски извори*, 2–3; Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983*, 19–20.

Табела 24. Југословенски и совјетски удео у укупној вредности спољне трговине две државе у периоду од 1970. до 1985. године:

Година	Совјетски удео у југословенској спољној трговини			Југословенски удео у совјетској спољној трговини
	Удео у увозу	Удео у извозу	Удео у укупној размени	Удео у укупној размени
1970	6,7%	14,4%	9,5%	2,4%
1971	8,7%	14,8%	10,8%	2,3%
1972	8,8%	14,7%	11,2%	2,2%
1973	9,0%	14,3%	11,1%	2,1%
1974	10,0%	17,7%	12,6%	3,1%
1975	18,7%	24,9%	20,8%	3,1%
1976	13,6%	23,4%	17,5%	3,2%
1977	13,5%	21,7%	16,4%	3,2%
1978	13,8%	24,6%	17,8%	3,1%
1979	12,8%	20,6%	15,3%	3,2%
1980	17,9%	27,7%	21,6%	4,1%
1981	18,8%	33,3%	24,8%	4,6%
1982	20,5%	33,4%	26,1%	4,4%
1983	20,3%	27,2%	23,4%	3,9%
1984	16,4%	27,3%	21,4%	4,2%
1985	16,2%	32,0%	23,6%	4,3%

Извор: *Внешняя трговлая СССР: Статистический обзор за 1970–1985*, (Москва: Издательство Международные отношения, 1971–1986); *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*.

„Узајамно корисна“ економска сарадња са развијеном трговинском разменом, кредитно – финансијским односима и у мањој мери развијеном кооперацијом и специјализацијом производње упућује на тезу о комплементарности две економије. Дефиниција комплементарности економија подразумева, најкраће речено, односе кроз које се извоз једне државе у великој мери поклапа са увозом друге, односно уколико производи једне државе представљају неопходне „инпуте“ за одржавање производње друге државе. Ово доводи до обострано корисне трговинске размене, која се огледа кроз комплементарност ресурса или производње.[233] Узевши у обзир да је Совјетски Савез представљао великог снабдевача потребним енергетским и индустријским сировинама, док је у исти мах почевши од 70–их година био највећи купац југословенске робе теза о комплементарности две економије може се применити на југословенско – совјетске економске односе. Енергетска сарадња у случају нафте и гаса, не може се посматрати мимо оквира који су постављени у овом и претходном поглављу. Наиме, Совјетски Савез поставио се током 70–их и прве половине 80–их година као најсигурнији снабдевач југословенског тржишта испрва нафтом и нафтним дериватима, а затим и природним гасом, посебно у периоду енергетских криза из 1973. и 1979. године, као и у ситуацији дубоких структурних проблема југословенске привреде настале услед неуједначеног развоја базних и прерађивачких индустрија, који је створио увозну зависност. Са друге стране Совјетски Савез јављао се као значајан апсорбент низа југословенских производа који нису били довољно конкурентни за Западно тржиште, омогућавајући на тај начин функционисање и попуњавање капацитета, увелико предимензиониране југословенске

[233] Peter Drysdale, „Japan and Australia: The Prospect for Closer Economic Integration“, *Economic Paper: A Journal of Applied Economics and Policy*, E1, 30 (1969), 13; Vadiraj .R. Panchamukhi, „Complementarity and Economic Cooperation: A Methodological Discussion“, *Foreign Trade Review*, XVIII, 2 (1983), 6–7.

производње, пре свега прерађивачке индустрије. Све наведено потврђено је и у студији Савезног завода за друштвено планирање (СЗДП) „О могућностима развоја дугорочне економске сарадње између СФРЈ и СССР“, од 10. јула 1972. године. Осврнувши се на потребу проширивања економских односа са СССР, студија закључује да постоји обострана потреба за дугорочном сарадњом поготово у области енергетике, сировинског комплекса и прерађивачке индустрије јер привредну структуру две државе „карактерише њихова комплементарност, што представља основу за јачање дугорочне економске сарадње“. Ова комплементарност заснивала се на чињеници да је Југославија располагала низом модерно опремљених капацитета прерађивачке индустрије, који су омогућавали квалитетну производњу, док је са друге стране заостајала у развоју енергетско – сировинске производње. Са друге стране величина и значај совјетске енергетско – сировинске базе и производње, представљала је објективну могућност за проширење економске сарадње две државе.[234]

Наведене чињенице створиле су објективне материјалне услове који су утицали да се током 70–их година Совјетски Савез наметне као главни југословенски трговински партнер, мимо тежње југословенског руководства да спољну трговину након Привредне реформе регулише по моделу индустријски развијених капиталистичких држава Западне Европе. Економска сарадња, пре свега сигурна набавка енергетских сировина, као и сигурно тржиште за извоз бројних производа од машина и опреме до робе широке потрошње, омогућила је Југославији да превазилази бројне структурне проблеме настале неуједначеним развојем привреде, упућујући на све интензивнију економску везу са првом државом социјализма и поред бројних политичких неслагања, која су опстала из ранијег периода и често оптерећивала односе две државе у посматраном периоду.

[234] АЈ, 459 – 241, О могућностима развоја дугорочне економске сарадње између СФРЈ и СССР 10. 7. 1972.

4. СОВЈЕТСКО – ЈУГОСЛОВЕНСКА САРАДЊА У ОБЛАСТИ НАФТЕ

4.1. Успостављање темељног принципа сарадње: „нафта за обојене метале“ (1970–1971)

У периоду од 1970. до 1985. године увоз нафте из Совјетског Савеза регулисан је, као између осталог и целокупна робна размена две државе, дугорочним споразумима о узајамним испорукама роба, у трајању од пет година. Дугорочни споразуми даље су разрађивани закључивањем годишњих протокола, са тачно утврђеним робним листама које су детаљно дефинисале робну размену у периоду обухваћеном споразумом. У посматраном периоду закључена су укупно три оваква споразума, за периоду од 1971. до 1975. године, 1976. до 1980. године, као и за период од 1981. до 1985. године. Први дугорочни споразум о узајамним испорукама роба закључен је 10. фебруара 1971. године, у Београду, и предвиђао је укупну робну размену у вредности од 3.1 милијарди долара.[235] Закључивању споразума претходио је низ билатералних сусрета, док је преиспитивање овог споразума, довело до успостављања темељног принципа на којем се заснивао југословенски увоз нафте из Совјетског Савеза. Из тог разлога неопходно је да осврнемо на билатералне сусрете, који су претходили закључивању споразума, као и на оне сусрете који су уследили непосредно након његовог закључивања.

Након опадања економске сарадње две државе у периоду од 1966. до 1970. године, услед спровођења мера Привредне реформе, као и погоршања политичких односа услед интервенције Варшавског пакта у СР Чехословачкој, 1968. године, побољшање односа уследило је након званичне посете министра спољних послова СССР–а, А.А. Громика, Југославији, септембра 1969. године. Посета А.А. Громика поставила је основе за даљи развој укупних односа две државе, а темељила се на раније усвојеној резолуцији ЦК КПСС–а, од 17. јула 1969. године, под називом „О перспективама развоја совјетско – југословенске сарадње“. Ова Резолуција посебан акценат ставила је на потребу проширења економске сарадње, за шта је било неопходно увећање обима и побољшање квалитета робне размене, увођење нових форми економских веза, као и повећање броја појединачних уговора са југословенским предузећима. Резолуција је пред Трговинско представништво СССР–а у СФРЈ поставила посебан задатак повећања совјетског присуства на југословенском тржишту у циљу повећања совјетског извоза, што би са друге стране, по систему клириншке размене и робних листи, довело до повећања југословенских испорука роба које су неопходне за совјетску привреду. Главни циљ овог документа била је совјетска тежња да се измени тенденција смањења обима трговинске размене и укупних економских односа две државе, настала у току спровођења реформских мера у Југославији. Као значајна могућност за испуњење овог циља препозната је југословенска тежња ка увећању трговинске размене, на рачун повећања увоза сировина из СССР–а. Управом у том контексту, након посете А.А. Громика, која је оцењена као позитивна, уследио је званичан позив председника Савета министара СССР–а, А.Н. Косигина, да председник југословенског СИВ–а, Митја Рибичич посети Совјетски Савез, док су започели и договори о посети генералног секретара ЦК КПСС–а, Л.И. Брежњева, Југославији.[236]

Ове две посете имаће веома велики значај за даљи развој економске сарадње две државе, а непосредно пре њихове реализације закључен је годишњи Протокол о робној

[235] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 47628; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.626, с.178; 170; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3686, с.43, (1970); 7.
[236] РГАНИ, ф.5, оп.62, д.481, с.300; 76, 88–89.

размени, 6. фебруара 1970. године у Београду, који је предвиђао увећање вредности размене за 17%, у односу на претходну годину.[237] Истог месеца 1970. године, долази и до званичног позива А.Н. Косигина, да председник СИВ–а, Митја Рибичич, посети Совјетски Савез, на основу којег долази до сусрета два премијера, у Москви, у периоду од 24. до 30. јуна 1970. године.[238] Приликом припреме за ову посету југословенско руководство заузело је званичан став да постоји „спремност... као и наша добра воља за неограничено проширење сарадње у економској сфери (трговина, производна кооперација, специјализација, научно – техничка сарадња, заједничка иступања на трећим тржиштима, петогодишњи програм економске сарадње)“. Ипак, југословенско руководство није било превише оптимистично у погледу могућности даљег интензивирања сарадње, узевши у обзир да је СССР већ закључио дугорочне уговоре о економској сарадњи са Западним државама, као и са европским социјалистичким државама, док још увек није дошло до закључивања петогодишњег споразума о сарадњи са Југославијом.[239] Опрезност југословенског руководства показала се као тачна и А.Н. Косигин је приликом првог сусрета Рибичичем јасно ставио до знања да је „степен економске сарадње... условљен стањем политичких односа“.[240] Овакав став совјетског премијера указивао је на постојање бројних проблема у односима две државе, који су настали у периоду након Привредне реформе и интервенције у СР Чехословачкој, али је са друге стране и указивао на раније заузети став совјетског руководства према приликама у Југославији почетком 70–их година. Наиме, он се најбоље осликава у анализама Одељења ЦК КПСС за везе са комунистичким и радничким партијама социјалистичких држава, да у ситуацији озбиљних политичких и идеолошких разлика два руководства и јавног одбацивања југословенског руководства да се даље политички зближава са СССР–ом и другим социјалистичким државама, економски односи, који представљају објективни интерес југословенске стране, представљају и исто време и основну полугу совјетског утицаја у СФРЈ.[241]

Из тог разлога А.Н. Косигин није био конкретан у погледу даљег развој и перспектива економске сарадње, али је одвојени разговор економских делегација две државе био далеко конкретнији и дефинисао је основне правце њеног даљег развоја. Пре свега, разговор М. Рибичича са Николајем С. Патоличевим, министром спољне трговине СССР–а, био је далеко продуктивнији од разговора са А.Н. Косигином. Том приликом договорено је да у септембру 1970. године започну преговори у вези закључивања новог петогодишњег споразума о робној размени, чиме је ово питање коначно решено, док је у исти мах усаглашено да би трговинска размена требало да расте по годишњој стопи од 14–15%, како би она достигла адекватан ниво.[242] Ипак, најбитнији помак остварен је у посебним разговорима економских делегација две државе, које су вођене непосредно након сусрета два премијера. Југословенску делегацију приликом ових разговора предводио је члан СИВ–а Драгиша Ђоковић, док је совјетска делегација вођена од стране министра Н.С. Патоличева и заменика председника Госплана М.А. Перцева. Југословенска делегација посебан акценат ставила је на питања сарадње у области енергетике, пре свега сарадње у области развоја термо и хидроенергетских капацитета, атомских електрана у СФРЈ, као и могуће изградње нафтовода преко југословенске

[237] РГАНИ, ф.5, оп.62, д.481, с.300; 89; РГАЭ, оп.31, д.4534, с.22; 1; ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф179, Г1970 45182.
[238] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф180, Г1970, 424964; „Спремност за унапређење односа на принципима Београдске декларације: Косигин прихватио позив да посети Југославију“, Политика, 1. јул 1970.
[239] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф180, Г1970, 421403.
[240] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф180, Г1970, 424406.
[241] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 83.
[242] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3686, с.43 (1970); 25.

територије до НР Мађарске и СР Чехословачке. Такође, наглашен је и југословенски интерес да на совјетско тржиште пласира низ индустријских и пољопривредних производа, како би заузврат добили неопходне сировине, пре свега енергетске, и репроматеријале.[243] Овај југословенски став, наишао је и на позитиван пријем од стране совјетских представника, те је показана спремност да се удовољи конкретним захтевима, пре свега у погледу дугорочног снабдевања нафтом. Са друге стране, током ових преговора први пут је истакнут совјетски став да Југославија може решити питање дугорочног снабдевања сировинама из СССР–а, уколико увећа испоруке оних сировина за које је совјетска страна посебно заинтересована. У том контексту посебно су истакнуте сировине за обојену металургију, попут бакра, олова, цинка, боксита итд.[244] Закључује се да је сусрет Косигин – Рибичич, протекао у духу ранијих спорова, те да званично није постигао конкретне договоре у погледу проширења економске сарадње, која је још увек била оптерећена политичким конфронтацијама. Ипак, сусрет Рибичич – Патоличев, као и одвојени преговори економских делегација, дали су далеко јаснију слику даље перспективе развоја економских односа две државе. Посебно је директно везивање дугорочних испорука нафте из Совјетског Савеза, за испоруку југословенских сировина за обојену металургију, имало веома велики значај за успостављање темељног принципа на којем се овај вид сарадње заснивао у наредној деценији.

Поред наговештаја да би увоз совјетске нафте могао бити везан за испоруку обојених метала из Југославије, боравак Митје Рибичича у СССР–у, имао је за последицу почетак преговора о закључивању дугорочног споразума са период од 1971. до 1975. године. У складу са тим 20. јула 1970. године, југословенски секретар за спољну трговину Мухамед Хаџић, боравио је у Совјетском Савезу, где је обавио разговор са совјетским министром Н.С. Патоличевим. Тема разговора били су предстојећи преговори о дугорочној робној размени, заказани за септембар 1970. године. Том приликом Н.С. Патоличев је поновио став да је неопходан годишњи раст размене по стопи од 14–15%, како би се избегло умањење удела обе државе у међусобној трговинској размени, што, како наводи совјетски министар, „не одговара ничијем интересу“. Међутим, када су преговори започели две делегације успеле су да договоре годишње повећање трговинске размене од свега 6%, што је било далеко испод могућности две државе.[245] До промене у ставу долази након пар месеци, већ 4. фебруара 1971. године, приликом разговора југословенског амбасадора у СССР–у Вељка Мићуновића и совјетског генералног секретара Л.И. Брежњева. Том приликом Вељко Мићуновић осврнуо се на потешкоће у закључивању дугорочног споразума, те навео неопходност да Југославију посети совјетска економска делегација, на највишем врху, предвођена министром спољне трговине Н.С. Патоличевим и председником Госплана, Н.К. Бајбаковим. Поред тога Л.И. Брежњев и Вељко Мићуновић, усагласили су се око потребе да се економски односи две државе не заснивају искључиво на трговинској размени, већ да је неопходно развијати и друге дугорочне пројекте, пре свега из области енергетске сарадње, попут изградње нафтовода и гасовода, индустријских предузећа, али и заједничког наступа на трећим тржиштима.[246] Позитиван став Л.И. Брежњева поводом даљег развоја економских односа две државе довео је до коначног потписивања дугорочног трговинског споразума о робној размени за период од 1971. до 1975. године, као и до телефонских разговора између председника Госплана Н.К. Бајбакова и члана

[243] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 89–90; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.763, с.147 (1971); 101.
[244] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф180, Г1970, 421403.
[245] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3686, с.43; 7, 10, 25.
[246] Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 415.

СИВ–а, Александра Грличкова, којим је Бајбаков најавио посету Југославији крајем 1971. године.[247] Дугорочни споразум који је потписан 10. фебруара 1971. године предвиђао је укупну трговинску размену у вредности од 3.1 милијарди долара. Југословенски представници су ово побољшање у односима, које се одразило на коначно закључивање дугорочног споразума, објашњавали значајним догађајима на међународном плану, попут кризе у Источном блоку услед смене Владислава Гомулке у НР Пољској, тежњом да се СССР што више приближи Југославији, услед побољшања југословенских односа са Сједињеним Државама и НР Кином, као и совјетским плановима да воде активну, мирољубиву политику са западноевропским државама, услед почетка процеса европског детанта.[248]

Ипак, на основу анализа Одељења ЦК КПСС–а за везе са комунистичким и радничким партијама социјалистичких држава, можемо увидети шта се „крило“ иза совјетске намере да даље интензивира економске односе са Југославијом, те да совјетско руководство ублажи став које је заузело приликом сусрета Косигин – Рибичич. У анализама које је Одељење износило током 1970. и 1971. године закључује се да достигнути ниво економских односа две државе није био довољан за ефикасно испуњење главног стратешког задатка у односима према СФРЈ, који је дефинисан још поменутом резолуцијом од 17. јула 1969. године. У питању је јачање совјетског утицаја у Југославији у циљу „одржавања на путу социјалистичког развоја и чвршћег везивања за заједницу социјалистичких држава“. Ово је из совјетске перспективе посебно било значајно ради сузбијања „антисовјетске кампање“ која је у Југославији наступила након догађаја из 1968. године, али и ради стварања противтеже Западном економском утицају, који је посебно присутан након Привредне реформе из 1965. године. Овде се посебно истиче интензивирање економских односа са СР Немачком, Италијом и Француском, али и све веће присуство Сједињених Држава, након посете председника Ричарда Никсона Југославији, септембра 1970. године. Као главни вид јачања совјетског присуства у Југославији препознато је управо интензивирање и даљи развој економских односа. У ту сврху посебно се морамо осврнути на извештај В.И. Степакова, совјетског амбасадора у Југославији, од 26. марта 1971. године, који је достављен истом Одељењу и у којем се наводи да и недавно закључени дугорочни споразум од 10. фебруара 1971. године не предвиђа довољно велику годишњу стопу раста трговинске размене, јер укупна предвиђена вредност од 3.1 милијарде долара представља повећање од свега 700 милиона у односу на период од 1966. до 1970. године. В.И. Степаков даље наводи да у контексту све већег пробоја Западног економског утицаја у Југославију, може доћи даљег опадања удела СССР у југословенској спољној трговини. В.И. Степаков шансу за даље проширење економских односа види пре свега у чињеници да се Совјетски Савез намеће као значајан снабдевач југословенске привреде дефицитарним робама, посебно истичући нафту, дизел гориво и мазут, те да треба радити на проширењу односа у овој области. Са друге стране, истиче и чињеницу да је економска сарадња са Југославијом значајна и за совјетску привреду, пре свега у погледу набавке робе широке потрошње, али и дефицитарних сировина, пре свега за обојену металургију, односно олово, боксит, бакар и месинг. В.И. Степаков се овде посебно позива на разговоре вођене током посете Митје Рибичича Совјетском Савезу, јуна 1970. године, чиме совјетски представници још једном директно везују питање испоруке совјетске нафте, за испоруку југословенских обојених метала.[249]

[247] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф132, Г1971, 46530.
[248] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф132, Г1971, 46530.
[249] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 81–83, 85–86, 89.

На основу наведеног закључује се да је до краја марта 1971. године, совјетско руководство заузело јасан став о потреби проширења економских односа две државе, чиме долази до промене нејасног и недефинисаног става који је заузет приликом сусрета Косигин – Рибичич. Разлози за ову промену били су са једне стране политичке природе, те је економска сарадња препозната као најпогоднији терен за јачање совјетског утицаја у Југославији, као и за опонирање све већем Западном економском присуству.[250] Са друге стране, овај став се заснивао и на јасној економској логици, односно на међусобној размени дефицитарних сировина, док су извештаји В.И. Степакова још једном директно везали испоруку совјетске нафте и нафтних деривата, за југословенске обојене метале, чиме почиње да се назире успостављање новог принципа у трговинским односима. Узевши у обзир да су темпо југословенско – совјетских односа током 70–их година диктирали пре свега сусрети Л.И. Брежњева и Ј.Б. Тита, даљи развој економских односа зависио је од сусрета двојице лидера, који је био заказан за септембар 1971. године. Ипак, пре саме анализе овог сусрета, неопходно је да се укратко осврнемо на дугорочни трговински споразум од 10. фебруара 1971. године.

Дугорочни споразум, који је закључен 10. фебруара 1971. године у Београду, носи назив „Споразум између СФРЈ и СССР о узајамним испорукама роба за период 1971–1975. године“ и потписан је од стране совјетског министра спољне трговине, Н.С. Патоличева и југословенског секретара за спољну трговину Мухамеда Хаџића. Њиме је предвиђена укупна вредност размене од 3.1 милијарде долара, а међусобне испоруке детаљније су одређене робним листама које представљају саставни део Споразума.[251] У анализи робних листа задржаћемо се на нафти и нафтним дериватима са совјетске стране, односно на обојеним металима са југословенске стране, узевши у обзир да се од посете Митје Рибичича Совјетском Савезу, ове сировине све више доводе у директну везу.

Табела 25. Совјетске испоруке нафте и нафтних деривата предвиђене дугорочним споразумом за период од 1971. до 1975. године (хиљаду тона):

	1971	**1972**	**1973**	**1974**	**1975**	**Укупно**
Нафта	1.500	1.800	2.100	2.500	3.000	**10.900**
Петролеј за осветљење	100	100	100	100	100	**500**
Плинско уље	200	250	275	300	350	**1.375**
Мазут	450	500	500	500	500	**2.450**
Минерална уља и мазива	9,5	10	10,5	11	12	**43**
Парафин	2	2	2	2	2	**8**

Извор: ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 47628; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4534, с.22; 21–22.

[250] У периоду од 1966. до 1970. године, као највећи југословенски економски партнери у први план избијају СР Немачка и Италија. Поред тога у периоду од 1967. до 1970. године југословенска предузећа закључила су 340 уговора о дугорочној производној кооперацији за предузећима из западноевропских држава. Такође, од доношења Закона о улагању страног капитала, из 1967. године, до почетка 70–их година закључено је 30 уговора о иностраним улагањима, пре свега из СР Немачке, Италије и Француске, у југословенска предузећа. На крају јачао је и амерички економски утицај формализован кроз оснивање југословенско – америчке трговинске корпорације 1969. године, као и закључивањем уговора о кооперацији, научно – техничкој сарадњи и формирању мешовитих компанија са преко 20 компанија из Сједињених Држава. РГАНИ, ф.5, оп. 63, д.357, с.319; 85, 151.

[251] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 47628; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4534, с.22 (1971); 1, 21–22; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3686, с.43, (1970); 7.

Табела 26. Испоруке југословенских обојених метала и сировина за обојену металургију предвиђене дугорочним споразумом за период од 1971. до 1975. године (хиљаду тона):

	1971	1972	1973	1974	1975	Укупно
Боксит	1.000	1.000	1.100	1.100	1.200	**5.400**
Глиница	–	–	5	10	20	**25**
Олово	20	22	24	25	25	**116**
Антимон	0,6	0,8	1	1	1	**4,4**
Производи бакра и месинга	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	**32,5**

Извор: ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 47628; ф.413, оп.31, д.4534, с.22; 21–22.

Нешто раније, 5. фебруара 1971. године у Москви, потписан је и годишњи „Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1971. години“, којим су предвиђене исте количине наведених сировина.[252] Међутим, убрзо након закључивања ових споразума уследио је извештај совјетског амбасадора В.И. Степакова, којим је апеловано да је договорени обим размене далеко испод могућности две државе, те да у том случају удео СССР–а у југословенској спољној трговини може наставити да стагнира. Узевши у обзир да је трговинска размена била далеко најразвијенији вид економске сарадње, то би значило и смањење економског утицаја у Југославији, а самим тим и укупног политичког утицаја. Међутим, као што је већ наведено, за решење овог питања био је неопходан сусрет на највишем политичком врху, који је коначно реализован у периоду између 22. и 25. септембра 1971. године, када је генерални секретар ЦК КПСС–а, Л.И. Брежњев, посетио Југославију. Иако је политички циљ ове посете било превазилажење ранијих проблема у односима, који су настали услед интервенције Варшавског пакта у СР Чехословачкој 1968. године, посебан акценат у југословенско – совјетским преговорима стављен је на питање економских односа.[253] Као што је наведено у претходном поглављу, управо након овог сусрета економски односи стављени су у први план, чиме они постају доминантан вид укупних односа две државе.

У току припрема за посету Л.И. Брежњева Југославији, амбасадор СФРЈ у Москви, Вељко Мићуновић, 25. августа 1971. године упутио је извештај највишим југословенским државним органима у вези најважнијих питања у односима две државе. У погледу економских односа, В. Мићуновић истиче потребу проширења трговинске размене као главног вида економске сарадње две државе. Поред тога, наводи да је неопходно развијати и нове, напредније видове сарадње, те да посебно треба обратити пажњу на могућност преласка са клириншког на конвертибилни начин плаћања, затим и на могућност да СССР користи слободне капацитета југословенске индустрије за своје потребе, као и на потребу интензивирања сарадње у области специјализације и кооперације у производњи. Извештај, такође, наглашава и потребу даљег проширења кредитно – финансијске сарадње, пре свега закључивања нових инвестиционих кредита за југословенску индустрију. Питања економских односа, које је амбасадор В. Мићуновић истакао у први план, представљају сталне теме југословенско – совјетских преговора, ипак, у свом извештају Мићуновић се посебно осврнуо и на питање енергетске сарадње, највише на могућност да Југославија узме учешће у великим енергетским пројектима које је совјетско руководство закључивао са западноевропским

[252] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 47682; РГАЭ, оп.31, д.4535, с.23; 2.
[253] Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 505.

државама.[254] Тежња да се узме учешће у великим енергетским пројектима, који се заснивају пре свега на уговорима о извозу совјетске нафте у Западну Европу из средине 60–их, као и извозу природног гаса са почетка 70–их година, упућује нас на закључак да је југословенско руководство препознало значај овог процеса. Такође, истицање енергетске сарадње, заједно са класичним питањима југословенско – совјетских економских односа указује нам на све чвршћи југословенски став, да је СССР конципиран као незаобилазни партнер на овом пољу.

Са друге стране, совјетске анализе, које су преко Амбасаде у Београду, достављане Одељењу КПСС–а за везе са социјалистичким и радничким партијама социјалистичких држава, упућују на закључак да је и СССР енергетску сарадњу перципирао као област која може утицати на проширење економских односа. Наиме, совјетски аналитичари су, у извештајима достављаним у периоду од маја до августа 1971. године, јасно увиђали да је током 60–их година развој југословенске привреде првенствено фокусиран на развој прерађивачке индустрије, док је сировинска база запостављена. Посебно се истицао недостатак координације у инвестиционој изградњи, те да се неретко капацитети прерађивачке индустрије граде без постојања сировинске базе. Ово је довело до значајне зависности југословенске привреде од увоза, чији највећи удео чине сировине и полупроизводи, управо услед „непостојања сировинске базе у СФРЈ“. Оно што је посебно примећено јесте стална тенденција раста стопе увоза нафте у односу на годишњу стопу раста производње нафте. Само у 1970. године стопа раста производње нафте износила је 5,7%, док је стопа раста увоза износила 40%.[255] На основу овога можемо закључити да је Совјетски Савез итекако препознао све већу југословенску потребу за увозом нафте и нафтних деривата, те да је у контексту процеса званог „совјетска енергетска офанзива“, који започиње закључивањем уговора о извозу енергената са западноевропским државама, тежио да економске односе са СФРЈ, а самим тим и политички утицај, прошири користећи и овај вид сарадње, односно повећање извоза енергетских сировина.

Коначним доласком генералног секретара Л.И. Брежњева у Југославију, 22. септембра 1971. године, сва наведена питања била су на „преговарачком столу“. Осврћући се на економске односе две државе, Л.И. Брежњев је у првом разговору са Ј.Б. Титом, вођеном 23. септембра, навео да трговинска размена „можда није баш најуспешнија и како бисмо ми то хтели“. Такође, додаје да СССР није увек могао да удовољи југословенским захтевима, али да се то дешава и са другим државама пре свега услед великих совјетских издавања за државе Источног блока, као и за СР Вијетнам и Кубу. Ипак, Л.И. Брежњев се посебно осврнуо на питање совјетског коришћења слободних капацитета југословенске индустрије, навевши да је велики корак у овом правцу постигнут уговором о испоруци југословенских бродова, који представља један од најдуговечнијих споразума. Међутим, оно што је посебно важно за нашу тему истраживања, а што је такође и у складу са горе наведеним анализама Одељења КПСС–а и совјетске Амбасаде у СФРЈ, то је Брежњевљев осврт на питање енергетске сарадње. У том контексту совјетски генерални секретар наводи да СССР извози огромне количине нафте у европске социјалистичке државе, тачније 75 милиона тона годишње. Ипак, Л.И. Брежњев додаје да је СССР спреман да помогне и развој југословенске економије, те да је из тог разлога неопходно отворити питање сарадње у области нафте и гаса, од којих зависи целокупан развој савремене индустрије. На крају, Л.И. Брежњев додаје да у

[254] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф132, Г1971, 430577;
[255] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 154; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.496, с.616; 486, 538; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.691, с.82; 4.

текућем петогодишњем периоду (1971–1975), неће бити већих проблема у погледу извоза нафте, те да се нада да ће совјетско – југословенски односи бити проширени и да ће Југославија повећати увоз совјетске нафте, односно да ће СССР моћи у потпуности да задовољи југословенске захтеве.[256] У наставку разговора, који је уследио 24. септембра, посебно је значајно да се осврнемо да тврдње Кира Глигорова, члана Председништва СФРЈ. К. Глигоров је у разговору са Л.И. Брежњевим, којем је присуствовао и Ј.Б. Тито, навео да Совјетски Савез, у погледу најважнијих сировина, представља једног од најзначајнијих снабдевача за југословенско тржиште. Том приликом Глигоров је ставио посебан акцент на нафту, потврдивши југословенску тежњу да се укључи у совјетске енергетске пројекте на европском континенту. Ипак, оно што је најзначајније за формализацију принципа на којима се заснивао увоз нафте из Совјетског Савеза јесте став Глигорова да Југославија не жели да само добија нафту по принципу помоћи, већ да се ова сарадња заснива на принципу равноправности и раније објашњене „узајамне корисности“. У том контексту Глигоров је навео и да југословенска привреда испоручује низ значајних сировина у Совјетски Савез, посебно истакавши обојене метале и друге сировине за обојену металургију. Одговор Л.И. Брежњева на став Кире Глигорова био је и више него позитиван закључивши све реченицом: „Што се тиче нафте и гаса[257], то питање можете сматрати принципијелно решеним. Ради се само о обиму“. На ово је Л.И. Брежњев додао да ће питање увоза нафте, као и свих других питања из области економске сарадње, бити детаљно решено током посете председника Госплана, Н.К. Бајбакова, и председника Комитета за економске односе са иностранством (*Государственный комитет Совета Министров СССР по внешним экономическим связям – ГКЭС*), С.А. Скачкова, Југославији, која је најављена за крај године.[258]

Југословенско руководство оценило је да је посета Л.И. Брежњева прошла у веома повољној атмосфери, те да је постигла позитивне резултате. Такође, Амбасада СФРЈ у Москви, извештавала је о веома позитивном писању совјетске штампе о овој посети, која је наводила да она има „историјски значај“, те да представља „радикалан заокрет и почетак крупних промена, отварајући нову страницу у билатералној и широј сарадњи“. Југословенско руководство је посебно позитивно оценило економски аспект преговора, навевши да су у области економије постигнути најконкретнији резултати, који ће бити даље продубљени приликом посете Н.К. Бајбакова. Ипак, југословенско руководство задржало је и дозу опрезности навевши да Совјетски Савез није одустао од принципа постављеног приликом сусрета Косигин – Рибичич, јуна 1970. године, да је економска сарадња са Југославијом условљена политичким односима две државе.[259] Овде треба нагласити да се побољшање економских односа Југославије и Совјетског Савеза, поклапа са почетком обрачуна са либералним и изразито антисовјетским струјама у Савезу комуниста Југославије, и југословенском државном руководству. Такође, смена руководства СК Хрватске, децембра 1971. године у Карађорђеву, готово да се поклапа са посетом Н.К. Бајбакова, Југославији. Посматрано кроз став А.Н. Косигина да ће економска сарадња зависити од политичких односа, може се закључити да су смене либералних кадрова у Партији допринеле побољшању укупних економских односа, те да оне представљају совјетску победу и јачање политичког утицаја у Југославији. Ипак,

[256] Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 451–453, 465.
[257] Питање природног гаса било је далеко сложеније од питања увоза нафте, услед потребе да се на југословенској територији изграде адекватни гасоводни системи. Из тог разлога југословенски увоз природног гаса из СССР–а биће обрађен у следећем поглављу.
[258] Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 466, 492–493, 496–497, 506.
[259] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф132, Г1971, 441767.

побољшање економских односа не може се свести искључиво на политичку димензију. Наиме, постојао је објективни економски интерес југословенске привреде да кроз економску сарадњу са Совјетским Савезом, реши питање растућег увоза сировина, пре свега нафте, услед модернизацијских процеса, али и структурних привредних проблема који су утицали на стварање увозне зависности. Такође, повећање увоза нафте и других сировина значило је и сигурно тржиште за извоз низа југословенских производа, пре свега робе широке потрошње, машина и опреме, који нису били конкурентни на тржиштима Западних земаља. Ово је значило и могућност делимичног решавања питања предимензионираних индустријских капацитета. Коначно, Совјетски Савез такође је имао значајан економски интерес у погледу набавке обојених метала и других сировина за обојену металургију, које су у означаване као дефицитарне. На основу наведеног, закључује се да је побољшање економских односа представљало спрегу политичких промена и економских разлога, које су се „поклопиле“ током 1971. године.

Ипак, како би све горе наведено било коначно формализовано очекивала се посета високе, совјетске економске делегације, која је најављена приликом сусрета Тито – Брежњев, септембра 1971. године. Иако је, посета Н.К. Бајбакова потврђена још у телефонском разговору са чланом СИВ–а, Александром Грличковим, фебруара 1971. године, њена реализација је одлагана више пута. Југословенски представници изузетно су се интересовали за најављену посету Н.К. Бајбакова, што се види из разговора заменика савезног секретара за спољну трговину, Теодосија Глишића, са совјетским амбасадором И.А. Бенедиктовим, од 5. новембра 1971. године. Глишић се током овог разговора посебно фокусирао на тему повећања трговинске размене, пре свега на увећање годишње стопе раста, које по предвиђеном петогодишњем споразуму износи 6%, што је далеко испод могућност две државе. Глишић је такође додао да би побољшање економских односа представљало значајан корак у побољшању политичких односа и реализацији курса који је заузет приликом сусрета Тито – Брежњев, септембра 1971. године.[260] Непосредно пре саме посете југословенски представници, у координацији са СИВ–ом, утврдили су основне задатке приликом овог сусрета. Између осталог, главни задаци југословенске делегације били су да са СССР–ом договори повећање испорука нафте и почетак испорука природног гаса, затим да се истакне југословенски интерес за учешће у совјетским енергетским пројектима на европском континенту, те да се СССР обавести о плановима за изградњу нафтовода[261] преко југословенске територије и могућностима за његову интеграцију у совјетски и источноевропски систем нафтовода. У припремним документима посебно се истиче чињеница да ће проширење економске сарадње и повећање испорука најзначајнијих сировина из Совјетског Савеза, директно зависити од могућности дугорочне испоруке обојених метала из Југославије.[262] Овим је пре саме посете још једном потврђено директно везивање испоруке кључних совјетских сировина, међу којима је и нафта, за испоруку југословенских обојених метала.

Коначно, до реализације посете долази у периоду од 2. до 10. децембра 1971. године, када, у Београду, борави висока совјетска делегација предвођена замеником председника Савета министара и председником Госплана, Н.К Бајбаковим,. Са друге стране, југословенску делегацију предводио је потпредседник СИВ–а, економиста др Јаков Сиротковић. Циљ преговора било је управо проширење економских односа две

[260] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4454, с.18 (1971); 5; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3686, с.43, (1970); 13–14.
[261] Ради се о пројекту „Југословенски нафтовод“, који је реализован у другој половини 70–их и о којем ће више речи бити у наставку поглавља.
[262] АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Информације о преговорима са делегацијом Владе СССР–а на челу са потпредседником Владе и председником Госплана Н.К. Бајбаковим у времену од 2. до 10. децембра 1971. године) 19. 1. 1972.

државе у текућем петогодишњем периоду, односно до 1975. године. Као резултат ових преговора долази до потписивања „Споразума о допунским узајамним испорукама роба између СССР и СФРЈ за период од 1972. до 1975. године“, који предвиђа увећање робне размене у вредности од 580 милиона долара, чиме она добија укупну вредност од 3.7 милијарди долара, што представља повећање вредности од 20% у односу на раније закључени дугорочни споразум за период од 1971. до 1975. године, односно од 50% у односу на период од 1966. до 1970. године. Споразум такође предвиђа да СССР повећа испоруке угља за коксирање, кокса, руде хрома, азбеста, целулозног дрвета четинара, памука, коже, хемијских производа, као и машина и опреме. СФРЈ је, са друге стране, по Споразуму требало да увећа испоруке каблова разних намена, челичних и других арматура, производа машиноградње и лаке индустрије.[263] Ипак, посебан део споразума односио се на енергетику, и њиме су се две државе обавезале да развијају сарадњу у области производње нафте, природнога гаса, кокса и угља за коксирање у Совјетском Савезу, као и капацитета за производњу обојених метала и сировина за обојену металургију у Југославији, пре свега боксита, глинице, олова и антимона. Циљ овога било је повећање узајамних испорука ових роба, што одговара економским интересима обе стране. Повећање испорука требало је да се заснива на додатном развоју капацитета за производњу и транспорт назначених сировина, те је југословенска делегација изразила интересовање за коришћење совјетских кредита у циљу додатног развоја неопходних сировинских капацитета. Такође, договорено је да у циљу даљег напретка југословенско – совјетске економске сарадње током 1972. године буду одржане консултације одговарајућих државних органа на тему узајамних допунских испорука сировина, као и техничким и комерцијалним условима за транспорт нафте и природног гаса из СССР–а у СФРЈ.[264]

Поред потписаног Споразума, сусрет Сиротковић – Бајбаков обележила је и размена писама двојице руководилаца, на основу које је успостављен темељни принцип увоза совјетске нафте у наредном периоду. Наиме, у писму које је Јаков Сиротковић, 10. децембра 1971. године, упутио Н.К. Бајбакову наводи се посебна југословенска заинтересованост за дугорочни увоз кључних сировина из Совјетског Савеза. У ове сировине спадају угаљ за коксирање, металуршки кокс, природни гас и у првом реду нафта, која је наведена у највећим количинама.[265] У овом писму наводе се додатне количине ових сировина које треба испоручити у периоду од 1972. до 1975. године, као и укупна, предвиђена количина коју треба испоручити у 1980. години, што можемо видети у следећој табели.

[263] АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Протокол о преговорима по питањима даљег развоја економске сарадње између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије); АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Информације о преговорима са делегацијом Владе СССР–а на челу са потпредседником Владе и председником Госплана Н.К. Бајбаковим у времену од 2. до 10. децембра 1971. године) 19. 1. 1972; ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 445204.

[264] АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Извештај југословенске делегација на челу са потпредседником СИВ–а Ј. Сиротковићем) 12. 1971.

[265] АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Размена писама Сиротковић – Бајбаков) 10. 12. 1971; ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 445204.

Табела 27. Испоруке совјетских сировина предвиђене разменом писама Сиротковић – Бајбаков (југословенски предлог) (хиљаду тона):

	1972	1973	1974	1975	Укупне додатне количине (1972–1975)	Укупна количина у 1980. години
Угаљ за коксирање	200	100	300	600	1.200	3.500
Металуршки кокс	–	–	–	–	–	400
Природни гас (мил. m^3)	–	–	500	500	1.000	4.000
Нафта	200	500	700	1.000	2.400	9.000

Извор: Архив Југославије (АЈ), Фонд 130 (Савезно извршно веће), Ф1230 – Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Размена писама Сиротковић – Бајбаков) (10. децембар 1971. године); ДАМСПРС, ПА, СССР, 445204.

У одговору на писмо Јакова Сиротковића, Н.К. Бајбаков, наводи да Совјетски Савез може повећати испоруке тражених роба, у одређеним количинама, али „једино“ под условом да Југославија повећа испоруку оних роба за које је Совјетски Савез заинтересован. Те робе управо су били обојени метали и сировине за совјетску обојену металургију, тачније боксит, глиница, антимон и олово.[266] Овом разменом писама дефинитивно је успостављен принцип „нафта за обојене метала“, на којем је почивао увоз совјетске нафте у Југославију, а додатне количине, на које је совјетски представник пристао можемо видети у следећој табели.

Табела 28. Узајамне испоруке совјетских и југословенских сировина предвиђене разменом писама Сиротковић – Бајбаков (совјетски предлог) (хиљаду тона):

Совјетске испоруке	**1972**	**1973**	**1974**	**1975**	**Укупно**	**1980**
Природни гас (мил. m^3)	–	–	–	500	500	3–4.000
Нафта	–	200	300	500	1.000	5–6.000
Угаљ за коксирање	–	–	200	400	600	1.8–2.000
Металуршки кокс	–	–	–	–	–	350–400
Југословенске испоруке	**1972**	**1973**	**1974**	**1975**	**Укупно**	**1980**
Боксит	150	500	500	500	1.650	2.200
Глиница	–	120	160	200	480	600
Антимон	–	–	–	–	–	1.6
Олово	5	5	10	10	30	60–65

Извор: АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Размена писама Сиротковић – Бајбаков) 10. 12. 1971; ДАМСПРС, ПА, СССР, 445204.

Разменом ових писама, од 10. децембра 1971. године, прихваћен је принцип да ће свака држава развијати властиту производњу сировина у циљу повећања међусобне размене. Опредељивање за овај вид сарадње било је неопходно са југословенске стране, јер је у супротном СССР тражио југословенско учешће у финансирању производних капацитета у Совјетском Савезу. Узевши у обзир да Југославија није имали нити финансијских, нити техничких могућности, за тако нешто определила се за принцип повећања узајамне испоруке тражених сировина. Такође, совјетска страна пристала је на

[266] АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Размена писама Сиротковић – Бајбаков) 10. 12. 1971; ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971, 445204.

овај аранжман, показавши спремност да путем међудржавних кредита помогне развој капацитета обојене металургије у Југославији.[267] Током сусрета Сиротковић – Бајбаков долази и до потписивања „Протокола о робној размени између СФРЈ и СССР у 1972. години“, којим су поменуте количине из писма Н.К. Бајбакова, дефинитивно потврђене.[268] По повратку у СССР, Н.К. Бајбаков, упутио је допис Л.И. Брежњеву, 27. јануара 1972. године известивши га о закључивању „Споразума о допунским испорукама роба“. У њему Н.К. Бајбаков посебно истиче да ће Споразум омогућити да годишња стопа раста трговинске размене са Југославијом достигне просечну годишњу стопу раста трговине СССР–а и држава–чланица СЕВ–а, док ће за Југославију њиме бити обезбеђено стабилно тржиште за извоз робе, а самим тим и могућност да у већој мори искористи производне капацитете, посебно у прерађивачкој индустрији.[269]

Коначно, у периоду од 18. до 25. јула 1974. године одржане су консултације на нивоу представника планских и спољнотрговинских органа Југославије и Совјетског Савеза, којима је важење принцип „нафта за обојене метале“ продужено и у другој половини 70–их година. Наиме, совјетска страна пристала је да настави испоруке кључних енергетских сировине у Југославију у замену за југословенске испоруке боксита, глинице, олова, антимона и цинка.[270]

Табела 29. Предвиђене међусобне испорука нафте и обојених метала у периоду од 1976. до 1980. године (хиљаду тона):

Совјетске испоруке	**1976**	**1977**	**1978**	**1979**	**1980**
Нафта	3.300	3.600	4.000	4.500	5.000
Природни гас (милион m^3)	700	1.500	2.000	2.500	3.000
Угаљ за коксирање	1.500	2.000	2.400	2.800	3.300
Југословенске испоруке	**1976**	**1977**	**1978**	**1979**	**1980**
Боксит	1.200	1.200	1.500	1.500	1.500
Глиница	300	580	600	600	600
Олово	30	35	45	55	65
Антимон	1.1	1.2	1.4	1.5	1.6
Цинк	35	35	35	35	35

Извор: Архив Југославије (АЈ), Фонд 459 – Савезни завод за друштвено планирање, Ф267 (Д111/74) – Извештај о учешћу делегације СФРЈ на консултацијама експерата планских и спољнотрговинских органа СФРЈ и СССР по питању развоја економске сарадње за период од 1976. до 1980. године (септембра 1974. године); Архив Југославије (АЈ), Фонд 459 – Савезни завод за друштвено планирање, Ф320 (Д–201/78) – Информација за консултације о припреми дугорочног програма развоја и привредне сарадње СФРЈ и СССР (6. новембар 1978. године).

Значај овог принципа, потврђен је и у студији СЗДП–а, под називом „Информација о досадашњем развоју економских односа СФРЈ и СССР–а, као и о глобалним правцима могуће економске сарадње у периоду од 1981. до 1985. године“, из јуна 1977. године. У њој се наводи да је најзначајнији корак у регулисању дугорочне набавке енергетских сировина из Совјетског Савеза постигнут крајем 1971. године, договором Сиротковић – Бајбаков и закључивањем „Споразума о допунским узајамним

[267] АЈ, 130 – 1230, Материјали са 38. седнице СИВ од 27. јануара 1972. године (Информације о преговорима са делегацијом Владе СССР–а на челу са потпредседником Владе и председником Госплана Н.К. Бајбаковим у времену од 2. до 10. децембра 1971. године) 19. 1. 1972.
[268] ДАМСПРС, ПА, СССР, Ф131, Г1971 443855; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4535, с.23 (1971); 1.
[269] РГАНИ, ф.80, оп.1, д.929, с.103; 73–75.
[270] АЈ, 459 – 267, Извештај о учешћу делегације СФРЈ на консултацијама експерата планских и спољнотрговинских органа СФРЈ и СССР по питању развоја економске сарадње за период од 1976. до 1980. године 9. 1974.

испорукама роба“. Овим Споразумом обојени метали одређени су као најважнија сировина коју Југославија извози у СССР, а чији развој производње совјетска страна делимично финансира, путем кредитног аранжмана који је проистекао из Споразума. Коначно захваљујући овом договору Сиротковић – Бајбаков до 1975. године, Совјетски Савез је куповао 74% југословенског боксита намењеног за извоз, 71% глинице, 83% антимона и 30% олова. Са друге стране совјетски економисти окупљени у „Свесавезном научно – истраживачком конјуктурном институту“, при Министарству спољне трговине (*Всесоюзный научно – исследовательский конъюктурный институт (ВНИКИ) Министерства внешней торговли СССР*), такође, су препознали значај овог принципа, одређујући Југославију, као једну од најзначајнијих држава за набављање дефицитарних сировина у виду олова, цинка, антимона, глинице и производа бакра и месинга. Што додатно потврђује значај принципа „нафта за обојене метале“.[271]

***

Током 1970. и 1971. године, тачније од посете председника СИВ–а Митје Рибичича Совјетском Савезу, јуна 1970. године, до сусрета југословенске и совјетске економске делегације, вођење Јаковом Сиротковићем и Н.К. Бајбаковим, децембра 1971. године, формулисао се основни принцип на којем се заснивао југословенски увоз нафте из Совјетског Савеза. Количина нафте од 3 милиона тона, која је првобитно предвиђена Споразумом о узајамној размени роба за период од 1971. до 1975. године, разменом писама између Ј. Сиротковића и Н.К. Бајбакова повећана је на укупно 4 милиона тона. Поред тога, нафта је, уз металуршки кокс, угаљ за коксирање и природни гас (у перспективи), одређена као кључна сировина коју Југославија набавља из Совјетског Савеза. Коначно, везивањем испорука совјетске нафте за повећање испорука обојених метала из Југославије, успостављен је темељни принцип – „нафта за обојене метале“, на којем ће се ова сарадња заснивати у наредној деценији. Југословенски документи везани за развој економских односа две државе у првој половини 80–их година још једном потврђује овај принцип, наводећи да је „обострано прихваћен“ модел сарадње формиран на договору у области међусобне размене дефицитарних сировина, чиме Југославија тежи да његово важење продужи и у овом периоду. Такође, у документима који су пратили ове договоре можемо видети да су политички односи две државе значајно утицали на економске односе и на само постизање договора о повећању увоза совјетске нафте, заснованом на повећању испорука југословенских обојених метала. Међутим, ова сарадња не може се свести искључиво на политичку димензију јер су објективни економски разлози дали значајан допринос њеном успостављању. Наиме, дефицитарност сировина играла је једну од кључних улога у успостављању овог принципа, док је југословенска потреба да дугорочно реши питање увоза енергетских сировина, услед структурних проблема привреде и „јаза“ између базичне и прерађивачке производње, условљавала „тесне“ економске везе са Совјетским Савезом. На ову тесну сарадњу утицало је како совјетско богатство енергетским сировинама, у овом случају нафтом, тако и сам географски положај Југославије, који је услед близине СССР–а, али и других источноевропских држава, упућивао на блиску економску сарадњу. Ово је истакао још Митја Рибичич, јуна 1970. године, у разговору са Н.С. Патоличевим, навевши да „сам географски положај упућује СФРЈ на сарадњу са Источном Европом“, те да Југославија представља „мост на Блиски исток и Западну Европу“.[272] Из овога се

[271] РГАЭ, ф.860, оп.2, д.1382, с.34 (1983); 2; АЈ, 459 – 306, Информација о досадашњем развоју економских односа између СФРЈ и СССР–а, као и о глобалним правцима могуће економске сарадње у периоду од 1981. до 1985. године 5. 1977.

[272] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 88; АЈ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983.

може закључити и намера да се СФРЈ наметне као значајан простор у енергетским договорима између Совјетског Савеза и западноевропских држава, а који посебно узимају маха почетком 70–их година.

На крају, постојање принципа „нафта за обојене метале“ у совјетско – југословенским односима, не може се истргнути из међународног контекста у којем је он настао. Још почетком 60–их година, закључивањем уговора између совјетског специјализованог предузећа за извоз нафте „Сајузњефтекспорта“ и италијанске нафтне компаније ЕНИ, почиње да се успоставља принцип извоза совјетских енергената ради добијања стране валуте и Западне технологије, која је у СССР–у била дефицитарна. Овај договор, у старијој литератури означава се као „нафта за цеви“, услед велике совјетске потребе за технологијом и цевима неопходним за изградњу цевоводних система за транспорт енергената. Каснијим закључивањем уговора о извозу природног гаса у западноевропске државе овај принцип сарадње проширен је и често се означавао као „гас за цеви“, „Договор века“ или у најновијој литератури као „гасни мост“.[273] Како год да га назовемо, овај принцип заснивао се на „узајамно корисној“ испоруци дефицитарне робе са обе стране. Успостављање принципа „нафта за обојене метале“ у југословенско – совјетским односима, такође упућује на закључак да се кроз овај вид сарадње тражило и решавање питања снабдевања дефицитарним сировинама, чиме југословенски случај не одудара општеевропског контекста, те упућује на, као што је већ речено, „узајамно корисну“ сарадњу комплементарних економија. Закључује се да је економска сарадња, пре свега увоз нафте из Совјетског Савеза, поред свих политичких неспоразума, представљао објективни економски интерес југословенске привреде условљен модернизацијским процесима, структурним проблемима привреде, географским положајем, а након енергетске кризе 1973–1974. године и ценом нафте на светском тржишту.[274]

4.2. Совјетски кредити за југословенску индустрију: последице договора „нафта за обојене метале“

Кредитно – финансијски односи Југославије и Совјетског Савеза посебно су интензивирани средином 60–их година, када је 29. августа 1966. године закључен уговор о финансијској и техничкој сарадњи у изградњи и реконструкцији 50 индустријских објеката у вредности од 160 милиона долара. Међутим, сусрет Сиротковић – Бајбаков, децембра 1971. године, утицао је да овај вид сарадње достигне врхунац. Успостављањем, принципа „нафта за обојене метале“ две стране обавезале су се да ће повећати испоруке тражених сировина у текућем петогодишњем периоду (1971–1975), док се совјетска страна обавезала да ће путем кредита помоћи развој југословенских капацитета за обојену металургију.

Први разговори у вези закључивања новог кредитног аранжмана на бази договора Јакова Сиротковића и Н.К. Бајбакова вођени су 28. марта 1972. године, у оквиру 8. заседања Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску сарадњу (27. март – 3. април 1972. године). Посебну пажњу треба обратити на разговоре југословенског амбасадора у СССР, Милорада Пешића, и председнице југословенског

[273] Више у: Goldman, *Petrostate*; Yergin, *The Prize*; Sanchez–Sibony, *Red Globalization*; Hogselius, *Red Gas*; Gustafson, *The Bridge*; *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic; Демидова, Захаров, Ефимова, „К истории строительства экспортного газопровода“; Драбкин, *„Проект века“*.
[274] О овоме ће бити више речи у наставку поглавља.

дела Међувладиног комитета, Мирјане Крстинић, са Владимиром В. Новиковим, замеником председника Савета министара СССР–а и председником совјетског дела комисије. Том приликом разговарало се о оријентационом списку објеката као и висини и року коришћења будућег кредита. В.В. Новиков је посебно нагласио совјетско настојање да се закључивањем кредита реши питање испорука обојених метала у СССР те да се међу предложеним објектима обојеној металургији дају приоритети. Са друге стране, југословенски представници М. Крстинић и М. Пешић у допису Савезном секретаријату за иностране послове (ССИП) поводом ових преговора, подвукли су значај кредитног аранжмана јер се њиме може обезбедити реализација југословенских захтева за повећањем увоза сировина, пре свега нафте. Два дана касније, 30. марта, Мирјана Крстинић, сусрела се и са председником Госплана, Н.К. Бајбаковим. Бајбаков се приликом овог сусрета посебно осврнуо на значај договора са Јаковом Сиротковићем, од 10. децембра 1971. године, навевши да он представља акт на којем се темељи будућа размена сировина. Такође, је додао да реализација овог договора зависи и од успешног закључивања кредитног аранжмана јер он представља начин да се обезбеде испоруке југословенских сировина, односно обојених метала, у СССР.[275] До 20. априла 1972. године СИВ је прихватио извештај са 8. заседања Међувладиног комитета чиме је почетак преговора о кредитном аранжману озваничен. Поред овога Савезни завод за друштвено планирање основао је Међуресорну координациону групу за преговоре са СССР–ом, на чије чело је постављена Мирјана Крстинић, са задатком да се одреде приоритетни објекти чија би се изградња и реконструкција финансирала из совјетског кредита.[276] Коначно до 7. јуна 1972. године, Југославија је преко Вука Меденице, заменика председника југословенског дела Мешовитог комитета и члана Међуресорне координационе групе, упутила Амбасади СССР–а прелиминарни списак објеката за изградњу и реконструкцију из совјетског кредита.[277] Реч је о 59 објеката из области црне и обојене металургије, електроенергије, производње угља и кокса, бродоградње и машиноградње. Совјетски одговора на прелиминарни, југословенски предлог био је да могу да обезбеде робни кредит у вредности од 433 милиона долара, за изградњу 49 објеката, са роком отплате од 10 година и годишњом каматном стопом од 2%. Совјетски Савез одбио је финансирање десет објеката услед не поседовања одговарајуће опреме и технологије за реализацију пројеката.[278]

У периоду између почетка преговора везаних за совјетски кредит и достављања прелиминарног списка објеката, односно од марта до јуна 1972. године, питање повећања увоза нафте Совјетског Савеза постаје приоритет за југословенске економске планере. Наиме, 8. маја 1972. године Савезни завод за друштвено планирање (СЗДП), у оквиру Међуресорне координационе групе, објавио је студију, под називом „Информација о проблематици сировина у СФРЈ“. Наиме, ова студија почиње тезом да је услед политике интензивне индустријализације, али и техничког прогреса и модернизације у Југославији дошло до крупних промена у погледу коришћења сировина. Ове промене отвориле широк спектар питања и проблема у вези са економским односима са иностранством, која се не могу решавати искључиво „краткорочним потезима економске политике, већ дугорочним решењима“. Студија наводи да је даљи југословенски развој лимитиран недостатком следећих сировина: нафта, природни гас и угаљ за коксирање,

[275] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 411746; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 412457; АЈ, 459 – 240, Платформа и критерији за преговоре СФРЈ–СССР по питањима сировина, избора објеката и закључивање кредита и других аранжмана (радни концепт).
[276] АЈ, 459 – 240, Информација о питањима сировина, избора објеката и закључивања одговарајућих кредита са СССР–ом: Међуресорна координациона група за припрему преговора са СССР 27. 5. 1972.
[277] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 430013.
[278] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 433791.

те да ће њихов недостатак значајно утиче на снабдевеност и „структурну неусклађеност привреде СФРЈ“. Као могућност за решавање овог проблема СЗДП наводи пример држава–чланица СЕВ–а, које ради обезбеђивања дефицитарних сировина користе сировинску базу појединачних социјалистичких држава. Кроз организацију производње у оној земљи у којој та сировина постоји, а за потребе свих чланица СЕВ–а, уз одговарајућу партиципацију у инвестицијама заинтересованих земаља. Већина ових пројеката спроводи се у СССР–у, као сировински најбогатијој држави. Узевши у обзир овај пример студија додаје да постоји реална потреба ефикаснијег повезивања југословенске привреде са привредом СЕВ–а, пре свега са Совјетским Савезом, ради обезбеђивања неопходних сировина и репродукционог материјала. Стручњаци СЗДП–а, посебно истичу питање увоза нафте, предвиђајући да би у текућој деценији, тачније до 1980. године, Југославија могла да 50–60% својих потреба у сировој нафти надокнађује из Совјетског Савеза. Са друге стране, Југославија би Совјетском Савезу могла да понуди увећане испоруке боксита, глинице, олова, цинка и антимона, док би повећање увоза совјетске нафте, по систему клиринга и робних листи, последично довело и до повећања извоза и бројних других југословенских роба, попут робе широке потрошње, пољопривредних и алатних машина, фармацеутских производа, вештачког ђубрива, бродова, вагона, опреме за прехрамбену индустрију итд. Закључак ове студије био је да сарадња са Совјетским Савезом на подручју сировина, отвара могућности за дугорочно решавање питања основних структурних проблема југословенске привреде и већу ефикасност привређивања. Коначно, полазна основа за реализацију ове сарадње мора бити начелни договор који је постигнут приликом сусрета Сиротковић – Бајбаков, децембра 1971. године, али да он мора бити дефинитивно формализован закључивањем уговора о кредиту за развој југословенске сировинске базе, како би се омогућила међусобна размене сировина за које постоји обострани интерес.[279]

Неколико недеља касније, већ 22. маја 1972. године, СЗДП објављује нову студију под називом „Могућност и проблематика обезбеђивања сировина: Материјал за економско – политичко сагледавање могућности дугорочног обезбеђивања сировина у СССР–у“. Овом, додатном, студијом потврђују се ранији закључци, те подвлачи да Совјетски Савез нафту третира као стратешки важну сировину и да њену испоруку у односима са Југославијом условљава додатним испорукама југословенских сировина, пре свега боксита, глинице, олова и антимона. Зато се апелује да се посебна пажња приликом закључивања кредитног аранжмана са Совјетским Савезом мора обратити на развоју производних капацитета обојене металургије, јер се тиме осигурава увоз кључних сировина за југословенску привреду. На крају, студија додаје да Совјетски Савез представља најпогодније подручје за снабдевање дефицитарним сировинама, што уједно представља и „национални интерес“ Југославије.[280] Поред тога закључивање кредитног аранжмана и реализација протокола Сиротковић – Бајбаков, означени су као и као могућност да Југославија реши једно од централних питања даљег привредног развоја, односно: „Како ускладити нужне потребе у сировина, које се у земљи не могу у довољној мери произвести, са растућом унутрашњом потрошњом?“[281]

Означавање дугорочног увоза нафте из Совјетског Савеза као југословенског „националног интереса“ утицало је на интензивирање преговора око закључивања кредитног аранжмана. Ипак, за закључивање уговора од „националног значаја“, било је

[279] AJ, 459 – 239, Информација о проблематици сировина у СФРЈ 8. 5. 1972.
[280] AJ, 459 – 240, Могућност и проблематика обезбеђивања сировина: Материјал за економско – политичко сагледавање могућности дугорочног обезбеђивања сировина у СССР–у 22. 5. 1972.
[281] AJ, 459 – 240, Информација по питањима сировина, избора објеката и закључивања одговарајућих кредита са СССР–ом (Међуресорна координациона група за преговоре са СССР–ом) 27. 5. 1972.

неопходно да се догоди посета на највишем врху, односно нови сусрет Тито – Брежњев. До новог сусрета двојице лидера у периоду од 5. до 10. јуна 1972. године, а поред Л.И. Брежњева, Ј.Б. Тито се сусрео и са председником Савета министара А.Н. Косигином и са председником Президијума Врховног совјета Николајем В. Подгорним. Управо овај сусрет југословенског председника, са кључним совјетским политичким руководиоцима, омогућио је даљи напредак у постизању коначног договора. Економска сарадња, представљала је једну од централних тема разговора, а југословенску делегацију чинио и Јаков Сиротковић, који се посебно осврнуо на претходни сусрет Тито – Брежњев, као и на његов договор са Н.К. Бајбаковим, захваљујући којем је у 1972. години постигнут раст трговинске размене од 12%, док је претходним споразумом предвиђен раст од свега 6%. Такође, Ј. Сиротковић је истакао да СССР представља веома значајног трговинског партнера, посебно услед потребе балансирања негативног трговинског биланса и могућности да се на совјетско тржиште пласира велика количина југословенске робе. У контексту, совјетских кредита Ј. Сиртковић их је означио као кључне за постизање договора о дугорочном увозу совјетских сировина, на бази ранијег принципа „нафта за обојене метале“, потврдивши том приликом ранији став СЗДП–а, да Југославија тежи да 50–60% увоза нафте, природног гаса и кокса, надокнађује из Совјетског Савеза.[282]

Из овога можемо видети да раније наведене студије СЗДП–а нису биле само „мртво слово на папиру“, већ да су закључци Међуресорне координационе групе постали званична југословенска позиција у економским односима са СССР–ом, која је заступана од стране највиших званичника. Следећи битан корак у преговорима је посета председника СИВ–а, Џемала Биједића, Совјетском Савезу, јула 1972. године, и сусрет са А.Н. Косгином. Иако, није било значајнијих разговора око кредита, Џ. Бједић и А.Н. Косигин, договорили су посету високе, југословенске економске делегације СССР–у, која је требало да дефинитивно реши питање кредитног аранжмана. До реализације ове посете долази у периоду од 25. августа до 6. септембра 1972. године, када у СССР–у бораве потпредседник СИВ–а, Јаков Сиротковић и директор СЗДП–а, Борислав Јовић. Југословенску делегацију примио је управо председник Госплана и потпредседник Савета министара, Н.К. Бајбаков, те се може констатовати да овај сусрет представља наставак разговора Сиротковић – Бајбаков из децембра 1971. године. Најважнији део разговора догодио се 4. септембра 1972. године у згради Госплана, у Москви. Том приликом директор СЗДП–а, Б. Јовић, нагласио да југословенске потребе за сировинама и репродукционим материјалима непрекидно расту, да се у периоду до 1985. године мора рачунати на њихов значајан увоз, те да њихов највећи део треба управо обезбедити увозом из СССР–а. У том контексту, Б. Јовић је посебно подвукао увоз нафте, природног гаса и угља за коксовање, навевши да ће развојем капацитета производње обојене металургије бити значајно повећан извоз боксита, глинице, олова и антимона у СССР. Н.К. Бајбаков је уважио Јовићеве тврдње, посебно истакавши да је циљ договора о кредитном аранжману управо развој југословенске индустрије ради дугорочног обезбеђивања нормалног развоја спољне трговине и економске сарадње између две државе. Коначно, овом приликом договорено је да ће кредитни аранжман бити робне природе, да ће СССР достављати Југославији опрему и материјале неопходне за изградњу и реконструкцију индустријских објеката, док ће исплата кредита бити вршена испоруком робе која ће у њима бити произведена. На крају, остало је да се утврди тачна

[282] Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 573–575.

вредност кредита, као и списак објеката, што је остављено за 9. заседање Међувладиног комитета, који је требало да се одржи у Београду, октобра 1972. године.[283]

Убрзо након другог састанка Сиротковић – Бајбаков, почеле су припреме за 9. заседање Међувладиног комитета за економску сарадњу. У ту сврху југословенски амбасадор у Москви, Милорад Пешић, упутио је допис ССИП–у, да закључивање кредитног аранжмана између СФРЈ и СССР представља споразум о прворазредног, државног значаја узевши у обзир обим сарадње који из њега може произаћи. Такође, оцењено је да ће он представљати основу дугорочне привредне сарадње у областима за које су обе стране изузетно заинтересоване, у првом реду у међусобним испорукама дефицитарних сировина. Што се тиче интереса обе стране, у Допису се наводи да кроз закључивање кредитног аранжмана Совјетски Савез решава пре свега увоз дефицитарних сировина, односно обојених метала, али и обезбеђује тржиште за пласирање производа машиноградње, који ће се користити у изградњи индустријских објеката у Југославији. Са друге стране, за Југославију закључивање кредитног аранжмана значи решавање „најсложенијег“ питања спољнотрговинских односа, а то је дугорочно обезбеђивање увоза сировина, које би у супротном могло постати сметња укупним југословенским, економским односима са иностранством.[284]

На основу договора постигнутог током 9. заседања Међувладиног комитета, 2. новембра 1972. године у Београду, потписан је „Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о економској и техничкој сарадњи у изградњи и реконструкцији индустријских предузећа и других објеката у Југославији“. Када је коначно закључен Споразум је предвиђао да ће у циљу његове реализације совјетска страна обављати пројектантске и истражне радове, испоручивати у Југославију опрему, машине и технологију неопходну за изградњу и реконструкцију индустријских објеката, упућивати стручњаке ради указивања техничке сарадње у производњи, монтажи и пуштању у рад опреме која се испоручује из СССР–а, као и да ће примати југословенске стручњаке ради консултација и производно – техничке обуке. Са друге стране, Југославија се обавезала да ће СССР–у предати све податке неопходне за пројектовање и обављати грађевинске и монтажне радове ради пуштања индустријских објеката у погон. Такође, Совјетски Савез се обавезао да за потребе изградње ових објеката одобри Југославији кредит у износу од 540 милиона долара, са годишњом каматном стопом од 2% и роком коришћења у периоду од 1973. до 1980. године. Рокови за извршавање пројектантских и истражних радова, као и износ кредита за сваки појединачни објекат, требало је да буду утврђени накнадно, у директном договору са појединачним југословенским предузећима. На крају, предвиђено је да се кредит исплаћује у једнаким годишњим ратама, путем југословенских испорука роба у СССР, почевши од године након завршетка испорука опреме предвиђене уговором. Исплата кредита за објекте обојене металургије требало је да се изврши у року од 12 година, док је за остале објекте предвиђен рок од 10 година. Вођење обрачуна о коришћењу и исплати кредита поверено је Народној банци Југославије и совјетској Банци за спољну трговину.[285]

Коначно, Споразум о кредиту, пратио је и дефинитивни списак од 42 индустријска објеката у чијој ће изградњи реконструкцији две стране сарађивати у периоду од 1973. до 1980. године. Овај списак објеката биће дефинитивно потврђен и анексима Споразума

[283] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5398, с.138 (1972); 33–35; AJ, 459 – 243, Југословенска економска делегација за посету СССР–у: Извештај са пута по СССР.
[284] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 437102.
[285] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 439595; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 3.

о кредиту од 17. новембра 1973. и 29. јула 1975. године. У питању су следећи објекти из следећих индустријских грана[286]:

1. ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА:
   1.1. Термоелектрана (ТЕ) „Сисак 2“ – проширење капацитета за 210.000 kW (рок 1974–1976. године)
   1.2. ТЕ „Гацко“ – капацитета 300.000 kW (рок 1976–1978. године)
   1.3. Топлана – термоелектрана (ТО–ТЕ) „Нови Сад“ – капацитета 235.000 kW (рок 1976–1977. године)
   1.4. ТЕ „Пљевља“ капацитета 210.000 kW (рок 1975–1977. године)
   1.5. ТЕ „Костолац 3“ – проширење капацитета за 210.000 kW (рок 1975–1977. године)
   1.6. ТЕ „Неготино“ – капацитета 210.000 kW (рок 1975–1977. године)
   1.7. ТО–ТЕ „Загреб“ – проширење капацитета за 120.000 kW (рок 1975–1977. године)
   1.8. ТЕ „Битоља 1“ – капацитета 210.000 kW (рок 1977–1979. године)
   1.9. ТЕ „Угљевик 1“ – капацитета 300.000 kW (рок 1977–1979. године)

2. ПРОИЗВОДЊА УГЉА:
   2.1. Рудник „Гацко“ – производња 2 милиона тона лигнита годишње (рок 1975–1977. године)
   2.2. Рудник „Пљевља“ – проширење капацитета за 1.2 милиона тона угља годишње (рок 1975–1977. године)
   2.3. Рудник „Велење“ – проширење капацитета за 1.3 милиона тона лигнита годишње (рок 1974–1976. године)
   2.4. „Засавски рудници“ – модернизација и повећање производње за 220.000 тона угља годишње (рок 1974–1976. године)
   2.5. Рудник „Осломеј“ – производња од 2.2 милиона тона угља годишње (рок 1975–1977. године)
   2.6. Рудник „Титови рудници“, Крека–Бановићи – проширење производње за 4.5 милиона тона угља годишње (рок испорука утврдити накнадно)

3. ХЕМИЈСКА И НАФТНОПРЕРАЂИВАЧКА ИНДУСТРИЈА:
   3.1. Рафинерија нафте „Панчево“ (Комбинат „Нафтагас“ – 1. атмосферска дестилација капацитета 3 милиона тона нафте годишње; 2. вакумска дестилација капацитета 2.2 милиона тона годишње (рок испорука утврдити накнадно)
   3.2. Топионица олова „Злетово“ Титов Велес – производња вештачког ђубрива капацитета 60.000 тона годишње (рок 1975–1977. године)

4. ЦРНА МЕТАЛУРГИЈА:
   4.1. Металуршки комбинат „Смедерево“ – проширење капацитета за производњу за 1.6 милиона тона сировог гвожђа и на 1.87 милиона тона челика (рок 1974–1978. године)
   4.2. Металуршки завод „Скопље“ – проширење производње сировог гвожђа на 1 милион тона годишње и проширење производње рудника железне руде (рок испорука утврдити накнадно)

[286] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 439595; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф134, 437547.

4.3. Рударско – металуршки комбинат „Зеница“, налазиште „Омарско“ – изградња капацитета од 9.3 милиона тона железне руде (рок 1974–1977. године)
4.4. Железара „Сисак“ – проширење производње сировог гвожђа за 820.000 тона и челика за 850.000 тона (рок утврдити накнадно)
4.5. Железара „Приједор“ – капацитета 1.5 до 2 милиона тона челика годишње (рок утврдити накнадно)
4.6. Коксно – хемијски комбинат „Борис Кидрич“ Лукавац – коксна батерија број 4, капацитета 700.000 тона годишње (рок 1973–1975. године)

5. ПОЉОПРИВРЕДА:
5.1. Пољопривредни комбинат „Шид“ – силос за кукуруз и пшеницу капацитета 45.000 тона са сушаром и постројењем за производњу уља капацитета 350 тона дневно (рок 1975–1976. године)
5.2. Фабрика уља „Витал“ Врбас – силос за сунцокрет капацитета 30.000 тона (рок 1974–1976. године)
5.3. Индустријско – пољопривредни комбинат „Први мај“ Апатин – хладњача запремине 5.000 тона (рок 1975–1976. године)
5.4. Индустријско – пољопривредни комбинат „Агробанат“ Банатско Пландиште – хладњача капацитета 5.000 тона (рок 1975–1976. године)
5.5. Индустријско – пољопривредни комбинат „Халас Јожеф“ Ада–Мол – хладњача запремине 5.000 тона (рок 1975–1976. године).
5.6. Пољопривредни комбинат „Кула“ – силос капацитета 30.000 тона (рок 1975–1976. године)

6. САОБРАЋАЈ:
6.1. Пројектовање подземне железнице у Загребу (рок реализације утврдити накнадно)

7. ОБОЈЕНА МЕТАЛУРГИЈА:
7.1. Алуминијумски комбинат „Титоград“ – 1. рудник боксита капацитета 700.000 тона годишње; 2. фабрика глинице капацитета 200.000 тона годишње; 3. фабрика алуминијума капацитета 50.000 тона годишње; 4. фабрика анода 26.500 тона годишње; 5. геолошка истраживања (рок 1974–1978. године)
7.2. Рудници и топионица никла „Глоговац“, код Приштине – капацитета 1.3 милиона тона руде никла и 12.000 тона фероникла годишње (рок 1975–1979. године)
7.3. Рудници и флотација за производњу олова, цинка и антимона – повећање производње за 3.5 милиона тона годишње (рок 1974–1978. године)
7.4. Фабрика електрода и феролегура „Шибеник“ – проширење производње на 20.000 графитних електрода годишње (рок 1977–1978. године)
7.5. Геолошка истраживања и други истражни радова на налазиштима боксита у реону западне Босне (рок реализације утврдити накнадно)
7.6. Геолошка истраживања и други истражни радови на налазиштима олова, цинка и барита у реону Вареш (рок реализације утврдити накнадно)
7.7. Геолошка истраживања и други истражни радови на налазиштима руде никла у реону Грачанице (рок реализације утврдити накнадно)

8. ПРОИЗВОДЊА ГРАЂЕВИНСКИХ МАТЕРИЈАЛА
   8.1. Фабрика цемента „Остружница“ – производња од 600.000 тона годишње и пећ капацитета 1.600 тона клинкера дневно (рок 1977–1978. године)
   8.2. Фабрика „Бетон“ Нови Сад – постројење за производњу бетона капацитета 100.000 m^3 годишње (рок 1977–1978. године)

9. БРОДОГРАДЊА:
   9.1. Бродоградилиште „Бијела“ Бока Которска – изградња сувог дока капацитета 100.000 тона и модернизација бродоградилишта (рок 1975–1976. године)
   9.2. Бродоградилиште „2. октобар“ у Копру – изградња сувог дока (рок реализације утврдити накнадно)

10. МАШИНОГРАДЊА:
   10.1. Здружена метална индустрија „Метинд“ Зрењанин – проширење фабрике за 20.000 тона ливених радијатора годишње и за 8.000 тона котлова и арматура годишње (рок 1974–1976. године)[287]

У наведеном списку објеката, укупна средства намењена за металургију, заједно црну и обојену, имала су 62,2% удела у укупној вредности кредита.[288] Коначно, све одредбе Споразума о кредиту потврђене су разменом поверљивих писама, 2. новембра 1972. године, између потпредседника Државног комитета Савета министара СССР за спољноекономске односе Ивана В. Архипова и члана СИВ–а, Д. Милојевића. У поверљивим писмима посебно се истиче значај сарадње у изградњи објеката обојене металургије, те наводи да је приоритет да југословенска страна преко надлежних организација обезбеди испоруку производа обојене металургије у износу који ће бити еквивалентан износу годишњих отплата.[289] Испуњење уговора посебно је требало да допринесе развоју запостављене базне индустрије у Југославији. Наиме, изградњом и реконструкцијом индустријских постројења у сарадњи са СССР–ом, Југославија је требало да постигне годишњу производњу од 3.3 милиона тона боксита, 5.9 милиона тона руде олова и цинка, 8,6 милиона тона челика, додатних 12.8 милиона тона угља, као и капацитете електричних централа од 5.7 милиона киловата.[290]

О значају Споразума о кредиту сведочи и податак да је 18. октобра 1977. године, у Београду, закључен „Протокол уз Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о економској и техничкој сарадњи у изградњи и реконструкцији индустријских предузећа и других објеката у Југославији“, којим је кредит увећан за још 210 милиона долара, достигавши укупну вредност од 750 милиона долара, и продуженим роком коришћења до 1. јануара 1985. године. Разлог за ово била је чињеница да су првобитно предвиђена средства од 540 милиона долара, готово искоришћена, док је првобитни рок кредита, до 31. децембра 1980. године, није одговарао динамици изградње објеката.[291] Коначно, иако је реализација кредита праћена проблемима попут упућивања неодговарајуће опреме из СССР–а, или кашњења совјетских стручњака ради монтаже и адаптације увезене опреме у самом објектима, али и југословенског одуговлачења приликом увоза опреме и

[287] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 439595; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Г134, 437547; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 9–15.
[288] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 430013.
[289] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 439595; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 3.
[290] РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 3.
[291] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф136, 456653.

одлагања почетка отплате кредита, уопштено гледано његова реализација била је успешна. О успешној реализацији Споразума о кредиту сведоче и документа настала у вези посете председнице СИВ–а, Милке Планинц, Совјетском Савезу, јуна 1985. године. У њима се наводи да је кредит од новембра 1972. године готово потпуно искоришћен, те да је захваљујући њему изграђено девет електроенергетских објеката, шест производних капацитета индустрије угља, два објекта нафтне и хемијске индустрије, шест објеката црне металургије, три објекта обојене металургије. Највећи део кредита искоришћен је управо за потребе обојене и црне металургије, као и електроенергетике.[292] На крају, о успешној реализацији кредитног аранжмана и његовом значају, говори и чињеница да је ова сарадња, настављена и у наредном периоду, те да је 29. маја 1981. године закључен нови међудржавни кредит у висини од 450 милиона долара, за потребе изградње и реконструкције 16 индустријских објеката, док је јануара 1985. године закључен и кредитни аранжман у вредности од 180 милиона долара за потребе Металуршког комбината „Смедерево“.[293]

Поред „Споразума између Владе СФРЈ и Владе СССР о економској и техничкој сарадњи у изградњи и реконструкцији индустријских предузећа и других објеката у Југославији“ који је имао карактер међудржавног споразума, договор Сиротковић – Бајбаков од 10. децембра 1971. године, утицао је и на закључивање још једног кредитног аранжмана, којим је СССР учествовао у развоју капацитета обојене металургије. У питању је комерцијални кредит између југословенског предузећа „Енергоинвест“ Сарајево и совјетског предузећа „Цветметпромекспорт“ Москва, закључен 21. јануара 1972. године. Уговор носи назив „Генерални уговор о испорукама пројеката, опреме и материјала за изградњу фабрике глинице „Бирач“ у Зворнику“ и предвиђа совјетски кредит у вредности од 154 милиона долара за изградњу индустријског постројења „Бирач“ за производњу глинице капацитета 600.000 тона годишње, као и за проширење капацитета рудника боксита у оквиру налазишта Власеница. У питању је проширење капацитета рудника Јајце, са 25.000 тона на 200.000 тона годишње и рудника Босанска Крупа, са 70.000 тона на 500.000 тона годишње. Предвиђено је да овим проширењима укупна годишња производња боксита у Југославији достигне количину од 2.6 милиона тона. Уговором је предвиђен рок за изградњу индустријских постројења од 53 месеца од дана потписивања, док би се исплата кредита вршила испорукама глинице у трајању од 9.5 година са каматном стопом од 4,5% годишње, односно испорукама боксита у року од 8 година, такође са каматном стопом 4,5%. Југословенска страна требало је да исплате започне након завршетка изградње.[294] Са друге стране, СССР се обавезао да ће у Југославију, током 1975. и 1976. године, испоручити 170.000 тона материјала и опреме за грађевинско монтажне радове, али и укупно 4 милиона тона нафте, 4.000 тона никла, 2 тоне паладијума, 400.000 тона цемента, 100.000 m^3 дрвне грађе, 100.000 тона калијевих соли, 50.000 тона амонијак сулфата и 100.000 тона антрацита у периоду од 1973. до 1976. године.[295] Коначно, у сврху исплате кредита јула 1973. године закључен је уговор између совјетског предузећа „Разноимпорт“, које послује у оквиру Министарства спољне

[292] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф97, 428185

[293] Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 165; ДАМСПРС, ПА, СССР, 1983, Ф98, 423578; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф97, 428185.

[294] РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2258, с.147 (1977); 16; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2235, с.203 (1977); 80; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.763, с.147 (1971); 1; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2743, с.134 (1979); 112–113; РГАНИ, ф.оп.67, д.625, с.178; 4, 15; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 169; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 40; Пашко, „Новый этап развития сотрудничества СССР и СФРЮ“, 85; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 45–46.

[295] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5932, с.20 (1973); 2; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2235, с.203 (1977); 81; РГАНИ, ф.оп.67, д.625, с.178; 4; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 439595.

трговине, и југословенског „Енергоинвеста“, којим се југословенска страна обавезује да ће у периоду од 1976. до 1985. године у СССР испоручивати 600.000 тона глинице и 500.000 тона боксита годишње.[296] Целокупну пројекту документацију фабрике израдио је „Савезни институт за алуминијум и манган“ у Лењинграду (*Всесоюзний алюминиево – магниевый институт – ВАМИ*), изградња је трајала од 1974. до 1978. године, а учешће у целом процесу узела су 32 југословенска предузећа са укупно 3.500 људи, док су совјетски партнери испоручили укупно 170.000 тона опреме за потребе изградњу. Индустријски комплекс пуштен је у експлоатацију 6. октобра 1978. године и имао је капацитет 600.000 тона глинице и 2.6 милион тона боксита годишње, чиме је постао највећи комплекс из области обојене металургије на Балкану и један од највећих у Европи. Глиница и боксит извожени су у совјетска постројења у Иркутску, Пензи, Чељабинску, Волгограду, Новокраматорску, Харкову, Барнаулу и Каку.[297]

***

На даљу судбину индустријских објеката који су обухваћени наведеним споразумима нећемо се осврнути, јер није непосредно везана за тему истраживања. Међутим неопходно је навести да се током 1972. године, на њих посебно осврнуо Савезни завода за друштвено планирање (СЗДП), у студији од 27. јуна 1973. године, под називом „Информације о могућностима дугорочне економске сарадње између СФРЈ и СССР–а на подручју неких основних сировина“. У њој се наводи да Совјетски Савез према расположивим ресурсима, географском положају и комплементарности тржишта представља најпогоднијег партнера за дугорочно снабдевање Југославије потребним сировинама. Са друге стране студија још једном потврђује значај југословенских обојених метала и велико совјетско интересовање за њих, што је констатовано и договором Бајбаков–Сиротковић, од 10. децембра 1971. године. У том контексту, ова студија посебно наглашава значај Генералног уговора од 21. јануара, и Споразума о кредиту од 2. новембра 1972. године, одређујући их као непосредну последицу овог договора и начин да се регулише међусобна размена дефицитарних сировина.[298] На основу тога можемо закључити да ови уговори представљају огроман корак ка проширењу југословенско – совјетских економских односа, управо на принципу „нафта за обојене метале“, те да се морају посматрати као саставни део југословенско – совјетске енергетске сарадње. Наиме, у контексту енергетске сарадње, они представљају први корак у односима две државе, који је допринео реализацији принципа „нафта за обојене метале“ и директно утицао на повећање испорука нафте из Совјетског Савеза.

Да су наведени билатерални сусрети и кредитни аранжмани несумњиво поставили темељ за даљи развој економских односа две државе сведочи и посета А.Н. Косигина, Југославији, августа 1973. године. Што се тиче југословенске стране, посебно значајно било је да се током сусрета са совјетским премијером дефинитивно потврди принцип дугорочног снабдевања дефицитарних сировина, уговорен приликом сусрета Сиротковић – Бајбаков. Управо то је овом приликом и потврђено, а током разговора вођених са Ј.Б. Титом, Ј. Сиротковићем и Ц. Бједићем, А.Н. Косигин више пута је истакао значај економске сарадње, као области у којој је постигнуто највише у погледу развоја

[296] РГАЭ, ф. 365, оп.9, д.2235, с.203 (1977); 80; РГАНИ, ф.оп.67, д.625, с.178; 33.
[297] РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2258, с.147; 16; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2743, с.134; 112–113; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 169; Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 40; Пашко, „Новый этап развития сотрудничества СССР и СФРЮ“, 85; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 45–46.
[298] AJ, 459 – 254, Информација о могућностима дугорочне економске сарадње између СФРЈ и СССР–а на подручју неких основних сировина 27. 5. 1973.

односа две државе. Посебно је истакао проширење трговинске размене у текућем петогодишњем периоду, а у том контексту навео и значај Споразума о кредиту, као и договора о међусобној размени дефицитарних сировина, додавши да још увек постоје далеко веће могућности за сарадњу истакавши питање совјетских геолошких истраживања југословенских налазишта боксита.[299] Када се упореде ставови совјетског премијера током сусрета из 1970. године, и сусрета из 1973. године, потврђује се теза да су у периоду током 1971. и 1972. године постављени темељи економске сарадње две државе, да је она дефинитивно испливала у први план и да је међусобни економски интерес за дугорочним решавањем питања снабдевања дефицитарним сировинама, постављен на принципу „нафта за обојене метале“, имао кључну улогу у овом процесу.

На крају, као што је у претходном поглављу наведено, кредитно – финансијска сарадња Југославије и Совјетског Савеза била је једна од најразвијенијих области укупних економских односа две државе. Захваљујући овом виду сарадње, почевши од 1961. године, у Југославији је изграђено 140 индустријских објеката различите намене. Ипак, кредит из 1972. године заузима централно место и представља највећи кредитни аранжман који су две државе договориле. Он не би био могућ без препознавања „узајамно корисне“ сарадње у области размене дефицитарних сировина, што је постигнуто током бројних сусрета у периоду од 1970. до 1973. године, чиме је успостављен принцип „нафта за обојене метале“, на којем ће се и заснивати увоз совјетске нафте у наредној деценији. Овде је значајно нагласити да се почетком 70–их година економска сарадња са Совјетским Савезом све више почиње да се одређује као „национални интерес“ јер представља најефикаснију и најекономичнију могућност да Југославија дође до дефицитарних сировина, пре свега нафте. Међутим, настојање да се реши питање снабдевања нафтом из СССР, почетком 70–их година омогућило је и закључивање значајних кредитних аранжмана, који су пре свега усмерени на развој капацитета базне индустрије, који су у процесу привредног развоја Југославије, од почетка 60–их година запостављани. На основу тога може се закључити да југословенско – совјетски економски односи, почетком 70–их година, поред успостављања темељног принципа на којем се заснивао увоз нафте, а самим тим и решавало питање све веће увозне зависности, имају и велики значај за подстицање развоја југословенске базне индустрије, а тиме и макар делимичног отклањања последица структурних проблема југословенске привреде, раније дефинисаних као „јаз“ између базне и прерађивачке индустрије.

4.3. Улога совјетске нафте у југословенској енергетској потрошњи и југословенско – совјетској трговинској размени

Трговинска размена представљала је најразвијенију област економских односа Југославије и Совјетског Савеза. На то је утицао низ унутрашњих фактора и једне и друге државе. Пре свега, са југословенске стране постојао је интерес да кроз сарадњу са СССР–ом реши питање дугорочног снабдевања кључним енергетским сировинама, али и да обезбеди велико тржиште за пласирање производа произвођачке индустрије, који нису били конкурентни на тржишту Западних земаља, те да у крајњој линији реши питање ангажовања неискоришћених индустријских капацитета. Ову тврдњу потврђују и југословенски економски планери наводећи да: „величина совјетског тржишта и апсорбциони капацитет делују веома повољно за југословенске организације, те делује

[299] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф106, 445071; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф106, 436324;

да оно нуди неисцрпне могућности за пласман југословенских производа".[300] Са друге стране, Совјетски Савез је тежио да кроз трговинску размену са Југославијом такође реши питање снабдевања дефицитарним сировинама, у овом случају обојеним металима, али и да на југословенско тржиште пласира што већу количину производа машиноградње и других индустријских производа. Коначно, са совјетске стране постојао је и интерес да се кроз проширење трговинске размене, утиче на свеукупно интензивирање економских односа, а самим тим и на већи политички утицај у Југославији, јер су они, још од резолуције ЦК КПСС–а „О перспективама развоја совјетско – југословенске сарадње", од 17. јула 1969. године, означени као најпогоднија област за продор совјетског, политичког утицаја.[301] Узевши у обзир, да је од друге половине 60–их година, услед модернизацијских и реформских процеса, али и бројних структурних проблема привреде, дошло до повећања испрва потрошње, а затим и увоза нафте, дугорочно снабдевање нафтом из СССР–а препознато је, почетком 70–их година, од стране југословенских, економских планера као „национални интерес". У том контексту, циљ овог потпоглавља биће да кроз анализу југословенско – совјетске трговинске размене, утврди колика је била улога нафте, те како се та улога мењала узевши у обзир значајне промене на међународном плану, у виду две енергетске кризе из 1973–1974. и 1979. године.

Табела 30. Структура југословенско – совјетске трговинске размене у складу са Споразумима о дугорочној размени роба:

	1971–1975		**1976–1980**		**1981–1985**	
	СФРЈ	**СССР**	**СФРЈ**	**СССР**	**СФРЈ**	**СССР**
Сировине и репроматеријали	24,2%	71,1%	26,5%	65,5%	23,2%	89,7%
Машине, опрема, бродови	37,9%	26,5%	46,4%	29,9%	39,1%	9,4%
Пољопривредно – прехрамбени производи	3,5%	–	3,2%	1,1%	10,5%	0,3%
Роба широке потрошње	34,4%	2,4%	23,9%	2,5%	24,7%	0,6%
Грађевинске услуге	–	–	–	–	2,5%	–

Извор: АЈ, 459 – 267, Извештај о учешћу делегације СФРЈ на консултацијама експерата планских и спољнотрговинских органа СФРЈ и СССР по питању развоја економске сарадње за период од 1976. до 1980. године 9. 1974; АЈ, 130 – 8719, Структура реализоване размене и структура предвиђене размене за период до 1990. године; АЈ, 459 – 306, Предлог платформе за прву консултацију планских и спољнотрговинских органа СФРЈ и СССР о економској сарадњи после 1980. године.

Како бисмо утврдили колики је значај придаван увозу совјетске нафте, односно колики је њен удео у укупном планираном увозу, као и укупној планираној потрошњи нафте, морамо се осврнути на анализе потрошње које су у оквиру разних студија давали Савезни завод за друштвено планирање, Савезни комитет за енергетику и индустрију и Комисија за енергетику у оквиру СИВ–а и др. Наиме, у периоду од 1970. до 1985. године настао је низ студија које се баве планирањем енергетске потрошње и које се сагласе у закључку да је у наредној деценији измена југословенске енергетске структуре, кроз повећање учешћа нафте и гаса у потрошњи, неминовна. Такође, већина њих сагласна је да је циљ дугорочног развоја енергетике Југославије „постизање што већег степена

[300] АЈ, 459 – 658, Предлози југословенске стране о разради програма дугорочне сарадње у појединим гранама привреде СФРЈ и СССР после 1980. године 15. 11. 1975.
[301] РГАНИ, ф.5, оп.62, д.481, с.300; 76, 81–83, 85–86, 89.

сигурности у снабдевању крајњих корисника и постизање што нижих цена енергије“.[302] Ипак, по времену када су настале ове студије могу се поделити у две групе.

У прву групу спадају студије настале пре енергетске кризе из 1973. и 1974. године, засноване на преткризном искуству јефтиних енергената на светском тржишту, које предвиђају веома амбициозан скок потрошње нафте у петнаестогодишњем периоду. Пример такве студије је „Извештај Комисије за енергетику СИВ–а за политику дугорочног развоја енергетике“ из марта 1971. године. Узевши у обзир да је укупна југословенска потрошња нафте у 1970. години износила 7.1 милион тона, Извештај предвиђа раст потрошње у 1975. години на 12.3 милиона тона, односно на чак 28.3 милиона тона у 1985. години, од чега је предвиђено да се чак 21.3 милиона тона набави из увоза. Исту прогнозу даје и студија СЗДП–а „Политика дугорочног развоја енергетике до 1985. године“ из фебруара 1973. године.[303] Са друге стране, вероватно најамбициозније процене дају студија СЗДП–а под називом „Прва оцена могућности за сарадњу Југославије са СССР–ом за период од 1976. до 1980. године“, од 10. јула 1972. године и „Информација о могућим иницијативама за дугорочну производно – техничку (мултилатералну) сарадњу са земљама чланицама СЕВ–а“, од 29. јула 1973. године. У њима се наводи да би увоз нафте у периоду од 1976. до 1980. године, могао да износи 35 милиона тона, док би у следећем петогодишњем периоду (1981–1985) могао да достигне количину од 55 милиона тона.[304] Последња студија, писана на основу преткризног искуства, објављена је неколико месеци након поскупљења цене нафте, марта 1974. године, и носи назив „Производна политика и извозно–увозна оријентације у периоду после 1975. године“. Студија веома амбициозно предвиђа потрошњу нафте од 20 милиона тона 1980. години, односно од 28 милиона тона у 1985. години, од чега би 75% било набављано из увоза, а чак 14 милиона тона нафте из СССР.[305]

Промена у пројектовању дугорочне потрошње нафте настаје управо услед енергетске кризе и троструког скока цене нафте на светском тржишту. Тако настаје нова група студија, писана у потпуно новој политичко – економској ситуацији на међународном плану. Ову промену најављује студија „Енергетски биланс у 1975. години: могућности производње, проблеми и мере“, од 7. октобра 1974. године. У студији се наводи да је „непредвиђени развој догађаја на пољу цена сировина и енергената у свету, нарочито цене нафте... ставио нашу земљу пред проблем тражења нових развојних путева у енергетици“, а да се као решења намећу „супституција увозне енергије домаћом“ и „рационалнија потрошња увозне енергије“. Поред овога, студија даје и прве процене за 1975. годину, те наводи да се раније процене о потрошњи нафте од готово 13 милиона тона, неће остварити и да, услед новонастале ситуације није реално очекивати потрошњу већу од 11 милиона тона.[306] Већ следећег месеца, новембра 1974. године, Конзорцијум економских института објавио је публикацију под називом „Концепција

[302] AJ, 459 – 249 (2/73), Концепција дугорочног развоја енергетике Југославије (Институт за економику индустрије) 1. 1973; AJ, 459 – 217, Елементи производно – инвестиционе оријентације, политике заштите и цена: Инфраструктура–Енергетика (Четврти део, Припремни материјал за Друштвени план развоја од 1971. до 1975. године; Група за енергетику).

[303] AJ, 459 – 216, Извештај комисије Савезног извршног већа за политику дугорочног развоја енергетике (Комисија за енергетику СИВ) 3. 1971; AJ, 459 – 250, Политика дугорочног развоја енергетике до 1985. године 2. 1973.

[304] AJ, 459 – 241, Прва оцена могућности за сарадњу Југославије са СССР–ом за период од 1976. до 1980. године 10. 7. 1972; AJ, 459 – 254, Информација о могућим иницијативама за дугорочну производно – техничку сарадњу са земљама чланицама СЕВ–а 29. 7. 1973.

[305] AJ, 459 – 263, Производна политика и извозно–увозна оријентација у периоду после 1975. године 3. 1974.

[306] AJ, 459 – 267, Енергетски биланс у 1975. години: Могућности производње, проблеми и мере 7. 10. 1974.

дугорочног развоја Југославије до 1985. године“, која представља синтезу научних радова о проблематици привредног и друштвеног развоја Југославије, у светлу битно измењених услова у међународној економији, односно утицаја енергетске кризе на југословенску привреду. Ова студија доноси мишљење да је неопходно повећање производње домаће примарне енергије, али и да ће поред тога услед привредног развоја и модернизацијских процеса доћи до неминовног повећања увоза нафте, те да је од кључног привредног значај његово свођење на рационалне оквире. У том контексту студија предвиђа потрошњу од 11.6 милиона тона сирове нафте у 1975. години, односно од 27 милиона тона у 1985. години, од чега би 7 милиона дошло из домаће производње, а 20 милиона тона би било увозног порекла.[307] Слично предвиђа и СИВ, усвајањем „Друштвеног договора о основама развоја привреде нафте и гаса Југославије у периоду од 1975. до 1985. године“, 21. марта 1975. године. Друштвени договор предвиђа да ће укупна потрошња нафте у 1980. години износити 19.9 милиона тона, док ће 1985. године бити достигнута потрошња од 27.4 милиона тона сирове нафте.[308] Међутим, већ неколико месеци касније, 16. маја 1975. године, усвајањем „Друштвеног плана развоја Југославије за период од 1976. до 1980. године“, од стране СИВ–а, долази до кориговања ове процене, те се у 1980. години предвиђа укупна потрошња нафте од 16.5 милиона тона, од чега би 4.6 милиона било домаћег, а 11.9 милиона увозног порекла. Ова процена потврђена је и студијом „Друштвено економски развој Југославије у периоду од 1976. до 1980. године“ од 18. јуна 1975. године, правдајући смањење предвиђене потрошње и увоза, чињеницом да је „криза крајем 1973. године, везана за скок цена нафте, деривата и гаса, наметнула потребу преоријентације на максималну супституцију и штедњу увозних сировина“.[309] Поред овога постајале су и амбициозније процене потрошње у 1980. години које су предвиђале потрошњу од 18.5 милиона тона и увоз од 13.9 милиона тона.[310]

Када 1979. године долази до новог енергетске кризе, изазване новим троструким поскупљењем цене нафте на светском тржишту, долази и до нове промене у процени укупне потрошње нафте, од стране југословенских економских планера. Ово је видљиво већ у студији „Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године“, коју су, у фебруару 1980. године, објавили заједно Савезни завод за друштвено планирање и Савезни комитет за енергетику и индустрију (СКЕИ). Ова студија предвиђа да ће 1985. године укупна потрошња сирове нафте износити 19.8 милиона тона, од чега из увоза треба набавити 15 милиона тона.[311] Иако, студија даје амбициозну процену увоза, њена пројекција укупне потрошње представља умањење од готово 10 милиона тона, узевши у обзир да су раније анализе предвиђале потрошњу од чак 28 милиона тона нафте у 1985. години. Коначно, укупна потрошња нафте од 19.8 милиона тона и увоз од 15 милиона тона потврђен је и кроз усвајање „Договора о основама Друштвеног плана Југославије за развој енергетике за период од 1981. до 1985. године“, 31. марта 1980. године.[312] Коначно, анализом СЗДП–а из 1984. године укупна потрошња нафте у Југославији у

[307] AJ, 459 – 270, Концепција дугорочног развоја Југославије до 1985. године – Сводна студија (Конзорцијум економских института, главни редактор: Душан Бјелогрлић), 11. 1974.
[308] AJ, 459 – 276, Друштвени договор о основама развоја привреде нафте и гаса Југославије од 1975. до 1985. године 21. 3. 1975.
[309] AJ, 459 – 277, Друштвени план Југославије за период од 1976. до 1980. године 16. 5. 1975; AJ, 459 – 278, Друштвено економски развој Југославије у периоду од 1976. до 1980. године.
[310] AJ, 459 – 326, Информација о потрошњи нафте и гаса до 1980. године 14. 4. 1979.
[311] AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980.
[312] AJ, 459 – 354, Договор о основама Друштвеног плана Југославије за развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 31. 3. 1980.

1985. години процењена је између 15.1 и 17.5 милиона тона, док је укупан увоз предвиђен у количини од 11 до 12.5 милиона тона.[313]

Када упоредимо предвиђену потрошњу како у анализама које су настале пре енергетске кризе и скока цене нафте, тако и у каснијим анализама можемо уочити битно неслагање са реално реализованом потрошњом и увозом нафте у периоду од 1970. до 1975. године.

Табела 31. Предвиђена и реализована потрошња сирове нафте и увоз сирове нафте у периоду од 1970. до 1985. године (милиони тона):

	Предвиђања пре енергетске кризе		**Предвиђања након енергетске кризе**		**Остварена потрошња и увоз**	
	Потрошња	Увоз	Потрошња	Увоз	Потрошња	Увоз
1975	12.3	7.8	11.6	8.3	10.9	7.4
1980	20.0	14.0	16.5 – 18.5	11.9 – 13.9	15.2	11.0
1985	28.3	21.3	15.1 – 19.8	11 – 15	13.2	9.1

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*; AJ, 459 – 216, Извештај комисије Савезног извршног већа за политику дугорочног развоја енергетике (Комисија за енергетику СИВ) 3. 1971; AJ, 459 – 250, Политика дугорочног развоја енергетике до 1985. године 2. 1973; AJ, 459 – 270, Концепција дугорочног развоја Југославије до 1985. године – Сводна студија (Конзорцијум економских института, главни редактор: Душан Бјелогрлић), 11. 1974; AJ, 459 – 326, Информација о потрошњи нафте и гаса до 1980. године 14. 4. 1979; AJ, 459 – 354, Договор о основама Друштвеног плана Југославије за развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 31. 3. 1980.

Разлози за неостваривање планиране потрошње и увоза су бројни, али могу се свести на два главна, а то су превелики скок цене нафте услед енергетских криза и неопходност Југославије да кроз рестриктивне мере ограничава увоз и потрошњу нафте. Са друге стране, када у овом контексту посматрамо планирани увоз нафте из Совјетског Савеза, можемо утврдити у којој мери су југословенски економски планери рачунали на совјетску нафту, ради покривања укупног биланса енергетске потрошње у овом периоду. Као што је већ наведено увоз нафте из Совјетског Савеза, као и целокупна трговинска размена две државе, регулисан је дугорочним, петогодишњим споразумима, као и годишњим протоколима о узајамним испорукама роба. Ови споразуми настајали су паралелно са студијама о процени потрошње нафте, те на основу три дугорочна споразума, као и 16 годишњих протокола, колико их је закључено у посматраном периоду, можемо утврдити у којој мери се рачунало на совјетску нафту приликом израде ових процена.

[313] AJ, 459 – 1373, Биланс неких енергената (1984).

Табела 32. Уговорени увоза нафте из СССР–а, на основу петогодишњих и годишњих уговора о робној размени (милион тона):

Година	Количина нафте	Година	Количина нафте
1970	1.4	**1978**	4.2
1971	1.5	**1979**	4.5
1972	1.8	**1980**	5.0
1973	2.1	**1981**	4.5
1974	2.5	**1982**	4.5
1975	3.0	**1983**	4.5
1976	3.3	**1984**	4.5
1977	4.06	**1985**	5.5

Извор: ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф179, 45182; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 47682; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 47628; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 443855; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф105, 445569; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1974, Ф134, 41720/74; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 43293; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 458967/75; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф136А, 4717/77; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811/78; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1979, Ф140, 464404; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3788, с.14 (1970); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4534, с.22 (1971); 1, 14; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4535, с.23 (1971); 4; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4536, с.16 (1972), 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5288, с.12 (1972); 10; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6028, с.45 (1973–1974); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6790, с.25 (1974); 8; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7613, с.22 (1975); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7614, с.20 (1976); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9546, с.36 (1978); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1608, с.130 (1981); 25; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986); 14; АЈ, 751 – 2110, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1983. години.

Графикон 1. Процењени укупни увоза нафте (пре и после енергетске кризе 1973/1974. године) и договорени увоз совјетске нафте у периоду од 1975. до 1985. године:

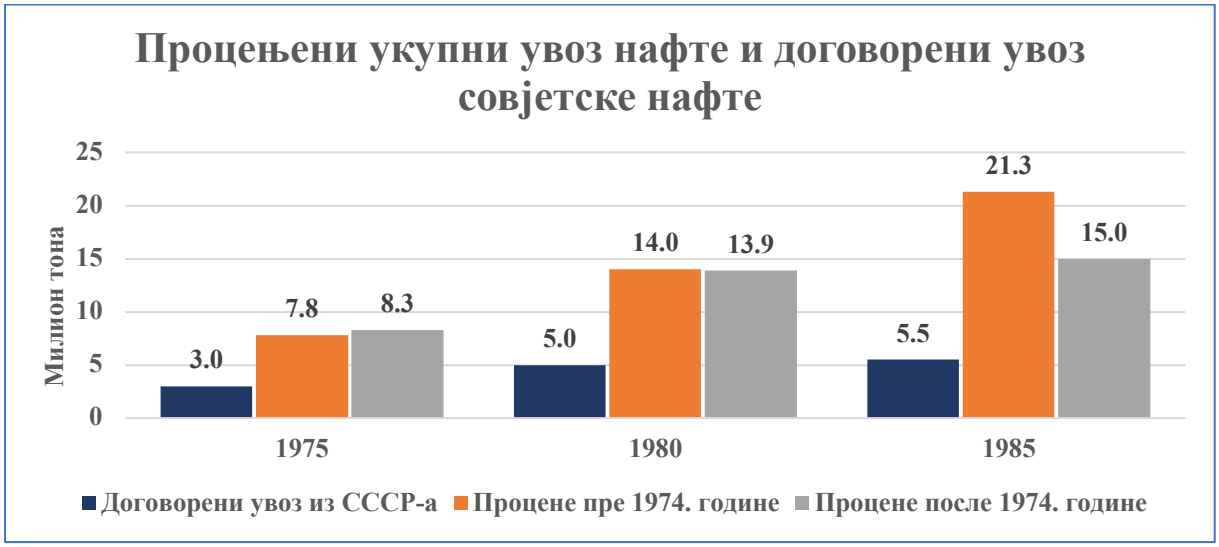

На основу приказаног закључује се да су југословенски економски планери у својим проценама увоза нафте рачунали да ће око трећине увозних потреба бити надокнађено совјетском нафтом. Ово свакако потврђује тезу да је Совјетски Савез означен као један од главних снабдевача југословенске привреде неопходном нафтом, што је неретко дефинисано и као „национални интерес“. Међутим, главно истраживачко питање јесте колико је заправо остварено од планираног увоза и колики је био реалан

удео совјетске нафте, како у југословенском увозу, тако и у југословенској потрошњи. Зато је неопходно да се испрва осврнемо на реализовани увоз нафте у Југославију, у периоду од 1970. до 1985. године.

Табела 33. Југословенски увоз нафте у периоду од 1970. до 1985. године (количина у милионима тона; вредност у милионима долара):

Година	Домаћа производња (количина)	Увоз нафте (количина)	Удео увозне нафте у расположивој нафти	Увоз нафте (вредност)	Удео нафте у вредности укупног увоза
1970	2.9	4.5	60,8%	66	2,3%
1971	3.0	4.9	62,0%	95	2,9%
1972	3.2	4.2	56,8%	82	2,5%
1973	3.3	8.3	71,6%	220	4,9%
1974	3.5	7.4	67,9%	681	9,1%
1975	3.7	7.4	66,7%	646	8,4%
1976	3.9	8.3	68,0%	771	10,5%
1977	3.9	9.7	71,3%	984	10,2%
1978	4.1	10.4	71,7%	1.054	10,6%
1979	4.1	11.8	74,2%	1.691	12,1%
1980	4.2	10.9	72,2%	2.696	17,9%
1981	4.4	9.4	68,1%	2.679	17,0%
1982	4.4	8.5	65,9%	2.370	17,8%
1983	4.1	9.4	69,6%	2.178	17,9%
1984	4.0	9.7	70,8%	2.224	18,5%
1985	4.1	8.6	67,7%	1.956	16,1%

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*; *Energetski bilans SFR Jugoslavije 1981–1982 – Overall Energy Balance for SFR of Yugoslavia*; Žgaljić, *Nafta*, 252, 254.

На основу претходне табеле можемо закључити да је просечна годишња стопа раста домаће производње нафте у периоду од 1970. до 1985. године износила 2,2%, док је просечна годишња стопа раста увоза нафте за исти период износила 4,1%. Са друге стране, просечна годишња стопа раста вредности увозне нафте износила је чак 23,6%, те је далеко надмашила стопу раста вредности увоза, која је износила 9,4%. Ово је утицало да удео вредности нафте у вредности укупног увоза порасте са 2,3% у 1970. години, на чак 18,5% у 1984. години, када је био највећи. То је са друге стране довело до значајног оптерећења дефицита спољнотрговинског биланса, те не чуди да је раст дефицита био највећи у годинама енергетских криза, однос у 1974. години, када је порастао за чак 124% у односу на 1973. годину, и 1979. години, када је порастао за 64,5%, у односу на претходну годину. Из следећих графикона можемо видети како је раст трговинског дефицита пратио раст цене нафте на светском тржишту, што нас доводи до закључка да је раст цене нафте имао један од кључних утицаја на додатно погоршање хроничних проблема југословенске спољне трговине.

Графикон 2. Југословенски спољнотрговински дефицит у периоду од 1970. до 1985. године:

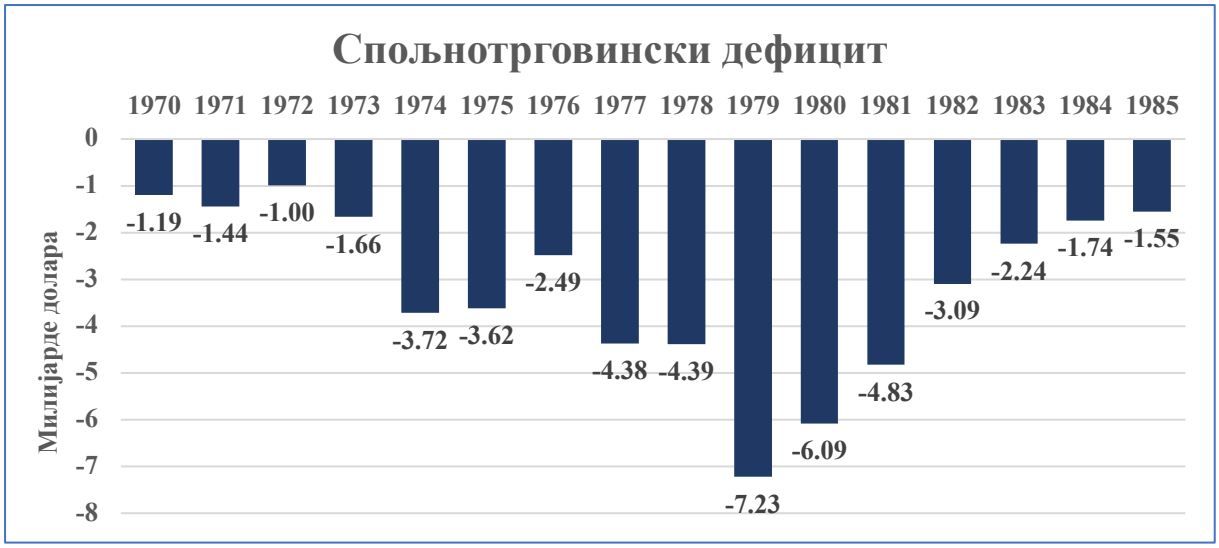

Графикон 3. Цена нафте коју је Југославија плаћала у периоду од 1970. до 1985. године:

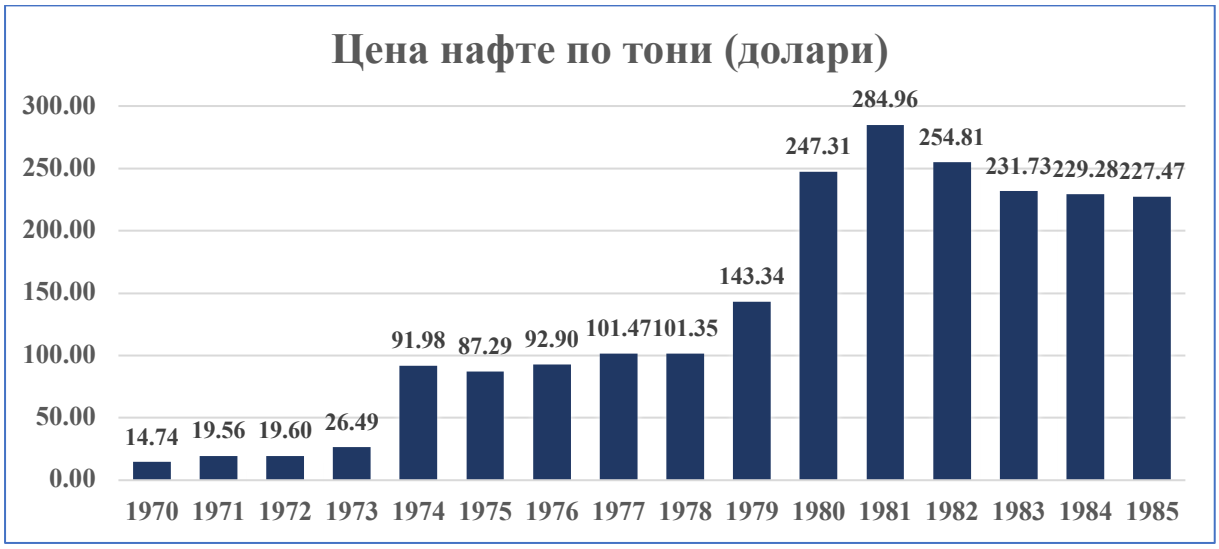

Када смо утврдили укупан југословенски увоз нафте, његов удео у укупном увозу, као и начин на који је он, у контексту енергетских криза и повећања цене нафте, утицао на југословенску спољну трговину, можемо приступити анализи увоза нафте из Совјетског Савеза, те утврдити каква је била њена улога у посматраном периоду.

Испрва неопходно је да се осврнемо на питање статистичких података који ће бити коришћени у поступку анализе увоза совјетске нафте. Наиме, ови подаци доступни су нам у оквиру „Статистике спољне трговине СФР Југославије“ и „Статистичког годишњака СФР Југославије“, односно периодичних статистичких публикација, које су објављиване од стране југословенског Савезног завода за статистику. Са друге стране, подаци о испорукама нафте у Југославију доступни су нам и кроз годишње рачуне „Сајузњефтекспорта“, совјетског предузећа, које је пословало у оквиру Министарства

спољне трговине и у чију надлежност је улазио целокупан извоз нафте из Совјетског Савеза.[314]

Табела 34. Увоз совјетске нафте у Југославију у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

Година	Југословенска статистика	Совјетска статистика
1970	1.5	1.5
1971	1.4	1.8
1972	1.7	2.4
1973	2.3	2.7
1974	2.1	3.1
1975	1.8	4.4
1976	3.1	4.0
1977	4.2	4.6
1978	4.1	4.4
1979	4.6	4.5
1980	4.8	–
1981	4.5	4.1
1982	4.1	4.5
1983	3.3	6.8
1984	0.6	7.7
1985	0.01	5.5

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986)

Прво што уочавамо у подацима доступним у југословенској и совјетској статистици јесте низ неслагања у испорученим количинама нафте, који у неким годинама, попут 1984. године, износе чак и више од 7 милиона тона. Такође, уочавају се и не слагања са количинама које су уговорене петогодишњим и годишњим споразумима о испорукама роба. Постоји низ података којима се објашњавају бројна статистичка неслагања. Наиме, током разговора Н. Перовића, начелника Управе за трговину са социјалистичким земљама Савезног секретаријата за спољну трговину (СССТ), са К.С. Вирјасовим, трговинским представником СССР–а у Југославији, од 22. јануара 1973. године, скренута је пажња на бројна неслагања у југословенским и совјетским статистикама. Званично објашњење које је СССТ дао након састанка је да југословенска статистика не обрачунава велики део робе која се након увоза из СССР–а реекспортује, нити југословенски представници о овим реекспортним пословима обавештавају совјетску страну.[315] Циљ реекспортних послова био је продаја совјетске нафте, плаћене преко клириншког рачуна, односно испорукама југословенске робе, на подручје конвертибилног плаћања ради стицања страних девизних средстава. Стечена девизна

[314] За исти период доступна је и званична совјетска статистика у виду периодичних годишњих публикација под називом „Спољна трговина СССР – статистички преглед“, коју је објављивала Управа за планску економију Министарства спољне трговине СССР–а. Узевши у обзир да су ове публикације искључиво евидентирале вредност извезене нафте, и то у совјетским рубљама, ови подаци нису узети у разматрање приликом анализе. Види: *Внешняя трговля СССР: Статистический обзор (1970–1985)*.

[315] АЈ, 751 – 389, Белешка о разговору Н.Перовића, сарадника СССТ–а са К.С. Вирјасовим, трговинским представником СССР–а у Београду, на дан 22. јануара 1973. године 25. 1. 1973.

средства затим су коришћена углавном за финансирање увоза дефицитарних роба, углавном готових производа, који су набављани на конвертибилном тржишту, као и за финансирање инвестиционих радова.[316] Већина ових послова вршена је преко југословенског извозног предузећа „Генералекспорт“.[317] На пример, само у првих шест месеци 1984. години Југославија је извршила реекспорт 2.1 милиона тона сирове и преко 750 хиљада тона нафтних деривата увезених из Совјетског Савеза на конвертибилно подручје. Овим послом Југославија је зарадила преко 900 милиона долара, без обавештавања совјетске стране, нити евидентирања у званичној статистици.[318] Треба поменути да је одређена количина нафте увезена из СССР–а давана у реекспорт јер није одговарала технологији прераде у југословенским рафинеријама, али ово је био ређи случај у односу на могућност да се путем реекспорта стекну преко потребна девизна средства.[319] Реекспортни послови које је Југославија вршила били су директној супротности са Трговинским и Платним споразумом од 5. јануара 1955. године, као и са петогодишњим и годишњим споразумима о робној размени, у складу са којима је реекспорт робе, обухваћене југословенско – совјетском трговинском разменом, у треће земље био могућ само уз писмену сагласност надлежних органа земље–извозника робе.[320] Зато не чуди да су ови послови класификовани као „државна тајна“, те да о појединачним реекспортним пословима није сачувано много података. Међутим, посредно се може доћи до података о одређеним пословима, о чему ће бити више речи у наставку поглавља.

Поред овога Савезни завод за статистику није евидентирао совјетске испоруке нафте ирачког, либијског, алжирског, египатског и сиријског порекла, као увоз из СССР–а, већ као увоз из оних држава чијег је нафта порекла, иако су оне обрачунаване кроз југословенско – совјетски клириншки рачун. Ово је био чест случај и захваљујући рачунима „Сајузњефтекспорта“ можемо видети током којих година и у којим количинама је СССР испоручио Југославији нафту пореклом из других држава.[321] Индикативно је то да до највећих неслагања у статистици долази током 1983. и 1984. године, управо када су испоруке нафте пореклом из других држава биле највеће.

[316] AJ, 751 – 2110, Платформа са ставовима за предстојеће преговоре за закључивање Протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а у 1983. години 11. 1982; AJ, 751 – 2293, Предлог о увозу нафте ирачког порекла из СССР–а 15. 7. 1983.
[317] AJ, 751 – 2293, Предлог о увозу нафте ирачког порекла из СССР–а 15. 7. 1983.
[318] AJ, 459 – 1384, Анализа кретања, закључивања и реализације робне размене између СФРЈ и СССР–а у првом полугодишту 1984. године 9. 1984; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф98, 444924.
[319] AJ, 751 – 389, Предлог списка могућих роба за увоз по основи робних кредита из СССР–а 21. 1. 1973.
[320] AJ, 130 – 2740 (335–19–21), Споразум о међусобним испорукама роба између СФРЈ и СССР за период од 1976. до 1980. године.
[321] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 442073; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф98, 444924; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986).

Табела 35. Совјетске испоруке нафте Југославији, пореклом из других држава (милион тона)[322]:

Година	Порекло нафте	Количина	Удео у совјетским испорукама
1971	Алжир	**0.1**	6,2%
1972	Сирија	**0.3**	12,9%
1973	Ирак	0.2	15,1%
	Сирија	0.3	
	Укупно	**0.4**	
1974	Ирак	**0.3**	11,0%
1975	Ирак	1.2	38,3%
	Алжир	0.4	
	Укупно	**1.6**	
1976	Ирак	0.3	8,5%
	Египат	0.01	
	Укупно	**0.3**	
1982	Либија	**0.5**	11,6%
1983	Ирак	2.0	45,6%
	Либија	1.0	
	Укупно	**3.1**	
1984	Ирак	4.0	78,9%
	Либија	1.7	
	Алжир	0.4	
	Укупно	**6.1**	

Извор: РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986).

Графикон 4. Удео нафте пореклом из других држава у совјетским испорукама нафте Југославији у периоду од 1970. до 1984. године:

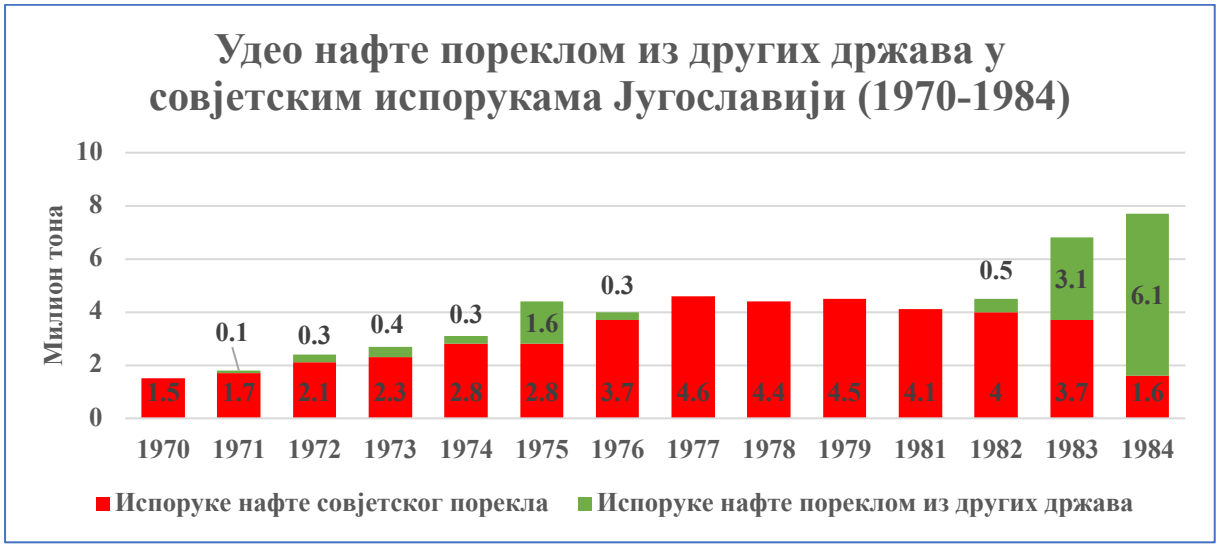

[322] Рачуни са детаљним испорукама из 1980. и 1985. године нису доступни, те не можемо са сигурношћу знати колико нафте пореклом из других држава је Совјетски Савез испоручио Југославији.

Коначно, до неслагања у статистици две државе долази и услед честих авансних испорука за наредну годину, односно услед извршавања заосталих обавеза на име испорука из претходне године. Совјетска статистика ове испоруке евидентира у години у којој су извршене, док југословенска евидентира у оној години у којој су предвиђене потписаним споразумима. Из тог разлога југословенски Савезни завод за статистику евидентира већу количину испорука нафте у 1979. и 1981. години, него совјетски „Сајузњефтекспорт“.[323]

Када смо објаснили постојање разлика у званичним статистикама две државе, поставља се питање које податке треба користити приликом анализе увоза совјетске нафте. У овом случају сматрамо да треба правити дистинкцију између две врсте података. Односно између количине нафте која је плаћена преко југословенско – совјетског клириншког рачуна и испоручена Југославији, и између нафте која је Југославији испоручена и није била предмет реекспорта, односно била је доступна за прераду у југословенским рафинеријама. У нашој статистичкој анализи служићемо се испрва подацима доступним у југословенским статистичким публикацијама, како бисмо утврдили колика количина совјетске нафте је била доступна за потрошњу и прераду у југословенским рафинеријама у периоду од 1970. до 1985. године. Узевши у обзир да су, поред СССР–а, велики снабдевачи југословенског тржишта нафтом били такође и Ирак, Иран и Либија, увоз совјетске нафте биће упоређен са увозом нафте из ових земаља.

Табела 36. Највећи снабдевачи југословенског тржишта нафтом у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

Година	Количина						Процентуални удео				
	Укупно	**СССР**	**Ирак**	**Иран**	**Либија**	**Алжир**	**СССР**	**Ирак**	**Иран**	**Либија**	**Алжир**
1970	4.5	1.5	2.02	1.0	–	–	32,9%	44,9%	21,6%	–	–
1971	4.9	1.4	2.23	1.2	–	–	28,6%	45,5%	25,3%	–	–
1972	4.2	1.7	0.69	1.9	–	–	39,8%	16,4%	44,0%	–	–
1973	8.3	2.3	0.99	4.7	0.03	0.1	27,7%	11,9%	56,5%	0,4%	0,8%
1974	7.4	2.1	1.96	3.2	0.2	–	28,4%	26,5%	42,6%	2,6%	–
1975	7.4	1.8	4.46	0.6	0.5	0.1	24,3%	60,3%	7,7%	6,4%	1,4%
1976	8.3	3.1	4.79	–	0.5	–	36,7%	57,7%	–	5,4%	–
1977	9.7	4.2	4.61	0.3	0.5	–	43,1%	47,5%	3,5%	5,2%	–
1978	10.4	4.1	5.05	0.5	0.4	0.1	39,4%	48,6%	5,2%	4,0%	0,9%
1979	11.8	4.6	5.82	–	0.8	–	38,7%	49,3%	–	6,9%	–
1980	10.9	4.8	3.88	0.2	0.9	0.4	44,3%	35,6%	2,1%	8,4%	3,4%
1981	9.4	4.5	1.40	0.3	1.0	0.8	47,9%	14,9%	2,8%	10,3%	8,4%
1982	8.5	4.1	1.27	–	1.5	0.3	48,7%	14,9%	–	18,1%	3,2%
1983	9.4	3.3	3.09	1.5	1.3	0.3	35,2%	32,9%	15,7%	13,3%	2,9%
1984	9.7	0.6	5.27	1.1	1.9	0.8	5,7%	54,3%	11,4%	19,4%	8,5%
1985	8.6	0.01	3.78	1.0	2.2	1.6	0,1%	44,0%	12,1%	25,9%	18,0%
Укупно	**133.4**	**44.0**	**51.3**	**17.5**	**11.7**	**4.3**	**33,0%**	**38,5%**	**13,1%**	**8,7%**	**3,2%**

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*.

[323] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986).

Графикон 5. Највећи снабдевачи Југославије нафтом у периоду од 1970. до 1985. године:

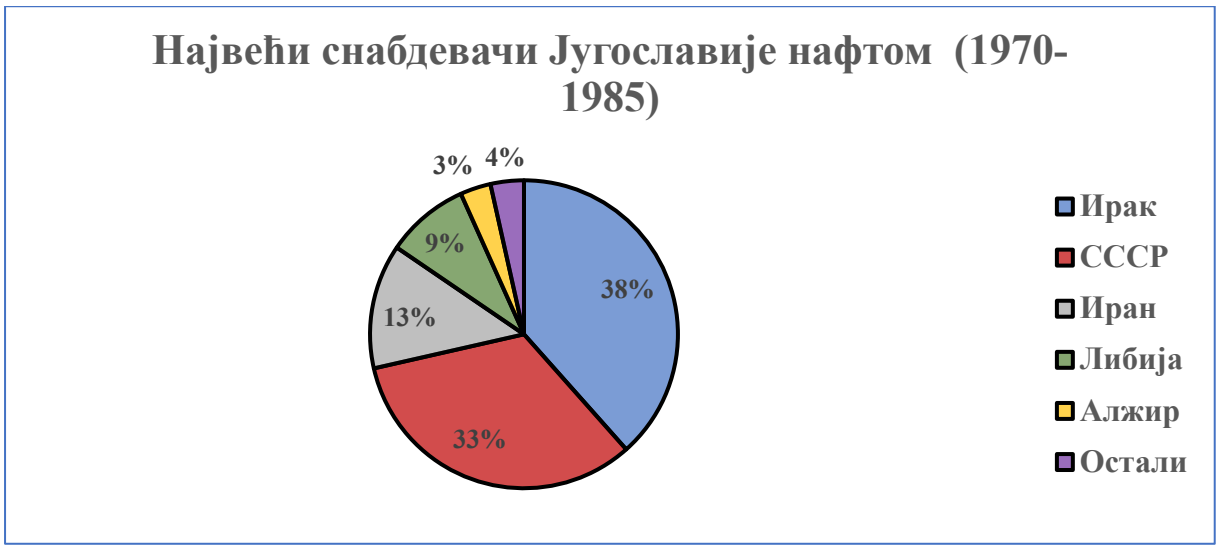

Дакле, уколико анализирамо искључиво оне количине нафте које су остале у Југославији и нису реекспортоване, можемо закључити да је у периоду 1970. до 1985. године, Совјетски Савез био други највећи снабдевач југословенског тржишта нафтом, иза Ирака. Поред тог, совјетска нафта у периоду од 1980. до 1983. године била је најприсутнија у југословенском увоз нафте, чиме је СССР у овом четворогодишњем периоду био највећи снабдевач југословенског тржишта нафтом. Коначно, када упоредимо процене југословенских економских планера везане за потрошњу и увоз нафте у периоду од 1970. до 1985. године, и остварени увоз нафте, можемо закључити да су се процене да ће трећина укупног увоза бити надокнађена из СССР–а показале као тачне.

Поред удела совјетске нафте у укупном увозу морамо обрати пажњу и на удео совјетске нафте у укупно расположивој нафти за прераду, како из увоза тако и из домаће производње, у периоду од 1970. до 1985. године. У овој анализи такође се служимо подацима из југословенских статистичких публикација, односно искључиво оном нафтом која је остала на територији Југославије и није била предмет реекспорта.

Табела 37. Удео домаће и совјетске нафте у укупно расположивој нафти у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

Година	Укупно расположива нафта	Количина		Процентуални удео	
		Домаћа нафта	Увоз (СССР)	Домаћа нафта	Увоз (СССР)
1970	7.4	2.9	1.5	39,2%	20,0%
1971	7.9	3.0	1.4	38,0%	17,7%
1972	7.4	3.2	1.7	43,2%	22,6%
1973	11.6	3.3	2.3	28,4%	19,8%
1974	10.9	3.5	2.1	32,1%	19,3%
1975	11.1	3.7	1.8	33,3%	16,2%
1976	12.2	3.9	3.1	32,0%	25,0%
1977	13.6	3.9	4.2	28,7%	30,7%
1978	14.5	4.1	4.1	28,3%	28,3%
1979	15.9	4.1	4.6	25,8%	28,7%
1980	15.1	4.2	4.8	27,8%	32,0%
1981	13.8	4.4	4.5	31,9%	32,6%
1982	12.9	4.4	4.1	34,1%	32,1%
1983	13.5	4.1	3.3	30,4%	24,5%
1984	13.7	4.0	0.6	29,2%	4,0%
1985	12.7	4.1	0.01	32,3%	0,04%
Укупно	**194.2**	**60.8**	**44.0**	**31,3%**	**22,6%**

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*; Žgaljić, *Nafta*, 255.

На основу претходне табеле можемо закључити да је совјетска нафта имала велики удео у укупној преради нафте у југословенским рафинеријама, који се у периоду од 1976. до 1983. године кретао између четвртине и трећине расположиве нафте на територији Југославије. Такође, удео у укупно расположивој нафти био је највећи у периоду између 1977. и 1981. године, када је чак надмашио и југословенску домаћу производњу.

Графикон 6. Удео совјетске нафте у укупно расположивој нафти у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године:

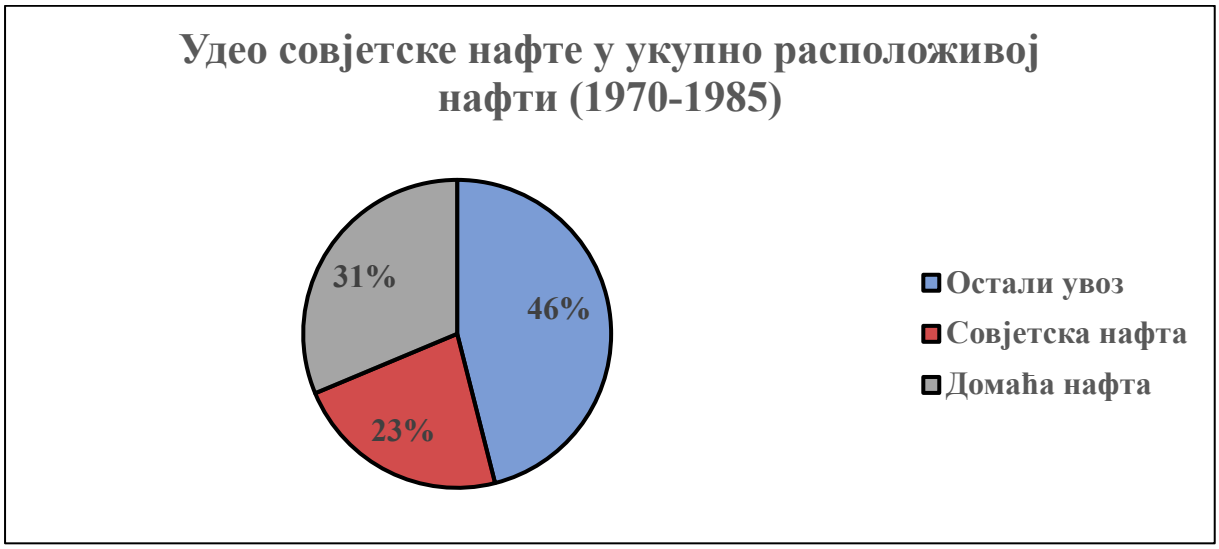

Анализом података доступних у југословенским статистичким годишњацима анализирали смо удео совјетске нафте у укупном увозу, као и у расположивој нафти,

односно оној која је била доступна за прераду у југословенским рафинеријама. Након, овога неопходно је да се осврнемо и на совјетску статистику те да утврдимо шта се дешавало са совјетском нафтом, која је испоручивана из Совјетског Савеза, али није евидентирана у званичним југословенским статистикама. Примарни циљ ове анализе биће да утврди да ли су совјетске испоруке одговарале количинама уговореним петогодишњим и годишњим споразумима, односно колика је била њихова вредност и удео трговинској размени.

Табела 38. Договорене и испоручене количине совјетске нафте у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

Година	Договорене количине нафте из СССР–а	Испоручене количине нафте из СССР–а
1970	1.4	1.5
1971	1.5	1.8
1972	1.8	2.4
1973	2.1	2.7
1974	2.5	3.1
1975	3.0	4.4
1976	3.3	4.0
1977	4.06	4.6
1978	4.2	4.4
1979	4.5	4.5
1980	5.0	(4.8)[324]
1981	4.5	4.1
1982	4.5	4.5
1983	4.5	6.8
1984	4.5	7.7
1985	5.5	5.5

Извор: ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф179, 45182; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 47682; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 47628; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 443855; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф105, 445569; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1974, Ф134, 41720/74; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 43293; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 458967/75; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф136А, 4717/77; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811/78; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1979, Ф140, 464404; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3788, с.14 (1970); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4534, с.22 (1971); 1, 14; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4535, с.23 (1971); 4; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4536, с.16 (1972), 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5288, с.12 (1972); 10; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6028, с.45 (1973–1974); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6790, с.25 (1974); 8; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7613, с.22 (1975); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7614, с.20 (1976); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9546, с.36 (1978); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1608, с.130 (1981); 25; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986); 14; АЈ, 751 – 2110, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1983. години.

[324] Узевши у обзир да рачун и евиденције испорука „Сајузњефтекспорта“ за 1980. годину нису доступне, податак о совјетским испорукама нафте у Југославију за ову годину, преузет је из југословенске статистике, јер можемо претпоставити да је ово била минимална количина нафте која је у тој години испоручена.

Графикон 7. Предвиђени увоз нафте из СССР–а, совјетске испоруке нафте и испоруке нафте евидентиране од стране југословенске статистике (1970–1985):

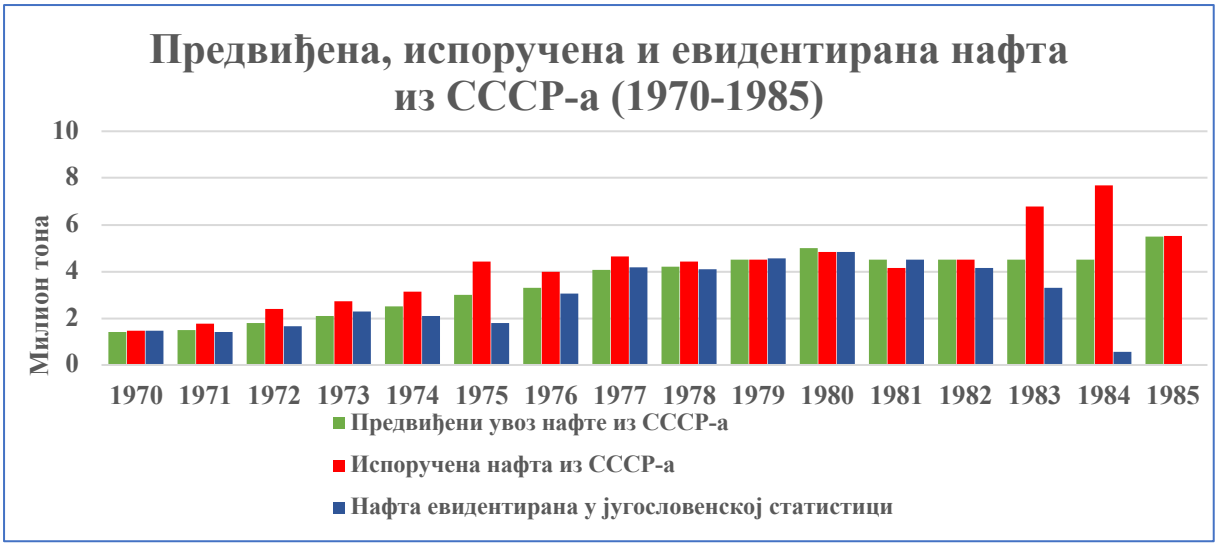

Из табеле и графикона можемо закључити да је Совјетски Савез поштовао годишње испоруке нафте предвиђене петогодишњим и годишњим протоколима. Поред тога можемо видети и да је током 1983. и 1984. године, испоручио далеко веће количине нафте него што је предвиђено, тачније укупно 5.5 милиона тона сирове нафте изнад уговорене количине. Увећане испоруке биле су директна последица сусрета председнице СИВ–а, Милке Планинц, и Н.А. Тихонова, председника Савета министара, у Београду, од 21. до 25. марта 1983. године. Приликом овог сусрета совјетска страна обавезала се да ће током 1983. и 1984. године повећати предвиђене испоруке нафте и то за више од 2 милиона тона годишње, као вид подршке југословенском „Дугорочном програму економске стабилизације“, усвојеном августа 1982. године.[325] Ипак, о совјетским испорукама нафте као виду подршке југословенској економској стабилизацији биће више речи у наставку поглавља. Коначно, из претходног се може закључити да је реекспорт нафте увезене из СССР–а, било совјетског порекла, или порекла из других држава, такође највише вршен у 1983. и 1984. години, односно у годинама када је СССР испорукама нафте тежио да подржи програм економске стабилизације. Међутим, обзиром да не можемо утврдити колика количина нафте, пореклом из других држава, а која је била део совјетских испорука, је завршила у реекспорту, утврђивање тачне количине реекспортоване нафте, као и зараде остварене на основу ових послова неће бити део нашег истраживања.

Када је реч о уделу нафте у југословенско – совјетској трговинској размени испрва је неопходно да утврдимо цену по којој је Југославија плаћала увоз нафте. За ову анализу користићемо такође податке доступне у југословенској статистици.

[325] АЈ, 130 – 5727 (336–117–128), Магнетофонски снимак 125. седница СИВ–а, одржане 10. марта 1983. године; АЈ, 130 – 8466 (937), Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савет СССР Н.А. Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 412845.

Табела 39. Просечна цена увозне нафте по тони и цена совјетске нафте по тони у периоду од 1970. до 1985. године (у доларима):

Година	Просечна цена увозне нафте	Цена совјетске нафте
1970	14.74	15.90
1971	19.56	20.30
1972	19.60	20.19
1973	26.49	25.69
1974	91.98	88.74
1975	87.29	85.07
1976	92.90	91.35
1977	101.47	99.94
1978	101.35	98.27
1979	143.34	138.00
1980	247.31	248.64
1981	284.96	276.45
1982	254.81	246.05
1983	231.73	213.22
1984	229.28	221.98
1985	227.47	233.36
Просечна цена 1970–1985	**135.89**	**132.70**

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985.*

Графикон 8. Однос просечне цене увозне нафте по тони и цене совјетске нафте по тони у периоду од 1970. до 1985. године:

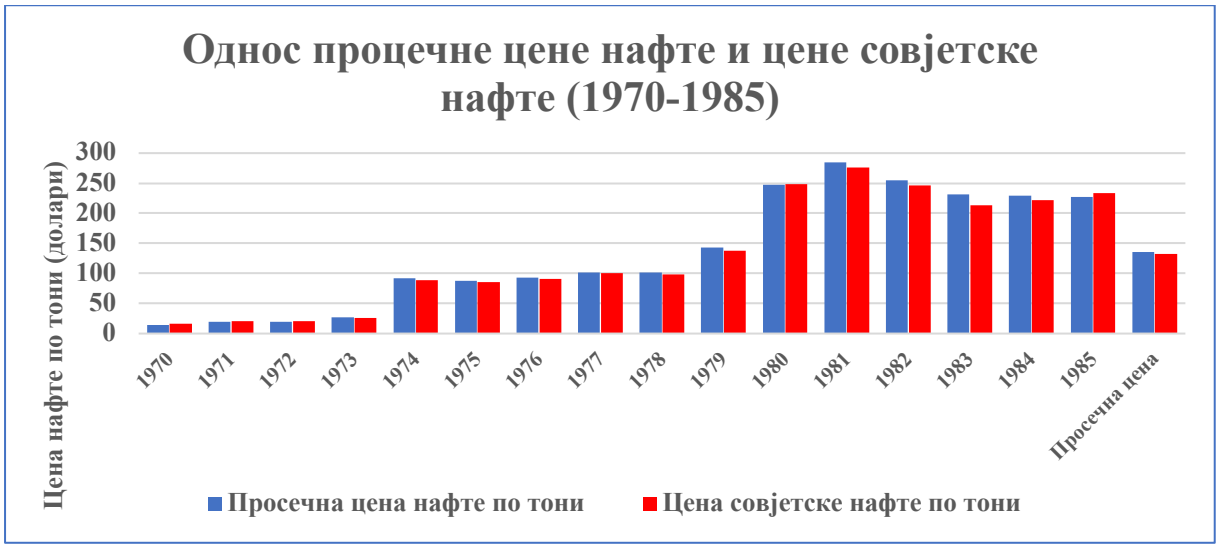

Из претходног закључујемо да цена совјетске нафте није битно одударала од просечне цене по којој је Југославија плаћала увоз ове сировине. Међутим, утврђивање тачне цене совјетске нафте омогућава нам да прецизно утврдимо колики је био тачан удео нафте у совјетско – југословенској трговинској размени, те какав је утицај поскупљење цене нафте имало на трговинску размену две државе. У овом поступку користићемо испрва податке доступне у југословенској статистици.

Табела 40. Укупна вредност југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1970. до 1985. године (милион долара):

Година	Укупна вредност трговинске размене СФРЈ–СССР	Вредност увоза из СССР–а	Вредност извоза у СССР
1970	434,7	193,2	241,5
1971	549,4	281,3	268,1
1972	612,4	283,0	329,4
1973	816,6	407,0	408,6
1974	1.423,7	751,8	671,9
1975	2.449,8	1.437,4	1.012,4
1976	2.143,8	1.002,0	1.141,8
1977	2.439,4	1.301,0	1.138,4
1978	2.768,5	1.374,5	1.394,0
1979	3.193,8	1.792,9	1.400,9
1980	5.187,1	2.697,9	2.489,2
1981	6.604,5	2.966,1	3.642,7
1982	6.160,5	2.736,7	3.423,7
1983	5.162,3	2.463,2	2.699,1
1984	4.761,4	1.964,3	2.797,1
1985	5.373,6	1.976,9	3.396,7
Укупно	**50.084,8**	**23.629,4**	**26.455,4**

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985.*

Графикон 9. Укупна вредност југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1970. до 1985. године (милијарде долара):

Графикон 10. Суфицит и дефицит у трговинској размени са СССР–ом у периоду од 1970. до 1985. године:

На основу датих података може закључити да је трговинска размена са Совјетским Савезом, поред тога што је у посматраном периоду имала највећи удео у укупној југословенској спољној трговини, битно одударала од општег тренда развоја југословенске спољне трговине, коју је у датом периоду одликовао висок трговински дефицит. Међутим, када сагледамо разлику између вредности југословенског увоза и извоза из СССР–а, закључујемо да је највећи трговински дефицит остварен управо у годинама енергетских криза и наглог поскупљења цене нафте, односно током 1974. и 1975. године, као и током 1979. и 1980. године. Ово потврђује и чињеница да је највећа стопа раста вредности укупне трговинске размене између Југославије и Совјетског Савеза остварена током 1974. и 1980. године, када је износила 75%, односно 62%. Такође, у периоду од 1970. до 1985. године долази до готово преклапања просечне годишње стопе раста вредности укупне југословенско – совјетске трговинске размене, која износи 17%, са просечном годишњом стопом раста цене нафте, која износи 18%. Све ово упућује на закључак да је сирова нафта, као појединачно највреднији артикал у југословенско – совјетској трговинској размени имала један од одлучујућих утицаја на робну размену. Наиме, раст цена нафте на светском тржишту у великој мери утицао је на раст вредности југословенског увоза из Совјетског Савеза, што је услед трговине која је регулисана клириншким плаћањем и робним листама, аутоматски довело до нужног повећања југословенског извоза. Ово је имало пресудан утицај на преоријентацију југословенске спољне трговине од Западних партнера ка Совјетском Савезу, који управо након 1975. године, „прескаче“ СР Немачку и Италију и постаје највећи југословенски спољнотрговински партнер.

Табела 41. Удео вредности сирове нафте у вредности увоза из Совјетског Савеза и у укупној југословенско – совјетској трговинској размени у периоду од 1970–1985. године:

Година	Удео нафте у трговинској размени са СССР–ом	Удео нафте у вредности увоза из СССР–а
1970	5,4%	12,1%
1971	5,2%	10,1%
1972	5,5%	11,9%
1973	7,2%	14,5%
1974	13,1%	24,8%
1975	6,3%	10,7%
1976	13,0%	27,8%
1977	17,1%	32,1%
1978	14,6%	29,3%
1979	19,7%	35,1%
1980	23,2%	44,5%
1981	18,8%	42,0%
1982	16,6%	37,3%
1983	13,7%	28,6%
1984	2,6%	6,2%
1985	0,02%	0,1%

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985.*

Графикон 11. Удео вредности нафте у укупној вредности увоза из Совјетског Савеза у периоду од 1970. до 1985. године:

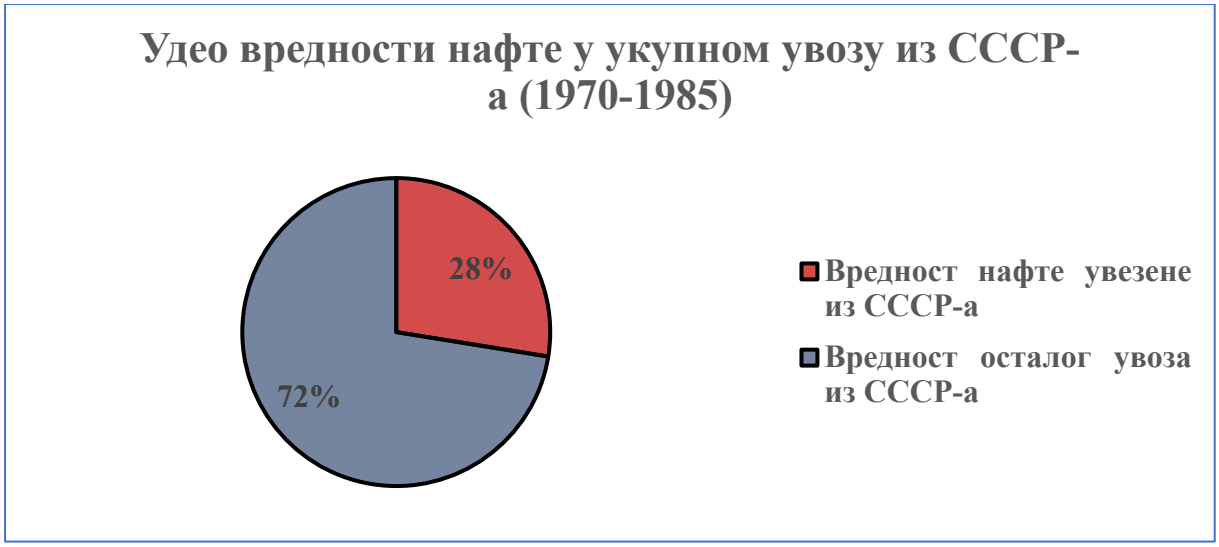

Графикон 12. Удео вредности нафте у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1970. до 1985. године:

Међутим, оно што остаје као проблем то је чињеница да је велика количина нафте увезене из Совјетског Савеза завршила у реекспорту, те да реекспортована нафта није евидентирана од стране југословенског Савезног завода за статистику. Међутим, како бисмо приближно дошли до стварног удела нафте у југословенско – совјетској трговинској размени можемо се послужити подацима доступним у петогодишњим и годишњим споразумима о трговинској размени. У ту сврху упоредићемо, испрва, вредност размене предвиђене споразумима, остварене размене коју је евидентирала југословенска статистика, али и вредност трговинске размене коју сазнајемо из архивских докумената, као и радова совјетских економиста.

Табела 42. Вредност југословенско – совјетске трговинске размене по петогодишњим периодима (милијарде долара):

Петогодишњи период	**Вредност трговинске размене предвиђена споразумима**	**Вредност трговинске размене евидентирана у југословенској статистици**	**Вредност трговинске размене доступна у другим изворима**		
	Укупно	Укупно	Укупно	Увоз из СССР–а	Извоз у СССР
1971–1975	3.7	5.6	5.9	3.1	2.8
1976–1980	14.0	16.7	18.1	9.7	8.4
1981–1985	32.0	28.1	32.2	14.9	17.4

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*; Tripković, „Uspon ekonomske saradnje“, 185–188, 190; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 37, 40; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 162; AJ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; AJ, 130 – 8719, Прилози уз Платформу за званичну и пријатељску посету председнице СИВ–а Милке Планинц, СССР–у 21. 5. 1985; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 116; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 47; *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ*, 6.

Табела 43. Удео вредности совјетске нафте у укупној вредности увоза и трговинске размене између Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1971. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) (милијарде долара):

Петогодишњи период	Вредност трговинске размене	Вредност увоза	Вредност нафте	Удео у трговинској размени	Удео у увозу
1971–1975	5.9	3.1	0.8	13,7%	26,1%
1976–1980	18.1	9.7	3.1	17,1%	31,8%
1981–1985	32.2	14.9	6.7	20,8%	44,9%
Укупно	**56.2**	**27.7**	**10.6**	**18,8%**	**38,2%**

Извор: Tripković, „Uspon ekonomske saradnje“, 185–188, 190; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 37, 40; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 162; AJ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; AJ, 130 – 8719, Прилози уз Платформу за званичну и пријатељску посету председнице СИВ–а Милке Планинц, СССР–у 21. 5. 1985; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 116; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 47; *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ*, 6; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3788, с.14 (1970); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4534, с.22 (1971); 1, 14; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4535, с.23 (1971); 4; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4536, с.16 (1972), 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5288, с.12 (1972); 10; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6028, с.45 (1973–1974); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6790, с.25 (1974); 8; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7613, с.22 (1975); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7614, с.20 (1976); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9546, с.36 (1978); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1608, с.130 (1981); 25; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986).

Уколико претпоставимо да вредност југословенско – совјетске робне размене доступна мимо југословенских статистичких годишњака, представља највишу могућу вредност размене, са све урачунатим реекспортним пословима, у том случају можемо користити податке доступне у рачунима „Сајузњефтекспорта“ како бисмо дошли до тачног удела нафте у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене.

Графикон 13. Удео вредности нафте у укупној вредности југословенског увоза из СССР–а у периоду од 1971. до 1985. године (подаци доступни ван званичне статистике):

Графикон 14. Удео вредности нафте у укупној вредности трговинске размене између СФРЈ и СССР у периоду од 1971. до 1985. године (подаци доступни ван званичне статистике):

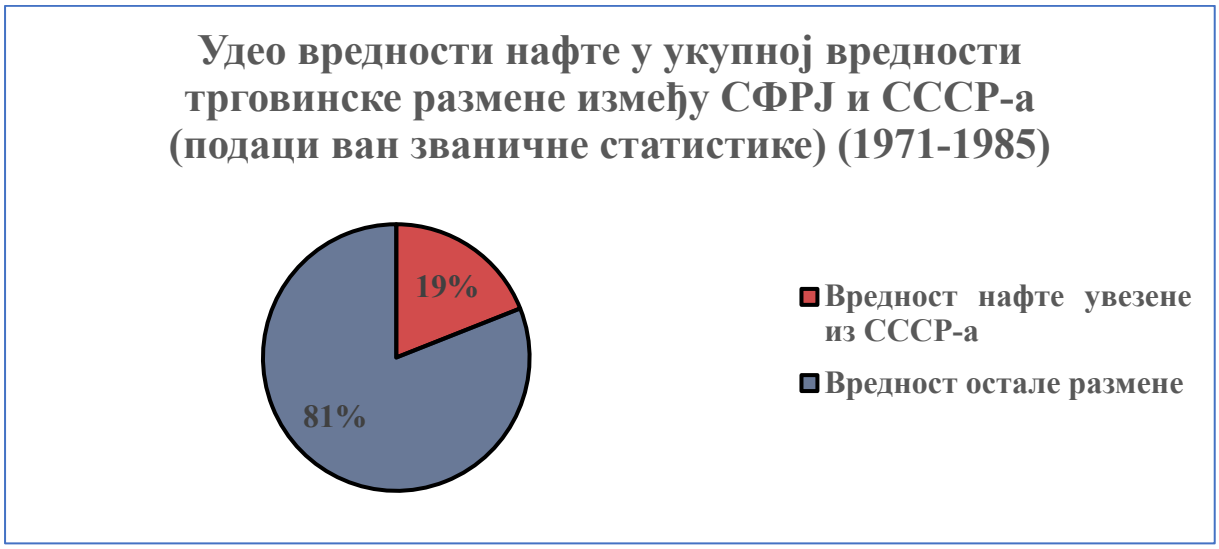

На крају треба се осврнути и на чињеницу да Совјетски Савез није извозио искључиво сирову нафту у Југославију, већ је био и значајан снабдевач југословенског тржишта нафтним дериватима.

Табела 44. Укупни увоз нафтних деривата и увоза деривата из СССР–а у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

Година	Укупан увоз деривата	Увоз деривата из СССР–а	Процентуални удео
1970	1.15	0.43	37,3%
1971	1.05	0.49	46,5%
1972	1.17	0.71	60,8%
1973	1.41	0.78	55,0%
1974	1.39	0.86	62,0%
1975	0.99	0.66	66,1%
1976	0.91	0.66	72,3%
1977	1.33	0.93	69,8%
1978	1.47	0.90	61,2%
1979	1.10	0.73	66,5%
1980	0.97	0.70	70,5%
1981	0.92	0.28	30,0%
1982	1.28	–	–
1983	1.14	0.30	26,0%
1984	1.48	0.81	54,6%
1985	1.71	0.68	40,1%

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; Žgaljić, *Nafta*, 255.

Графикон 15. Удео совјетских нафтних деривата у укупном југословенском увозу нафтних деривата, у периоду од 1970. до 1985. године:

Совјетски Савез снабдевао је Југославију кључним дериватима, пре свега мазутом и плинским уљем, који су почетком 80–их година чинили преко 70% укупне југословенске потрошње деривата. Преко 95% испорука деривата из СССР–а чинили су мазут, плинско уље и уз њих петролеј за осветљење (керозин). Ипак, већина нафтних деривата у Југославији, долазила из домаће производње, односно прерадом сирове нафте у југословенским рафинеријама.[326]

Графикон 16. Удео нафтних деривата пореклом из увоза у укупној потрошњи нафтних деривата у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године:

[326] *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; AJ, 575 – (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986); Žgaljić, *Nafta*, 255, 263.

Када се упореде југословенска и совјетска статистика и случају нафтних деривата долази до значајног неслагања, односно до разлике између испоручених количина деривата, такође доступних на основу рачуна „Сајузњефтекспорта“ и количина евидентираних од стране југословенског Савезног завода за статистику.

Табела 45. Уговорене, испоручене и евидентиране количина совјетских нафтних деривата у периоду од 1970. до 1985. године (хиљаде тона)[327]:

Година	Уговорене количине нафтних деривата			Испоручене количине нафтних деривата			Евидентиране количине од стране југословенске статистике		
	Мазут	П. уље	Петролеј	Мазут	П. уље	Петролеј	Мазут	П. уље	Петролеј
1970	450	165	50	466	265	442	287	129	–
1971	450	200	100	298	212	385	272	198	46
1972	500	250	100	464	298	251	408	261	73
1973	500	275	125	457	249	200	507	248	39
1974	500	300	125	375	333	232	400	437	–
1975	500	350	125	381	377	310	332	284	–
1976	500	450	150	461	474	316	381	260	57
1977	500	460	183	537	499	121	503	392	16
1978	500	500	150	546	525	238	542	220	46
1979	500	500	150	545	604	104	587	106	23
1980	500	500	50	–	–	–	525	158	–
1981	100	500	50	132	581	125	184	–	–
1982	100	500	50	127	557	72	–	–	
1983	100	500	50	191	577	45	148	136	–
1984	800	510	55	719	548	116	632	18	–
1985	800	500	50	841	445	51	670	9	–

Извор: ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф179, 45182; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 47682; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 47628; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф131, 443855; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф105, 445569; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1974, Ф134, 41720/74; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 43293; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 458967/75; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф136А, 4717/77; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811/78; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1979, Ф140, 464404; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3788, с.14 (1970); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4534, с.22 (1971); 1, 14; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4535, с.23 (1971); 4; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4536, с.16 (1972), 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5288, с.12 (1972); 10; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6028, с.45 (1973–1974); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6790, с.25 (1974); 8; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7613, с.22 (1975); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7614, с.20 (1976); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9546, с.36 (1978); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1608, с.130 (1981); 25; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986); 14; АЈ, 751 – 2110, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1983. години.

Ово неслагање објашњава се заосталим испорукама, које су евидентиране под различитим годинама од стране СССР–а и Југославије, али и реекспортом велике количине увезених, совјетских нафтних деривата, које такође није евидентирано од

[327] Статистички подаци о испоруци деривата из СССР у Југославију нису доступни за 1980. годину у совјетској статистици, док у југословенској статистици нису доступни подаци из 1982. године.

стране званичне југословенске статистике.[328] Међутим, ово још једном потврђује чињеницу да су, попут нафте, и нафтни деривати из СССР–а били укључени у реекспортне послове ради стицања зараде у страној валути. Ипак, услед непостојања поузданих статистичких података, количина нафте и деривата нафте укључена у реекспортне послове, као и зарада која је њима остварена, не може се са сигурношћу утврдити.

***

У посматраном периоду са сигурношћу можемо тврдити да је око трећине југословенског увоза нафте и више од половине увоза нафтних деривата било совјетског порекла. Када се овоме додају и количине нафте и нафтних које су испоручене, а нису евидентиране од стране Савезног завода за статистику, услед реекспорнтих послова, долазимо до закључка да је СССР у посматраном периоду био највећи снабдевач југословенског тржишта нафтом и нафтним дериватима, захваљујући којем је Југославија у значајној мери решавала питање увозне зависности.

Графикон 17. Удео количине совјетске нафте и нафтних деривата у укупној количини увезене нафте и нафтних деривата у Југославију у периоду од 1970. до 1985. године:

[328] AJ, 459 – 1384, Анализа кретања, закључивања и реализације робне размене између СФРЈ и СССР–а у првом полугодишту 1984. године 9. 1984; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф98, 444924; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986); *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*.

Графикон 18. Удео вредности совјетске нафте и нафтних деривата у укупној вредности увоза нафте и нафтних деривата у Југославију у периоду од 1970. до 1985. године:

Постојање реекспортних послова у југословенско – совјетској трговинској размени представља велики истраживачки проблем. Ови послови нису званично евидентирани, често су имали статус „државне тајне“ и југословенска страна о њима није обавештавала Совјетски Савез јер су представљали директно кршење трговинских споразума. Ипак, њихово постојање сведочи о чињеници да је Југославија користила совјетску нафту, купљену преко клириншких аранжмана, за стицање преко потребне стране валуте на конвертибилном тржишту, финансирајући тиме најразличитије потребе, од увоза до инвестиционе изградње. Коначно, може се закључити да је увоз нафте из Совјетског Савеза представљао и испуњење југословенских планова о увозу нафте, по којима је процењено да би трећина увоза нафте требало да буде совјетског порекла.

Са друге стране када погледамо нафту и нафтне деривате можемо закључити да су они заједно имали највећи удео у југословенском увозу из СССР–а, као и укупној трговинској размени две државе.

Графикон 19. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупном југословенском увозу из СССР–а у периоду од 1970 до 1985. године:

Графикон 20. Удео вредности нафте и нафтних деривата у југословенско – совјетској трговинској размени у периоду од 1970. до 1985. године:

Поред сирове нафте СССР је Југославију снабдевао и кључним нафтним дериватима, попут плинског уља и мазута, који су заузимали више од две трећине укупне југословенске потрошње нафтних деривата. Међутим, овде је важно да скренемо пажњу да су увозни деривати чинили само мали део укупне годишње потрошње, те да је већи потрошње надокнађивана дериватима произведеним у домаћим рафинеријама.

Коначно, постојање података о вредности робне размене, мимо званичне статистике омогућава нам да са још једног аспекта сагледамо удео нафте и нафтних деривата у југословенско – совјетској трговинској размени. Узевши у обзир да подаци о вредности трговинске размене, доступни ван званичне статистике, дају вредност размене већу за готово 10 милиона, од оне коју је Савезни завод за статистику евидентирао, можемо претпоставити да ова увећана вредност у себи садржи и вредност реекспортних послова. Међутим, овај податак треба узети са резервом, јер се заједничка вредност евидентиране размене и реекспортних послова не може са сигурношћу утврдити.

Табела 46. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупном увози и трговинској размени између Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1971. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) (милијарде долара):

Петогодишњи период	Вредност трговинске размене	Вредност увоза	Вредност нафте и нафтних деривата	Удео у трговинској размени	Удео у увозу
1971–1975	5.9	3.1	1.0	17,2%	32,7%
1976–1980	18.1	9.7	3.6	19,9%	37,0%
1981–1985	32.2	14.9	7.1	22,0%	47,5%
Укупно	**56.2**	**27.7**	**11.7**	**20,8%**	**42,2%**

Извор: Tripković, „Uspon ekonomske saradnje“, 185–188, 190; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 37, 40; Гиренко, *Советско – югославские отношения*, 162; AJ, 130 – 8437, Платформа за званичну пријатељску посету председника Министарског савеза СССР, Николаја Александровича Тихонова, од 21. до 23/24. марта 1983. године 25. 2. 1983; AJ, 130 – 8719, Прилози уз Платформу за званичну и пријатељску посету председнице СИВ–а Милке Планинц, СССР–у 21. 5. 1985; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 116; Милованов, *Советско – югославские экономические отношения*, 47; *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ*, 6; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3788, с.14 (1970); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4534, с.22 (1971); 1, 14; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4535, с.23 (1971); 4; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4536,

с.16 (1972), 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5288, с.12 (1972); 10; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6028, с.45 (1973–1974); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6790, с.25 (1974); 8; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7613, с.22 (1975); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7614, с.20 (1976); 3; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9546, с.36 (1978); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1608, с.130 (1981); 25; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1818, с.173 (1982); 61; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2565, с.127 (1983); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986).

Графикон 21. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупној вредности југословенског увоза из СССР–а у периоду од 1971. до 1985. године (подаци ван званичне статистике):

Графикон 22. Удео вредности нафте и нафтних деривата у укупној југословенско – совјетској трговинској размени у периоду од 1971. до 1985. године (подаци доступни ван званичне статистике):

На крају, може се закључити да су нафта и нафтни деривати као најзначајнији артикл југословенско – совјетске трговинске размене, у контексту енергетских криза и наглих повећања цене нафте на светском тржишту, два пута у периоду од десет година,

имали кључну улогу у проширењу међусобне трговинске размене две државе. Управо до највећег скока удела совјетске нафте у укупном југословенском увозу нафте долази након нафтних криза, посебно након 1979. године. Чињеница да се совјетска нафта плаћала клириншким аранжманима, односно кроз повећање испорука југословенских производа, утицала је да повећање цене совјетске нафте у далеко мањој мери погоди југословенску привреду, него што је то био случај са плаћањем нафте у конвертибилној валути.[329]

Клириншки систем обрачунавања трговинске размене заснивао се на једнакости међусобних робних испорука и плаћања између двеју земаља, односно на њиховом годишњем балансирању. То је најпростије речено значило да две земље у оквиру једне календарске године међусобно испоручују робе и пружају услуге у истој вредности. Код овог вида плаћања често се и поједина важнија, стратешка роба условљавала испорукама других, такође стратешких, роба, што се може видети у југословенско – совјетском договору „нафта за обојене метале“. Ипак, са југословенског становишта дуго се сматрало да је клириншки начин регулисања трговинске размене штетан и тежило се преласку на конвертибилни вид плаћања, као „савременији метод трговине“. Почевши од 1967. до 1970. године број држава са којима је практиковано клириншко плаћање пао је се 28 на 17 земаља, док је до краја 1985. године он опстао само у трговинској размени са СССР–ом, СР Чехословачком, ДР Немачком, НСР Албанијом и НР Монголијом. Такође, југословенски руководиоци су као један од највећи проблема у трговинској размени са социјалистичким државама видели управо клириншко плаћање, док су у трговинским односима са Совјетским Савезом дуго инсистирали на преласку на нове форме плаћања. Разлог за овакав југословенски став била је тежња државног руководства да се од динара створи конвертибилна валута, што је прокламовано и као циљ „Резолуције о основама политике друштвено – економског развоја СФРЈ у 1974. години“, док је Југославија и као чланица Међународног монетарног фонда (ММФ) имала обавезу да укине систем клириншког плаћања у спољној трговини. Постизање конвертибилности динара за југословенско руководство било је показатељ чињенице је југословенска економија тржишна и укључена у међународну поделу рада, те је један од главних циљева либерализације спољне трговине било постизање конвертибилности динара. Поред тога, југословенски економисти сматрали су да је клириншко плаћање у односима са СССР–ом често ограничавало размену, јер би у случају негативног салда једна од држава морала да се суздржи куповина, што је смањивало извоз. Међутим, до напуштања клиринга у југословенско – совјетским односима никада није дошло, јер се совјетска страна чврсто држала ове форме плаћања, која јој је омогућавала да задржи строгу контролу над целокупном робном разменом. Такође, совјетски представници често су користили аргумент да не желе да кроз прелазак на конвертибилно плаћање омогуће да „страни монополи“ кроз формирање цена на Западном тржишту утичу негативно југословенско – совјетску економску сарадњу.[330]

---

[329] Srećko Đukić, „Saradnja Jugoslavije sa zemljama SEV–a u oblasti naftne privrede“, *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV)*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987), 264, 266.

[330] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 204 213; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.361, с.206; 32; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.496, с.616; 551; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.691, с.82; 22–23; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3686, с.43 (1970); 27; РГАЭ, ф.860, оп.2, д.975, с.97 (1977); 55; РГАЭ, ф.860, оп.2, д.914, с.92 (1976); 5–6; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф132, 430577; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф96, 434648; AJ, 459 (438/75) – 659, Монетарни систем СЕВ–а и питање укључивања његове обрачунске јединице (преводне рубље) у платни промет Југославије за земљама СЕВ–а 28. 11. 1975; AJ, 575 – 165, Информација о улози и значају робних листи у робној размени са социјалистичким земљама, као и поступку и начину њиховог утврђивања 29. 3. 1979; AJ, 751 – 429,

Међутим, убрзо након енергетске кризе и скока цене нафте, пре свега оне из 1979. године, југословенски представници све мање су инсистирали на напуштању модела клириншког плаћања у односима са СССР–ом. Наиме, плаћање совјетске нафте извозом југословенских производа, у контексту веома скупе нафте на светском тржишту, али и кризе спољног дуга, омогућило је Југославији да умањи трошење преко потребне стране валуте, док је такође отворило и могућности за уносне реекспортне послове. Из тог разлога извештаји Савезног комитета за енергетику и индустрију са почетка 80–их година сведоче о неометаном снабдевању нафтом са клириншког подручја, односно СССР–а, док је увоз нафте са конвертибилног подручја умањен у неким периодима чак за више од 60% од планиране количине, због немогућности да се обезбеде девизна средства. Из тог разлога, до тада неприхватљиви вид клириншког плаћања, у контексту нафтне кризе на међународном плану и економске кризе на унутрашњем плану, омогућио је југословенској привреди да надокнади недостатак увоза нафте са тржишта конвертибилног плаћања, а самим тим и да одржи редован рад југословенских рафинерија. Ово је посебно значајну уколико се узме у обзир чињеница да је Југославија нафту са конвертибилног увозног подручја, у периоду од 1976. до 1980. године, готово у потпуности плаћала краткорочним задуживањем у иностранству, а не по основу оствареног девизног прилива. До почетка 1985. године увоз енергетских ресурса са клириншког подручја, у којем је доминантну улогу имао СССР, заузимао је готово две трећине у укупном југословенском увозу енергената. Коначно, треба додати и да одржавање клириншког начина плаћања није имало само позитивне утицаје на југословенску спољну трговину, јер је практиковање два модела плаћања и система диференцијалних курсева у спољнотрговинском и девизном систему, довело до стимулисања увоза са конвертибилних тржишта, односно повећања извоза на клириншка подручја, услед сигурних испорука регулисаних робним листама. Ово је посебно током 70–их година имало неповољан утицај на стварање дефицита спољнотрговинског и платног биланса.[331]

На крају, узевши у обзир да је Југославија совјетску нафту плаћала у тржишним ценама, преко клириншког рачуна, нагли скок цене нафте на светском тржишту значајно

Забелешка о разговору С. Ракића, помоћника начелника Прве управе ССИП–а, са Ефановим, економским саветником Амбасаде СССР 15. 6. 1970; AJ, 751 – 513, Информација о економским односима са СССР–ом у вези са посетом Л.И. Брежњева Југославији септембра 1971. године 6. 9. 1971; AJ, 751 – 643, Информација о потреби преласка на конвертибилни начин плаћања 24. 3. 1972; AJ, 751 – 2110, Платформа за предстојеће заседање мешовите комисије за робну размену између СФРЈ и СССР 5. 1982; Slobodan Antonijević, „Dvadesetogodišnja spoljnotrgovinska saradnja Jugoslavije sa zemljama–članicama SEV“, *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV)*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987), 122.

[331] AJ, 575 – 190 (04–05), Информација о остваривању енергетског биланса СФРЈ за 1981. годину у првом полугођу и процену остварења до краја ове године – Ребаланс енергетског биланса СФРЈ за 1981. годину 25. 7. 1981; AJ, 575 – 207 (04–01), Информација о проблемима обезбеђења увоза нафте, деривата нафте и угља за коксовање са конвертибилног тржишта по динамици увоза за јуни, јули, август и септембар 1982. године 16. 8. 1982; AJ, 575 – 221 (04–01), Информација о реализацији увоза нафте, деривата нафте и угља за коксовање у првом кварталу 1983. године, са динамиком увоза ових сировина за други квартал 1983. године, као и потребе хитног интервентног увоза сирове нафте и деривата нафте 7. 4. 1983; AJ, 575 – 221 (04–01), Информација о снабдевености тржишта енергетским сировинама са оценом до краја године 31. 5. 1983; AJ, 575 – 230 (04–03), Информација о најактуелнијим питањима и проблемима нафтне привреде Југославије 21. 2. 1983; AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; AJ, 751 – 643, Информација о потреби преласка на конвертибилни начин плаћања 24. 3. 1972; AJ, 575 – 199 (04–05), Информација о остваривању енергетског биланса СФРЈ за први квартал 1981. године 5. 1981.

је дебалансирао ову размену и вишеструко повећао вредност совјетских испорука. Ово потврђује чињеница да је трговински дефицит са СССР–ом остваривaн управо у годинама енергетске кризе. Раст вредности увоза из СССР–а, по балансираном систему клиринга и робних листи, аутоматски је значио и потребу увећања југословенских испорука, што представља један од кључних разлога за троструко повећање вредности размене у периоду од 1976. до 1980. године, у односу на ранији петогодишњи период. Коначно, битно је нагласити да је ово представљало и значајну могућност да се повећа извоз производа југословенске прерађивачке индустрије, који нису били конкурентни на Западном тржишту, а у СССР–у су нашли сигурног партнера и стабилно тржиште, које испоруке југословенске робе регулише петогодишњим споразумима у тачно утврђеним количинама путем робних листи. На основу овога, закључује се да је билатерално регулисана трговинска размена, путем клириншког модела плаћања, робних листи и дугорочних споразума, под дејством међународних потреса у виду енергетске кризе и скока цене нафте, као доминантног артикла у југословенско – совјетској трговинској размени, имала кључну улогу у проширењу економске сарадње две државе након 1975. године.

4.4. Увоз совјетске нафте у Југославију: правци снабдевања, транспорт и највећи потрошачи

Када смо установили на којим принципима је заснован увоз нафте из Совјетског Савеза, који међудржавни уговори су проистекли из ове сарадње, те какво је било место совјетске нафте и нафтних деривата у укупном југословенској увозу, као и југословенско – совјетској трговинској размени, неопходно је да се осврнемо на сам начин функционисања ове сарадње. У ту сврху неопходно је да утврдимо који су били главни правци снабдевања совјетском нафтом и дериватима, на који начин је вршен транспорт, као и који југословенски привредни субјекти су били највећи потрошачи нафте и нафтних деривата из СССР–а.

Сирова нафта коју је Совјетски Савез испоручивао у Југославију експлоатисана је на нафтним пољима Ромашкино, у Татрској АССР, највећим делом, као и на Тујмазинском нафтом пољу, у Башкирискоj АССР, у мањој мери.[332] Оба нафтна налазишта налазе се у басену Волга–Урал и представљала су темељ совјетске послератне нафтне индустрије. Тујмазинско нафтно налазиште, откривен је још 1937. године, а у експлоатацију је уведено 1944. године. У наредном периоду место Тујмази постало је једно од нафтоводних чворишта, преко којег је сирова нафта упућивана ка источном Сибиру, пре свега изградњом транссибирског нафтовода Тујмази – Омск – Новосибирск – Иркутск. Захваљујући овом нафтоводу једна од највећих совјетских рафинерија, „Омски нафтно – прерађивачки завод“, од 1955. године снабдевана је сировом нафтом. Са друге стране, нафтно поље Ромашкино откривено је 1948. године и пуштено у експлоатацију 1952. године. До открића нафтног поља Самотлор, у западносибирској Тјуменској области, 1965. године, Ромашкино је било највеће совјетско налазиште нафте, које је имало кључну улогу у прве две деценије послератног развоја совјетске нафтне индустрије.[333] Сирова нафта експлоатисана на овим пољима затим је путем нафтоводног

[332] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4090, с.141 (1971); 34; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4836, с.165 (1972); 35; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5560 (1973); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7098, с.188 (1975); 37; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7907, с.188 (1976); 55; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8605, с.183 (1977); 60; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9214, с.176 (1978); 45; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9793 (1979); 40; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.410, с.180 (1980); 62;

[333] Динков, *Нефть СССР*, 60, 95, 103; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 15–16, 36–37.

и железничког транспорта допремана до црноморских лука Туапсе и Новоросијск, у Краснодарском крају, одакле је бродовима допремана до терминала у лукама које су се налазиле на делти Дунава. У питању су лука Рени, у близини Одесе, на територији Украјинске ССР и луке Чернавода, на територији СР Румуније. Совјетска нафта која је долазила у луку Рени испоручивала се искључиво у Југославију.[334] Поред нафте експлоатисане у совјетским нафтним пољима, СССР је Југославији испоручивао и нафту других држава. Већина нафте пореклом из других држава, која је плаћана преко југословенско – совјетског клириншког рачуна, ирачког је порекла, тачније 63%. Ова нафта експлоатисана је на нафтном пољу Баба Гургур, у близини ирачког града Киркук, које је откривено још 1927. године, а у експлоатацију је пуштено 1934. године. Нафта из поља Баба Гургур, транспортована је нафтоводом до сиријске луке Банијас, одакле је затим танкерима допремана до југословенске луке Ријека. Поред ријечке луке, нафта са Блиског истока и западне Африке допремала се у Југославију и преко лука Солин, Копар и Плоче.[335]

Након допремања нафте до дунавских и средоземних лука њен транспорт до југословенске територије вршен је делом од стране транспортних капацитета југословенских предузећа, а делом од стране транспортних средстава изнајмљених од других држава. Такође, када анализирамо транспорт нафте на територији Југославије морамо раздвојити два периода. Први период обухвата време до 1980. године и почетка рада „Југословенског нафтовода“ (ЈУНА) и други период, који обухвата време након почетка рада нафтовода.

Испрва је неопходно да се осврнемо на транспорт нафте до југословенске територије. Транспорт нафте поморским путем до поменутих јадранских лука вршило је предузеће „Југословенска танкерска пловидба“ из Задра. Допремање нафте од јадранских лука до рафинерија, пре изградње „Југословенског нафтовода“, вршило се железничким транспортом, осим у случају ријечке рафинерије чији су се резервоари налазили на јадранској обали. Са друге стране, речни транспорт нафте вршила су предузећа „Југословенско речно бродарство“ Београд и „Дунавски Лојд“ Сисак. Ова предузећа Дунавом су допремала нафту до панчевачке и новосадске рафинерије, Савом до рафинерије Сисак, док се до Новог Сада нафта делимично допремала и реком Тисом,

---

[334] AJ, 751 – 375, Белешка о разговору Н. Перовића и Н. Меденице са К.С. Вирјасовим, трговинским саветником Амбасаде СССР–а 5. 1. 1970; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 43437; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 438915; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф105, 448121; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1974, Ф134, 444369; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 461536; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1980, Ф122, 410311; Slobodan Bošković, Josip Vugrinec, Vilim Boranić, Vojtjeh Brajčić, Ante Lešić, Sava Savin, „Activity of Yugoslav Oil Industry from 1975 to 1979“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 9–10–11 (1979), 445; Ante Lešić, Božidar Prstojević, „Transportation and Storage“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXVI, 5 (1975), 266.

[335] Yergin, *The Prize*, 204; Rachel Haverlock, „The Borders Beneath: On Pipelines and Resource Sovereignty“, *The South Atlantic Quaterly*, Duke University Press, 116, 2 (2017); 408–409; „Kratak prikaz aktivnosti naftne privrede Jugoslavije u 1978. godini“ (skupina autora), *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 6 (1979), 265; Ante Lešić, Marijan Pavelić, „Jugoslavenski magistralni naftovod – veliki system“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 7–8 (1974), 436; Ante Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 3 (1974); 143; Miro Mandić, „Transport naftnih derivata u SFRJ“, *Savetovanje: Razvoj energetike Jugoslavije, Opatija 20. do 22. mart 1980 (Knjiga 2)*, (Beograd: Savez energetičara Jugoslavije i Jugoslovenski komitet Svetske konferencije za energiju, 1980), 4; Marijan Pavelić, Ante Čičin–Šain, „Transport nafte naftovodima“, *Savetovanje: Razvoj energetike Jugoslavije, Opatija 20. do 22. mart 1980 (Knjiga 2)*, (Beograd: Savez energetičara Jugoslavije i Jugoslovenski komitet Svetske konferencije za energiju, 1980), 50; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 49003, ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114 438915.

преко терминала у Елемиру. Што се тиче структуре потрошње, рафинерије у Новом Саду и Сиску прерађивале су искључиво домаћу нафту, док се увозна и домаћа нафта прерађивала у осталим рафинеријама. Коначно, треба поменути да је доминантну улогу у увозу нафте и нафтних деривата имао поморски транспорт са више од 75% удела у посматраном периоду, док је највећи део транспорта на територији Југославије, пре изградње „Југословенског нафтовода" имао железнички транспорт са 70% удела, затим речни са 18% и друмски транспорт са 12%.[336]

У посматраном периоду нафта увожена из Совјетског Савеза прерађивала се у рафинеријама Босански Брод и Панчево, које су пословале у оквиру предузећа СОУР „Енергоинвест" Сарајево – Пословна заједница за нафту и хемију и СОУР „Нафтагас" Нови Сад. Рафинерија Босански Брод послује још од 1892. године и била је део Југословенског Стандард Оила, док је након Другог светског рата модернизована и пуштена у погон почетком 50–их година. У посматраном периоду имала је годишњи капацитет прераде од 2.1 милион тона нафте годишње. Са друге стране, панчевачка рафинерија грађена је у периоду од 1966. до 1968. године и коначно је пуштена у експлоатацију 1969. године. У посматраном периоду имала је капацитет прераде од чак 5.5 милиона тона нафте годишње. Транспорт совјетске нафте вршило је „Југословенско речно бродарство" уз делимично учешће и совјетских бродова, које је договарано на годишњем нивоу. Нафта је преузимана на терминалима у совјетској луци Рени и румунској луци Чернавода, те је директно Дунавом транспортована до рафинерије Панчево или до нафтног терминала у Опатовцу, одакле се затим нафтоводом допремала до рафинерије у Босанском Броду. Нафтовод Опатовац – Босански Брод, у дужини од 106 километара, изграђен је 1969. године и касније ће представљати саставни део „Југословенског нафтовода". Коначно, по уобичајеној процедури, шездесет дана након преузимања нафте почињао је рок за отплату испорука, која је вршена преко клириншког рачуна.[337] На бази сирове нафте која је увожена из Совјетског Савеза у панчевачкој и бродској рафинерији производили су се нафтни деривати попут моторног бензина (27% југословенске производње), плинског уља (50% југословенске производње), уља за ложење у домаћинству (17% југословенске производње), течног нафтног гаса (око 2% југословенске производње), млазног горива (око 4% југословенске производње), примарног бензина (13% југословенске производње), битумена (13% југословенске производње) и мазута (око 55% југословенске производње). Коначно, поред рафинерија у Босанском Броду и Панчеву, прерада совјетске нафте вршена је и у Нафтно – хемијској

[336] Žgaljić, *Nafta*, 196; Bošković, Vugrinec, Boranić, Brajčić, Lešić, Savin, „Activity of Yugoslav Oil Industry from 1975 to 1979", 445; Branka Vidas, „Jugoslovensko tržište naftnih derivata", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXII, 10 (1972), 502; Mandić, „Transport naftnih derivata u SFRJ", 4; AJ, 459 – 249, Концепција дугорочног развоја енергетике Југославије (Институт за економику индустрије) 1. 1973; AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућност за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*.

[337] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 49003; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1980, Ф122, 410331; Žgaljić, *Nafta*, 116–117 175–176, 178, 182, 193, 211, 259; Protić, *Nafta i plin*, 132; Bošković, Vugrinec, Boranić, Brajčić, Lešić, Savin, „Activity of Yugoslav Oil Industry from 1975 to 1979", 445, 447; Vidas, „Jugoslovensko tržište naftnih derivata", 502; Pavelić, Čičin–Šain, „Transport nafte naftovodima", 50, 54–55; „И у овој години: Увоз нафте и нафтних деривата из СССР", Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. фебруар 1970; „Интервентан увоз или несташица", Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. новембар 1970.

индустрији „ХЕНА“, из Босанског Брода, која је такође пословала у оквиру предузећа СОУР „Енергоинвест“.[338]

Транспорт нафте на територији Југославије који је највећим делом вршен железницом и мањим делом путем речног и друмског саобраћаја имао је низ проблема. Железнички транспорт био је ограничен услед цене транспорта, ограничених капацитета железнице и других путних деоница, посебно услед густине путничког промета током летњих месеци, као и услед временских прилика и скупог инвестирања у развој саобраћајница. Са друге стране, речни транспорт ограничаван је услед честог ниског водостаја и залеђивања Дунава. Ово је отежавало транспорт посебно у зимским месецима, када постоји велика потражња за нафтним дериватима попут мазута за потребе термоелектрана и индустријских предузећа, односно уља за ложење у домаћинствима. Посебно велики проблем услед ограничења речног транспорта, имала је рафинерија у Босанском Броду, која је се највећим делом ослањала на увозну нафту из СССР–а.[339] Проблеми снабдевања нафтом, услед ограниченог транспорта, били су прилично чести у Југославији. О овоме постоји низ података, а до највеће кризе је дошло током децембра 1969. и јануара 1970. године, услед несташице уља за ложење. Ова криза решена је управо интервентним увозом уља за ложење из Совјетског Савеза. Несташица је било и крајем 1970. године, а један од узрока био је застој речне пловидбе на Дунаву, код Ђердапа, у трајању од 13 дана, као и чести застоји у железничком и друмском саобраћају услед превоза великог броја радника из иностранства у периоду од 16. до 24. децембра. Услед овога панчевачка рафинерија обуставила је производњу у периоду од 26. новембра до 16. децембра 1970. године, док су рафинерије у Ријеци и Босанском Броду радиле са 50% капацитета. Ови проблеми највише су се одразили на несташице мазута и плинског уља, током децембра 1970. године, којих је на тржишту било укупно 320.000 тона мање него што је планирано.[340] Такође, несташица је било и током 1973. године, а услед нередовног снабдевања нафтом панчевачка рафинерија обуставила је производњу у периоду од 1. јануара до 3. фебруара, док су умањеним капацитетом радиле рафинерије у Сиску и Ријеци, као и „ХЕНА“ из Босанског Брода.[341]

---

[338] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 43437; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф105, 431633; АЈ, 751 – 839, Допис Трговинском представништву СССР–а у СФРЈ 21. 2. 1973; АЈ, 751 – 839, Информација у вези разговора Т. Глишића, помоћника савезног секретара са К.С. Вирјасовим, трговинским представником СССР–а у СФРЈ 21. 3. 1973; Žgaljić, *Nafta*, 179, 204–205, 262–263.

[339] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.361, с.206; 59; Vidas, „Jugoslovensko tržište naftnih derivata“, 502; Žgaljić, *Nafta*, 192–193; Miro Mandić, „Ekonomski aspekti distribucije naftnih derivata u SFRJ“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 9 (1973), 490; „Нафтовод неопходан: Којом ће трасом ићи југословенски нафтовод“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. фебруар 1971; М.С, „Енергетска база до 1975. године“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 1. април 1972..

[340] „Криви – произвођачи, оптужени – продавци, плаћају – потрошачи: Шта је показала овогодишња несташица уља за ложење“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. јануар 1970; „Без кривице – криви: Неочекивани расплет после несташице уља за ложење“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 1. фебруар 1970; „И у овој години: Увоз нафте и нафтних деривата из СССР“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. фебруар 1970; АЈ, 130 – 1045, Белешка о садашњој ситуацији снабдевености нафтним дериватима у земљи 25. 12. 1970; АЈ, 130 – 1045, Извештај о извршеној контроли снабдевености тржишта плинским уљем и мазутом 30. 12. 1970.

[341] „Привредна комора Југославије о енергетској бази“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије 15. март 1973;

Из наведених разлога „Друштвени план развоја Југославије за период од 1971. до 1975. године“ предвиђао је развој адекватне транспортне инфраструктуре, капацитета за складиштење, као и проширивање рафинеријских капацитета који би решили проблем снабдевања. У супротном југословенски планери предвиђали су стварање бројних „уских грла“ у нафтној индустрији, а у оквиру овога планирано је издвајање средстава за изградњу нафтовода који би југословенске рафинерије повезао са јадранском обалом и евентуално служио као транзит за друге државе.[342] Поред Друштвеног плана, децембра 1970. године, радна група СИВ–а, започела је рад на студији о развоју транспортних система за нафту и гас. Као резултат овог рада 3. фебруара 1971. године настао је документ под називом „Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године“. Закључак студије био је да би у контексту ефикасног и економичног транспорта увозне нафте изградња добро лоцираног нафтовода била потпуно оправдана, поготово уколико би било могуће повезивање са иностраним системима. Ипак, у тренутку писања студије још увек није постојала јасна идеја куда би магистрални нафтовод прошао.[343] Узевши у обзир да су рафинерије у Сиску и Босанском Броду имале највећи проблем снабдевања, први пројекти односили су се на њих. У питању су нафтоводи Бакар–Панчево, са посебним огранком за рафинерију Сисак и нафтовод Плоче–Босански Брод, са два огранка до Сиска и Панчева. Ови нафтоводи представљали су пре свега покушаје „Енергоинвеста“ и „ИНА–е“ да реше проблеме снабдевања својих рафинерија и нису реализовани јер је за изградњу капиталног енергетског пројекта био неопходан договор на нивоу свих заинтересованих субјеката из области нафтне привреде, али и договор на нивоу Република. Такође, наведени пројекти нису реализовани и услед јасног закључка студије о развоју транспортних система за нафту и гас, да нафтовод може бити економски оправдан само уколико је могуће повезивање са иностраним системима.[344]

Југославија је пре свега имала у виду дугорочну оријентацију НР Мађарске и СР Чехословачке ка смањењу потрошње угља и повећању нафте у енергетском билансу. Ово је било директно везано за изградњу нафтовода „Дружба 1“, којим су две државе добијале већину нафте, као и за изградњу нафтовода „Дружба 2“ чије се пуштање у погон очекивало средином 1972. године. Питање другог правца снабдевања нафтом, преко територије Југославије, НР Мађарска је тежила да отвори још 1964. године од када је у сталним контактима са југословенским предузећем „ИНА“. Такође, још током 1967. године југословенски представници су у билатералним разговорима са представницима НР Мађарске, СР Чехословачке, ДР Немачке и НР Пољске помињали могућност изградње „јадранског“ нафтовода ради отварања другог правца снабдевања ових држава

„Увоз знатно отежан“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. март 1973.

[342] АЈ, 459 – 195 (248–275б), Концепција развојних могућности енергетике у периоду од 1971. до 1975. године 5. 1970; АЈ, 459 – 217, Елементи производно – инвестиционе оријентације, политике заштите и цена: Четврти део – Инфраструктура–Енергетика (припремни материјал за Друштвени план развоја за период 1971–1975) 4. 1971; АЈ, 459 – 236, Друштвени план развоја Југославије за период од 1971. до 1975. године 15. 2. 1972.

[343] АЈ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971.

[344] АЈ, Пословна заједница ОУР из области нафтне привреде Југославије „Петролунион“ 643, Ф1–2, Записник са 69. седнице УО Петролуниона 3. 5. 1971; АЈ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971; „Нафтовод неопходан“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије 15. 2. 1971; „Донета одлука о изградњи нафтовода Братство – Јединство“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије 15. 10. 1971.

нафтом са Блиског истока. Најдаље се отишло у преговорима са НР Мађарском и СР Чехословачком и исте године у оквиру мешовитих Комитета за привредну и научно – техничку сарадњу, формиране су радне групе са задатком да изуче могуће пројекте нафтовода. Ипак, ови преговори прекинути су током 1968. године, услед догађаја у СР Чехословачкој. До обнављања преговора, долази након разговора југословенског амбасадора у СССР–у, Вељка Мићуновића и директора Госплана Н.К. Бајбакова, 15. септембра 1970. године, приликом којих „јадрански" нафтовод добија дефинитивну совјетску подршку, посебно у контексту увоза додатних количина ирачке нафте.[345] Ово је поновљено и приликом разговора амбасадора В. Мићуновића и совјетског генералног секретара Л.И. Брежњева, 4. фебруара 1971. године. Поред овога, 25. фебруара 1971. године, приликом разговора Д.А. Севјана, отправника послова совјетске амбасаде у СФРЈ и Емерика Блума, генералног директора „Енергоинвеста", предузећа чија су рафинерија и хемијска индустрија били велики потрошачи совјетске нафте, покренуло се чак и питање о могућности совјетског учешћа у изградњи нафтовода преко југословенске територије. Југословенски представници овом приликом нудили су комплексан договор везан за повећање извоза обојених метала у СССР, уколико совјетска страна обезбеди финансирање изградње нафтовода, што још једном потврђује чињеницу да су обојени метали играли веома важну улогу у сарадњи две државе у области нафтне привреде. Коначно, приликом посете Л.И. Брежњева Југославији, од 22. до 25. септембра 1971. године, Киро Глигоров истакао југословенску намеру да се прикључи нафтоводном систему „Дружба" и путем „јадранског нафтовода" омогући допремање блискоисточне нафте у социјалистичке државе. Ипак, током септембра 1971. године совјетска страна заузела је став да неће учествовати у и изградњи нафтовода на југословенској територији, али је са друге стране подржала могућност постизања договора са НР Мађарском и СР ЧССР.[346]

Југословенска намера да се преко реализације пројекта „Југословенског нафтовода" повеже са источноевропским нафтоводним системом била је више него јасна и совјетска подршка омогућила је даљи напредак у договорима са мађарском и чехословачком страном. Захваљујући овоме јануара 1971. године постигнут је договор између Владимира Лоначара, директора СЗДП–а и Имреа Лоринца, помоћника министра тешке индустрије НР Мађарске, да се у сврху што ефикаснијег снабдевања нафтом, пројекат „јадрански" нафтовод реализује до средине 70–их година. Слично је договорено и октобра 1971. године у оквиру југословенско – чехословачког Комитета за привредну и научно – техничку сарадњу. На крају, предвиђено је да у другој половини 70–их година југословенски нафтоводни систем буде повезан са нафтоводом „Дружба 2", чиме би он прерастао локални југословенски значај, а Јадранско море постало нови правац

[345] АЈ, 130 – 1160, Извештај о разматрању неких питања везаних за комплекс проширења веза енергетских система НР Мађарске и СФР Југославије у Будимпешти од 22. до 25. јануара 1971. године; АЈ, 130 – 1160, Записник југословенско – мађарских разговора о сарадњи на подручју енергетике; АЈ, 130 – 1200, Информација о VIII заседању Југословенско – чехословачког комитета за привредну и научно – техничку сарадњу 12. 11. 1971; АЈ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971; АЈ, 459 – 239, Информација о проблематици сировина у СФРЈ 8. 5. 1972; АЈ, 459 – 241, Прва оцена могућности за сарадњу Југославије са СССР–ом за период од 1976. до 1980. године 10. 7. 1972; АЈ, 751 – 513, Информација о економским односима са СССР–ом у вези са посетом Л.И. Брежњева Југославији, септембра 1971. године 6. 9. 1971.

[346] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.361, с.206; 60; АЈ, 751 – 513, Информација о економским односима са СССР–ом у вези са посетом Л.И. Брежњева Југославији септембра 1971. године 6. 9. 1971; Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 415, 494, 505.

снабдевања европског континента нафтом.[347] У том контексту, југословенски руководиоци и економски планери истицали су да је Јадранско море природни правац снабдевања средњеевропских држава нафтом, узевши у обзир да су транспортни путеви преко Балтичког и Црног мора дужи.[348] Из тог разлога, одређена је следећа траса нафтовода: Омишаљ – Сисак – Босански Брод – Нови Сад – Панчево, са краком за рафинерију у Лендави и ка мађарској граници, до граничног места Гола. Ово је био оригинални предлог „ИНА–е", који је почео да се разрађује још 1967. године. Сама траса нафтовода условљена је конфигурацијом терена, јер иако није била најкраћа, терен је био најлакши за изградњу, а самим тим и најјефтинији. Такође, место Омишаљ, на острву Крк, одређено је као почетна локација нафтовода, услед географских карактеристика, односно постојања природне луке, погодне за пристајање великих танкера, услед дубине мора веће од 30 метара и могућности заштите од хаварије и пожара. На крају, у погледу међународног карактера нафтовода, процењено је да би избором ове трасе конекција са НР Мађарском била најлакше остварена, а самим тим и са нафтоводом „Дружба 2", али и са Трансалпским нафтоводом Трст – Инголштат.[349]

У складу са овим 25. јула 1973. године, закључивањем „Основног уговора о изградњи и коришћењу јединственог југословенског нафтовода", у Сарајеву, од стране директора три највећа предузећа из области нафтне привреде „ИНА–е", „Нафтагаса" и „Енергоинвеста", основан је Иницијативни одбор за изградњу Југословенског нафтовода. Након годину дана рада Иницијативни одбор постигао је договор о оснивању предузећа РО „Југословенски нафтовод" са седиштем у Ријеци, 12. марта 1974. године.[350] Поред овога, 12. фебруара и 6. децембра 1974. године, закључени су „Основни уговор о пружању транзитних услуга преко Југословенског нафтовода" и „Споразум о сарадњи на експлоатацији Југословенског нафтовода за транспорт нафте у СР Чехословачку и НР Мађарску преко територије СФРЈ" између представника „ИНА–е", „Нафтагаса" и

[347] AJ, 130 – 1160, Записник југословенско – мађарских разговора о сарадњи на подручју енергетике; AJ, 130 – 1200, Информација о VIII заседању Југословенско – чехословачког комитета за привредну и научно – техничку сарадњу 12. 11. 1971; AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971; AJ, 459 – 239, Информација о проблематици сировина у СФРЈ 8. 5. 1972; AJ, 459 – 241, Прва оцена могућности за сарадњу Југославије са СССР–ом за период од 1976. до 1980. године 10. 7. 1972; AJ, 751 – 513, Информација о економским односима са СССР–ом у вези са посетом Л.И. Брежњева Југославији, септембра 1971. године 6. 9. 1971.

[348] Три главна правца снабдевања европског континента нафтом била су: 1. Запад–Центар (нафтовод Вилхелмсхавен–Рајна–Рур); 2. Југ–Центар (нафтоводи Фос–Карлслуе, Ђенова–Инголштат и Трст–Инголштат); 3. Исток–Центар (нафтоводни систем „Дружба"); Žgaljić, *Nafta*, 193; Pavelić, Čičin–Šain, „Transport nafte naftovodima", 51–53.

[349] Јован Томић, „Југословенски нафтовод јуче–данас–сутра", Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије 12. 11. 1982; Ante Lešić, Marijan Pavelić, „Jugoslavenski magistralni naftovod – veliki sistem", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 7–8 (1974), 437; Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod", 144; Bošković, Vugrinec, Boranić, Brajčić, Lešić, Savin, „Activity of Yugoslav Oil Industry from 1975 to 1979", 447; Protić, *Nafta i plin*, 132; AJ, 130 – 1200, Предлог за предузимање потребних мера за склапање међудржавног уговора са НР Мађарском и ЧССР о изградњи и коришћењу Јадранског нафтовода од Ријечког залива преко Сиска ка мађарској граници 29. 10. 1971; AJ, 130 – 1200, Информација о VIII заседању Југословенско – чехословачког комитета за привредну и научно – техничку сарадњу 12. 11. 1971; AJ, 459 – 459 (254), Информација о могућим иницијативама за дугорочну производно – техничку (мултилатералну) сарадњу са земљама чланицама СЕВ–а (Производни сектор СЗДП) 29. 7. 1973.

[350] „Југословенски нафтовод – самостално предузеће", Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. март 1974; Žgaljić, *Nafta*, 193; Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod", 141–144; AJ, 130 – 1358, Информација о изградњи јадранског нафтовода 14. 6. 1973; AJ, 130 – 1358, Белешка о састанку представника Енергоинвеста, ИНЕ и Нафтагаса, по питању изградње заједничког нафтовода 18. 5. 1973; AJ, 575 – 1 (25/1/7), Извештај о стању припрема за изградњу Југословенског нафтовода 14. 8. 1974.

„Енергоинвеста“, са југословенске стране и предузећа „Чемапол а.д.“ Праг (*Československý zahraniční obchod s chemikáliemi – Chemapol*), односно „Минералимпекс“ Будимпешта (*Magyar Olaj–és Bányatermék Külkereskedelmi Vállalat – Mineralimpex*) са чехословачке и мађарске стране. Овим уговорима предвиђала се сарадња у обезбеђивању континуираног рада нафтовода у периоду од 20 година од тренутка пуштања у рада, статус најповлашћеније нације за мађарске и чехословачке бродове који превозе нафту до Омишаља, те да нафта која се превози за НР Мађарску и СР ЧССР не буде оптерећена царинама, порезима и другим државним и локалним таксама.[351] Коначно током 1974. и 1975. године СИВ усваја две резолуције „О дугорочној политици развоја енергетике у Југославији до 1985. године“ и „О основама заједничке политике економског и социјалног развоја Југославије у 1975. години“, којима Југословенски нафтовод добија статус приоритетног привредног објекта. Исто је потврђено и „Договором о основама Друштвеног плана Југославије за развој енергетике у периоду од 1976. до 1980. године“, истичући још једном потребу развоја економски најповољнијих система за транспорт и пренос енергије и њихово повезивање са системима суседних земаља, ради укључивања у међународне енергетске системе. Коначно, изградња „Југословенског нафтовода“ од стране југословенских економиста и стручњака из области енергетике оцењена је као „хватање корака“ са развијеним земљама где се превоз нафте до рафинерија у целости обавља нафтоводима.[352]

Изградња „Југословенског нафтовода“ почела је 31. маја 1975. године, док су у изградњи учествовала предузећа „Монтажа“ Зрењанин, „Индустроградња“ Загреб и Предузеће за водне и пловне путеве „Иван Милутиновић“ Београд. Материјали за изградњу попут цеви, опреме за пумпне станице, терминале и арматуре набављани су већином из иностранства, док је део материјала у мањој мери испоручивало и предузеће „ИМК Урошевац – Фабрика шавних цеви“. За изградњу нафтовода обезбеђена су домаћа средства у износу од 132 милиона долара и инострана средства у виду кредита у износу од 284 милиона долара. Коначно, нафтовод је свечано отворен за Дан републике, 29. новембра 1979. године, док је у експлоатацију пуштен 22. децембра 1979. године, док је 17. марта 1980. године, прва количина нафте испоручена у панчевачку рафинерију, чиме је нафтовод профункционисао читавом дужином. Истог месеца почеле су и транзитне испоруке за НР Мађарску.[353]

---

[351] АЈ, 130 – 2260, Предлог закона о ратификацији Споразума између владе СФРЈ и владе ЧССР о дугорочној сарадњи на експлоатацији Југословенског нафтовода 23. 5. 1975; АЈ, 130 – 2260, Предлог закона о ратификацији Споразума између владе СФРЈ и владе НР Мађарске о дугорочној сарадњи на експлоатацији Југословенског нафтовода 23. 6. 1975; АЈ, 130 – 1988, Информација о проблематици из Основног уговора о транзиту нафте кроз Југославију и припремама за потписивање узајамног међудржавног уговора о осигурању нормалног рада нафтовода 24. 6. 1974; АЈ, 575 – 1, Споразуми између владе СФРЈ и влада НР Мађарске и ЧССР о дугорочној сарадњи на експлоатацији Југословенског нафтовода за транспорт нафте 14. 12. 1974; „Споразум са Мађарском и Чехословачком о нафтоводу“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 16. септембар 1975; „Путеви нафте и гаса: Година крупних подухвата“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 24. јануар 1975.

[352] Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod“, 144; АЈ, 539 – 3, Резолуција о дугорочној политици развоја енергетике у Југославији до 1985. године 16. 11. 1974; АЈ, 130 – 7542, Договор о основама Друштвеног плана Југославије за развој енергетике у периоду од 1976. до 1980. године 8. 1. 1976; АЈ, Фонд 130 – 7550, Предлог Извршног већа СР Хрватске за решење системских питања за изградњу Југословенског нафтовода 12. 4. 1976.

[353] Ante Lešić, Milka Bogdanović, „Prijevoz, skladištenje i manipulacije nafte, naftnih derivata i plina u 1980. godini“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXII, 6 (1981), 295; АЈ, 130 – 7550, Предлог Извршног већа Сабора СР Хрватске за решење систематских питања за изградњу

Коначно, када је изграђен „Југословенски нафтовод“ обухватао је следеће деонице: 1. Поморска лука Омишаљ, складишни простор и терминал (1) Омишаљ; 2. Магистрална деоница Омишаљ–Сисак (168 км); 3. Складишни простор и терминал (2) Сисак; 4. Транзитни крак Сисак–Гола (101 км); 5. Складишни простор и терминал (3) Вирје; 6. Магистрална деоница Вирје–Лендава (67 км); 7. Магистрална деоница Сисак–Босански Брод (Слободница) (141 км); 8. Складишни простор и терминал (4) Босански Брод (Слободница); 9. Магистрална деоница Слободница–Негославци (Дунав) (85.5 км); 10. Магистрална деоница Негославци–Кађ (Нови Сад) (77.5 км); 11. Складишни простор и терминал (5) Кађ (Нови Сад); 12. Магистрална деоница Кађ–Панчево (95 км). Дужина нафтовода износила је 735 километара, а укупни капацитет био је 34 милиона тона годишње, од чега је за рафинерије „ИНА–е“ у Сиску и Лендави предвиђено укупно десет милиона тона, за „Енергоинвестову“ рафинерију у Босанском Броду пет милиона тона, а за „Нафтагасове“ рафинерије у Панчеву и Новом Саду, укупно девет милиона тона. Такође, предвиђен је и транзит од десет милион тона за потребе НР Мађарске и СР ЧССР, док је нафтовод био у стању да транспортује више врста нафти пре свега са подручја Блиског истока, северне и западне Африке, и коначно, Совјетског Савеза.[354]

Пуштањем „Југословенског нафтовода“ нафтовода у експлоатацију предности су биле одмах видљиве. Он је омогућио брзину протока нафте од 2 метра по секунди, чиме је обезбеђено континуирано снабдевање без обзира на годишња доба и климатске услове. Ефикасност је подигнута на висок ниво, губици су сведени на „нулу“, а опасност од саобраћајних несрећа је искључена. Процена је да су транспортни губици на тај начин смањени за 320%. Такође, смањена су и инвестициона улагања у објекте за пријем, истовар, складиштење, а искључена је и потреба за одржавањем великог возног парка, чиме је значајно умањено оптерећивање пруга и друмских саобраћајница. Нафтовод је смањио и закуп страних цистерни, те је процена да је у првој години рада отказано 60% иностраних цистерни. На крају Југословенски нафтовод био је потпуно аутоматизован систем који је омогућио да у тренутку када танкер, просечног капацитета 160.000 тона, уплови у Омишаљ нафта постане доступна у свим рафинеријама. У супротном превоз ове количине нафте железницом захтевао би да шест возних композиција данонoћно

Југословенског нафтовода 12. 4. 1976; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983; AJ, 575 – 1, Проблем изградње Југословенског нафтовода и предлози мера за затварање финансијске конструкције 22. 10. 1974; AJ, 575 – 59, Информације о проблематици кредитирања изградње нафтовода СФРЈ од стране Чехословачке и гасовода у ЧССР од стране југословенских нафтовода 14. 6. 1976; AJ, Фонд 575 – 16, Информација о проблемима затварања финансијске конструкције за изградњу Југословенског нафтовода 28. 2. 1975; AJ, 130 – 7533, Информације о отвореном проблему финансирања првог пуњења Југословенског нафтовода, а у вези са ратификацијом Споразума о гаранцији по зајму Међународне банке бр. YU1173 13. 4. 1976; AJ, 130 – 7543, Споразум о гаранцији (Пројект Југословенског нафтовода) између СФРЈ и Међународне банке за обнову и развој 19. 11. 1975; AJ, 130 – 3599 (335–81–129), Увоз цеви за изградњу југословенског гасовода и нафтовода; AJ, 130 – 7550, Предлог Извршног већа Сабора СР Хрватске за решење системских питања за изградњу Југословенског нафтовода 12. 4. 1976; С. Вукајловић, „Нафта стигла у Панчево“, Нафташ: Лист РО Нафтагас Нови Сад, март 1980; „Југословенски нафтовод јуче–данас–сутра“. Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије 12. 11. 1982; „YU–нафтовод можда у октобру“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 1. октобар 1979; „Путеви нафте и гаса“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије 24. јануар 1975; „Нафтовод од Сиска до Панчева“, Петролунион: Лист пословног удружења радних организација иза истраживање, прераду и промет нафте и нафтних деривата Југославије, 15. новембар 1977; *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno–ekonomske studije*, (Novi Sad: Naftagas–Inženjering, 1973), 1–2.

[354] Lešić, „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod“, 141; Lešić, Pavelić, „Jugoslavenski magistralni naftovod – veliki sistem“, 440; Žgaljić, *Nafta*, 195; Protić, *Nafta i plin*, 132; *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno–ekonomske studije*, 1–2, 5.

транспортује нафту до рафинерије, под условом да има довољно цистерни и да су железнички капацитети слободни.[355]

Слика 1. Траса „Југословенског нафтовода“:

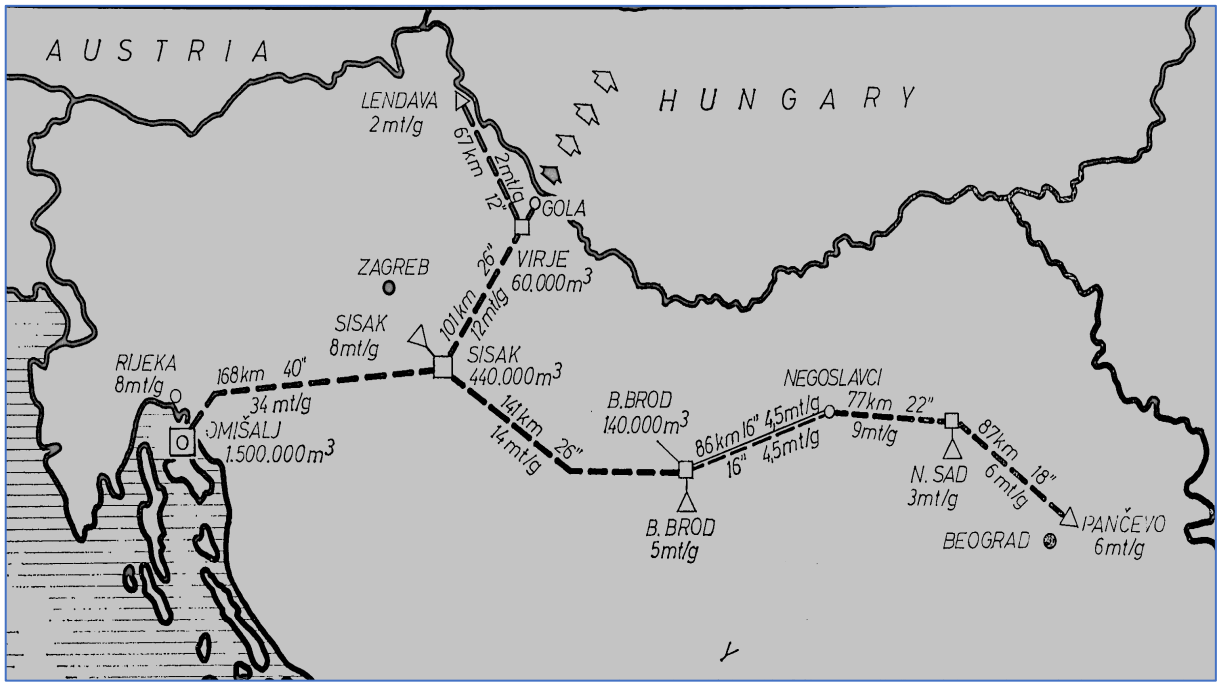

Извор: *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno–ekonomske studije*, 2.

Пре свега, почетак рада Југословенског нафтовода битно је изменио правце снабдевања совјетском нафтом. Почевши од 1981. године, совјетска нафта више није допремана до дунавских лука Рени и Чернавода, већ је директно из црноморских лука Туапсе и Новоросијск допремана до нафтног терминала у Омишању. Такође, транспортом совјетске нафте од 1981. године престаје да се бави „Југословенско речно бродарство“, које се преоријентише на транспорт домаће сирове нафте, док допремање совјетске нафте из црноморских лука преузима „Југословенска танкерска пловидба“.[356] Са друге, стране испорука нафтних деривата из СССР–а наставила је да се одвија преко луке Рени, док је транспорт вршило „Југословенско речно бродарство“.

[355] Lešić, Bogdanović, „Prijevoz, skladištenje i manipulacije nafte, naftnih derivata i plina u 1980. godini“, 295; Jovan Tomić, „Jugoslovenski naftovod jučer–danas–sutra“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXIV, 12 (1983), 730; Jovan Tomić, „Jugoslovenski naftovod juče–danas–sutra“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982.

[356] Žgaljić, *Nafta*, 192–193; Lešić, Bogdanović, „Prijevoz, skladištenje i manipulacije nafte, naftnih derivata i plina u 1982. godini“, 527; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1980, Ф122, 410331.

Табела 47. Удео поморског, речног и железничког транспорта у укупном транспорту увозне нафте од 1970. до 1985. године:

Година	Поморски транспорт	Речни транспорт	Железнички транспорт
1970	66,8%	28,5%	4,6%
1971	65,5%	30,6%	3,9%
1972	61,5%	33,4%	5,0%
1973	65,5%	31,1%	3,4%
1974	62,5%	30,5%	7,0%
1975	61,3%	33,4%	5,3%
1976	63,4%	31,3%	5,3%
1977	65,8%	29,7%	4,5%
1978	66,4%	27,6%	6,1%
1979	65,3%	26,6%	8,2%
1980	84,7%	10,9%	4,4%
1981	95,6%	1,4%	3,0%
1982	94,3%	1,8%	3,9%
1983	84,6%	1,6%	13,8%
1984	84,6%	1,9%	13,5%
1985	85,0%	2,1%	12,9%

Извор: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985.*

Из претходне табеле можемо закључити да је почетак рада „Југословенског нафтовода“ у потпуности преоријентисао југословенски увоз нафте на поморски вид транспорта. Међутим и сам нафтовод нису заобишли структурни проблеми југословенске привреде које смо у ранијим поглављима објаснили. Ипак, постојање ових проблема везаних за „Југословенски нафтовод“ створило је простор за још један вид сарадње Југославије и Совјетског Савеза у области нафтне привреде. Попут југословенских рафинерија чији су прерађивачки капацитети били у великој мери предимензионирани и само делимично искоришћени, слично се догодило и са „Југословенским нафтоводом“. Наиме, „Техно – економска студија Југословенског нафтовода“ планирала је динамику испорука у првих шест година рада, односно од 1980. до 1985. године, која није ни изблиза реализована.

Табела 48. Планирана динамика испорука Југословенским нафтоводом (милион тона):

Корисник	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Сисак	4.6	5.2	5.2	6.0	6.7	8.0
Лендава	1.4	1.5	1.6	1.7	1.9	2.0
Б. Брод	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0	5.0
Нови Сад	1.5	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
Панчево	5.0	6.0	6.0	6.0	6.0	6.0
Транзит	7.9	9.0	9.5	10.0	10.0	10.0
Укупно	**24.3**	**28.7**	**29.3**	**30.7**	**31.6**	**34.0**

Извор: *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno–ekonomske studije*, 7.

Табела 49. Искоришћеност капацитета нафтовода у прве четири године рада (до 1. марта 1983. године) (милион тона):

Корисник	Транспортована нафта
Сисак	2.1
Лендава	0.25
Босански Брод	5.85
Нови Сад	–
Панчево	8.26
Мађарска	0.25
ЧССР	–
Укупно	**16.7**

Извор: Jovan Tomić, „Jugoslovenski naftovod jučer – danas – sutra“, 732.

Из претходних табела можемо видети да је Југословенским нафтоводом у прве четири године рада превезено свега 16.7 милиона тона нафте, док је „Техно – економска студија“ предвиђала транспорт 24.3 милион тона, само у првој години рада.[357] Ипак, оно што је индикативно то је да је највећа количина увозне нафте, чак 84%, испоручена управо у панчевачку и бродску рафинерију, које су од увозне нафте користиле искључиво ону совјетског порекла. У том контексту убрзо након почетка рада нафтовода југословенски руководиоци и економски планери, покушали су да у договору са Совјетским Савезом реше питање неискоришћених прерађивачких и транспортних капацитета у нафтној индустрији.

Наиме, у периоду од 1980. до 1983. године, односно у прве четири година рада нафтовода, искоришћеност његових капацитета износила свега 14,8%, док је искоришћеност капацитета рафинерија у истом периоду износила 54,2%. Из тог разлога, представници југословенске нафтне привреде дошли су на идеју да се одређене количине совјетске нафте уступе на прераду у југословенским, слободним рафинеријским капацитетима. Ова могућност први пут се помиње у разговору између заменика министра спољне трговине СССР–а, Г.К. Журављова и члана СИВ–а Јона Србована, 20. октобра 1982. године, у Москви. Ипак, на највишем, званичном нивоу ово питање постављено је приликом посете совјетског председника Савета министара, Н.А. Тихонова, Југославији у периоду од 21. до 25. марта 1983. године. Од тада је могућност прераде совјетске нафте у југословенским рафинерија, постала стална тема разговора југословенских и совјетских представника. „Југословенски нафтовод“ уклапао се у ову замисао као алтернативни правац снабдевања југословенског и источноевропског тржишта нафтом.[358] Наиме, у случају да совјетска страна пристане да за потребе прераде сопствене нафте користи капацитете југословенских рафинерија, „Југословенски нафтовод“ требало је директно везати за нафтоводни систем „Дружба“ и реконструисати како би се омогућио двосмерни проток нафте. На тај начин „Југословенски нафтовод“ добио би значајнији међународни карактер и постао део ширег енергетског система, који се у преписци између „Сајузњефтекспорта“ и југословенског предузећа „Интерекспорт“,

[357] Мора се узети у обзир и чињеница да је у прве четири година рада „Југословенског нафтовода“, односно од 1980. до 1983. године, 30% укупно доступне сирове нафте на територији Југославије прерађено у рафинерији Ријека, која је са капацитетом прераде од 8 милиона тона годишње (од чега је реално искоришћено око 40% у истом периоду), била највећа југословенска рафинерија, директно повезана лучким терминалом са јадранском обалом, те није захтевала снабдевање путем нафтовода; Žgaljić, *Nafta*, 258–261.

[358] AJ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2271, с.52 (1982); 42; Žgaljić, *Nafta*, 258–261.

из јула 1984. године, назива „Дружба–Адрија“. У вези са овим московско представништво предузећа „Интерекспорт“ упутило је и званичну молбу СИВ–у септембра 1984. године, како би се предузеле мере око реконструкције „Југословенског нафтовода“ у интегрисани систем „Дружба–Адрија“. Коначно, реконструкција „Југословенског нафтовода“ омогућила би и транспорт совјетске нафте директно од изворишта до југословенских рафинерија, преко чехословачке и мађарске територије. Ово је и за „Сајузњефтекспорт“ представљало значајно решење транспорта узевши у обзир да су нафтни терминали у црноморској луци Новоросијск до средине 80–их година прилично застарели, те да капацитетима нису могли да одговоре на извозне потребе. Поред овога предузећа „Чемапол“ из СР ЧССР и „Минералимпекс“ из НР Мађарске, као транзитни корисници нафтовода, дала су још 21. маја 1984. године, начелну сагласност да се преко њихове територије транспортује до 4 милиона тона нафте годишње за југословенске потребе. О могућности коришћења „Југословенског нафтовода“ као „алтернативног вида снабдевања“, први пут се конкретније разговарало 13. септембра, у Москви и 26. октобра 1984. године, у Сплиту, приликом узајамних посета председника Извршног већа Сабора СР Хрватске, Анте Марковића, и заменика председника Савета министара и председника совјетског дела Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску и научно – техничку сарадњу, Ивана В. Архипова. Том приликом И.В. Архипов показао је велико интересовање за овај југословенски предлог навевши да би он могао да реши проблем „пропадања нафтовода“, док је Марковић навео да би југословенска страна, уз инвестицију од 5.8 милиона долара, могла током 1985. године, да оспособи „Југословенски нафтовод“ за двосмерни транспорт нафте. Реконструкција нафтовода обухватала би радове на терминалу у месту Вирје, близу југословенско – мађарске границе, и диспечерском центру и терминалу у Сиску, који би трајали најмање три месеца. Марковић је овом приликом упутио молбу совјетском представнику да се у Југославију упути одређена количина совјетске нафте, ради њеног реекспорта и стицања девиза потребних за реконструкцију нафтовода, што још једном указује на велики значај совјетске нафте за стицање стране валуте. Коначно и представници југословенске нафтне привреде, у оквиру Општег удружења организација нафтне привреде Југославије, сагласили су се око потребе реконструкције „Југословенског нафтовода“, ради отварања алтернативног правца снабдевања совјетском нафтом.[359] Ипак, овај покушај да се уступањем југословенских слободних, рафинеријских капацитета за прераду совјетске нафте, реши питање предимензионираности индустријских и транспортних капацитета нафтне привреде није никада реализован. Он није одмакао даље од три билатерална сусрета и остао је као занимљива могућност да се сарадња у нафтној привреди прошири, те да „Југословенски нафтовод“ добије шири међународни карактер везивањем за систем „Дружба“. Доласком реформског руководства на чело совјетске партије и државе, оличеном у лику Михаила С. Горбачова, економска сарадња са Југославијом, посебно у области енергетике остала је у другом плану и одустало се од интеграције југословенског нафтоводног система у нафтоводни систем СЕВ–а.

[359] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф97, 436850; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф97, 445265; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф95, 453940; ДАМСПРС, ПА, Г1984, 442649; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф97, 443434; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2271, с.52 (1982); 42; „Alternativna doprema uvozne sirove nafte iz SSSR–a u Jugoslaviju“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, septembar 1984.

4.5. Реекспортни послови везани за совјетску нафту и совјетска помоћ у додатним испорукама нафте

У претходном делу поглавља назначено је колики је био значај совјетске нафте у југословенским реекспортним пословима, представљајући велики могућност да се у тренутку кризе спољног дуга и дефицита платног и спољнотрговинског биланса, стекну преко потребна девизна средства. Поред тога, нафта се користила и као вид државне помоћи коју је Совјетски Савез пружао Југославији посебно у првој половини 80–их година, односно током спровођења мера економске стабилизације. Део ове помоћи обухватао је такође и реекспортне послове, који су у овом случају били одобрени од стране Совјетског Савеза.

Већ је објашњено да југословенска страна највећем делу реекспортних послова није обавештавала совјетске представнике, нити су количине нафте које су завршиле у овим пословима евидентиране од стране југословенске статистике. Највећи проблем реекспортних послова представљала је процедура усвојена Платним и Трговинским споразумом од 5. јануара 1955. године, која је интегрисана и у све касније годишње и петогодишње споразуме о трговинској размени, а која је подразумева претходну писмену сагласност земље–извозника, како би се реекспортни посао реализовао. Обзиром да је ово подразумевало јако дугу процедуру и билатералне преговоре, југословенска страна је једнострано спроводила ове радње не обавештавајући совјетску страну и класификујући их као „државну тајну“. Колика је тачна количина совјетске нафте завршила у пословима „увоз ради извоза“, како се још реекспорт називао, није могуће тачно утврдити, али узевши у обзир неслагање у статистици испоручене и евидентиране нафте, можемо закључити да је ово био чест случај, који се понављао више пута на годишњем нивоу. По тврђењу представника југословенске Амбасаде у СССР–у, у Допису од 22. јануара 1985. године, евидентирање ових послова значајно би утицало повећање званичне вредности и измену структуре трговинске размене две државе. На пример, према истом Допису тврди се да је реално остварена трговинска размена у 1984. години износила 6.2 милијарде долара, док је услед реекспортних послова, евидентирано чак 1.4 милијарда долара мање. Не може се са сигурношћу тврдити која је све роба, у којој количини и вредности, завршила у реекспорту, али је он најчешће вршен ради набавке дефицитарне робе на конвертибилном тржишту, путем девиза које се зараде реекспортом совјетске нафте, као и за финансирање трошкова инвестиционих радова.[360]

Што се тиче појединачних реекспортних послова, у другој половини 70–их година на седницама СИВ–а се наводи да је један део увезене совјетске нафте реекспортован, како би се би се набављала опрема и технологија за обојену металургију и на тај начин поштовао принцип „нафта за обојене метале“, којим је СССР условљавао испоруке нафте. У контексту све тежих реализација договорених испорука обојених метала у СССР, члан СИВ–а Гојко Убипарип, сматрао је крајем 1976. године да ће на овај начин бити све теже обезбеђивати совјетску нафту, истакавши „обојени метали (су; *прим. аут.*) мач над главом“. Из тог разлога Г. Убипарип се залагао за што већу замену нафте гасом,

[360] AJ, 130 – 2740 (335–19–21), Споразум о међусобним испорукама роба између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република за период од 1976. до 1980. године 8. 12. 1975; AJ, 130 – 3593 (335–1–24), Информација о последицама неутврђеног контигента увозне нафте за 1978. годину 11. 7. 1978; AJ, 459 – 1384, Анализа кретања, закључивања и реализације робне размене између СФРЈ и СССР–а у првом полугодишту 1984. године 9. 1984; AJ, 751 – 389, Белешка о разговору Н. Перовића, сарадника ССТ–а са К.С. Вирјасовим, трговинским саветником СССР–а у Београду, на дан 22. јануара 1973. године 25. 1. 1973; AJ, 751 – 2110, Платформа са ставовима за предстојеће преговоре за закључивање протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а у 1983. години 11. 1982; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 442073; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф98, 444924.

који би се такође увозио из СССР–а, али на новим принципима, о чему ће бити више речи у следећем поглављу.[361]

Ипак, реекспортни послови у највећој мери вршени су у првој половини 80–их година, поготово у периоду интензивирања југословенске економске кризе. Управо, у другој половини 1983. године дошло је и до најдетаљније објашњеног аранжмана ове врсте, у питању је реекспорт милион тона нафте ирачког порекла, увезене преко Совјетског Савеза. Наиме, на 21. заседању Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску и научно – техничку сарадњу, од 24. до 27. маја 1983. године у Београду, договорен је увоз милион тона нафте ирачког порекла преко Совјетског Савеза, у оквиру редовних испорука за 1983. годину. Већ 15. јула 1983. године, Савезни секретаријат за спољну трговину дао је предлог да се након плаћања ове нафте, преко југословенско – совјетског клириншког рачуна изврши њен реекспорт на конвертибилно тржиште ради стицања девизних средстава, која би се потом искористила за готовинску куповину милион тона нафте, поново, из Ирака. Поред тога, апеловано је да овај посао мора бити неутралан за југословенски енергетски биланс, те да мора бити спроведен у највећој тајности како не би нарушио договорену динамику испоруке нафте из СССР–а. Посао је поверен предузећу „Генералекспорт“ Београд. Циљ овог, испрва неразумљивог, посла био је да се увозом ирачке нафте преко СССР–а смањи југословенски потражни салдо на клириншком рачуну, да се затим реекспортом ове нафте зараде девизна средства, која би омогућила куповину додатних милион тона нафте из Ирака (девизна средства за још милион тона ирачке нафте су већ била обезбеђена), чиме би се испунио ирачки услов да се испоручи још додатних 1.75 милиона нафте, током 1983. и 1984. године, на име обављених грађевинских радова у Ираку, а које је ирачка страна условљавала претходном куповином поменутих 2 милиона тона нафте. Коначно, од додатних 1.75 милиона дона ирачке нафте, требало је издвоји за нови реекспорт 500 хиљада тона, како би се обезбедила девизна средства за потребе инвестиционих радова. Завршетком, овог компликованог посла предвиђало се да би Југославији, такође, остала зарада у вредности од 208 милиона долара.[362]

Исте године, 26. маја 1983. године, на 157. седници СИВ–а, одлучено је да се 300.000 тона сирове нафте увезене из Совјетског Савеза, да на реекспорт, како би се остварила зарада у девизама, које би затим биле искоришћене за куповину 300.000 тона кукуруза, 50.000 тона шећера, 2 милиона пари кожне обуће и 3.500 тона производа бакра и месинга, како би се одговорило на совјетска потраживања и на тај начин наставила нормална робна размена. Овај посао је такође, поверен „Генералекспорту“, а његов циљ било је уклањање могућих негативних последица у случају неиспуњења југословенских обавеза, које би са друге стране довеле до успоравања динамике совјетских испорука, чиме би Југославија остала ускраћена за многе стратешки важне сировине. Југословенски руководиоци посебно негативно су гледали на реализацију овог реекспортног посла, који се сводио на продају совјетских сировина, како би се набавила нова количина сировина и одговорило на совјетска потраживања. Из тог разлога циљ југословенских представника у преговорима са совјетском страном био је да се ради обезбеђивања испорука енергетских сировина из СССР–а повећа испорука југословенских производа машиноградње, те за њихов рачун смањи испорука дефицитарних сировина из СФРЈ. Међутим, совјетска страна до краја посматраног

[361] АЈ, 130 – 2918–382, Стенографске белешке са 223. седнице СИВ–а од 29. децембра 1976. године; АЈ, 130 – 3357–431, Стенографске белешке са 276. седнице СИВ–а од 29. септембра 1977. године.
[362] АЈ, 751 – 2293, Предлог о увозу нафте ирачког порекла из СССР (Државна тајна) 15. 7. 1983; АЈ, 751 – 2293, Извештај о 21. заседању међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску и научно техничку сарадњу, одржаном у Београду, од 24. до 27. маја 1983. године, 5. 1983.

периода остала је чврста у ставу да ће испорука енергетских сировина, пре свега нафте, бити директно везана за испоруку обојених метала и других сировина за обојену металургију.[363] Коначно, велика количина реекспортних послова обављена је 1984. године и током првих шест месеци Југославија је реекспортовала 2.1 милион тона сирове нафте и преко 750 хиљада тона нафтних деривата из СССР–а, зарадивши преко 900 милиона долара. Процена је да је укупна вредност нафте и нафтних деривата који су прошли кроз југословенско – совјетски клиринг, а уопште нису били евидентирани, током 1984. године износила 1.4 милијарде долара.[364]

Закључује се да је Југославија, посебно у првој половини 80–их година обавила велики број реекспортних послова, на основу совјетске сирове нафте и нафтних деривата, што се најбоље осликава у разлици између совјетске и југословенске статистике. Ови послови, као што је речено, вршени су како би се на конвертибилном тржишту стекла зарада у страној валути. Ипак, посебно је проблематично да је, у ситуацији све веће унутрашње економске кризе у Југославији, реекспорт вршен како би се на конвертибилном, пре свега Западном, тржишту набављале сировине које су потом кроз клириншки аранжман, односно за робу, извожене у Совјетски Савез у виду готових производа, чиме се губила било каква новчана зарада. На Западу су пре свега набављане сировине на бази којих су се производили акумулатори, индустријске арматуре од легираног челика, средства за заштиту биља и вештачка ђубрива, која су затим извожена у СССР, ради обезбеђивања нормалног функционисања трговинске размене и редовних испорука совјетских енергетских сировина, у првом реду нафте.[365] Иако није сачувано много података о овим пословима, њихов карактер, који представља директно кршење међународних споразума закључених са СССР–ом, те има карактер „државне тајне“, представља сведочанство о „довијањима“ на које је југословенска држава била приморана у првој половини 80–их година како би одржавала нормално функционисање привредног система и спољнотрговинске размене, у ситуацији све акутније економске кризе, изазване спољним дугом и хроничним дефицитом платног и спољнотрговинског биланса.

Међутим, нису сви реекспортни послови представљали једностране радње вршене од стране југословенске државе. Често се дешавало да је Совјетски Савез, на југословенски захтев, испоручивао нафту ради финансирања унутрашњих трошкова југословенских предузећа која су учествовала у изградњи објеката из совјетског кредита, закљученог 2. новембра 1972. године. На пример, само током 1973. и 1974. године „Сајузњефтекспорт“ је у ову сврху испоручио Југославији више од 650.000 тона нафте и скоро 350.000 тона нафтних деривата. Поред међудржавног кредита, СССР је испоручивао нафту и деривате ради реекспорта и финансирања унутрашњих трошкова изградње и у аранжману између „Цветметпромекспорта“ и „Енергоинвеста“, од 21. јануара 1972. године, које је предвиђао изградњу постројења за производњу обојених

[363] АЈ, 751 – 2293, Предлог за измену закључака Савезног извршног већа са 157. седнице од 26. маја 1983. године, тачка 10. дневног реда, у вези допунског увоза нафте из СССР–а у 1983. години 22. 6. 1983; АЈ, 751 – 2293, Информација о реализацији протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а за 1983. годину, у првом полугодишту ове године 8. 1983; АЈ, 751 – 2293, Белешка у вези допунског увоза нафте из СССР–а у 1983. години 22. 6. 1983; АЈ, 751 – 2110, Платформа са ставовима за предстојеће преговоре за закључивање Протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а у 1983. години 11. 1983; АЈ, 751 – 2682, Извештај са преговора за закључивање Протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а у 1985. години 12. 1984.

[364] АЈ, 459 – 1384, Анализа кретања, закључивања и реализације робне размене између СФРЈ и СССР–а у првом полугодишту 1984. године 9. 1984; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф98, 444924.

[365] АЈ, 751 – 2293, Информација о реализацији протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а за 1983. годину, у првом полугодишту ове године 8. 1983.

метала и других сировина за обојену металургију. На име ових трансакција совјетско Министарство спољне трговине и Комитет за економске односе са иностранством, преко „Сајузњефтекспорта“, упутили су у периоду од 1973. до 1977. године 1.2 милиона тона нафте у Југославију, са дозволом да југословенско предузеће „Интерекспорт“ изврши реекспорт ради стицања девиза за финансирање грађевинских радова.[366]

Такође, одређени део послова који је спроведен уз совјетску сагласност може се подвести под помоћ Југославији у процесу спровођења програма економске стабилизације. Наиме, до краја 1982. године Југославија се нашла у веома тешкој економској ситуацији услед немогућности да враћа дуговања из сопствених средстава, чиме је постала неликвидна. Временом ситуација се још више погоршала и до почетка 1984. године југословенска дуговања износила су 28.4 милијарди долара, према петнаест Западних држава, Међународној банци за обнову и развој, као и 630 различитих банака. Како би се ово питање решило ушло се у процес репрограма дуга са ММФ–ом, док је на унутрашњем плану, августа 1982. године, усвојен „Дугорочни програм економске стабилизације“, као документ од највишег политичког значаја са основним задатком решавања кризе. Као узроци кризе препознати су неизбалансираност производње и потрошње, односно потрошња која константно превазилази материјалне могућности државе. Из тог разлога основни принцип програма било је ослањање на сопствене снаге, јачање дисциплине, рационализација производње и потрошње, перманентна штедња, раст производње, обезбеђивање континуираног снабдевања потрошача и коначно императив повећања извоза.[367]

Совјетски Савез показивао је велико интересовање за југословенски програм економске стабилизације, видевши у њему шансу да оствари веће економско и политичко присуство у Југославији. За Југославију је ово такође било јако важно узевши у обзир да је програм стабилизације јасно истакао да се увоз нафте мора наставити, што је у тренутку економске кризе било све теже обезбедити на конвертибилним тржиштима. У том контексту, први пут се питање совјетске подршке економској стабилизацији покренуло приликом припрема за посету председника Савета министара, Н.А. Тихонова, Југославији, марта 1983. године. Наиме, још у току припреме за посету Тихонова, савезни секретар за спољну трговину, Миленко Бојанић, је у разговору са совјетским трговинским представником, Љ.В. Стољаровим, 4. марта 1983. године, дотакао тему могућег повећања испорука нафте, посебно уступање совјетских нафтних контигената у Либији, као и могућност прераде совјетске нафте у југословенских рафинеријама, што би имало велики допринос програму економске стабилизације Југославије. Када је коначно дошло до посете Н.А. Тихонов је, узевши у обзир кризну ситуацију у Југославији, у разговору са председницом СИВ–а, Милком Планинц, исказао совјетску спремност да повећају испоруке нафте Југославији током 1984. године, као и испоруке руде гвожђа, цемента, гаса, машина итд. Милка Планинц је према овоме заузела прилично позитиван став, истакавши да у сложеној југословенској привредној ситуацији, стабилне испоруке совјетских сировина, пре свега нафте, имају „стабилизациони карактер“, те представљају „посебан допринос програму стабилизације“. Ово је посебно значајно узевши у обзир да је југословенска страна

[366] РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 170, 177; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.469, с.242; 41; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.5932, с.20 (1973); 2; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9463, с.21 (1978); 6; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2036, с.118 (1976); 7; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2090, с.490 (1976); 386; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2094, с.242 (1976); 239; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.6295, с.86 (1974); 39.

[367] Селинић, Србија 1980–1986, 170; Selinić, „Milka Planinc i spoljni dug SFRJ“, 471, 476–477; Planinc, *Čist račun željezne lady*, 274; Grdešić, Žitko, *Socialist Economics in Yugoslavia*, Медведев, Степанова, *Страны СЭВ и Югославия*, 16; AJ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 5. 1983.

апеловала да у условима стабилизационог програма може доћи до сужавања трговинске размене две државе.[368]

Након посете Н.А. Тихонова, договор о додатним испорукама нафте убрзо је реализован и „Сајузњефтекспорт“ је током 1983. и 1984. године, на име редовних, допунских и авансних испорука, испоручио Југославији чак 14.5 милиона тона нафте, што представља увећање од 5.5 милиона тона у односу на количине договорене годишњим и петогодишњим протоколима. Са југословенске стране ово је оцењено и више него позитивно, а М. Планинц је навела да је „подршка СССР–а стабилизационом програму више него реална, јер се сваки пут изашло у сусрет“. Поред овога и други југословенски функционери, попут амбасадора у Финској, Мите Пејковског и члана СИВ–а, Јанка Смолеа, навели су да је совјетска подршка програму стабилизације, поготово у погледу испорука нафте једно од кључних питања економских односа две државе, док је Борислав Сребрић, потпредседник СИВ–а наводио да додатне испоруке нафте представљају „већу подршку (програму стабилизације; *прим.аут.*) од било које земље са Запада“. Коначно, осврћући се на ову совјетску подршку, Милка Планинц, је у разговору са И.В. Архиповим, потпредседником Савета министара, од 24. октобра 1984. године, у Београду, изразила захвалност Совјетском Савезу јер је „показао велику спремност да подржи програм економске стабилизације СФРЈ и са разумевањем се односио према захтевима за испорукама најважнијих сировина и енергетских горива“. Чињеница која говори о значају који је совјетска нафта одиграла у процесу стабилизације, јесте и тежња југословенских економских планера, да у наредном петогодишњем периоду, од 1986. до 1990. године наставе развој трговинске размене две државе, који би достигао вредност већу од 40 милијарди долара, док би енергетске сировине, пре свега нафта, играле кључну улогу, посебно у процесу стабилизације и структуралне трансформације југословенске привреде. За тако нешто предвиђао се увоз од 6 до 7 милиона тона нафте годишње из Совјетског Савеза.[369]

Совјетска помоћ у виду додатних испорука нафте у великој мери је олакшала Југославији снабдевање кључним енергетским сировинама и горивима, у периоду најтежих кризних година. Ово је посебно било значајно са становишта сузбијања несташица енергије које су додатно отежавале ситуацију, узнемирујући грађане, негативно утичући на токове репродукције, угрожавајући повећање производње, а самим тим и целокупан програм економске стабилизације.[370] Коначно, што се тиче додатних испорука, највећа количина дата је у реекспорт, како пријављени тако и непријављени,

---

[368] АЈ, 130 – 8466 (937), Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР–а Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; АЈ, 751 – 2293, Економски односи СФРЈ–СССР: Прилог за израду Платформе у вези предстојеће посете председника Савета министара СССР–а Тихонова СФРЈ 23. 2. 1983; АЈ, 751 – 2293, Белешка о разговору др Миленка Бојанића, савезног секретара за спољну трговину са Љ.В. Стољаровим, трговинским представником СССР–а у СФРЈ, вођеним дана 4.3. 1983. године 7. 3. 1983.

[369] РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3292, с.164 (1984); 51; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; АЈ, 130 – 5727 (336–117–128), Магнетофонски снимак 125. седнице СИВ, одржане 10. марта 1983. године; АЈ, 130 – 6418 (346–386–410), Магнетофонски снимак 406. седнице СИВ, одржане 25. јуна 1985. године; АЈ, 751 – 2469, Извештај о 22. заседању Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску и научно – техничку сарадњу, одржаном у Москви, од 24. до 29. јуна 1984. године 7. 1984; АЈ, 751 – 2682, Информација о економским односима између СФРЈ и СССР–а 26. 8. 1985; АЈ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф97, 4749; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 444193; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф97, 417900; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Г95, 450413.

[370] АЈ, 575 – 190 (04–03), Информација о актуелним проблемима енергетике са посебним освртом на нафту 20. 11. 1981.

те управо из тог разлога током 1984. и 1985. године долази до највећег наслагања у југословенској и совјетској статистици. Што се тиче пријављених послова, најпознатији је вероватно био договорени реекспорт 600.000 тона совјетске нафте, за потребе увоза машина, опреме и технологије, са Западног конвертибилног тржишта, за потребе изградње агрокомплекса „Кубан“ у Краснодарском крају, који су југословенска предузећа градила по узору на југословенски „Пољопривредни комбинат Београд“. Такође, од великог реекспорта током 1984. године, када је кроз ове послове прошло готово 2.8 милиона тона совјетске нафте и деривата, не може се са сигурношћу тврдити, колико је реекспортовано у договору са СССР–ом, а колико једностраним југословенски деловањем.[371]

4.6. Нафта као терен совјетског политичког утицаја

Курс политичких односа Југославије и Совјетског Савеза у читавом хладноратовском периоду одређиван је приликом сусрета на највишем нивоу руководилаца. У периоду од 1970. до 1985. године било је укупно једанаест оваквих сусрета, од којих се највише издвајају сусрети југословенског председника, Ј.Б. Тита, и генералног секретара ЦК КПСС–а и председника Президијума Врховног совјета СССР–а, Л.И. Брежњева. Ј.Б. Тито и Л.И. Брежњев сусрели су се шест пута у посматраном периоду, два пута је Брежњев долазио у Југославију, септембра 1971. и новембра 1976. године, док је Тито четири пута путовао у СССР, јуна 1972. године, новембра 1973. године, августа 1977. и коначно маја 1979. године. Поред, сусрета челних људи две државе, за политичко – економски аспект односа веома су значајни и сусрети на нивоу премијера, односно председника југословенског СИВ–а и совјетског Савета министара, којих је у периоду од 1970. до 1985. године било пет. У питању су сусрет А.Н. Косигина и Митје Рибичича, јуна 1970. године у Москви, затим сусрети Џемала Биједића и А.Н. Косигина, септембра 1973. године у Београду и марта 1975. године у Москви, као и сусрети Милке Планинц и Н.А. Тихонова, у Београду, марта 1983. године и Москви, јула 1985. године. Сусрети Планинц–Тихонов, веома су значајни јер представљају прве сусрете државних делегација на највишем нивоу, након смрти двојице кључних фигура Ј.Б. Тита, маја 1980. године, и Л.И. Брежњева, новембра 1982. године. Такође, Милка Планинц се 1985. године у Москви сусрела и са новим генералним секретаром ЦК КПСС–а, М.С. Горбачовим, што је веома значајно у контексту најаве великих реформских подухвата у СССР–у.[372]

---

[371] РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3817, с.159 (1985); 59; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.4320; с.113 (1986); 14; *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985*; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*; ДАМСПРС, ПА СССР, Г1985, Ф98, 425304.

[372] Љубодраг Димић, *Тито и Совјети 1944–1980 (Стаљин, Хрушчов, Брежњев)*, (Андрићград–Вишеград: Андрићев институт – Одјељење за историју, 2024), 310, 321, 327, 336, 346; Величанская, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 6; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф180, 484; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф180, 417559; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф180, 424963; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1961, Ф132, 441767; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф106, 436324; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф106, 445071; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф134, 414081; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф134, 414977; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф143, 456782; АЈ, 130 – 8466 (937), Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР, Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983; АЈ, 130 – 6418 (346–386–410), Магнетофонски снимак са 406. седнице СИВ, одржане 25. јуна 1985. године; АЈ, 130 – 8719 (1190), Платформа за званичну пријатељску посету председнице Савезног извршног већа Милке Планинц Совјетском Савезу од 3. до 7. јула 1985. године 21. 6. 1985; АЈ, 130 – 8760 (1231), Извештај о посети председнице СИВ М. Планинц Совјетском Савезу, од 3. до 7. јула 1985. године 23. 9. 1985.

Теме разговора у наведеним посетама биле су најразличитије, углавном обележене битним догађајима на међународном плану, који се углавном своде на односе суперсила, Покрет несврстаних, совјетско – кинески сукоб, али и значајним дешавањима на унутрашњем плану две државе, попут писања југословенске штампе о СССР–у, либералних и антисовјетских тенденција у југословенском руководству и дејства информбироовске имиграције у Совјетском Савезу. Ипак, у свим овим сусретима економска сарадња заузимала је значајно место. Са совјетске стране, инсистирање на економској сарадњи потиче од става усвојеног у резолуцији ЦК КПСС–а, од 17. јула 1969. године „О перспективама развоја совјетско – југословенске сарадње“, да развој економских односа представља могућност за испуњење главног стратешког задатка у односима према Југославији, односно јачања совјетског утицаја у циљу „одржавања на путу социјалистичког развоја и чвршћег везивања за заједницу социјалистичких држава“. На основу тога, за СССР је економска сарадња представљала најплоднији терен за ширење политичког утицаја и посебно за стварање противтеже Западном економском утицају који се интензивирао након Привредне реформе 1965. године. Ова совјетска намера је вероватно најексплицитније исказана током сусрета А.Н. Косигина и Митје Рибичича, јуна 1970. године, када је совјетски премијер истакао да се економски односи могу проширивати само уз постојање добрих политичких односа, што је са југословенске стране доживљено као директан политички притисак.[373] Са друге стране, Југославија, односно њени политички руководиоци, никада нису одбацивали чињеницу да економски односи са СССР–ом представљају један од најбитнијих елемената укупних југословенских односа са иностранством, узимајући у обзир совјетске спољнополитичке позиције, економски потенцијал и апсорпциону моћ совјетског тржишта. Посебно значајан југословенски економски интерес био је да кроз трговинску размену са СССР–ом реши питање увоза дефицитарних енергетских сировина, те да кроз финансијско – кредитну сарадњу помогне питање развоја сировинских и енергетских капацитета, односно капацитета базне индустрије чије је систематско занемаривање, довело до кључних структурних проблема југословенске привреде. При том југословенско руководство било је свесно совјетске тежње да кроз економску сарадњу обезбеди јаче присуство у југословенској привреди, посебно у оним гранама које су кључне за совјетску „стратегију велике силе у односу на регион и СФРЈ“. Као један од механизама везивања за СССР, препознато је стално совјетско инсистирање на већој интеграцији Југославије у економски систем СЕВ–а. Из тог разлога Југославије је тежила да економску сарадњу са СССР–ом формализује искључиво кроз билатерални модел сарадње, узимајући учешће у „севовској“ интеграцији искључиво у ограниченом обиму. Објашњавајући резервисанији приступ према СЕВ–у, југословенски политичко – економски руководиоци истицали су чињеницу да „Југославија не може да приступи у организацију СЕВ, јер би морала да напусти свој самоуправљачки систем и на њему заснован систем међународних економских односа“, што се у крајњој линији може означити и као коначни циљ совјетског политичког утицаја у Југославији.[374] Из тог разлога Југославије није узела учешће у великим енергетским пројектима на нивоу СЕВ–а, о чему ће бити више речи у следећем поглављу.

[373] РГАНИ, оп.62, д.481, с.300; 76, 88–89; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 81–83, 85–86, 89; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф180, 424964.

[374] АЈ, 459 – 254, Информација о развоју економске сарадње између СФРЈ и СССР на подручју неких основних видова горива и сировина 29. 8. 1973; АЈ, 459 – 217, Информација о тенденција економског развоја у свету: Материјал за преднацрт Друштвеног плана развоја Југославије од 1971. до 1975. године, Институт за међународну политику и привреду 4. 1971; АЈ, 459 – 320, Информација за консултације о припреми дугорочног програма развоја привредне сарадње СФРЈ и СССР 6. 11. 1978.

Југославија је у односима са СССР–ом у периоду од 1970. до 1985. године, била осуђена на стално балансирање између задовољавања веома значајних економских интереса у виду снабдевања дефицитарним енергетским сировинама, у првом реду нафтом, и константне опасности да кроз ову сарадњу буде дубље увучена у политичко – економски систем источноевропских држава и тиме угрози своје друштвено – политичко и економско уређење. Из тог разлога Југославија је и током 70–их година стално инсистирала на принципима установљеним Београдском и Московском декларацијом из средине 50–их година. Међутим динамика укупних односа две државе током 70–их година захтевала је нове принципе на којима би се они заснивали. Ти принципи усвојени су током посете Л.И. Брежњева Југославији, од 22. до 25. септембра 1971. године, и заједничка југословенско – совјетска Изјава од 24. септембра 1971. године, која је аминовала принципе Београдске и Московске декларације, постала је темељни акт на којем су се заснивали односи две државе у наредном периоду. Поред тога, овим сусретом економска сарадња две државе уздигнута је на највише место у укупним односима две државе, поставши место од суштинске важности и темељ „новог почетка“ укупних односа две државе.[375]

Управо од овог сусрета економски односи две државе кренули су искључиво узлазном путањом у целокупном периоду до 1985. године. Што се тиче аспекта енергетске сарадње, директна последица сусрета Тито – Брежњев, септембра 1971. године, било је закључивање „Споразума о допунским узајамним испорукама роба“ и размена писама између Н.К.Бајбакова и Јакова Сиротковића, децембра 1971. године. Њиме је успостављен принцип „нафта за обојене метале“, на којем се темељио целокупан увоз нафте из Совјетског Савеза у посматраном периоду. Враћајући се на став А.Н. Косигина, из јуна 1970. године, да ће економска сарадња зависити од развоја политичких односа, можемо закључити да је њихово поправљање сусретом Тито – Брежњев, као и уважавање старих принципа и њихово потврђивање заједничком југословенско – совјетском Изјавом, имало кључни допринос у развоју економских односа, а самим тим и на енергетску сарадњу, пре свега у постављању темељног принципа на којем се заснивао увоз совјетске нафте.

У наредном периоду није било већих политичких потреса у односима две државе, док је и ситуација на међународном плану била стабилнија, услед процеса детанта, како између суперсила, тако и детанта на европском континенту. У међувремену је дошло и до смене либералних руководстава у хрватској и српској партији, што је такође у великој мери допринело побољшању политичких односа две државе, док су нови кадрови са совјетске стране оцењени као „људи који се залажу за интензивирање сарадње са СССР–ом“. Из тог разлога, следећи сусрет Ј.Б. Тита и Л.И. Брежњева, од 5. до 10. јуна 1972. године, у Москви, није донео посебне новине јер су односи две државе већ регулисани њиховим сусретом из септембра 1971. године, а позитивне тенденције у развоју односа већ су биле уочљиве. На економском плану 1972. година обележена је закључивањем великих кредитних аранжмана, односно уговора између „Цветметпромекспорта“ и „Енергоинвеста“, као и међудржавног споразума о кредиту од 2. новембра 1971. године, који се директно везује и на договор Сиротковић – Бајбаков, односно даље продубљује сарадњу на принципу „нафта за обојене метале“. Не сумњиво је да се у овом периоду позитиван развој политичких односа две државе, осликава и на економске односе, који све више почињу да се интензивирају. Све ово потврђено је и приликом сусрета А.Н. Косигина и новог председника СИВ–а, Џемала Биједића, између 24. септембра и 1.

[375] Димић, *Тито и Совјети 1944–1980*, 321; Новосељцев, „Совјетско – југословенски односи крајем 60 – их и почетком 70 – их година“, 187–188; Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 116.

октобра 1973. године, у Београду, а економска сарадња истакнута је као „најзначајнији вид билатералних односа две државе, који се стално проширује“. Том приликом, још једном је истакнут југословенски дугорочни интерес да кроз економску сарадњу са СССР–ом решава питање снабдевања горивом и дефицитарним сировинама.[376] Коначно, сусрет Ј.Б. Тита и Л.И. Брежњева од 12. до 15. новембра 1973. године, само је констатовао да су односи две државе „без особитих проблема и без негативних елемената“, очекујући подизање укупних односа на још виши ниво.[377]

Оно што се у наредном периоду десило опредељујуће је утицало на даљи развој економских односа две државе. У питању је енергетска криза, услед скока цене нафте на светском тржишту, која почиње октобра 1973. године. Троструки скок цене нафте, а самим тим и других сировина које су у чиниле 70% југословенског увоза из СССР–а, утицао је на вишеструки скок вредности совјетских испорука, који је, услед клириншког начина плаћања и балансирања вредности међусобне размене путем робних листи, утицао на потребу повећања југословенских испорука, створивши на тај начин од Совјетског Савеза највећег југословенског трговинског и економског партнера. Ово је потврђено и другим сусретом Ц. Биједића и А.Н. Косигина у Москви, марта 1975. године. Том приликом констатовано је да поред саме природе трговинске размене, која је захтевала повећање југословенских испорука, то ишло и на руку југословенским предузећима, те је највећи део дефицита, насталог скоком цене нафте и других сировина, покривен до 1975. године. Ово говори и о чињеници да је југословенска привреда у Совјетском Савезу, коначно нашла тржиште на којем су производи њене прерађивачке индустрије били конкурентни по квалитету и нису дискриминисани протекционистичким политикама.[378]

У совјетским оценама другог сусрета Ц. Биједића и А.Н. Косигина, преовладавали су слични ставови. Поред тога, закључено је да СССР, како би стекао одлучујући утицај на југословенску економију и утицао на њено везивање за совјетску привреду, мора Југославији омогућити још веће снабдевање дефицитарним сировинама, те постати стабилно тржиште за производе њене прерађивачке индустрије, што би такође у значајној мери смањило утицај Западних држава. Највећи акценат управо јесте стављен на сузбијање Западног економског утицаја и СССР је све више инсистирао на чињеници да „економску сарадњу са СССР југословенско руководство види као могућност стабилизације привредног развоја“ и да би совјетска страна ово требало користи „како би ојачала позицију СССР–а у југословенској економији, насупрот економској експанзији империјалистичких држава и њиховом стремљењу да СФРЈ укључе у капиталистички систем привреде“.[379] Овим се све више увиђа совјетска тежња да кроз економске односе не утиче на Југославију у смислу укључивања у економски систем социјалистичких држава, и евентуалног враћања у Источни блок, већ да кроз интензивирање економских односа, делује као противтежа Западном економском утицају у Југославији. Економске тежње југословенске стране, да из СССР–а обезбеди снабдевање кључним енергетским сировинама, и совјетска намера да јој, из политичких разлога, изађе у сусрет, заједно са објективним међународним околностима и самим моделом функционисања робне размене, утицали су на остваривање веће вредности трговинске размене од планиране, како у периоду од 1971. до 1975. године, тако и у наредном петогодишњем периоду, створивши од Совјетског Савеза, највећег

[376] РГАНИ, ф.5, оп. 68, д.1838, с.138; 65; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф106, 445071; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф106, 436324.
[377] Димић, *Тито и Совјети 1944–1980*, 322, 328.
[378] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф134, 414081.
[379] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 225; РГАНИ, ф.5, оп. 68, д.1838, с.138; 70–71.

југословенског економског партнера. Слична ствар догодила се и након другог нафтног удара, 1979. године, чиме је економска сарадња две државе додатно интензивирана, а вредност размене у периоду од 1981. до 1985. године још једном премашила уговорени обим.

Ово нас наводи на закључак да почетком 70–их година економска сарадња две државе свакако јесте зависила од политичких односа. Побољшање односа током 1971. и 1972. године, значајно је допринело постављању темељних принципа на којима се заснивао увоз совјетске нафте у Југославију, као и закључивању великих кредитних аранжмана којима је ова сарадња додатно формализована. Ипак, у периоду након 1975. године, не можемо говорити о политичком утицају на развој економских односа, иако је са совјетске стране постојала јасна политичка намера. Наиме, интензивирање економских односа од краја 1973. године, представља спој југословенске потребе да реши питање увоза нафте и све веће увозне зависности, у чијем решавању је СССР имао једну од кључних улога, али и објективних околности на међународном плану у виду две енергетске кризе и троструког поскупљења цене нафте, два пут у периоду од 1973. до 1980. године. Сам модел трговинске размене, заснован на клириншком плаћању и робним листама, утицао је на неопходност повећања југословенских испорука, како би кроз то обезбедило редовно снабдевање енергетским сировинама, у првом реду нафтом. Поред тога, такође је и погодовао Југославији кроз чињеницу да је, све скупља, нафта купована од СССР–а за робу, без трошења девиза, што је свакако имало веома позитиван утицај на југословенску економију која је од друге половине 70–их година у све већем проблему задужености. Коначно, економска сарадња две државе, одвијала се у наредном периоду без већих политичких оптерећења. То потврђује чињеница да је у наредним састанцима на највишем нивоу, углавном констатовано да се економска сарадња одвија позитивно, док су Ј.Б. Тито и Л.И. Брежњев, највећи део следећа три сусрета, 1976, 1977 и 1979. године, проводили у разговорима везаним за кључна међународна питања.[380]

Од тренутка када је Совјетски Савез постао највећи југословенски спољнотрговински партнер, тачније од 1976. године, економска сарадња престаје да буде „полигон“ за ширење совјетског политичког утицаја, већ почиње да се одвија по систему економске логике. Може се закључити да је од тог тренутка за совјетску страну постигнут главни циљ у економским односима, дефинисан након другог сусрета Биједић–Косигин, а то је стварање против теже Западном економском утицају у Југославији. Испуњење овог циља манифестовало се кроз избијање СССР на прво место југословенских спољнотрговинских партнера, а о њему сведочи и готово одсуство прокламовања совјетских политичких циљева у економским односима са Југославијом, у наредном периоду. Поред тога, измештање економске сарадње са политичког терена потврђује и чињеница да су ова питања, пре свега са совјетске стране, пренесена са највишег државног врха на ниже функционере. Тако се на почетку 70–их као креатори економских односа две државе са совјетске стране јављају А.Н. Косигин, председник Савета министара, Н.К. Бајбаков, његов први заменик и председник Госплана, или Н.С. Патоличев, министар спољне трговине. Са друге стране, од средине 70–их, све више се као главни совјетски „човек“ у економским односима са Југославијом намеће Иван В. Архипов, који је до 1974. године вршио функцију заменика председника Комитета за економске односе са иностранством, а затим и заменика председника Савета министара (1974–1986). И.В. Архипов у односима са Југославијом наступао је пре свега као председник совјетског дела Међувладиног југословенско – совјетског комитета за

[380] Димић, *Тито и Совјети 1944–1980*, 331–370.

економску и научно – техничку сарадњу.[381] Овде је важно напоменути да је и сам И.В. Архипов, често истицао значај Јакова Сиротковића за развој економских односа, човека који је са југословенске стране почетком 70–их био један од главних преговарача и као такав заједно са Н.К. Бајбаковим договорио принцип „нафта за обојене метале".[382]

Међутим, 80–те године и почетак опште економске кризе у Југославији донеле су значајну промену, у виду стварања могућности да се кроз економску сарадњу све значајније делује на југословенску политику. Овај утицај вршен је кроз, за југословенску привреду, све значајнију нафту, а механизам деловања била су, раније објашњења, повећања испорука нафте током 1983. и 1984. године, која су договарана током сусрета Планинц–Тихонов. Наиме, за совјетску страну југословенска сарадња са ММФ–ом у процесу репрограма дуга била је веома забрињавајући процес на који није гледано благонаклоно. Совјетско руководство сматрало је да оштра позиција Запада према СФРЈ „нема само економске већ и политичке циљеве", те да је она део стратегије „диференцираног прилаза" социјалистичким државама, којим Запад тежи да „унесе раздор међу њима, супротстави међусобно, а такође и да дискредитује идеју социјализма у СФРЈ".[383] Ову тезу посебно је заступао председник Савета министара, Н.А. Тихонов, приликом посете Југославији, марта 1983. године, и разговора са председником Извршног већа Сабора СР Хрватске, Антом Марковићем. Том приликом Н.А. Тихонов је директно окривио сарадњу са Западним државама, за југословенске економске проблеме. Такође, Н.А. Тихонов је навео да социјалистичке државе долазе у лош положај због широких веза са Западним фирмама и државама, те да по правилу бивају везана за безусловну куповину робе у тим земљама уз повећање кредитних зајмова и повећање економске зависности, која прети да прерасте и у политичку. Тихонов је додао да „неке социјалистичке земље заносе предлозима Западних земаља, те да ако се не зауставе у право време, касније не могу да се извуку из кризне ситуације".[384] Уколико се узме у обзир ранији политички циљ СССР–а да кроз економску сарадњу са Југославијом утиче на сузбијање Западног политичко – економског утицаја, ситуација са спољним дугом и сарадња са ММФ–ом за совјетску страну деловала је алармантно. У том контексту можемо посматрати повећање испорука нафте, које је Југославији омогућило реекспортне послове и стицање девиза, неопходних да се одржи привредно функционисање државе у периоду од 1983. до 1985. године. Овај совјетски поступак свакако је са југословенске стране оцењен као директна подршка програму економске стабилизације. Ипак, узевши у обзир да је програм економске стабилизације није дао жељене резултате и да су у периоду од 1981. до 1985. године сви квалитативни показатељи били у зони негативних стопа, од искоришћености домаћих ресурса до стандарда и квалитета живота, те да није успео да уколни унутрашње и спољне економске проблеме, сарадња са ММФ–ом и репрограм дуга били су неопходни.[385] Самим тим то је значило и многе политичке уступке, чиме је простор за било какво совјетско опонирање Западном политичко – економском утицају у Југославији, готово затворен.

---

[381] AJ, 751 – 2293, Извештај о 21. заседању Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску и научно – техничку сарадњу, одржаном у Београду, од 24. до 27. маја 1983. године 5. 1983.
[382] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф95, 453940.
[383] РГАНИ, ф.5, оп.90, д.767, с.61; 20.
[384] AJ, 130 – 8466 (937), Извештај о званичној пријатељској посети председника Министарског савета СССР–а Николаја Александровича Тихонова СФР Југославији од 21. до 25. марта 1983. године 22. 4. 1983.
[385] AJ, 783 – 48, Jovan Gorčić, „Kako sprovodimo ekonomsku stabilizaciju", *Aktuelni problemi spoljnoekonomskih odnosa Jugoslavije*, (Beograd: Institut za spoljnu trgovinu, 1985), 14; Vladimir Andrić, Ljubiša Andrić, Dragan Radulović, „The Extraction of Aggregates in Serbia 1973–2015, a Statistical Exploartion", *Minning and Metallurgy Engineering Bor*, 1–2 (2017), 47.

5. СОВЈЕТСКО – ЈУГОСЛОВЕНСКА САРАДЊА У ОБЛАСТИ ПРИРОДНОГ ГАС

Природни гас од почетка 80–их година све више је доживљаван као „гориво будућности које свет треба да уведе у постнафтно доба“. Са једне стране, ова тврдња настала је на основу специфичног међународног контекста условљеног политиком детанта на европском континенту, чији су економски темељ били договори између СССР–а и западноевропских држава о сарадњи у области природног гаса, као и енергетским кризама које су изазвале све већу неповерљивост према нафти као главном енергетском гориву светске привреде. Са друге стране, тврдња је условљена и еколошким фактором, поготово након Конференције Уједињених нација о животној средини у Стокхолму, 1972. године, која је увела императив ограничавања емисије сумпор–диоксида, који се ослобађа приликом сагоревања нафте. Такође, инцидент са нуклеарном електраном на острву Три миље, 1979. године, створио је први талас неповерења у нуклеарну енергију. Совјетски енергетичари и људи из области гасне привреде, тзв. *газовики*, видели су у природном гасу, односно „плавом злату“ како су га називали, управо шансу за диверсификацију укупне енергетске потрошње, односно ресурс који би био алтернатива нафти.[386] То је са друге стране, омогућавало Совјетском Савезу да набави потребну Западну технологију и страну валуту, те да пројектује већи утицај на западноевропску привреду. Открићем огромних резерви гаса у западном Сибиру, средином 60–их година, и услед повољне међународне ситуације, почетком 70–их година почела је „совјетска енергетска офанзива“, чији ће носилац, више него нафта, бити управо природни гас. Последица ових процеса био је пораст увоза природног гаса у западноевропске државе, са 18 милијарди кубних метара у 1970. години, на 115 милијарди у 1980. години, чиме је гас достигао удео у енергетској потрошњи ових држава од 14% током 1980. године.[387]

Југославија је у овим процесима имала извесан удео и почетак увоза совјетског природног гаса биће спој повољних међународних околности на европском континенту, али и мање повољних унутрашњих, економских прилика. Како бисмо на прави начин анализирали увоз совјетског природног гаса у Југославију, у периоду од 1970. до 1985. године, неопходно је да се испрва осврнемо на значај природног гаса у југословенској привреди, односно циљеве које је југословенско руководство тежило да оствари повећањем потрошње овог енергента.

5.1. Значај природног гаса у југословенској енергетској потрошњи

Природни гас у Југославији након Другог светског рата није био у првом плану. Његов значај у домаћој енергетици уочава се у првој половини 50–их година, када значајна гасна налазишта, Велика Греда, у околини Вршца, и Јања Липа, у близини Кутине, улазе у експлоатацију. Такође, временом све више почињу да се уочавају предности потрошње природног гаса у односу на нафтне деривате, услед географског положаја налазишта, економичности експлоатације и потрошње и свестраности примене, пре свега у хемијској индустрији. Ипак, до 70–их година не може се говорити

[386] Hogselius, *Red Gas*, 167; Gustafson, *The Bridge*, 78; Гайказов, *Василий Александрович Динков*, 89, 96; Драбкин, *„Проект века“*, 23; Perovic, Krempin, „The Key is in Our Hands“, 116; Bösch, „Energy Diplomacy“, 168, 173, 177–179.
[387] РГАЭ, ф.860, оп.1, д.151, с.95 (1981); 45.

о значајнијој потрошњи гаса у Југославији, узевши у обзир да тек тада она достиже ниво од 4%. Наиме, у периоду до 1970. године производња природног гаса у Југославији износила је нешто мање од једне милијарде кубних метара и његова потрошња надокнађивана је у потпуности из домаћих извора.[388]

Испрва, природни гас у Југославији примењивао се у домаћинствима и полуиндустријској употреби. Тек, откривањем гасних налазишта Мокрин и Кикинда, 1963. године, почиње његова употреба у индустријске сврхе. Наиме, изградњом гасовода, у дужини од 170 километар, којим су ова налазишта повезана са Панчевом, почиње употреба природног гаса у постројењима Хемијске индустрије Панчево „ХИП“, за потребе производње вештачког ђубрива. Више од половине природног гаса користило се за ове сврхе, док је мања количина одлазила на производњу стакла, али и грађевинског материјала попут цемента, црепа и цигле. Природни гас у СР Србији трошио се, до друге половине 70–их година, искључиво на територији САП Војводине. Поред панчевачке хемијске индустрије, значајан потрошач био је и град Вршац, као једини град који је домаћинства непосредно снабдевао природним гасом, а значајни потрошачи били су и фабрика чоколаде „ВИК“, „Вршачка пивара“, као и пољопривредно добро „Вршачки ритови“ за потребе сушења сточне хране. Такође, значајни потрошачи били су и градови Кикинда и Зрењанин, као и Нови Сад, који је природним гасом снабдевао три топлане и цементару у Беочину, путем гасовода Елемир – Госпођинци – Нови Сад – Беочин, у дужини од 75 километара. Значајна, потрошња природног гаса остваривана је и на територији СР Хрватске, где је била концентрисана на три града Загреб, Сисак и Кутину, а највећи потрошач било је предузеће „ИНА–Петрокемија“ из Кутине, за потребе производње вештачког ђубрива, док су други значајни потрошачи били „Железара Сисак“ и градска топлана у Загребу.[389]

Табела 50. Удео највећих потрошача у потроши природног гаса у Југославији, 1970. године[390]:

Потрошачи	Процентуални удео
Фабрике вештачког ђубрива	48,4%
Произвођачи стакла	5,6%
Грађевински материјали (цемента, цигле итд.)	5,3%
Железаре и ливнице	5,2%
Производња прехрамбених производа	2,8%
Топлане и електране	8,6%
Производња „Нафтагаса“ и „ИНА–Нафтаплина“	9,7%
Комунална предузећа	13,8%
Остала потрошња	0,6%

Извор: Vidas, „Potrošnja prirodnog plina sa stanovišta marketinga i životnog standarda“, 205.

[388] AJ, 459 – 195, Концепција развојних могућности енергетике у периоду од 1971. до 1975. године 5. 1970; Žgaljić, *Nafta*, 197–198; Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, 34; Egon Štark, „Plinska privreda Jugoslavije“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXI, 1 (1970), 25.

[389] Štark, „Plinska privreda Jugoslavije“, 28.

[390] Највећи појединачни потрошачи природног гаса у Југославији биле су хемијске индустрије у Панчеву и Кутини, које су имале удео од готово 60% укупној потрошњи на територији СР Србије, односно више од 50% на територији СР Хрватске; Branka Vidas, „Potrošnja prirodnog plina sa stanovišta marketinga i životnog standarda“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 4 (1973), 205.

До краја 60–их природни гас постајао је и све заступљенији енергетски ресурс у светској потрошњи, а 1967. године заузео је треће место иза нафте и угља, са 19,4%. Природни гас, услед веома значајних енергетских карактеристика, постао је кључна сировина пре свега за хемијску индустрију, где је, у индустријски развијеним државама, готово потпуно истиснуо друге сировине. Слично се дешава и у Југославији током 60–их година, те су југословенски енергетичари и економисти наводили да су предности природног гаса висока калоричност и степен искоришћености приликом употребе, чистоћа и квалитет, једноставно руковање и могућност директног коришћења из дистрибутивне мреже, као и свестрана примена од индустрије и занатства, преко домаћинства и угоститељства. Из тог разлога у периоду од 1961. до 1970. године, потрошња гаса порасла је са 53 милиона на 978 милиона кубних метара. Ипак, ово није било у складу са пројектованом производњом јер је „Друштвени план развоја Југославије за периоду од 1966. до 1970. године“, предвиђао повећање потрошње природног гаса, искључиво из домаћих извора, пројектујући производњу у 1970. години на 1.6 милијарди кубних метара. Објашњење за ово „подбацивање“ плана у области производње природног гаса био је недостатак средстава за изградњу одговарајуће гасоводне мреже и реконструкцију капацитета за потрошњу. Пре свега, незадовољавајући ниво производње објашњаван је чињеницом да не постоји адекватна мрежа која би гасна налазишта повезала са потенцијалним потрошачима, чиме су могућности потрошње веома ограничене, те нема потреба за већом производњом.[391] Све је упућивало на потребу стварања интегрисане производно – потрошачке инфраструктуре која би омогућила значајнији удео природног гаса у југословенском енергетском билансу.

Већ почетком 70–их година постаје јасно да је измена енергетске структуре Југославије, повећањем учешћа нафте и гаса, неминовна, те маја 1970. године Савезни завод за друштвено планирање (СЗДП) у студији „Концепција развојних могућност енергетике у периоду од 1971. до 1975. године“ даје нову процену потрошње природног гаса до 1975. године. Узевши у обзир да је природни гас у периоду од 1960. до 1970. године бележио највећу стопу раста потрошње, тачније 47.9% у периоду од 1961. до 1965. године, односно 24.6% у периоду од 1966. до 1970. године, економски планери СЗДП–а, проценили су да би до 1975. године његов удео у укупној енергетској потрошњи Југославије, могао да износи 9.4%. Количински то би значило да до 1975. године треба повећати домаћу производњу гаса до 2 милијарде кубних метара, те осигурати доданих милијарду кубних метара из увоза, док би гас био примењен у црној металургији, производњи електричне енергије, грађевинској индустрији, потрошњи у парним котловима итд.[392] Наиме, већ почетком 70–их било је потпуно јасно да домаћа производња природног гаса у Југославији неће бити довољна, јер је потражња за гасом

[391] AJ, 459 – 217, Елементи производно – инвестиционе оријентације, политике заштите и цена: 4. део Инфраструктура–Енергетика (Група за енергетику, припремни материјал за Друштвени план развоја Југославије од 1971. до 1975. године); AJ, 459 – 236 (57–72), Документација уз Друштвени план развоја Југославије за период од 1971. до 1975. године (Основни показатељи развоја) 15. 2. 1972; Kornelije Mirkov, „The developement of oil industry in Yugoslavia till 1970“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXII, 6 (1971), 508; Drago Ljubić, Vladimir Lemić, „Progress of drilling for and production of crude oil and natural gas in Yugoslavia“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXII, 6 (1971), 533; Radmilo Protić, „Potrošnja prirodnog plina u Jugoslaviji i karakteristike razvoja“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIII, 3 (1972), 867–868.

[392] AJ, 459 – 195, Концепција развојних могућности енергетике у периоду од 1971. до 1975. године 5. 1970; AJ, 459 – 217, Елементи производно – инвестиционе оријентације, политике заштите и цена: 4. део Инфраструктура–Енергетика (Група за енергетику, припремни материјал за Друштвени план развоја Југославије од 1971. до 1975. године); Protić, „Potrošnja prirodnog plina u Jugoslaviji“, 868, 872.

расла пре свега у индустрији, али и у најширој потрошњи, од домаћинстава до комуналних установа.[393]

Коначно, сматрало се да би повећање потрошње природног гаса позитивно утицало на измену енергетске структуре и развој економичније производње у низу привредних грана. Дакле, повећање потрошње природног гаса није било значајно само са аспекта смањења потрошње угља, већ је оно виђено и као могућност да се умањи веома интензивна потрошња мазута у индустрији и уља за ложење у домаћинству, два деривата који су чинили више од 50% југословенске потрошње нафтних деривата.[394] Пре свега, употреба природног гаса била је најоправданија у сектору широке потрошње, односно у домаћинствима, као и у низу установа комуналних делатности попут здравствених, образовних и угоститељских објеката, јер је процењивано да низ његових позитивних својстава управо у овом сектору потрошње долази до највећег изражаја. Употреба природног гаса у домаћинствима значила је повећање квалитета живота и нивоа животног стандарда, али и побољшање еколошких услова, поготово у зимском периоду, када сагоревање угља, мазута и уља за ложење представља један од најзначајнијих извора загађења ваздуха. Ипак, почетком 70–их година свега 10% природног гаса на територији СР Србије, односно 4,2% на територији СР Хрватске утрошено је у широкој потрошњи, узевши у обзир да је за ово била неопходна изградња сложене мреже дистрибутивних и доводних гасовода, до појединачних потрошача. Поред тога Југославија је 1969. године имала свега 231.000 домаћинстава прикључених на гасоводну мрежу, што је после Португалије било најниже у Европи.[395]

Све ово довело је до нових процена потрошње природног гаса у периоду до 1985. године, које су најчешће давале организације попут Савезног завода за друштвено планирање и „Петролуниона“. Ове процене веома су се разликовале, јер је на њих утицала претпоставка о будућем уделу природног гаса у укупном енергетском билансу Југославије, те су најамбициозније процене достизале количину од чак 14.5 милијарди кубних метара у 1985. години. Ипак, оно што је било заједничко за све ове пројекције потрошње, то је да услед растуће потражње за природним гасом домаћа производња неће бити у стању да покрије укупне потребе, те да ће увоз природног гаса бити неопходан. Одређене процене сматрале су да ће чак 70% природног гаса бити увозног порекла.[396] Као главне правце снабдевања природним гасом, економски планери истичу НР Мађарску и СР Румунију, као транзитне државе преко којих би прикључивање на гасоводни систем који повезује СССР и источноевропске државе било најлакше, док се оставља и могућност транспорта гаса поморским путем из Алжира и Либије.[397] Ипак, југословенски економски планери наглашавали су да је за тако нешто било неопходно пре свега обезбедити адекватну транспортну инфраструктуру у виду магистралних и дистрибутивних гасовода, који би били повезани са домаћим налазиштима гаса, али и са иностраним гасоводним системима. Из тог разлога организације попут „Петролуниона“ и самог СЗДП–а предвиђале су да би природни гас до већег броја потрошача стигао тек 1977. године.[398] Што се тиче саме изградње гасоводних система, она се предвиђала пре

[393] Vidas, „Potrošnja prirodnog plina sa stanovišta marketinga i životnog standarda“, 204.
[394] AJ, 459 – 222, Преднацрт Друштвеног плана развоја Југославије од 1971. до 1975. године 18. 5. 1971; AJ, 459 – 236 (56–72), Друштвени план Југославије за период од 1971. до 1975. године 15. 2. 1972.
[395] Vidas, „Potrošnja prirodnog plina sa stanovišta marketinga i životnog standarda”, 204, 206.
[396] Radmilo Marojević, Egon Štark, „Privredni značaj gasifikacije Jugoslavije u energetskoj politici zemlje“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 7–8 (1974), 427.
[397] AJ, 459 – 195, Концепција развојних могућности енергетике у периоду од 1971. до 1975. године 5. 1970.
[398] AJ, 459 – 214, Производна оријентација, основна привредна инфраструктура и инвестициона политика (Аналитичко – документациона основа Друштвеног плана Југославије за период од 1971. до 1975. године) 2. 1971; AJ, 459 – 217, Елементи производно – инвестиционе оријентације, политике заштите и цена: 4.

свега на територијама СР Словеније, СР Хрватске и СР Србије, док су економски планери СЗДП–а у својим студијама наводили да: „повезивање са међународним гасоводима је неопходна нужност и императив нашег времена јер не можемо и овде заостајати и остати изолирани у овом делу Европе“. Како би се све ово остварило било је неопходно ступити у контакт са другим државама, ради дугорочног обезбеђивања увоза природног гаса.[399]

5.2. Преговори и закључивање уговора о увозу природног гаса из Совјетског Савеза

Почетак југословенског интересовања за природни гас, одвијао се паралелно са закључивањем уговора између Совјетског Савеза и западноевропских држава о испорукама гаса и изградњи великих гасоводних система који би сибирски гас транспортовали у ове државе. Овај, процес познат као „совјетска енергетска офанзива“ условљен је растућим интересовањем за потрошњом природног гаса у СР Немачкој, Италији, Аустрији и Француској, са једне стране, и открићем огромних западносибирских гасних налазишта, у другој половини 60–их година, са друге стране. Поред тога, на политичком нивоу, овај процес условљен је политиком детанта на европском континенту, чији је економски темељ била управо сарадња у области гасне индустрије. Читав процес на најбољи начин осликан је у „Закључку“, који је Европска комисија за енергетику усвојила у Женеви, 1970. године, да државне и идеолошке границе, међу европским земљама не могу бити препрека за стварање трансевропске мреже гасовода.[400]

Југославија је такође тежила да буде део овог процеса, а чињеница да је совјетски гас већ испоручиван у суседне државе попут НР Мађарске, СР Румуније, НР Бугарске, Аустрије и Италије, утицала је на коначну одлуку да се Југославија определи за СССР, као кључног партнера за снабдевање природним гасом. Још током преговора Совјетског Савеза са Италијом, СР Немачком, Француском и Аустријом, који су вођени у другој половини 60–их година, Југославија је препознала значај могућих договора. У том контексту, председник СИВ–а, Мика Шпиљак, је још јула 1967. године, приликом посете Совјетском Савезу и разговора са А.Н. Косигином, исказао југословенско интересовање за увоз совјетског гаса, а у вези са тим и за трасирање будућег гасовода, којим би се совјетски гас испоручивао у Италију, делом преко југословенске територије. Ипак, совјетска страна је навела да је већ предвиђено да ће гас за потребе Италије бити транспортован гасоводом до Братиславе, те да ће се затим Аустрија и Италија, опредељивати за даљи начин транспорта. Коначно, услед погоршања југословенско – совјетских односа изазваног интервенцијом у СР Чехословачкој, ово питање у наредном периоду више није постављано.[401]

део Инфраструктура–Енергетика (Група за енергетику, припремни материјал за Друштвени план развоја Југославије од 1971. до 1975. године); Vilim Boranić, „Prilog razmatranju problema perspektivnog razvoja rafinerija nafte u Jugoslaviji“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 2 (1973), 96.

[399] AJ, 459 – 217, Елементи производно – инвестиционе оријентације, политике заштите и цена: 4. део Инфраструктура–Енергетика (Група за енергетику, припремни материјал за Друштвени план развоја Југославије од 1971. до 1975. године).

[400] Protić, „Potrošnja prirodnog plina u Jugoslaviji“, 867.

[401] Marojević, Štark, „Privredni značaj gasifikacije Jugoslavije“, 427; AJ, Фонд 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућност обезбеђивања потреба до 1990. године 3. 2. 1971.

Питање је ревитализовано почетком 1970. године, тачније у периоду од 12. до 17. јануара, када је југословенски секретар иностраних послова, Мирко Тепавац, боравио у НР Мађарској. Том приликом Тепавац је у разговору са мађарским премијером Јеном Фоком, предложио да две државе покрену иницијативу пред италијанском владом, како би гасовод за Италију прешао преко њихових територија. Ипак, до краја јануара 1970. године, дошло је до закључивања споразума којим је дефинитивно одлучено да ће совјетски гас у Италију бити допреман директно из Аустрије, чиме су југословенски планови да се нађе на траси будуће европске гасоводне мреже пропали. Поред овога, мађарска страна у директним преговорима са СССР–ом решила је питање снабдевања природним гасом путем посебног крака нафтовода, који би код места Кишварда, близу мађарско – совјетске границе, повезао совјетску гасоводну мрежу са мађарском.[402] Овим је пропао југословенски покушај да у договору са Италијом реши питање прикључивања на будући трансевропски гасоводни систем и тиме створи инфраструктурне услове за увоз природног гаса. Осврћући се на овај покушај да се Југославија у директном договору са Италијом прикључи на међународну гасоводну мрежу, члан СИВ–а, Борис Шундерл, изјавио је 27. јануара 1972. године, на 38. седници СИВ–а: „онај несретни гасовод који није прошао преко Југославије, него преко Аустрије за Италију".[403] Од тренутка пропасти преговора са Италијом постало је јасно да се ово питање мора решавати у директном договору са Совјетским Савезом и јануара 1970. године, приликом шестог заседања југословенско – совјетске Међувладине комисије, југословенска страна предала је совјетским представницима званичну информацију о заинтересованости за увоз совјетског гаса, почевши од 1975. године. Узевши у обзир, да су односи две државе у овом периоду још увек били оптерећени ранијим политичким сукобима, изазваним интервенцијом у СР Чехословачкој, совјетски представници заузели су став да се ово питање мора решавати на највишем државном нивоу.[404]

У наредном периоду, слично као и у случају увоза нафте, питање увоза совјетског гаса решавано је приликом сусрета највиших државних делегација. Први у низу сусрета на којима се разговарало о овим питањима је управо сусрет Косигин – Рибичич, јуна 1970. године, у Москви. Током овог сусрета, Митја Рибичич је предлагао формирање радне групе састављене од југословенско – совјетских стручњака који би договорили начин будућих испорука совјетског гаса у Југославију. Ипак, А.Н. Косигин, у складу са већ наведеним ставом да ће економски односи зависити од побољшања политичких, није заузео никакав став према овом питању навевши да се пре свега мора постићи јасан договор на међудржавном нивоу. Поред разговора са А.Н. Косигином, М. Рибичич је разговарао и са министром спољне трговине, Н.С. Патоличевим, и том приликом је још једном покушао да приволи совјетску страну да апелује код италијанске владе да траса гасовода пређе преко југословенске територије. Ипак, Н.С. Патоличев је заузео став да

[402] AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућност обезбеђивања потреба до 1990. године 3. 2. 1971; AJ, 130 – 1160, Материјали са 136. седнице СИВ–а од 17. фебруара 1971. године; AJ, 130 – 1160, Извештај о разматрању неких питања везаних за комплекс проширења веза енергетских система НР Мађарске и СФР Југославије у Будимпешти, од 22. до 25. јануара 1971. године; AJ, 130 – 1160, Записник југословенско – мађарских разговора о сарадњи на подручју енергетике; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф177, 42454; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф177, 42418; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, 44393; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф177, 48640;

[403] AJ, 130 – 1299, Стенографске белешке са 38. седнице СИВ–а од 27. јануара 1972. године; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 62; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.763, с.147 (1971); 75.

[404] AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућност обезбеђивања потреба до 1990. године 3. 2. 1971; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1970, Ф177, 415728; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.763, с.147 (1971); 120.

се совјетска страна само обавезала да гас испоручи до Братиславе, док су остали аранжмани искључиво италијанска ствар.[405]

Преговори на нивоу нижих представника две државе наставили су се у наредном периоду, пре свега преко Међувладиног комитета, на чијим састанцима је југословенска страна више пута исказивала интересовање за увоз совјетског гаса. Ипак, услови за конкретнији вид договора стекли су се управо приликом посете Л.И. Брежњева, Југославији, септембра 1971. године. Приликом разговора са Ј.Б. Титом, 23. и 24. септембра, Л.И. Брежњев је навео да је СССР закључио низ уговора о испоруци природног гаса у западноевропске државе, те да се по питању југословенског захтева за увозом совјетског гаса, може рачунати на позитиван одговор и да је планским органима „наложено да рачунају" на југословенски захтев. Л.И. Брежњев је том приликом додао да треба уговорити испоруке од 3 или 4 милијарде кубних метара гаса годишње, јер се за мање количине, економски не исплати правити гасовод, те да уколико Југославија спроведе све потребне мере са своје стране „Београд и индустрија имаће гаса". Поред тога Брежњев је навео да испоруке могу почети „одмах, колико сутра" али да је једини проблем што у Југославији не постоји адекватна инфраструктура. Ипак, у разговору са Киром Глигоровим, договорен је и оквиран почетак испорука совјетског гаса, након 1975. године, те је Л.И. Брежњев заузео коначан став, који смо већ раније навели, да „што се тиче нафте и гаса, по питање можете сматрати принципијелно решеним". Као и раније у случају нафте остало је само још да се све детаљно договори приликом посете високе совјетске економске делегације, вођене председником Госплана, Н.К. Бајбаковим.[406]

Коначно, долазак Н.К. Бајбакова у Југославију, у периоду од 2. до 10. децембра 1971. године, као и у случају нафте, поставио је основне принципе на којима се темељио увоз совјетског гаса. Наиме, сусрет чији је циљ било закључивање „Споразума о допунским испорукама роба између СССР–а и СФРЈ у периоду од 1972. до 1975. године", обухватао је поред нафте и совјетске испоруке природног гаса. У складу са споразумом и разменом писама Сиротковић – Бајбаков, испоруке совјетског гаса требало је да започну 1975. године у количини од 0.5 милијарди кубних метара, док би до 1980. године, достигле ниво од 3 до 4 милијарде кубних метара.[407] Конкретизација договора Сиротковић – Бајбаков, у области природног гаса догодила се марта 1972. године у оквиру осмог заседања Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску сарадњу у Москви, када је први пута на бази узајамних допунских испорука сировина, односно принципа „нафта за обојене метале" разговарано и о техничким и комерцијалним условима транспорта гаса из СССР–а у Југославију. На основу овога договорено је да ће совјетска страна обезбедити транспорт гаса до совјетске границе, док ће Југославија на себе преузети обавезу уговарања транзита кроз СР Чехословачку, НР Мађарску и Аустрију.[408] Коначно, 22. јуна 1972. године, Привредна комора Југославије, на основу предлога Извршног већа Скупштине СР Словеније од 26. маја 1972. године, предложила је СИВ–у да поднесе Савету министара СССР–а званични захтев за

[405] АЈ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућност обезбеђивања потреба до 1990. године 3. 2. 1971; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1971, Ф130, 44944; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.357, с.319; 88; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.361, с.206; 22.

[406] Величанскаја, Џалилов, Димић, Кишкина–Иваненко, Милошевић, Пантелић, Стикалин, Животић, *Југославија – СССР*, 464, 466–467, 497, 500; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.4570, с.147 (1971); 47–48.

[407] АЈ, 130 – 1230, Размена писама Сиротковић – Бајбаков 10. 12. 1971; АЈ, 130 – 1230, Информација о преговорима са делегацијом Владе СССР–а на челу са потпредседником Владе и председником Госплана Н.К. Бајбаковим, у времену од 2. до 10. децембра 1972. године 19. 11. 1972

[408] АЈ, 130 – 1230, Закључци о припремама за наредно 8. заседање Међувладиног југословенско – совјетског комитета за економску сарадњу у Москви, крајем марта 1972. године; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф116, 427131;

испорукама природног гаса. На основу овога предлога Комисија СИВ–а за економске односе са иностранством 18. јула 1972. године закључила је да Савезни секретаријат за привреду и Савезни завод за друштвено планирање, припреме материјал о потребним количинама природног гаса, динамици испорука, као и правцима транспорта, ради упућивања званичног захтева совјетској влади.[409]

Званични захтева југословенског СИВ–а, упућеног совјетском Савету министара, 18. септембра 1972. године. Њиме се још једном изражава југословенска заинтересованост за дугорочан увоз енергетских сировина из СССР–а, а наводе се количине природног гаса, које можемо видети у следећој табели.[410]

Табела 51. Југословенска потраживања природног гаса у периоду од 1975. до 1985. године, на основу писма упућеног Савету министара СССР–а, од 18. септембра 1972. године (милијарде m^3):

Година	Количина природног гаса
1975	0.5
1976–1980	12.4
1980	4.0
1981–1985	24.0
1985	4.5

Извор: АЈ, 130 – 1379, Информација о стању преговора са СССР у вези снабдевања гасом 28. 5. 1973.

Писмо, од 18. септембра 1972. године предвиђало је да совјетски природни гас буде испоручен преко СР Чехословачке, Аустрије и НР Мађарске, као транзитних земаља, док је њиме исказано и интересовање да транзит у перспективи буде вршен и преко СР Румуније и НР Бугарске.[411]

Након упућивања званичног захтева совјетској влади, у периоду од 17. до 28. октобра 1972. године, у Београду је одржано прво заседање југословенско – совјетске Радне групе за производњу, транспорт и прераду нафте и гаса. Југословенску страну на овим преговорима предводио је генерални директор „Нафтагаса“ Андраш Ковач, а чинили су још и представници „ИНА–Нафтаплина“, „ХЕНЕ“, „Петролуниона“, љубљанског „Петрола“, „Југопетрола“ и Одбора за енергетику Привредне коморе Југославије. Са друге стране совјетску делегацију водио П.П. Галонски, начелник Одељења Госплана за нафтне и гасне индустрије, а чинили су је и представници Министарства гасне индустрије. Такође, наведено је да се ови преговори директно везују за договор постигнут приликом сусрета Сиротковић – Бајбаков, чим је још једном потврђен темељни значај овог сусрета за целокупну југословенско – совјетску сарадњу у области нафте и гаса у наредном периоду. На овом сусрету детаљније је одређено да ће природни гас из СССР–а бити допреман у Југославију из два правца. Први правац требало је да иде преко СР Чехословачке и Аустрије, односно преко Трансаустријског гасовода (*TAG – Trans–Austria Gasleitung*) чија је траса од југословенске границе удаљена свега 14 километара, те да се код места Цершак, на југословенско – аустријској граници,

[409] АЈ, 130 – 1263, Мишљење у вези предлога ИВ Словеније за коришћење кредита из СССР–а и добијање гаса из СССР–а прикључивањем на гасовод који води преко Аустрије за Италију 13. 7. 1972; АЈ, 130 – 1263, Предлог СР Словеније да СИВ званично поднесе совјетској влади захтев за испоруке совјетског гаса 6. 6. 1972; АЈ, 751 – 700, Предлог СР Словеније да СИВ званично поднесе совјетској влади захтев за испоруке совјетског гаса 9. 6. 1972.

[410] АЈ, 130 – 1379, Информација о стању преговора са СССР у вези снабдевања гасом 28. 5. 1973.

[411] АЈ, 130 – 1379, Информација о стању преговора са СССР у вези снабдевања гасом 28. 5. 1973.

може повезати са будућом гасоводном мрежом СР Словеније. Њиме је предвиђен транспорт 0.5 милијарди кубних метара гаса у 1975. години, односно 1.8 милијарди у 1980. години и коначно 2 милијарде кубних метара у 1985. години. Други правац ишао је преко НР Мађарске и код граничног места Хоргош, требало је да буде повезан са гасоводним системом СР Србије. Предвиђало се да транспорт природног гаса овим правцем започне 1977–1978. године, те да у 1980. години достигне количину од 2.2 милијарде кубних метара, док би 1985. године достигао количину од 2.5 милијарде.[412]

На основу ових преговора, до почетка 1973. године совјетско предузеће специјализовано за извоз природног гаса „Сајузгазекспорт“ (*Всесоюзное внешнеторговое объединение – Союзгазэкспорт СГЕ*), које је пословало у оквиру Министарства спољне трговине, добило је потребну документацију о југословенским потребама. На основу овога током 1973. године генерални директор „Нафтагаса“ Андраш Ковач, као председник југословенског дела Радне групе за производњу транспорт и прераду нафте и гаса, преговарао је са Јуријем В. Барановским, директором „Сајузгазекспорта“, око закључивања коначног споразума о испорукама совјетског гаса у Југославију. Поред овога, новембра 1973. године у Југославију је допутовао И.В. Архипов, тада први заменик председника Државног комитета Савета министара за економске односе са иностранством и потпредседник совјетског дела Међувладиног комитета. И.В. Архипов је том приликом, обишао Сарајево, Љубљану и Нови Сад, и разговарао са привредним субјектима заинтересованим за потрошњу природног гаса, апеловавши на југословенске представнике да што пре, паралелно са преговорима са СССР–ом, започну преговоре са транзитним земљама, како би решили сва техничко – правна питања.[413] Узевши у обзир да су се преговори око увоза совјетског гаса одвијали паралелно са преговорима везаним за изградњу оренбуршког гасовода „Сајуз“, вођеним на нивоу СЕВ–а, предлагала се могућност да југословенска страна узме учешће у изградњи гасовода, било путем вршења грађевинских радова, или путем финансирања, те на тај начин, попут других источноевропских држава, обезбеди снабдевање совјетским гасом. Ипак, ова могућност одбачена је дефинитивно новембра 1973. године, приликом боравка директора Савезног завода за друштвено планирање, Борисава Јовића, у СССР–у. Том приликом, председник Госплана, Н.К. Бајбаков, јасно је потврдио да питање испорука совјетског гаса неће бити везано за учешће југословенске стране у изградњи гасовода „Сајуз“, већ да ће бити везано за принципе постигнуте договором Сиротковић – Бајбаков.[414] Након овога, марта 1974. године у Бакуу одржано је друго заседање југословенско – совјетске Радне групе, на основу чијих закључака су СССР и Југославија обавестили надлежне органе СР ЧССР и НР Мађарске о намери да преко њихових територија врше транзит природног гаса за југословенске потребе. Коначно, 23. до 29. децембра 1974. године, у Београду је одржано и треће заседање Радне групе, на којем је договорено да ће будући споразум о испоруци совјетског гас у Југославију, важити до краја 1991. године.[415]

[412] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1972, Ф114, 438915; *Zemeljski plin – Nova pridobitev v ekonomskih odnosih med ZSSR in SFR Jugoslavijo: Plinovodni sistemi v Jugoslaviji*, (Petrol, INA–Naftaplin, Naftagas RO „GAS“, novembar 1978); AJ, 130 – 1379, Информација о испоруци природног гаса из Совјетског Савез 18. 9, 1973; AJ, 130 – 1379, Информација о стању преговора са СССР у вези снабдевања гасом 28. 5. 1973.
[413] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф104, 440170; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф104, 454706; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1973, Ф104, 451060.
[414] Щербина, Коваленко, Зайцев, *Союз – траса братской дружбы*, 174–175; AJ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; РГАНИ, ф.5, оп.66, д.577, с.137; 119.
[415] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 4544.

На основу наведених преговора вођених у периоду од септембра 1972. године, до децембра 1974. године, коначно 15. априла 1975. године, представници новосадског „Нафтагаса“, „ИНА–Нафтаплина“ из Загреба и љубљанског „Петрола“, закључују уговор о о испорукама совјетског природног гаса у периоду од 1976. до 1980. године, у укупној количини од 9,7 милијарди кубних метара и са могућношћу продужетка уговора на сваких пет година, до 1992. године. Након 1980. године предвиђене су годишње испоруке од 3 милијарде кубних метара гаса. Коначно уговор је предвиђа цену совјетског гаса у износу од 65 долар за хиљаду кубних метара, уз могуће корекције цене два пута годишње 1. априла и 1. октобра. Плаћање се врши преко клириншког рачуна у складу са Платним споразумом од 5. јануара 1955. године.[416]

Табела 52. Увоз совјетског природног гаса предвиђен уговором од 15. априла 1975. године (милијарде m^3):

Година	Укупна количина природног гаса	„Нафтагас“ Нови Сад	„ИНА–Нафтаплин“ Загреб	„Петрол“ Љубљана
1976	0.70	0.70	–	–
1977	1.50	1.50	–	–
1978	2.00	1.60	0.18	0.22
1979	2.50	1.50	0.40	0.60
1980	3.00	1.65	0.60	0.75

Извор: AJ, 575 – 59, Информација о мерама преузетим за решавање актуелних проблема у вези зајмова међународне банке за пројекте прве и друге фазе гасификације источног дела СФРЈ и заштите човекове средине у Сарајеву 21. 1. 1976; AJ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976.

Количине природног гаса предвиђене уговором од 15. априла 1975. године, још једном су потврђене закључивањем „Споразума о међусобним испорукама роба између СФРЈ и СССР за период од 1976. до 1980. године“, 8. децембра 1975. године, у Москви.[417] Паралелно са овим, југословенска страна започела је и преговоре о транзиту са СР ЧССР, НР Мађарском и Аустријом. Ови преговори вођени су одвојено и предузећа „ИНА–Нафтаплин“ и „Петрол“ преговарала су са представницима СР ЧССР и Аустрије око транзита природног гаса за потребе СР Хрватске и СР Словеније, док су представници „Нафтагаса“ преговарали са мађарском страном, око транзита природног гаса за потребе СР Србије и СР Босне и Херцеговине.[418]

Узевши у обзир да је предвиђено да предузеће „Нафтагас“ прво почне са увозом совјетског гаса, преговори са НР Мађарском о транзиту, започели су још априла 1974. године. На састанку у Новом Саду, који је одржан у периоду од 23. до 26. априла 1974. године, учествовали су представници „Нафтагаса“ и „Минералимепкса“ из Будимпеште. Том приликом мађарска страна доставила је југословенским представницима понуду за транзит совјетског гаса. Ова понуда обухватала је финансирање изградње система за транспорт гаса до југословенске границе, тачније кредит који би Југославија обезбедила НР Мађарској у вредности од 70 милиона долара, са каматом од 1.5%, роком отплате од

[416] Žgaljić, *Nafta*, 198; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 452911; AJ, 575 – 59, Информација о мерама преузетим за решавање актуелних проблема у вези зајмова међународне банке за пројекте прве и друге фазе гасификације источног дела СФРЈ и заштите човекове средине у Сарајеву 21. 1. 1976; AJ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; AJ, 575 – 211 (04–03), Информација у вези текуће ситуације о увозу природног гаса 26. 2. 1982; AJ, 575 – 96, Нацрт Споразума између влада СФР Југославије и НР Мађарске о дугорочној сарадњи и коришћењу гасовода за транспорт земног гаса преко територије НР Мађарске у СФР Југославију 13. 1. 1977.

[417] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 458967; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 461536.

[418] AJ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976.

12 година и грејс периодом од 3 године. Нови преговори са мађарским представницима вођени су током 28. и 29. априла 1975. године у Будимпешти. Овом приликом представници „Нафтагаса“, на основу уговора закљученог са „Сајузгазекспортом“ предали су мађарској страни планирану динамику испорука природног гаса. Међутим, услед нерешеног питања кредитирања договор о транзиту још увек није постигнут.[419] Споразум о кредитирању изградње гасовода у НР Мађарској, одуговлачио се услед немогућности конзорцијума југословенских банака, који је водила „Београдска банка“, да са Међународном банком за обнову и развој закључи уговор о кредитирању пројекта гасификације СР Србије и СР Босне и Херцеговине, који је требало да обухвати и кредитирање транзитног гасовода кроз НР Мађарску. Поред овога, мађарска страна је током преговора заузела чврст став да ће транзит природног гаса преко њене територије бити могућ тек 12 месеци након потписивања одговарајућег уговора са југословенском страном. Из наведених разлога на четвртом заседању мешовите југословенско – совјетске Радне групе за производњу транспорт и прераду нафте и гаса, од 16. до 19. децембра 1975. године у совјетском граду Уфи, југословенски представници обавестили су совјетску страну да преузимање природног гаса преко мађарске територије неће бити могуће током 1976. године.[420]

Коначно, у периоду од 15. до 17. септембра 1976. године, конзорцијум југословенских банака, предвођен „Београдском банком“, Народном банком Југославије и Савезним секретаријатом за финансије, преговарао је са Међународном инвестиционом банком у Москви, у циљу решавања питања транзита природног гаса кроз НР Мађарску.[421] Након пристајања СЕВ–ове инвестиционе банке да кредитира транзитни гасовод кроз НР Мађарску, завршни преговори између између југословенског Савезног комитета за енергетику и индустрију и мађарског Министарства тешке индустрије, одржали су се 23. и 24. фебруара 1977. године, у Новом Саду. На основу ових преговора 31. марта 1977. године, у Будимпешти, представници предузећа „Нафтагас“ и „Минералимпекс“ закључили су основни уговор о транзиту гаса преко територије НР Мађарске. Уговор је предвиђао да југословенска страна обезбеди кредит од 62 милиона долара, са каматом 1.5%, роком исплате од 12 година и грејс периодом од 2 године. Уговор је даље предвиђао да испорука природног гаса преко мађарске територије у количино од једне милијарде кубним метара започне током 1978. године, те да 1980. године достигне ниво од 1.65 милијарди, а 1981. године од 2.5 милијарди кубних метара гаса. Уговор је предвиђао да транзитна такса износи 4.5 долара за хиљаду кубних метара природног гаса.[422] Дефинитивно транзит природног гаса регулисан је закључивањем међудржавног „Споразума између влада СФР Југославије и НР Мађарске о дугорочној сарадњи и коришћењу гасовода за транспорт земног гаса преко територије НР Мађарске

[419] АЈ, 459 – 658, Протокол са седмог заседања југословенско – мађарске Радне групе за сарадњу на подручју индустрије нафте и гаса 28–29. 4. 1975; АЈ, 575 – 59, Информација о мерама преузетим за решавање актуелних проблема у вези зајмова међународне банке за пројекте прве и друге фазе гасификације источног дела СФРЈ и заштите човекове средине у Сарајеву 21. 1. 1976.

[420] АЈ, 575 – 59, Информација о мерама преузетим за решавање актуелних проблема у вези зајмова међународне банке за пројекте прве и друге фазе гасификације источног дела СФРЈ и заштите човекове средине у Сарајеву 21. 1. 1976; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 461536.

[421] АЈ, 575 – 96, Нацрт Споразума између влада СФР Југославије и НР Мађарске о дугорочној сарадњи и коришћењу гасовода за транспорт земног гаса преко територије НР Мађарске у СФР Југославију 13. 1. 1977; АЈ, 130 – 7596, Информација о степену реализације Програма гасификације источног дела Југославије 22. 9. 1976; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1976, Ф140, 442521; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1976, Ф140, 448097; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1976, Ф142, 452545

[422] АЈ, 575 – 96, Нацрт Споразума између влада СФР Југославије и НР Мађарске о дугорочној сарадњи и коришћењу гасовода за транспорт земног гаса преко територије НР Мађарске у СФР Југославију 13. 1. 1977.

у СФР Југославију“, 13. октобра 1977. године у Будимпешти.[423] На крају овим уговорима мађарска страна гарантовала је коришћење транзита до 1992. године у максималној количини од 3 милијарде кубних метара, почевши од 1985. године. Поред тога током 1978. и 1979. године, уговори су предвиђали да се испорука гаса врши „заменом“ гаса на мађарско – југословенској граници. Наиме, ова „замена“ је подразумевала да би Југославија у овом периоду увозила гас са мађарских гасних налазишта која се налазе у околини Сегедина, односно непосредној близини границе две државе, док би мађарска страна у замену за тај гас прихватала уговорени контигент совјетског природног гаса. Коначно, отварањем гасовода „Сајуз“, током 1979. године, предвиђено је да механизам „замене“ престане и да у Југославију директно стиже совјетски гас.[424]

Са друге стране, преговори „ИНА–Нафтаплина“ и „Петрола“ са чехословачким и аустријским представницима текли су доста растерећеније, узевши у обзир да је у складу са уговором са СССР, испорука гаса за потребе СР Словеније и СР Хрватске, требало да започне тек 1978. године. Ове преговоре „ИНА“ и „Петрол“ водили су са предузећима „Металимекс“ из Прага (*Podnik zahraničního obchodu – Metalimex*), „ОМВ“ из Беча и италијанским предузећем специјализованим за гасоводни транспорт „СНАМ“ (*Societa Nazionale Metanodotti*). Ови преговори текли су без већих проблема и уговор о транзиту кроз Аустрију преко међународног гасовода „ТАГ“ закључен је јануара 1976. године, а предвиђао је и изградњу интерконекције у дужини од 28 километара чиме би овај међународни гасовод био спојен са југословенским гасоводним системом. Предвиђено је да уговор важи до 1987. године. Са друге стране, Основни уговор о транзиту гаса између југословенских и чехословачких предузећа закључен 30. јуна 1976. године. Поред овога, 28. октобра 1977. године закључен је и „Споразум између владе СФР Југославије и владе ЧССР о дугорочној сарадњи у коришћењу гасовода за транспорт земног гаса преко територије ЧССР у СФР Југославију“, као гаранција испуњења уговора на међувладином нивоу, који је подразумевао транзит совјетског гаса за југословенске потребу у периоду од 20 година, односно до 1998. године. Споразуми закључени са СР Чехословачком предвиђали су и обезбеђивање кредита од стране Југославије у висини од 15.5 милиона долара, који требало да буде исплаћен кроз испоруку грађевинских материјала, док је враћање кредита од стране СР ЧССР предвиђено кроз ослобађање од плаћања транзитних такси. Уговори о транзиту са СР ЧССР и Аустријом даље су предвиђали да ће у 1980. години бити омогућен транзит гаса у количини од 1.35 милијарди кубних метара, док би након 1980. године био омогућен транзит 2.2 милијарде кубних метара гаса. Транзитна такса преко ових земаља такође је износила 4.5 долара на 1000 кубних метара гаса.[425]

Након завршетка преговора и потписивања транзитних споразума, 28. априла 1978. године у Москви представници југословенских предузећа закључили су са

[423] АЈ, 575 – 129, Уговори са НР Мађарском и ЧССР 19. 5. 1978.

[424] АЈ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; АЈ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; АЈ, 539 – 59, *Стање и програм гасификације Социјалистичке Републике Србије*, (Нови Сад: Нафтна индустрија „Нафтагас“, фебруар 1971), 12.

[425] АЈ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; Žgaljić, *Nafta*, 198; *Zemeljski plin – Nova pridobitev v ekonomskih odnosih med ZSSR in SFR Jugoslavijo*; *Plinovodni sistem Slovenije – The Slovene Gas Line Network*, (Ljubljana: „Petrol“, 1982); ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 461536; АЈ, 575 – 129, Уговори са НР Мађарском и ЧССР 19. 5. 1978; АЈ, 575 – 129, Увоз гаса из СССР–а 21. 3. 1978; АЈ, 575 – 87, Нацрт Споразума између владе СФРЈ и владе ЧССР о дугорочној сарадњи у коришћењу гасовода за транспорт земног гаса преко територије ЧССР у СФР Југославију 14. 3. 1977; АЈ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985.

„Сајузгазекспортом“ Протокол којим је најављен почетак испорука совјетског гаса.[426] На основу овога 14. на 15. јул 1978. године прва количина совјетског гаса стигла је на територију Југославије и примиле су је Фабрика картона „Цершак“ и Фабрика папира „Слаткогорска“, код Марибора. Неколико дана након овога совјетски гас је стигао и у Загреб.[427] Убрзо након овога, током преговора са представницима „Сајузгазекспорта“ од 10. до 15. септембра 1978. године, представници „Нафтагаса“ (РО „Гас“), обавестили су совјетску страну да испоруке гаса за СР Србију, могу почети након 15. октобра 1978. године.[428]

Коначно 17. новембра 1978. године, у Водицама, код Љубљане, одржана је централна државна свечаност којом је обележен почетак увоза совјетског гаса у Југославију и којој су присуствовали високи државни званичници СССР–а, попут министра гасне индустрије Сабита А. Оруџева и његовог помоћника Николаја И. Бјелија, као и Ј.В. Барановског, директора „Сајузгазекспорта“. Поред овога, свечаности су присуствовали и представници СР ЧССР и Аустрије, као и представници југословенског СИВ–а и предузећа „ИНА–е“, „Нафтагаса“ и „Петрола“. Ипак, услед проблема са изградњом нафтовода, увоз совјетског гаса у СР Србију, почео је тек 1. септембра 1979. године. Овде треба напоменути да је постојао велики број проблема везаних за гасификацију источног и западног дела Југославије, али о њима ће бити више речи у следећем потпоглављу. На крају, важно је напоменути да је током 1978. године из Совјетског Савеза увезено 0.23 милијарде кубних метара гаса, док је прва озбиљнија количина совјетског гаса увезена 1979. године, тачније 0.84 милијарде кубних метара природног гаса.[429] Коначно, априла 1981. године, уговор о увозу природног гаса из СССР–а продужен је и за период од 1981. до 1985. године, и укључен у петогодишњи споразум о испорукама роба, док се са југословенске стране као потписници уговра, поред „ИНА–е“, „Нафтагаса“ и „Петрола“, јављају „Енергоинвест“ Сарајево и „Југопетрол“ Београд. Уговор је даље разрађен 11. децембра 1981. године, потписивањем протокола којим се прецизира динамика испорука. Детаљније испоруке, након овога, регулисане су, као и остала трговинска размена две државе, путем годишњих споразума о робној размени.[430]

[426] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 452911; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811;
[427] „Gas iz SSSR u Sloveniji i Hrvatskoj“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 23. septembar 1978; Žgaljić, *Nafta*, 198.
[428] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 452911; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811
[429] „Kratak prikaz aktivnosti naftne privrede Jugoslavije u 1978. godini“, 267; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф145, 458148; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 457461; „Gasifikacija: Od 1. septembra – gas iz SSSR“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 31. avgust 1979; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.409, с.33 (1980); 7; АЈ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; АЈ, 130 – 3576 (312–1–19), Допис у вези прославе приликом почетка увоза природног гаса из СССР–а и завршетка радова прве фазе словеначког гасоводног система 13. 10. 1978.
[430] АЈ, 575 – 211 (04–03), Информације у вези текуће ситуације у увозу природног гаса 26. 2. 1982; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.409, с.33 (1980); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1111, с.37 (1981); 8; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1816, с.37 (1982); 30; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2563, с.40 (1983); 17; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3289, с.34 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3815, с.34 (1985); 9.

5.3. Гасификација Југославије: изградња инфраструктуре неопходне за увоз совјетског гаса

Паралелно са закључивањем споразума о увозу и транзиту совјетског природног гаса, Југославија је радила на изградњи енергетске, тачније гасоводне инфраструктуре, неопходне са реализацију увоза. Циљ овог потпоглавља биће да анализира на који начин се процес гасификације одвијао и како је функционисао транспорт совјетског гаса до југословенске територије. Почетком 70–их година југословенски стручњаци из области енергетике сматрали су да је потрошња нафтних деривата у Југославији недовољно развијена посматрајући у европским размерама, те да се једино може говорити о релативно развијеној потрошњи мазута и уља за ложење. Поред тога, висока потрошња мазута и уља за ложење била је последица непостојања квалитетнијих облика енергије, те су велике наде полагане у гасификацију југословенске привреде и повећање удела гаса у енергетској потрошњи. Циљ гасификације било је смањење потрошње мазута и уља за ложење, на рачун повећања потрошње природног гаса, а самим тим и отварање могућности за побољшање структуре потрошње нафтних деривата. Наиме, смањење потрошње уља за ложење и мазута, омогућило би југословенским рафинеријама повећање производње квалитетнијих, белих деривата, попут бензина. Коначни циљ, било је постизање производње белих и црних деривата нафте, односу 75:25.[431]

Повећање потрошње природног гаса и гасификација привреде, требало је да се заснива на повећању производње гаса из домаћих резерви, као и на увозу гаса из Совјетског Савез. За постизање тог циља било је неопходно изградити инфраструктуру у виду магистралних, дистрибутивних и доводних гасовода, као и посебне градске мреже. Ово је било значајно и услед чињенице да је природни гас било веома тражено енергетско гориво и његов удео у укупној енергетској потрошњи у областима које су биле премрежене гасоводима износио је 15% , док је услед ниског степена гасификације остатка Југославије, његов удео у укупној енергетској потрошњи износио нешто мање од 5%, почетком 70–их година. До 1970. године Југославија је имала делимично изграђену гасоводну мрежу на територији СР Хрватске и СР Србије, односно САП Војводине. Ипак, ове гасоводне мреже нису биле повезане и концентрисане и искључиво су повезивале гасна налазишта са највећим потрошачима на републичким територијама. Укупна дужина гасовода на територији СР Хрватске износила је 490 километара, док је на територији САП Војводине она износила 394 километара.[432]

[431] AJ, 130 – 3576 (312–1–19), Информација о мерама штедње и рационализацији потрошње нафте и нафтних деривата у 1978. години 10. 5. 1978; Hill, „Naftna privreda Jugoslavije u svetlu općih kretanja u energetici“, 423.

[432] Marojević, Štark, „Privredni značaj gasifikacije Jugoslavije“, 426; AJ, 539 – 59, *Стање и програм гасификације Социјалистичке Републике Србије*, 14; AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971.

Табела 53. Постојећи гасоводи на територији СР Хрватске 1970. године:

Јања Липа – Загреб	100 км
Поповача – Сисак	22 км
Стружец – Клоштар	29 км
Липовљани – Стружец	36 км
Јања Липа – Липик	11 км
Клоштар – Кутина	45 км
Жутица – Околи	9 км
Шандровац – Клоштар	74 км
Сисак – Петриња	10 км
Жутица – Клоштар	12 км
Клоштар – Загреб	32 км

Извор: АЈ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971.

Табела 54. Постојећи гасоводи на територији СР Србије 1970. године:

Мокрин – Кикинда – Елемир – Панчево	171 км
Тител – Панчево	31 км
Елемир – Госпођинци – Нови Сад – Беочин	74 км
Велика Греда – Вршац	29 км
Панчево – Смедерево (у изградњи)	34 км

Извор: АЈ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971.

Табела 55. Потрошачи гаса на територији СР Србије (САП Војводине) 1970. године:

Локација	Потрошач	Почетак потрошње
Зрењанин	Фабрика тепиха „Пролетер“	1968
	Фабрика уља „2. октобар“	1968
	Хидрозавод „Д–Т–Д“ – погон	1970
Кикинда	Индустрија грађевинског материјала „Тоза Марковић“	1965
	Ливница	1965
	Стамбено предузеће Кикинда	1965
	Привредни комбинат „Банат“	1967
	Индустрија намештаја „Петар Драпшин“	1968
	Фабрика конзерви „Прима“	1968
	Угоститељско предузеће „Авала“	1968
	„Трикотажа“ Кикинда	1968
	Школа за васпитачице	1968
	Пекара „Браће Татић“	1969
	Комбинат „Агросеме“	1969
	СДК Кикинда	1970
	Робна кућа „Београд“	1970
Алибунар	Стаклара	1967
Пландиште	Предузеће „Напредак“	1953
Велика Греда	Комунална потрошња	1952
Вршац	Комунално предузеће Вршац	1953
Панчево	„ХИП 1“	1962
	Плинара	1963
	Стаклара	1968
	Пивара	1970
	„ХИП 2“	1970
Нови Сад	„Електровојводина“	1969
	Фабрика цемента „Беочин“	1969
	Институт за туберкулозу	1969
	„Електропорцелан“	1970
	Циглана	1970
	Школа С. секретаријата за унутрашње послове	1970

Извор: AJ, 539 – 59, *Стање и програм гасификације Социјалистичке Републике Србије*, 7–8.

На крају гасификација југословенске привреде остварила би и низ других позитивних ефеката у енергетској потрошњи. Пре свега то би довело до снижења трошкова енергије код потрошача и до повећања сигурности снабдевања. Поред тога, повећање потрошње гаса и гасификација допринели би растерећењу саобраћаја смањењем превоза чврстих и течних горива, што би резултирало мањим оптерећењем саобраћајница и ослобађањем транспортних капацитета за друге сврхе. У еколошком смислу то би довело и до смањења загађења ваздуха. Коначно, у контексту енергетске кризе предвиђало се да би повећање потрошње природног гаса довело до смањења увоза нафте за 4 милиона тона, почевши од 1980. године, те је приоритет било омогућити снабдевање природним гасом у оним деловима државе који су били енергетски

дефицитарни и принуђени на увоз енергије. Претпоставка је била да би смањење потрошње нафте на рачун природног гаса, посебно у термичко – индустријским процесима довело до смањења трошкова енергетске потрошње и до 40%.[433]

Уочавајући предности повећања потрошње природног гаса и неопходности изградње инфраструктурних, гасоводних система, југословенски СИВ је оформио стручну Радну групу, која је током 1970. године радила на изради студије гасификације. Захваљујући овоме, 3. фебруара 1971. године, настаје поменути документ „Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године".[434] На основу овог документа приступило се изради програма гасификације појединачних Република. Почетком 1972. године „Нафтагас" објављује „Програм гасификације источног дела СФР Југославије", који обухвата изградњу гасоводних система на простору СР Србије и СР Босне и Херцеговине, док током исте године „ИНА–Нафтаплин" и љубљански „Петрол" објављују „Програм гасификације западног дела СФР Југославије" који обухвата СР Словенију и СР Хрватску. Званично Народна скупштина СФРЈ верификовала је ове пројекте 1974. године. Након реализације ових пројеката источна и западна гасоводна мрежа требало је да буду повезане у јединствени, југословенски гасоводни систем. Коначно, оба програма гасификације предвиђала су да природни гас треба да буде примарни енергент у потрошњи великих урбаних центара, као и хемијској и петрохемијској индустрији, док би након овога требало омогућити његову употребу и у другим индустријским гранама.[435] Коначно, како би целокупан програм гасификације би спроведен Савезно извршно веће је 4. априла 1973. године донело одлуку о подношењу захтева за одобрење кредита од стране Међународне банке за обнову и развој, ради финансирања изградње гасоводне мреже у Југославији. Током преговора, које је водио конзорцијум југословенских банака, предвођен „Београдском банком" и Народном банком Југославије, Међународна банка условила је кредитирање пројекта гасификације претходним закључивањем споразума о дугорочном увозу гаса. Из тог разлога, иако је висина кредита договорена још 25. јуна 1973. године, тек након закључивања уговора о увозу гаса из СССР–а, априла 1975. године, као и закључивања транзитних уговра са Аустријом и СР ЧССР, јануара и јуна 1976. године, званично је закључен и уговор о кредиту са Међународном банком за обнову и развој, 8. јуна 1976. године. У складу са уговором, зајам је постао доступан 31. маја 1977. године, закључно до јуна 1981. године. Коначно, Међународна банка обезбедила је Југославији кредит од 59 милиона долара за гасификацију источног дела државе и 11 милиона долара за изградњу гасоводне мреже у Сарајеву. Гасификација Сарајева имала је и еколошки карактер и везана је и за пројекат заштите животне средине, узевши у обзир да је Сарајево било један од најзагађенијих европских градова. Коначно за западни део Југославије обезбеђено кредитирање у вредности од укупно 110 милиона долара. Укупно је предвиђено да 70% трошкова гасификације буде обезбеђено

[433] Marojević, Štark, „Privredni značaj gasifikacije Jugoslavije", 428–429; AJ, 459 – 270, Концепција дугорочног развоја Југославије до 1985. године – Сводна студија (Конзорцијум економских института, главни редактор: Душан Бјелогрлић), 11. 1974

[434] AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971.

[435] AJ, 459 – 283, Информација о гасификацији Југославије 10. 11. 1975; AJ, 459 –278, Друштвено – економски развој Југославије у периоду од 1976. до 1980. године 18. 6. 1975; Dejan Šoć, „Stanje i koncepcija razvoja plinifikacije u SR Hrvatskoj", *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 6 (1979), 290; „Putevi nafte i gasa: Godina krupnih poduhvata", Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 24. januar 1975.

средствима из иностраних кредита.[436] Међутим и пре закључивања кредитних аранжмана са Међународном банком за обнову и развој, као и другим иностраним кредиторима, приступило се реализацији програма гасификације. Први корак у том правцу било је проширивање постојеће гасоводне мреже на територији СР Хрватске и СР Србије.

Табела 56. Гасоводи које треба изградити до 1975. године у складу са програмима гасификације Југославије:

Република	Гасовод	Дужина
СР Хрватска	Клоштар – Загреб	72 км
	Јагњедовац – Копривница	11 км
	Страгључац – Будровац	26 км
	Фердинандовац – Будровац	16 км
	Будровац – Шандровац	20 км
	Поповача – Сисак 2	22 км
	Шандровац – Копривница– Вараждин	
СР Србија	Алђе (мађарска граница) – Сента	33 км
	Мокрин – Сента – Пазова – Београд (Батајница)	169 км
	Београд (Батајница)– Лозница (са продужетком до Зворника и даље до Сарајева, Зенице и Тузле)	110 км
	Београд (Батајница) – Параћин – Ниш	250 км
	Нови Сад – Сремска Митровица– Шабац – Лозница	90 км
СР Словенија	Шентиљ – Марибор – Цеље – Љубљана – Крањ – Јесенице	380 км
СР Хрватска – СР Словенија	Вараждин – Лендава (повезивање два система)	–

Извор: AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућности за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971; AJ, 539 – 59, *Стање и програм гасификације Социјалистичке Републике Србије*, 15.

Поред изградње ових гасовода који се могу сврстати у магистралне и доводне (гасоводи који природни гас транспортују од налазишта до магистралног гасовода), било је неопходно изградити и велики број разводних гасовода, којим би се природни гас транспортовао од магистралног гасовода до потрошачких центара, као и разгранату градску мрежу која би снабдела све предвиђене потрошаче. Такође, за потребе СР Србије, предвиђала се изградња постројења за припрему гаса за транспорт у Мокрину, у којем би се из гаса издвајала одређена количина тежих компонената, како би се гас неометано транспортовао. Овај обрађени гас након овога испоручивао би се у ново постројење за дегазолинажу у Елемиру, како би се добијали производи на бази пропана,

[436] AJ, 130 – 1379, Информација о стању преговора са СССР у вези снабдевања гасом 28. 5. 1973; AJ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; AJ, 130 – 3599, Увоз цеви за изградњу југословенског гасовода 23. 6. 1978; AJ, 459 – 258, Развој енергетских, сировинских, пољопривредних и индустријско – прерађивачких делатност, грађевинарства, саобраћаја, занатства и туризма у периоду од 1971. до 1975. године 20. 10. 1973; AJ, 459 – 277, Нацрт Друштвеног плана Југославије за период од 1976. до 1980. године 16. 5. 1975; AJ, 575 – 59, Информација о мерама предузетим за решавање актуелних проблема у вези зајмова Међународне банке за пројекте прве и друге фазе гасификације источног дела СФРЈ и заштите човекове средине у Сарајеву 21. 1. 1976; AJ, 130 – 7596, Информација о захтевима за предузимање посебних мера за реализацију Програма гасификације западног дела Југославије са ставовима и захтевима 17. 9. 1976; „Kredit za gasifikaciju istočnog dela Jugoslavije“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 15. jun 1973; *Zemeljski plin – Nova pridobitev v ekonomskih odnosih med ZSSR in SFR Jugoslavijo*; *Yugoslavia: Naftagas Pipeline Project (Loans 916–YU and 1264–2–YU): Project Completion Report*, Document of the World Bank, Energy and Industry Staff, Washington D.C., 1986, 1; *Yugoslavia and the World Bank* Washington D.C, 1979, 38–41.

бутана и газолина.[437] Што се тиче СР Словеније планирана је изградња доводних и дистрибутивних гасовода, као и градске мреже, која би омогућила потрошњу гаса у градским центрима попут Љубљане, Марибора, Целја и Камника. Коначно, узевши у обзир да је СР Хрватска имала најразвијенију дистрибутивну, доводну и градску мрежу, планирала се искључиво изградња магистралних гасовода који би омогућили повећање потрошње.[438]

Након усвајања програма гасификације и обезбеђивања финансијских средстава приступило се реализацији ових пројеката. Испрва јула 1976. године у Мокрину, почели су радови на изградњи прве фазе гасификације источног дела Југославије, који обухвата изградњу магистралног гасовода Мокрин – Сента – Стара Пазова – Београд (Батајница) са прелазом преко реке Саве, као и изградњу разводних гасовода до свих потрошача на територији Војводине и Београда, али и постројења за транспорт гаса у Мокрину и система за аутоматско управљање гасоводом. Након завршетка ове деонице, требало је да се приступи изградњи друге фазе гасификације, која обухвата гасовод Београд – Параћин – Ниш, са разводним гасоводима до већих потрошачких центара попут Бора, Аранђеловца, Крагујевца, Крушевца и Краљева. Поред овога предвиђена је и изградња крака до Лознице, са продужетком до Зворника и рачвањима за Сарајево, Зеницу и Тузлу, чиме би СР Босна и Херцеговина била прикључена на гасоводни систем. Пројекат гасовода израдили су Институт за економику индустрије Београд и Завод за термотехнику Рударског института у Земуну, на основу раније наручене студије америчких фирми „Вилијамс Брадерс“ (*Williams Brothers*) и „Пичард–Роудс“ (*Pitchard–Rhodes*).[439] Са друге стране гасификација западног дела Југославије почиње 15. новембра 1976. године када је 76 предузећа из СР Словеније потписало самоуправни договор о изградњи гасоводне мреже, а за извођача радова ангажовано је француско предузеће „Spie–Batignolles–Nacap J.V.“, према уговору закљученом марта 1976. године. Поред француске компаније, гасоводе су на територији СР Србије и СР Хрватске градила предузеће „Монтажа“ Зрењанин и загребачка предузећа „Монтер“ и „Монтинг“ Загреб, док је прелазе преко река градило Предузеће за водне и пловне путеве „Иван Милутиновић“ Београд. Коначно, пројекат гасификацију СР Босне и Херцеговине израдило је француско предузеће „Софрегаз“ из Париза (*Sofregaz – Société Française d'Études et de Réalisations d'Équipements Gaziers*), док су грађевинске радове вршила југословенска предузећа „27. јул“ и „Геоинжењеринг“ из Сарајева, као и холандска фирма „А. Хак“ (*A. Hak Pijpleidingen*). Са друге стране као главни инвеститори изградње јављала су се предузећа „Нафтагас“ Нови Сад, „ИНА–Нафтаплин“ Загреб, „Петрол“ Љубљана, „Бутангас“ Београд и „Енергоинвест“ Сарајево. Коначно, већина гасоводних цеви за потребе изградње купљена је од стране француске компаније „Валурек“ (*Vallourec S.A.*), преко кредита обезбеђеног од стране Међународне банке за обнову и развој.[440]

---

[437] AJ, 539 – 59, *Стање и програм гасификације Социјалистичке Републике Србије*, 16.

[438] AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; *Zemeljski plin – Nova pridobitev v ekonomskih odnosih med ZSSR in SFR Jugoslavijo*.

[439] AJ, 539 – 59, *Стање и програм гасификације Социјалистичке Републике Србије*, 18; „Počela izgradnja gasovoda Horgoš – Paraćin“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 20. jul 1976.

[440] *Plinovodni sistem Slovenije – The Slovene Gas Line Network*; „Zašto kasni izgradnja gasovoda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982; „Gasifikacija zemlje kao faktor stabilizacije: Gas kao pravi izlaz“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije februar 1983; AJ, 459 – 283, Информација о гасификацији Југославије 10. 11 1975, AJ, 130 – 3599 (355–81–120), Увоз цеви за изградњу југословенског гасовода 6. 1978 – 2. 1979.

Планирало се да целокупан пројекат гасификације буде завршен до средине 1978. године. Међутим, мора се напоменути да је Југославија имала не само великих проблема око закључивања уговра о транзиту преко НР Мађарске, већ и око обезбеђивања редовних финансијских средстава за изградњу гасовода. Ово је често доводило до обуставе радова, поготово у периоду грађевинске сезоне, а доводило је и до одлагања ангажовања извођача радова. У процесу изградње гасовода највише је каснило предузеће „Монтажа“ Зрењанин, јер није имало довољно радника монтажера, као и одговарајућу механизацију, док се највише каснило на деоници Батајница – Велика Плана. Све ово утицало је на одлагање изградње гасовода, посебно у источном делу Југославије, те је из тог разлога дошло до кашњења у преузимању совјетског гаса од готово три године за потребе СР Србије. Из тог разлога тек 15. априла 1978. гоидне завршен је нафтовод од Мокрина до Батајнице, док је септембра 1978. године, завршен и гасовод Хоргош – Сента, чиме је југословенски гасоводни систем повезан са мађарском гасоводним системом и даље са међународним гасоводним системом „Сајуз“. Овим је током 1978. године створена основна гасоводна магистрала Мокрин – Сента – Госпођинци – Батајница – Панчево, у дужини преко 400 километара, чим су створени технички услови за увоз гаса из СССР–а. Међутим, било је неопходно изградити и разводне гасоводе, као и градску мрежу за пријем гаса. Са друге стране, годину дана раније 1. децембра 1977. године у западном делу Југославије гасовод је прешао преко реке Муре, чиме је код места Цершак, остварена конекција са аустријским гасоводом „ТАГ“. Такође словеначки и хрватски гасоводни систем повезани су путем гасовода Рогатец – Забок исте године.[441] Коначно захваљујући овоме почео је увоз совјетског гаса у јула 1978. године за СР Хрватску и СР Словенију, односно септембра 1979. године за СР Србију, међутим каснила је изградња гасовода ка Параћину и ка Сарајеву.[442]

У посматраном периоду, односно до 1985. године целокупан планирани пројекат гасификације Југославије није завршен, посебно у источном делу, односно СР Србији. Ипак, значајан део јесте урађен и до 1985. године југословенска гасоводна мрежа обухватала је укупно 6976 километара гасовода, којима се гас транспортовао од домаћих извора и места увоза до потрошача. Магистрални гасоводи чинили имали су дужину 3753 километара, а доводни гасоводи 3223 километара. Такође, источни и западни гасоводни систем Југославије грађени су аутономно и између њих није успостављена никаква веза. Повезивање и усаглашавање два гасоводна система било је веома значајно питање југословенске привреде, али о овоме ће више речи бити у наставку поглавља.[443]

[441] AJ, 130 – 3576 (312–1–19), Извештај о стању радова, оствареној активности у 1977. години и основним проблемима у реализацији програма гасификације источног дела Југославије – План изградње и програм активности за 1978. годину (Комбинат „Нафтагас“, РО „Гас“) 3. 1978; AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; „Gasifikacija: Od 1. septembra – gas iz SSSR“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 31. avgust 1979; „Kratak prikaz aktivnosti naftne privrede Jugoslavije u 1978. godini“, 267; Ante Lešić, Milka Bogdanović, „Prijevoz, skladištenje i manipulacija nafte, derivata i plina“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXI, 6 (1980), 302; Žgaljić, *Nafta*, 198; „Putevi nafte i gasa: Godina krupnih poduhvata“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 24. januar 1975; „Zašto kasni izgradnja gasovoda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982.

[442] „Kratak prikaz aktivnosti naftne privrede Jugoslavije u 1978. godini“, 267.

[443] Žgaljić, *Nafta*, 198; Marojević, „Razvoj gasne privrede“, 370.

Слика 2. Гасоводни систем Југославије:

Извор: Žgaljić, *Nafta*, 197.

Табела 57. Најзначајнији гасоводи у Југославији до 1985. године:

Република	Гасовод	Дужина
СР Словенија	Цершак – Рогатец	62
	Шенпетер при Горици – Водице	97
	Рогатец – Водице	108
	Кидричево – Љутомер	43
	Водице – Крањ	12
	Љутомер – Лендава	21
	Подлок – Равне на Корошкем	43
	Крањ – Јасенице	33
	Тројане – Трбовље	15
	Шенпетер при Горици – Анхово	20
	Кидричево – Словенска Бистрица	17
СР Хрватска	Рогатец – Забок	34
	Забок – Загреб	33
	Забок – Лудберг	70
	Будровец – Иванић Град	78
	Будровец – Лудберг	48
	Загреб Запад – Загреб Исток	30
	Иванић Град – Загреб	25
	Поповача – Сисак	23
	Доњи Михољац – Будровец	95
	Иванић Град – Кутина	44
	Будровец – Иванић Град	78
	Будровец – Вараждин	68
	Жутица – Иванић Град	12
	Доњи Михољац – Осијек	52
	Беничанци – Белишће	23
	Липовљани – Поповача	39
	Стружец – Иванић Град	29
	Бјеловар – Дарувар	52
	Јања Липа – Загреб	98
	Јања Липа – Липик	13
	Дуго Село – Врбовец – Жабно	38
	Кутина – Гарешница	19
	Липик – Дарувар	21
	Бјеловар – Крижевци	31
	Беничанци – Нашице	15
	Нашице – Потцркавље	38
	Забок – Кумровец	22
	Вараждин – Чаковец	14
СР Србија	Мокрин – Зрењанин – Велика Греда – Панчево	184
	Мокрин – Сента	28
	Сента – Батајница	121
	Елемир – Беочин	72
	Тилва – Панчево	35
	Батајница – Панчево	39
	Ада – Горњи Брег	16
	Батајница – Велика Плана	115
	Велика Плана – Параћин	73
	Баточина – Краљево	77
	Смедерево – Велика Плана	34
	Младеновац – Аранђеловац	17
	Батајница – Шабац – Зворник	135
	Батајница – Параћин	193
СР БиХ	Зворник – Сарајево	117
	Семизовац – Зеница	54

Извор: Žgaljić, *Nafta*, 198–200.

***

Остало је још да се осврнемо на то како се природни гас из СССР допремао до југословенске границе, након изградње потребне инфраструктуре на југословенском нивоу, као и закључивања уговора са транзитним државама. Наиме, гас који се допремао из Совјетског Савеза и напајао западни и источни гасоводни систем Југославије био је пореклом из гасног налазишта Оренбург, које се налазило у истоименој Оренбуршкој области у басену Волга–Урал. Ово налазиште откривено је 1966. године, а 1972. године ушло је у експлоатацију, и временом постало шесто највеће совјетско гасно налазиште. Гас из Оренбурга, транспортован је гасоводним системом „Сајуз“, чија је изградња најављена током 28. сесије СЕВ–а у Софији, 21. јуна 1974. године, закључивањем мултилатералног уговора између НР Бугарске, НР Мађарске, НР Пољске, СР Чехословачке, СССР–а и ДР Немачке. Изградња гасовода трајала је нешто мање од пет година и 1. јануара 1979. године, „Сајуз“ је ушао у експлоатацију. Гасовод „Сајуз“ заправо је представљао међународни гасоводни систем Оренбург – Уральск – Александров Гај – Антиповка – Волгоград – Новопсков – Бороваја – Првомајск – Харков – Кременчуг – Александровка – Черкаци – Богородчани – Ивано–Франковск – Ужгород, дужине 2677 километара и капацитета 24 милијарде кубних метара гаса годишње. Након преласка совјетско – чехословачке границе код места Ужгород, гасовод „Сајуз“ спајао се са гасоводом „Братство“, који је у експлоатацију ушао 1967. године и сезао до Братиславе.[444]

Што се тиче Југославије, она је совјетски гас увозила, како је већ речено, из два правца. Источни правац, снабдевао се преко гасовода код места Хоргош, са НР Мађарском као транзитном државом, док се западни правац, снабдевао преко гасовода код места Цершак, са СР Чехословачком и Аустријом, као транзитним државама. Ипак, важно је напоменути да совјетски гас који је допреман у Југославију током 1978. и 1979. године није био оренбуршког порекла, нити је допреман гасоводом „Сајуз“. Током прве две године користио се старији гасоводни систем „Братство“, који се напајао гасом из поља Шебелинка, у Украјинској ССР. Овај гасовод још 1968. године, повезан је путем интерконекције код места Јабланица, на чехословачко – аустријској граници, са аустријским гасоводним системом „ТАГ“. „ТАГ“ је затим совјетски гас транспортовао до гасног складишта у Баумгартену, одакле је даље транспортован до Југославије. Што се тиче транзита преко мађарског гасоводног система, он је са „Братством“ повезан током 70–их година путем гасовода Ужгород – Кишварда и Берегово – Кишварда. Прве две године у Југославију је испоручиван мађарски гас из пограничних поља у околини Сегедина, док је заузврат НР Мађарска узимала совјетски гас намењен за Југославију, по механизму „замене“. Коначно, годину дана након пуштања гасовода „Сајуз“ у експлоатацију, у Југославију је стигао оренбуршки гас, а механизам „замене“ гаса са НР Мађарском је престао. Након пуштања у рад гасовода „Сајуз“ совјетско извозно предузеће „Сајузгазекспорт“ гарантовало је Југославији да је квалитет природног гаса који се испоручују на истом нивоу као гас који се испоручује у државе Западне Европе.[445]

---

[444] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 41–43, 67; Lorenz M. Luthi „Drifting Apart: Soviet Energy and the Cohesion of the Communist Bloc in the 1970s and 1980s“, *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 375–376; Щербина, Коваленко, Зайцев, *Союз – траса братской дружбы*, 4–5, 10–11, 174–176; Куваков, *Очерки истории нефти и газа*, 144; AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985.

[445] Чирсков, *Нефтегазстрой*, 43, 67; AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; AJ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; AJ, 539 – 59, *Стање и програм гасификације Социјалистичке Републике Србије*, 12; AJ, 575 – 96, Нацрт Споразума између влада СФР Југославије и НР Мађарске о дугорочној сарадњи и

Слика 3. Правци увоза природног гаса у Југославију:

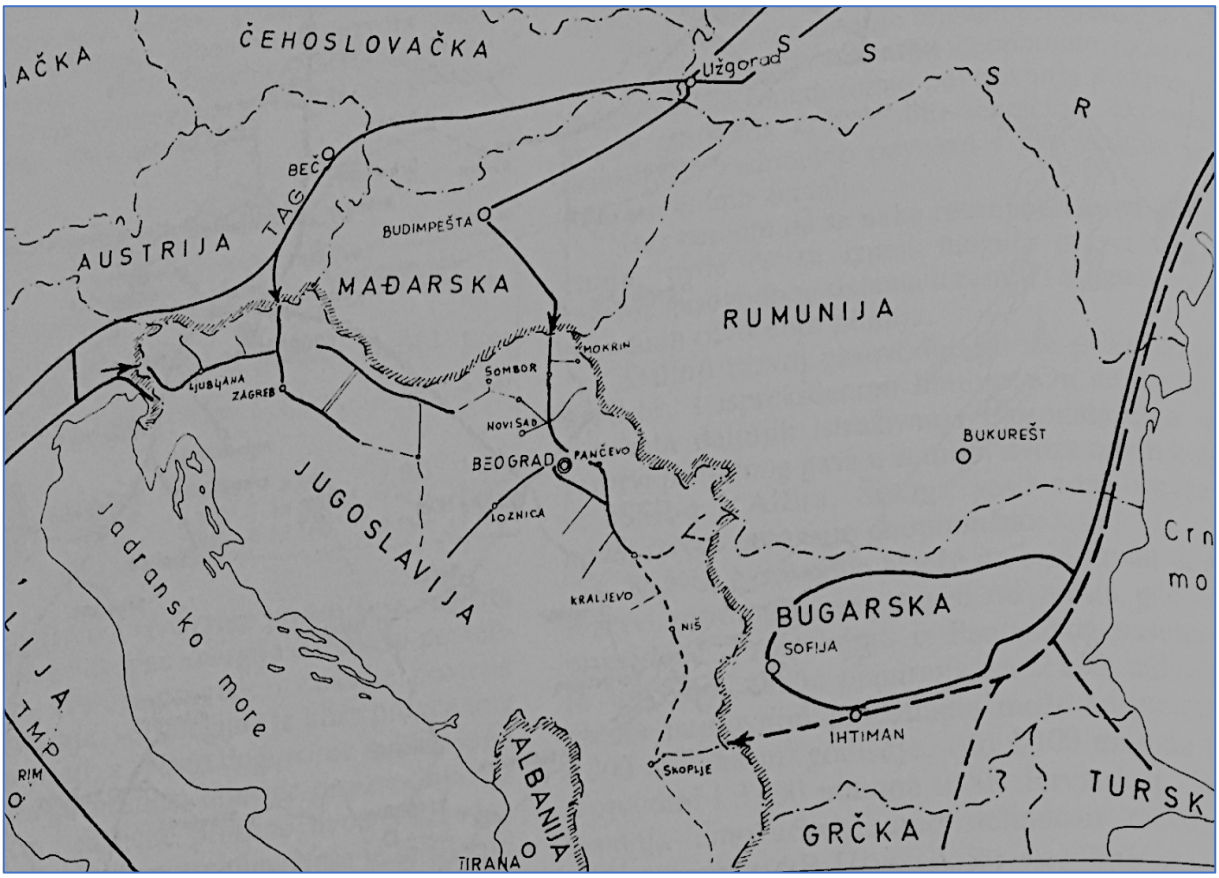

Извор: Marojević, „Razvoj gasne privrede“, 372.

5.4. Улога природног гаса у југословенској енергетској потрошњи и југословенско – совјетској трговинској размени

Увоз природног гаса из Совјетског Савеза у Југославију регулисан је међудржавним споразумом о увозу гаса од 15. априла 1975. године, као и петогодишњим и годишњим протоколима о робној размени. Уговором из 1975. године предвиђено је да увоз природног гаса започне 1976. године, али је услед кашњења у изградњи гасоводне мреже на територији СР Србије дошло до одлагања испорука, те су оне започеле 1978. године, испрва за потребе СР Словеније и СР Хрватске, и коначно 1979. године за потребе СР Србије. Из тог разлога годишњим протоколима о робној размени установљена је нова динамика испорука, којом је регулисан увоз природног гаса.

коришћењу гасовода за транспорт земног гаса преко територије НР Мађарске у СФР Југославију 13. 1. 1977; AJ, 459 – 658, Протокол са 7. заседања југословенско – мађарске радне групе за сарадњу на подручју индустрије нафте и гаса 28–29. 4. 1975; AJ, 459 – 659, Сводни материјал о току развоја мера за даљи развој цевоводног транспорта међу државама чланицама СЕВ–а за транспорт нафте и гаса и испитивање могућности примене цевоводног транспорта петрохемијских продукта и рударске индустрије 12. 1974.

Табела 58. Испоруке природног гаса из СССР–а предвиђене уговором из 1975. године, петогодишњим и годишњим протоколима о робној размени (милијарда m^3):

Година	Испоруке договорене уговором од 15. априла 1975. године	Испоруке договорене петогодишњим споразумима (1976–1980; 1981–1985)	Испоруке договорене годишњим протоколима о робној размени (1976–1985)
1976	0.70	0.40	0.40
1977	1.50	1.50	0.40
1978	2.00	2.00	0.70
1979	2.50	2.50	1.20
1980	3.00	3.00	2.10
1981	3.00	2.40	2.40
1982	3.00	3.00	3.00
1983	3.00	3.00	3.00
1984	3.00	3.00	3.50
1985	3.00	3.00	3.90

Извор: АЈ, 130 – 2739 (335–13–18), Протокол о размени роба између СФРЈ и СССР–а у 1976. години 8. 12. 1975; АЈ, 130 – 2740 (335–19–21), Споразум о међусобним испорукама роба између СФРЈ и СССР–а за период од 1976. до 1980. године 8. 12. 1975; АЈ, 130 – 3175 (335–11–16), Протокол о размени роба између СФРЈ и СССР–а у 1977. години 29. 12. 1976; АЈ, 130 – 3596 (335–37–40), Протокол о размени роба између СФРЈ и СССР–а у 1978. години; АЈ, 575 – 59, Информација о мерама преузетим за решавање актуелних проблема у вези зајмова међународне банке за пројекте прве и друге фазе гасификације источног дела СФРЈ и заштите човекове средине у Сарајеву 21. 1. 1976; АЈ, 130 – 7553, Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; АЈ, 751 – 2682, Подсетник за разговор председника СИВ–а М. Планинц са првим замеником председника Министарског савета СССР–а И.В. Архиповим 18. 6. 1985; АЈ, 751 – 2682, Извештај са преговора за закључивање протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а у 1985. години; АЈ, 751 – 2293, Извештај о завршеним преговорима о робној размени између СФРЈ и СССР–а у 1983. години 1. 1983; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7612, с.31 (1975), 15; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9546, с.36 (1978); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1608, с.130 (1981); 25; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3076, с.23 (1983); 8; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3678, с.20 (1984); 8; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.409, с.33 (1980); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1111, с.37 (1981); 8; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1816, с.37 (1982); 30; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2563, с.40 (1983); 17; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3289, с.34 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, с.3815, с.34 (1985); 9; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 45190; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 4817; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1979, Ф140, 464404; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф136, 4717; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 458967.

Када смо утврдили количину природног гаса која је предвиђена годишњим протоколима о робној размени, можемо се осврнути на анализу реализованог увоза гаса из СССР–а у периоду од 1978. до 1985. године. При овој статистичкој анализи служићемо се подацима доступним у годишњим публикацијама југословенског Савезног завода за статистику, под називом „Енергетски биланс СФРЈ“, као и годишњим рачунима о испорукама природног гаса Југославији, које је издавало совјетско предузеће „Сајузгазекспорт“. За разлику од увоза нафте, у случају природног гаса нема неслагања у статистици, што говори о чињеници да није било реекспорта природног гаса, што је свакако онемогућено и услед саме природе транспорта ове сировине. Са друге стране, југословенске статистичке публикације које су раније коришћене, попут „Статистичког годишњака СФРЈ“ и „Статистике спољне трговине СФРЈ“, биће коришћене само код одређивања вредности увоза природног гаса, јер други подаци у њима нису доступни.

Узевши у обзир да је гасификација источног дела Југославија каснила, реализација увоза природног гаса започела је тек 1978. године, односно са две године закашњења. У којој мери је увоз природног гаса био у складу са количинама уговореним годишњим испорукама можемо видети у следећој табели.

Табела 59. Количина природног гаса предвиђена годишњим протоколима и количина гаса испоручена из СССР–а, у периоду од 1976. до 1985. године (милијарда m^3):

Година	Количине гаса предвиђене годишњим протоколима	Испоручене количине природног гаса из СССР–а
1976	0.40	–
1977	0.40	–
1978	0.70	0.23
1979	1.20	0.88
1980	2.10	1.79
1981	2.40	2.16
1982	3.00	2.57
1983	3.00	3.02
1984	3.50	3.80
1985	3.90	4.12

Извор: РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.409, с.33 (1980); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1111, с.37 (1981); 8; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1608, с.130 (1981); 25; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1816, с.37 (1982); 30; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2563, с.40 (1983); 17; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3289, с.34 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, с.3815, с.34 (1985); 9; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 45190; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 4817; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1979, Ф140, 464404; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф136, 4717; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 458967; АЈ, 130 – 2739 (335–13–18), Протокол о размени роба између СФРЈ и СССР–а у 1976. години 8. 12. 1975; АЈ, 130 – 3175 (335–11–16), Протокол о размени роба између СФРЈ и СССР–а у 1977. години 29. 12. 1976; АЈ, 130 – 3596 (335–37–40), Протокол о размени роба између СФРЈ и СССР–а у 1978. години; АЈ, 575 – 280 (04–03), СИВ, Генерални секретаријат – допис ИВ Скупштине СР БиХ, број. 312–23/85 (1985. година); АЈ, 575 – 267, Енергетски биланс СФРЈ за 1986. годину 11. 1985; АЈ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови СИВ–а у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; АЈ, 575 – 242 (04–05), Енергетски биланс СФРЈ за 1985. годину 27. 12. 1985; АЈ, 575 – 230 (04–05), Енергетски биланс СФРЈ за 1984. годину 12. 9 1984; АЈ, 575 – 222 (04–05), Енергетски биланс СФР за 1983. годину 4. 1983; АЈ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983; АЈ, 575 – 221 (04–05), Предлог измена Енергетског биланса СФРЈ за 1983. годину 11. 8. 1983; АЈ, 575 – 213 (04–05), Енергетски биланс СФРЈ за 1982. годину 1. 1982; АЈ, 575 – 199 (04–03), Енергетски биланс СФРЈ за 1981. годину 26. 1. 1981; *Energetski bilans SFR Jugoslavije 1981–1982*; АЈ, 130 – 3161 (312–1–12), Предлог основа Енергетског биланса СФРЈ за 1978. годину 9. 1977.

Званична објашњења југословенске стране за двогодишње кашњење почетка увоза гаса била су одлагање реализације програма гасификације и нерегулисани транзит кроз НР Мађарску, али и недостатак средстава за инвестициона улагања. Ипак, совјетска страна изашла је у великој мери у сусрет Југославији, не траживши наплату пенала услед кашњења у почетку договореног увоза, иако је већ од 1975. године совјетској страни било јасно да Југославија неће почети са увозом гаса сигурно у наредне две године. Међутим, кашњење у преузимању совјетског гаса имало је за последицу дебаланс клириншког рачуна са совјетске стране, који је на крају 1977. године износио готово 260 милиона долара, односно 13% укупне размене. Совјетски Савез је ову разлику „покрио“ додатним испорукама нафте Југославији у 1976. и 1977. години, док је гас намењен за Југославију испоручен Аустрији. Кашњење у изградњи магистралних гасовода утицало је на нижу стопу раста производње и потрошње природног гаса од планиране, док је ово проузроковало и додатно кашњење у изградњи дистрибутивних гасовода, те нису сви потрошачи прикључени на гасоводне системе у планираном року. На ово је утицала и немогућност свих заинтересованих привредних субјеката да у планираном року изграде постројења неопходна за технички пријем гаса. Ово је довело до тога да совјетска страна не пристане на југословенске захтеве да испоруке гаса у 1985. години износе чак 6 милијарде кубних метара, ограничавајући се на количину од 3 до 4 милијарде кубика, услед неспремности југословенског гасоводног система да прими и већ уговорене

количине. Коначно, кашњење у изградњи гасоводне мреже и почетку увоза из СССР–а, као и нередовно прикључивање нових потрошача, довело је да потрошња природног гаса у периоду од 1976. до 1980. године буде остварена свега 20% у односу на предвиђања дата Друштвеним планом развоја.[446]

Табела 60. Производња и потрошња природног гаса у Југославији и удео увозног гаса у укупној потрошњи, у периоду од 1970. до 1985. године (милијарду m^3):

Година	Производња природног гаса	Потрошња природног гаса	Удео совјетског гаса у укупној потрошњи
1970	0.98	0.98	–
1971	1.15	1.15	–
1972	1.24	1.24	–
1973	1.33	1.33	–
1974	1.45	1.45	–
1975	1.55	1.55	–
1976	1.73	1.73	–
1977	1.90	1.90	–
1978	1.94	2.17	10,6%
1979	1.86	2.74	32,1%
1980	1.82	3.61	49,6%
1981	1.65	3.81	56,7%
1982	1.70	4.27	60,2%
1983	2.09	5.11	59,1%
1984	2.00	5.89	65,5%
1985	2.40	6.52	63,2%

Извор: РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3679, с.20 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.409, с.33 (1980); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1111, с.37 (1981); 8; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.1816, с.37 (1982); 30; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.2563, с.40 (1983); 17; РГАЭ, ф.413, оп.32, д.3289, с.34 (1984); 7; РГАЭ, ф.413, оп.32, с.3815, с.34 (1985); 9; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 45190; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф100, 4817; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1979, Ф140, 464404; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 45811; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1977, Ф136, 4717; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1975, Ф135, 458967; АЈ, 575 – 267, Енергетски биланс СФРЈ за 1986. годину 11. 1985; АЈ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови СИВ–а у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; АЈ, 575 – 242 (04–05), Енергетски биланс СФРЈ за 1985. годину 27. 12. 1985; АЈ, 575 – 230 (04–05), Енергетски биланс СФРЈ за 1984. годину 12. 9. 1984; АЈ, 575 – 222 (04–05), Енергетски биланс СФР за 1983. годину 4. 1983; АЈ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983; АЈ, Ф575 – Савезни комитет за енергетику и индустрију, Ф221 (04–05) – Предлог измена Енергетског биланса СФРЈ за 1983. годину (11. август 1983. године); АЈ, 575 – 213 (04–05), Енергетски биланс СФРЈ за 1982. годину 1. 1982; АЈ, 575 – 199 (04–03), Енергетски биланс СФРЈ за 1981. годину 26. 1. 1981; *Energetski bilans SFR Jugoslavije 1981–1982*; АЈ, 130 – 3161 (312–1–12), Предлог основа Енергетског биланса СФРЈ за 1978. годину 9. 1977; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*.

[446] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1978, Ф146, 452911; АЈ, 130 – 3161 (312–1–12), Предлог основа Енергетског биланса СФРЈ за 1978. годину 9. 1977; АЈ, 130 – 3576 (312–1–19), Достава извештаја о стању радова, оствареној активности у 1977. години и основним проблемима у реализацији програма гасификације, са планом изградње и програмом активности за 1978. годину 27. 3. 1978; АЈ, 459 – 258, Развој енергетских, сировинских, пољопривредних, шумарских и индустријско – прерађивачких делатности, грађевинарства, саобраћаја, занатства и туризма у периоду од 1971. до 1975. године 20. 10. 1973; АЈ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980; АЈ, 459 – 345, Стратегија развоја економских односа са социјалистичким земљама у периоду од 1981. до 1985. године 3. 4. 1980; АЈ, 459 – 183 (04–03), Информација о остваривању Енергетског биланса СФРЈ у 1980. години са предлогом мера и активности 1. 10. 1980; АЈ, 575 – 199, Информација о остваривању енергетског биланса СФРЈ за први квартал 1981. године 5. 1981; АЈ, 575 – 221 (04–03), Мишљење СР Словеније за повећање испоруке природног гаса из СССР–а за западни крак гасовода 9. 2. 1983; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9463, с.21 (1978); 16; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7737, с.107 (1975); 42; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.8282, с.71 (1976); 16, 43, 46–47, 135; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9463, с.21 (1978); 16; РГАЭ, ф.365, оп.9, д.2036, с.118 (1976); 9–10.

Графикон 23. Југословенска потрошња и увоз природног гаса у периоду од 1970. до 1985. године (милијарду m^3):

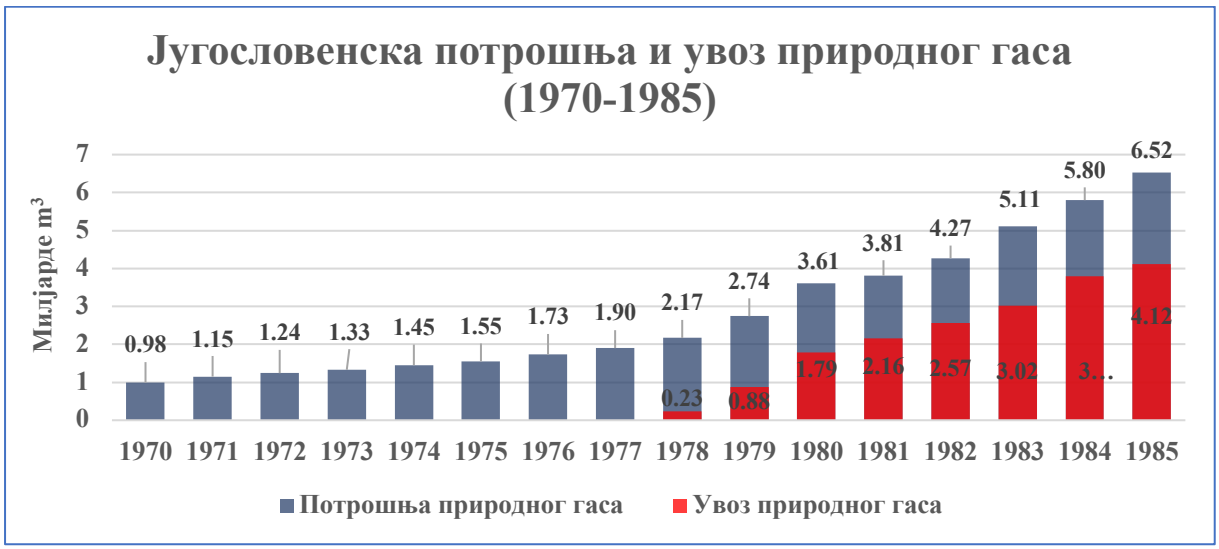

Из претходног закључујемо да је у посматраном периоду, односно од 1970. до 1985. године, потрошња природног гаса расла по просечној годишњој стопи од 12,6%, док је увоз гаса растао по просечној годишњој стопи од 43,3%. Такође, можемо закључити да је почетак увоза природног гаса дефинитивно допринео расту укупне потрошње јер управо 1979. и 1980. године долази до највећег пораста годишње потрошње природног гаса, за 26,3%, односно 31,8%, у односу на претходну годину. Са друге стране, колики је био удео совјетског природног гаса у укупној југословенској потрошњи можемо видети у следећем графикону.

Графикон 24. Удео совјетског природног гаса у укупној југословенској потрошњи гаса, у периоду од 1978. до 1985. године:

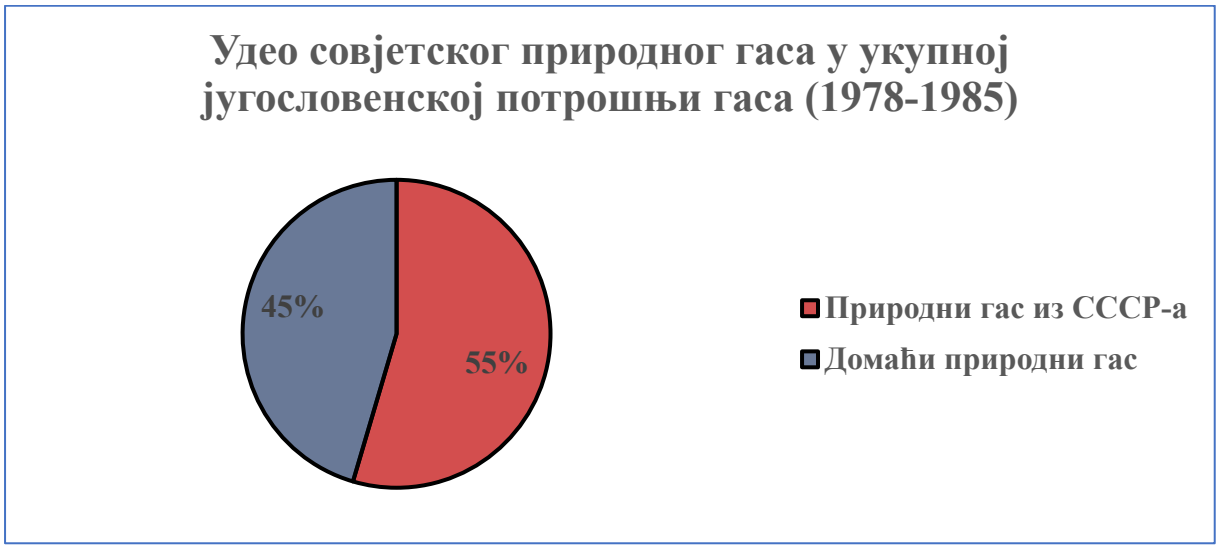

Претходни подаци указују на чињеницу да од када је започео увоз совјетског гаса, он представља већину укупно утрошеног гаса у Југославији. Ипак, како бисмо утврдили колики је би значај увоза совјетског гаса за југословенску привреду морамо се укратко осврнути и на потрошњу мазута, узевши у обзир да је један од главних циљева повећања

потрошње природног гаса било смањење потрошње мазута и уља за ложење. Наиме, ниска цена мазута и чињеница да дуго на југословенском тржишту није било другог енергента за његову супституцију утицала је на прелазак великог броја потрошача угља на мазут и раст потрошње посебно у индустрији, пре свега производњи електричне енергије и грађевинској индустрији. Услед тога годишња стопа раста потрошње мазута била је у просеку три пута већа него што су предвиђали Друштвени планови развоја, а већ 1977. године потрошња мазута достигла је ниво планиран у 1980. години. Тиме мазут заузима доминантно место у укупној потрошњи нафтних деривата, упркос плановима којима се предвиђала његова супституција. Улога природног гаса била је управо да, уз повећање потрошње домаћих енергената, допринесе супституцији мазута у свим секторима где је то технолошки могуће и економски оправдано, како би се тиме смањила његова производња у рафинеријама и повећала производња квалитетнијих деривата, попут бензина, чија је потрошња била око 12% у посматраном периоду. Наиме, превелики удео мазута у укупној производњи нафтних деривата довео је до обезвређивања нафте у целини, јер је производња квалитетнијих, белих деривата нафте, била јако ниска, док је улога мање квалитетних, црних деривата била доминантна у југословенској производњи деривата. Коначно, смањење производње мазута, представљало је и могућност за смањење укупне производње нафтних деривата, а самим тим и за умањење увоза нафте. Ово је у контексту енергетских криза било веома значајно, узевши у обзир да је Југославија била у само пет европских држава које су у периоду од 1973. до 1979. године повећале потрошњу мазута.[447]

Тиме значај супституције мазута природним гасом добија веома велики значај, а југословенски енергетичари процењивали су да 0.7 милијарди кубних метара гаса може да замени 500 до 600.000 тона мазута. Коначни циљ повећања потрошње природног гаса била је супституција потрошње око 2 милиона тона мазута, чиме би његова укупна потрошња мазута била сведена на не више од 5 милиона тона. Ово је било доста економичније од повећања производње и потрошње домаћег угља, јер је за супституцију 5 милиона тона мазута било неопходно обезбедити 25 милиона тона лигнита. Поред свега наведеног, раст потрошње мазута могао је да створи ситуацију у којој расположиве количине овог деривата неће бити довољне да подмире потребе потрошње. Ово је посебно било изражено у СР Словенији и СР Србији, Републикама које су прве требало

[447] AJ, 130 – 3576 (312–1–19), Информација о мерама штедње и рационализацији потрошње нафте и нафтних деривата у 1978. години 10. 5. 1978; AJ, 130 – 3598 (335–52–80), Програм активности и мера за супституцију увоза, укључив и увоз опреме 7. 1978; AJ, 575 – 96, Информација о остварењу Друштвеног плана Југославије за период од 1976. до 1980. године у области нафтне привреде са предлогом мера штедње и рационализације потрошње нафте и нафтних деривата 24. 11. 1977; AJ, 575 – 279 (04–03), Текући и дугорочни проблеми развоја нафтне привреде Југославије: оцене и ставови 1. 1985; AJ, 539 – 55, Енергија у Југославији; AJ, 459 – 326, Информација о потрошњи нафте и гаса до 1980. године, везано за договорени рандман – утврђени однос црних и белих деривата нафте, платно – билансној позицији земље у вези са увозом нафте 14. 4. 1979; AJ, 575 – 96, Информација о остварењу Друштвеног плана развоја Југославије за период од 1976. до 1980. године у области нафтне привреде са предлогом мера штедње и рационализације потрошње нафте и нафтних деривата 24. 11. 1977; AJ, 459 – 343, Развој енергетике у периоду од 1981. до 1985. године 2. 1980; AJ, 459 –348, Нацрт Друштвеног плана Југославије за период од 1981. до 1985. године 23. 7. 1980; „Doprinos štednji tečnog goriva: Dva propisa po hitnom postupku“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. jul 1979; „Potrošnja naftnih derivata u Jugoslaviji“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, maj–jun 1985; „Uloga loživog ulja u budućoj opskrbi energijom“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, maj–jun 1985; Vojtjeh Brajčić, „Jugoslovensko tržište naftnih derivata i potrošnja naftnih derivata i plina u 1980. godini“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXII, 6 (1981), 291.

да добију совјетски природни гас. Поред повећања домаће производње угља и увоза природног гаса, донет је и низ административних мера како би се ограничила потрошња мазута. Пре свега, Народна скупштина СФРЈ више пута током 70–их година усвајала је „Закон о привременој забрани коришћења друштвених средстава за изградњу нових електрана, топлана и енергана на течна горива“, док је СИВ доносио „Уредбе о мерама за смањење потрошње и штедњу течних горива за производњу електричне и топлотне енергије“, „Одлуку о забрани промета уља за ложење за домаћинство“, као и посебну уредбу којом је крајем 70–их уведена обавеза смањења температуре за два степена у стамбеним и пословним зградама, како би се подстакла штедња мазута у топланама. Поред овога, велики број мера није усвојен услед противљења републичких руководстава, попут увођења високих царинских стопа на увоз опреме за изградњу објеката на течна горива. Коначно, недостатак мазута могао би да доведе до тешкоћа у производњи цемента и другог грађевинског материјала, као и до тешкоћа у обезбеђивању електричне енергије у свим секторима, а самим тим и до угрожавања стабилности целокупног електроенергетског система Из тог разлога 1979. године донет је још један „Закон о привременој забрани коришћења друштвених средстава за финансирање изградње нових електрана, топлана и енергана на течна горива“ чији је циљ био да потрошња мазута, која је у 1979. години достигла 7.2 милиона тона, буде у наредном периоду смањена на 4.5 милиона тона, односно предвиђено је да се мазут може користити само код оних потрошача који из технолошких разлога не могу извршити супституцију другим горивима. Важење овог Закона продужено је и током 1981. године и он је постао саставни део програма економске стабилизације. Коначно, предвиђено је да уколико пројекат гасификације Југославије, посебно источног дела, буде завршен до 1985. године и уколико сви заинтересовани потрошачи буду прикључени на гасоводну мрежу, потрошња мазута у 1985. години требало би да буде умањена за 860.000 тона у односу на 1981. годину.[448]

[448] Vojtjeh Brajčić, „Jugoslavensko tržište naftnih derivata u 1983. godini“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXV, 9 (1984), 451; AJ, 575 – 165, Информација о неким актуелним проблемима у снабдевању домаћег тржишта на почетку 1979. године 22. 2. 1979; AJ, 575 – 183 (04–01), Програм дугорочних мера за рационализацију, супституцију и штедњу енергије 4. 1980; AJ, 575 – 183 (04–03), Измена количина нафтних деривата у енергетском билансу за 1980. годину након одлуке СИВ–а о смањењу увоза сирове нафте са 12 на 15 милиона тона 19. 6. 1980; AJ, 575 – 190 (04–03), Информација о увозу сирове нафте за децембар месец 1981. године и у првом кварталу 1982. године 16. 12. 1981; AJ, 575 – 199 (04–01), Информација о примени Закона о привременој забрани коришћења друштвених средстава за финансирање изградње нових електрана, топлана и енергана на течна горива 4. 3. 1981; AJ, 575 – 199 (04–04), Извештај о остваривању мера за рационализацију, супституцију и штедњу енергије 6. 1981; „Kolika je cena zamene mazuta ugljem“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, septembar 1982; „Zašto kasni izgradnja gasovoda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982.

Табела 61. Удео потрошње мазута у укупној потрошњи нафтних деривата у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

Година	Укупна потрошња нафтних деривата	Потрошња мазута	Процентуални удео
1970	7.0	2.5	35,8%
1971	8.1	2.7	33,2%
1972	8.4	3.1	36,7%
1973	9.8	3.9	39,4%
1974	10.6	4.4	41,0%
1975	11.6	5.0	43,1%
1976	12.4	5.3	43,1%
1977	13.6	5.8	42,6%
1978	14.9	6.2	41,6%
1979	16.5	7.2	43,8%
1980	15.3	6.5	42,3%
1981	14.3	5.6	39,0%
1982	14.0	5.8	41,3%
1983	13.9	5.5	39,5%
1984	14.4	5.3	36,9%
1985	14.4	5.0	34,9%

Извор: „Potrošnja naftnih derivata u Jugoslaviji“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, maj–jun 1985.

Графикон 25. Потрошња мазута и укупна потрошња нафтних деривата у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

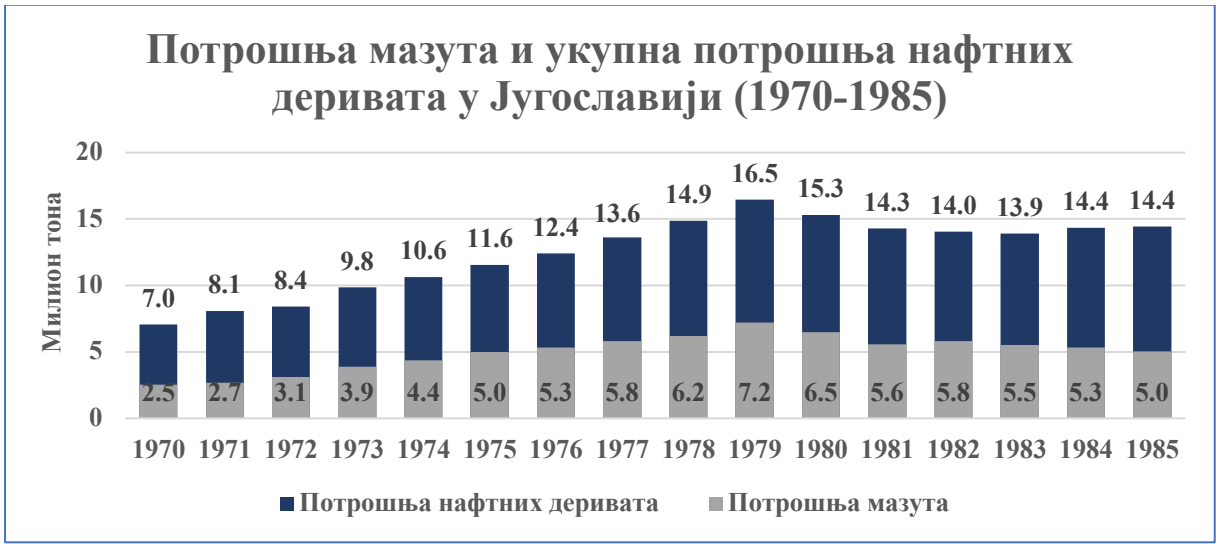

На основу претходне анализе закључујемо да је од почетка увоза прве веће количине природног гаса, односно 1.79 милијарди кубних метара у 1980. години, дефинитивно дошло до опадања учешћа мазута у укупној потрошњи нафтних деривата. Наиме у периоду од 1970. до 1979. године потрошња мазута имала је годишњу стопу раста од 11.1%, док у периоду од 1979. до 1985. године, она је опадала по годишњој стопи од 5%. Иако, потрошња мазута у овом периоду никада није спуштена на ниво од 4.5 милиона тона, како је предвиђено поменутим Законом из 1979. године, дошло је до значајног пада у потрошњи, од 2.2 милиона тона, што је била последица, како супституције другим енергентима, попут домаћег угља и природног гаса, тако и бројних

рестриктивних мера. Ипак, треба напоменути да је потрошња мазута пре свега смањена у постројењима у којима се ово гориво користило за производњу топлотне енергије, што је била последица прикључивања градских топлана на гасоводну мрежу у периоду од 1983. до 1985. године. Треба напоменути да су топлане на територији Београда још крајем 1980. године прикључене на гасоводну мрежу. Тиме је 50.000 тона мазута, колико се на територији града Београда трошило за једну грејну сезону, замењено совјетским гасом.[449] Ипак, уколико се гледа калоријска вредност утрошеног мазута она је у првој половини 80–их година још увек била више од два пута већа него вредност утрошеног природног гаса. Поготово је негативна чињеница да је потрошња мазута, у периоду након почетка увоза природног гаса и увођења рестриктивних мера, наставила да расте у процесу производње електричне енергије. Ово говори да рестриктивне мере југословенских федералних органа нису поштоване, узевши у обзир да су потрошачи мазута уједно били и највећи инвеститори изградње енергетских постројења на мазут, те се често нису обазирали на ове мере, док је са друге стране прикључивање нових потрошача на гасоводну мрежу текло веома споро. Наиме, потрошња мазута у производњи електричне енергије била је у сталном расту у периоду од 1970. до 1985. године, са просечном годишњом стопом раста од 12.4%, чак иако је потрошња мазута у укупној индустријској производњи након 1979. године опадала по просечној годишњој стопи од 3.9%. На крају треба нагласити да није постигнут ни циљ производње црних и белих деривата нафте у односу 25:75, узевши у обзир да су 1983. године црни деривати нафте још увек чинили 43% укупне производње деривата у југословенским рафинеријама.[450]

[449] AJ, 575 – 190 (04–03), Информација о актуелним проблемима енергетике са посебним освртом на нафту 20. 11. 1981; „Potrošnja naftnih derivata u Jugoslaviji“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, maj–jun 1985; „Zašto kasni izgradnja gasovoda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982; „Gasifikacija delova zemlje: Gas na pragu Beograda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. septembar 1980.

[450] AJ, 575 – 195 (10–01), Анализа економског положаја потрошача гаса са аспекта опортунитета за опорезивање овог производа 7. 1981; AJ, 575 – 199 (04–01), Информација о примени Закона о привременој забрани коришћења друштвених средстава за финансирање изградње нових електрана, топлана и енергана на течна горива 4. 3. 1981; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985*; Žgaljić, *Nafta*, 262.

Табела 62. Потрошња мазута у индустријској производњи и потрошња мазута у производњи електричне енергије у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

Година	Потрошња мазута у индустријској производњи	Потрошња мазута у производњи електричне енергије	Удео потрошње мазута за производњу електричне енергије у потрошњи мазута у индустријској производњи
1970	1.95	0.23	11,9%
1971	2.24	0.33	14,9%
1972	2.55	0.34	13,2%
1973	3.04	0.50	16,3%
1974	3.22	0.48	14,9%
1975	3.44	0.47	13,6%
1976	3.77	0.78	20,7%
1977	3.41	0.80	23,4%
1978	4.49	1.18	26,2%
1979	4.55	1.24	27,3%
1980	4.45	1.32	29,7%
1981	4.38	1.16	26,4%
1982	4.22	1.26	29,9%
1983	3.77	1.55	41,0%
1984	3.44	1.35	39,3%
1985	3.45	1.51	43,7%

Извор: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985.*

Графикон 26. Потрошња мазута у производњи електричне енергије у Југославији, у периоду од 1970. до 1985. године (милион тона):

На основу наведеног закључујемо да је увоз природног гаса из СССР–а свакако допринео повећању укупне потрошње овог енергента, те да је допринео диверсификацији југословенске енергетске потрошње. Такође, заједно са рестриктивним мерама и повећањем потрошње лигнита, допринео је смањењу потрошње мазута, која је претила да постане један од главних проблема југословенске енергетике и привреде уопште. Ипак, овде не треба пренагласити улогу природног гаса, узевши у обзир да је

апсолутно гледано, са аспекта целокупне индустријске производње, пре свега производње електричне енергије, утицај природног гаса био јако ограничен у посматраном периоду. Проблем код веће потрошње природног гаса настајао је јер велики број југословенских предузећа, заинтересованих за потрошњу природног гаса, није предузимао никакве конкретне мере ради прикључења на гасоводну мрежу, очекујући да је то брига искључиво републичких руководстава, придржавајући се при том стечених навика у потрошњи енергије, ослањајући се на мазут, који је постајао све скупљи и неприступачнији.[451] Поред овога, кроз немогућности да се умањи потрошња мазута добро се уочавају проблеми децентрализације југословенске економије, пре свега енергетике. Наиме, и поред бројних мера на федералном нивоу, чији је циљ било ограничавање потрошње мазута, појединачна предузећа нису поштовала ове мере, настављајући да граде енергетске објекте са котловским постројењима на мазут, те се потрошња овог деривата често повећавала и мимо оквира утврђених друштвеним плановима.

Коначно, удео природног гаса у укупној потрошњи примарне енергије у Југославији, порастао је са 4.1% у 1970. години, на 12% у 1985. години, и заузимао четврто место у југословенском билансу енергетске потрошње, иза нафте, угља и хидроенергије. Ово је у извесној мери одударало од светског просека, где је природни гас 1985. године имао удео од 20% у укупној потрошњи примарне енергије.[452] Овде се морамо осврнути на саму структуру потрошње природног гаса, односно на привредне субјекте који су били највећи потрошачи гаса, посебно у првој половини 80–их година, када његов удео у укупној енергетској потрошњи први пут прелази 10%.[453] На основу доступних статистичких података потрошња природног гаса у Југославији у периоду од 1978. године, када је започео увоз из СССР–а, до 1985. године износила је укупно 34 милијарде кубних метара. Највећи удео природног гаса у овом периоду утрошен је у индустрији, тачније више од две трећине.

Табела 63. Удео природног гаса у укупној потрошњи примарне енергије у Југославији у периоду од 1970. до 1985. године:

Година	Удео природног гаса у енергетској потрошњи	Година	Удео природног гаса у енергетској потрошњи
1970	4,2%	**1978**	5,7%
1971	4,5%	**1979**	6,3%
1972	4,7%	**1980**	7,3%
1973	4,7%	**1981**	8,8%
1974	4,8%	**1982**	10,8%
1975	4,9%	**1983**	10,8%
1976	5,2%	**1984**	11,1%
1977	5,3%	**1985**	12.0%

Извор: Pavlović, „Energetika SFRJ“, 86; Protić, Rajković, „Prirodni plin u energetici Jugoslavije“, 362; AJ, 539 – 59, Енергетски годишњак Југославије за 1975. годину 2. 1977, 31; AJ, 575 – 16, Заједничке основе за доношење друштвених договора и самоуправних споразума о развоју енергетике у Југославији до

[451] AJ, 575 – 195 (10–01), Анализа економског положаја потрошача гаса са аспекта опортунитета за опорезивање овог производа 7. 1981; „Zašto kasni izgradnja gasovoda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982.
[452] Pavlović, „Energetika SFRJ“, 86; Radmilo Protić, Damir Rajković, „Prirodni plin u energetici Jugoslavije“ *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, (Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986), 360.
[453] Hrvoje Požar, „O energetici Jugoslavije početkom osamdesetih godina“, *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, (Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986), 60.

1985. године 3. 2. 1975; AJ, 575 – 181 (04–01), Енергија у Југославији, Југословенски национални комитет Светске конференције за енергетику 3. 1980; AJ, 459 – 249, Концепција дугорочног развоја енергетике Југославије, Институт за економику индустрије 1. 1973; AJ, 575 – 199 (04–04), Извештај о остваривању мера за рационализацију, супституцију и штедњу енергије 6. 1981; AJ, 575 – 211 (04–03), Информација у вези текуће ситуације о увозу природног гаса 26. 2. 1982; AJ, 130 – 8381, Материјали са 69. седнице СИВ–а од 26. новембра 1982. године: Информација о материјалу: „Енергетска политика СФР Југославије“ 6. 10. 1982; AJ, 643 – 45–46, Нека питања развоја капацитета за производњу нафте и гаса и капацитета за прераду нафте до 1985. године 24. 10. 1974; Bošković, *Dugoročni razvoj energetike*, Prilog br. 3/2; Hill, „Odrazi promjena u svijetu nafte“, 377.

Табела 64. Структура потрошње природног гаса у Југославији, у периоду од 1979. до 1984. године:

Година	Петрохемија	Остала индустрија	Термоелектране и топлане	Широка потрошња	Потрошња „ИНА–Нафтаплина“ и „Нафтагаса“
1979	26,1%	44,5%	12,8%	11,9%	4,7%
1980	24,0%	45,7%	12,0%	11,2%	7,1%
1981	17,2%	48,4%	15,1%	11,9%	7,4%
1982	16,1%	51,2%	15,0%	9,9%	7,5%
1983	16,5%	53,4%	15,0%	8,4%	6,7%
1984	19,3%	52,4%	13,2%	6,8%	8,3%

Извор: Protić, Rajković, „Prirodni plin u energetici Jugoslavije“, 363.

Са друге стране, подаци Савезног завода за друштвено планирање и Савезног комитета за енергетику и индустрију такође наводе да се највећа количина природног гаса користи у хемијској и петрохемијској индустрији, као и у енергетско – технолошким процесима у производњи цемента, керамике, шамота, порцелана, црне металургије итд. Овде је неопходно да се осврнемо на појединачне потрошаче природног гаса у Југославији, који су од 17. јула 1985. године окупљени у Самоуправну интересну заједницу произвођача и потрошача природног гаса.[454] Као што је већ наведено, када су почеле испоруке совјетског гаса, јула 1978. године, први потрошачи на територији Југославије били су Фабрика картона „Цершак“ и Фабрика папира „Слаткогорска“, код Марибора, док су топлане у Љубљани, Марибору и Целју, такође биле потрошачи совјетског гаса. Укупно гледано, највећи удео у потрошњи природног гаса на територији СР Словеније имала је индустрија, пре свега индустрија грађевинских материјала, хемијска индустрија, индустрија гвожђа и челика, обојена металургија и металопрерађивачка индустрија, као и индустрија папира, текстилна и прехрамбена индустрија. Наиме, на индустрију у СР Словенији одлазило је 92% потрошње природног гаса, док је на широку и комуналну потрошњу одлазило свега 8% удела. Што се тиче СР Хрватске, совјетски гас испрва је стигао до Загреба, где је највећи потрошач била топлана, односно „Градска плинара“ Загреб. Поред загребачке топлане, која је била други највећи потрошач природног гаса на територији СР Хрватске, увоз совјетског гаса био је најзначајнији за предузеће „ИНА–Петрокемија“ из Кутине, која је била највећи хрватски потрошач, као сировина неопходна за производњу вештачког ђубрива. Коначно, трећи највећи потрошач био је Металуршки комбинат „Железара Сисак“, док су природни гас користиле и градске топлане у Ријеци и Пули. Структурно гледано највећи удео у потрошњи гаса у СР Хрватској имала је петрохемија са 38% удела у укупној

[454] AJ, 130 – 7553, Материјали са 155. седнице СИВ–а одржане 22. априла 1976. године: Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; „Zašto kasni izgradnja gasovoda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982.

потрошњи, затим остала индустрија са 34%, и коначно потрошња у топланама и електранама, као и широка потрошња са 28%.[455]

Што се тиче СР Србије, поред традиционалних потрошача на територији САП Војводине, пре свега у индустријској потрошњи треба издвојити, Хемијску индустрију „ХИП“ Панчево, која је била највећи произвођач вештачког ђубрива у Југославији, а на бази природног гаса производила је низ артикала које је извозила у СССР. Поред овога, нови потрошачи природног гаса након 1979. године, били су и „Српска фабрика стакла“ Параћин, Фабрика цемента „Нови Поповац“, код Параћина, Фабрика каблова „Моша Пијаде“ Светозарево, хемијске индустрије „Зорка“ из Шапца и „Вискоза“ Лозница, као и фабрика папира „Милан Степановић – Матроз“ из Сремске Митровица, Металуршки комбинат „Железара Смедерево“, „Црвена застава“ Крагујевац, „Шамот“ и „Електропорцелан“ Аранђеловац итд. Такође, важно је напоменути да је совјетски природни гас имао веома важну улогу у гасификацији Београда.[456] Гасификација Београда започиње 10. октобра 1980. године, када топлана на Новом Београду, почиње да користи совјетски гас. Током 1981. и 1982. године, гас у на територији Београда почињу, од већих потрошача, да користе „Галеника“ Земун, „ИМТ“ Нови Београд, Фабрика одливака „ФОБ“, машиноградња „Иво Лоло Рибар“ Железник, „Керамика“ Младеновац, топлане Коњарник и Вождовац, фабрика картона Умка, „Институт за кукуруз“ Земун Поље и „Пољопривредни комбинат Београд“ Падинска Скела. Што се тиче потрошње природног гаса у градским топланама, она за југословенско државно руководство представљала битан фактор побољшања квалитета живота у урбаним срединама, са значајним побољшањем утицаја на човекову средину. Управо је ово био сектор потрошње у којем је природни гас највише заменио мазут. Коначно, уколико посматрамо СР Србију, од почетка увоза совјетског гаса, потрошња гаса на територији ове Републике, уведена је у 10 градова и 32 радне организације.[457] Важно је напоменути да се на гасоводну мрежу СР Србије, настављала и гасоводна мрежа СР Босне и Херцеговине, чији је циљ била гасификација Сарајева, због великих еколошких проблема, као и потрошња гаса у зворничкој фабрици глинице „Бирач“.[458] На крају, уколико посматрамо на нивоу југословенских Република, највећи потрошач природног гаса у првој половини 80–их година била је СР Србија са 39,9% удела у укупној потрошњи, затим СР Хрватска са 36,2%, СР Словенија са 16,3% и СР Босна и Херцеговина, са најмањим уделом, од 7,6%.[459]

Када смо утврдили улогу природног гаса у југословенској енергетској потрошњи, неопходно је да се осврнемо и на улогу гаса у југословенско – совјетској трговинској размени. Важно је напоменути да је од почетка 70–их година природни гас, уз нафту и

[455] Štark, „Plinska privreda Jugoslavije“, 28, 30; *Zemeljski plin – Nova pridobitev v ekonomskih odnosih med ZSSR in SFR Jugoslavijo*; *Plinovodni sistem Slovenije – The Slovene Gas Line Network*.
[456] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.3829, с.194 (1970); 5; РГАЭ, ф.413, оп.31, д.7737, с.107 (1975); 41; „Treći po veličini potrošač mazuta u Srbiji“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. jul 1979; „Zlatna kalorija: Šta obećava gasifikacija“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. novembar 1975.
[457] АЈ, 130 – 7553, Материјали са 155. седнице СИВ–а одржане 22. априла 1976. године: Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; „Gasifikacija delova zemlje: Gas na pragu Beograda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. septembar 1980; „Zašto kasni izgradnja gasovoda“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 12. novembar 1982.
[458] „Velika gasna magistrala: Od Horgoša do Paraćina“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. septembar 1975.
[459] РГАЭ, ф.413, оп.32, д.791, с.40 (1980); 28; Marojević, „Razvoj gasne privrede“, 369.

угаљ за коксовање, виђен као артикл који у највећој мери може допринети повећању југословенско – совјетске трговинске размене. Као такав, природни гас био је саставни део споразума Сиротковић – Бајбаков, из децембра 1971. године, и његове испоруке из СССР–а, биле су директно везане за испоруке боксита, глинице, олова, антимона и других обојених метала и сировина за обојену металургију из Југославије.[460]

Табела 65. Удео вредности природног гаса у укупном увози и укупној трговинској размени Југославије и СССР–а, у периоду од 1978. до 1985. године (милион долара):

Година	Вредност увоза природног гаса из СССР–а	Цена совјетског природног гаса (1000 m^3)	Удео природног гаса у увозу из СССР–а	Удео природног гаса у укупној трговинској размени
1978	15,3	65.6	1,1%	0,6%
1979	89,0	101.8	5,0%	2,8%
1980	261,1	145.8	9,7%	5,0%
1981	418,4	196.8	14,1%	6,3%
1982	441,5	170.0	16,1%	7,2%
1983	478,6	174.2	19,4%	9,3%
1984	587,9	168.7	29,9%	12,3%
1985	655,7	168.1	33,2%	12,2%
Укупно	**2.947,6**	**–**	**16,4%**	**7,5%**

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1978–1985.*

Из претходне табела закључујемо да је у периоду од 1978. до 1980. године вредност увоза природног гаса износила 365 милиона долара. Уколико се узме у обзир да је у овом периоду, према уговору из априла 1975. године, као и према петогодишњим и годишњим споразумима о робној размени предвиђен, увоз природног гаса из СССР–а у вредности од 800 милиона долара, закључује се да је услед кашњења у гасификацији Југославије остварено свега 46% вредности предвиђеног увоза, односно 60% уколико посматрамо предвиђене количине испорука природног гаса.[461]

Графикон 27. Удео вредности природног гаса у укупној вредности увоза из СССР–а у периоду од 1978. до 1985. године:

[460] РГАНИ, ф.5, оп.63, д.361, с.206; 56; РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 57.
[461] РГАЭ, ф.413, оп.31, д.9463, с.21 (1978); 16.

Графикон 28. Удео вредности природног гаса у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене, у периоду од 1978. до 1985. године:

На основу претходне анализе закључујемо да је друга енергетска криза из 1979. године утицала и на цену совјетског гаса, те да је само прве године важила увозна цена договорена споразумом од априла 1975. године и да је у наредном периоду дошло до готово њеног утростручења. Ипак, важно је напоменути да природни гас, за разлику од нафте, није имао опредељујућу улогу у југословенско – совјетској трговинској размени. Ипак, како би се на адекватан начин утврдила улога совјетског природног гаса у југословенско – совјетској трговинској размени, он се мора посматрати у контексту увоза нафте, узевши у обзир да је он био саставни део принципа „нафта за обојене метале“, на којем је почивао и целокупан увоз сировина из Совјетског Савеза у посматраном периоду. Ову вредност анализираћемо на основу податак доступних у званичним публикацијама Савезног завода за статистику.

Табела 66. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности увоза из СССР–а, у периоду од 1978. до 1985. године (милион долара):

Година	Вредност увоза нафте, нафтних деривата и природног гаса	Вредност увоза из СССР–а	Вредност укупне трговинске размене СФРЈ–СССР	Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у увозу	Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној трговинској размени
1978	503,6	1.374,5	2.768,5	36,6%	18,2%
1979	834,9	1.792,9	3.193,8	46,6%	26,1%
1980	1.616,0	2.697,4	5.187,1	59,9%	31,2%
1981	1.727,1	2.966,1	6.604,5	58,2%	26,1%
1982	1.462,0	2.736,7	6.160,5	53,4%	23,7%
1983	1.249,7	2.463,2	5.162,3	50,7%	24,2%
1984	845,9	1.964,3	4.761,4	43,1%	17,8%
1985	772,2	1.976,9	5.373,6	39,1%	14,4%
Укупно	**9.011,3**	**17.972,7**	**39.216,0**	**50,1%**	**23,0%**

Извор: *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije 1970–1985.*

Графикон 29. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности увоза из СССР–а, у периоду од 1978. до 1985. године:

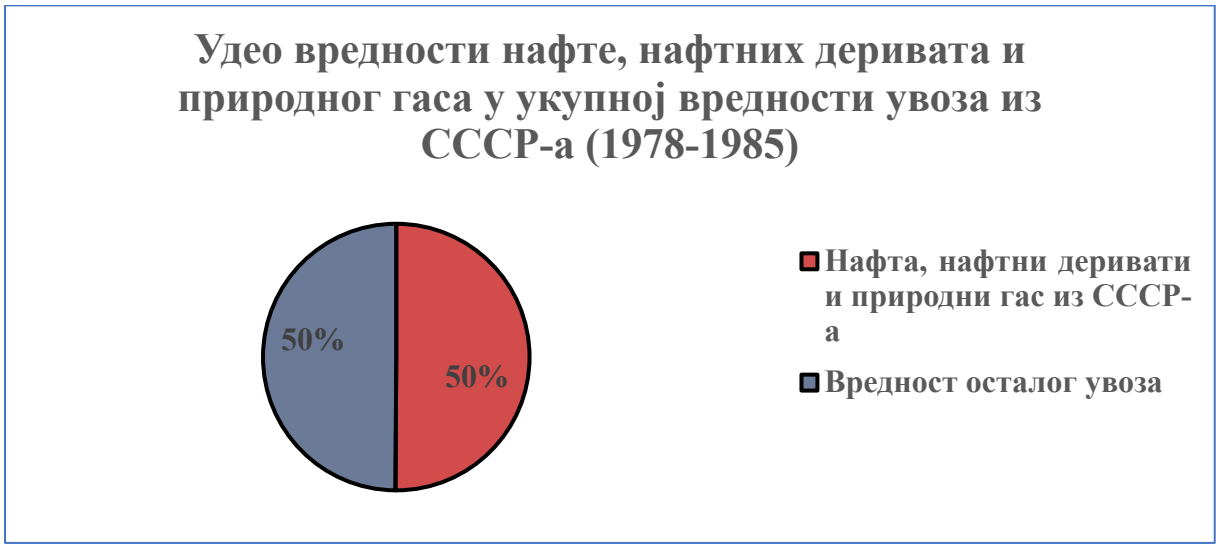

Графикон 30. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1978. до 1985. године:

На основу ових података закључујемо да су након почетка увоза совјетског гаса, 1978. године, угљоводоници, односно нафта и природни гас, заједно са нафтним дериватима, чинили 50% југословенског увоза из Совјетског Савеза. као и готово једну четвртину укупне трговинске размене. Када се овоме додају и количине реекспортоване нафте и нафтних деривата, које не могу са сигурношћу бити утврђене може се закључити да су ови робни артикли имали пресудан утицај на вредност југословенско – совјетске трговинске размене, а самим тим и укупних економских односа, узевши у обзир да је управо размена била њихов најразвијенији део. Коначно, иако је природни гас чинио свега 16% укупног увоза из Совјетског Савеза, његов значај не сме се потценити, посебно уколико се узме у обзир чињеница да је након сирове нафте и угља за коксирање, гас био трећи по реду примарни извор енергије који је Југославија највише увозила. Такође, од секундарних, односно трансформисаних, облика енергије највише су се

увозили управо нафтни деривати, а Совјетски Савез је у случају њих, као и у случају природног гаса, био доминантан снабдевач југословенског тржишта, са 100%[462] удела у увозу природног гаса и 54% удела у увозу нафтних деривата.[463] Коначно, уколико бисмо, као и у случају нафте и нафтних деривата у ранијем поглављу, сагледали укупни удео нафте, нафтних деривата и природног гаса у вредности југословенског увоза и трговинске размене са Совјетским Савезом, на основу података доступних ван званичне статистике, добили бисмо далеко већи удео. У овом случају, анализираћемо податке за петогодишњи период од 1981. до 1985. године, узевши у обзир да је у њему вршен увоз сва три енергента.

Табела 67. Табела удела вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности увоза и трговинске размене између Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1981. до 1985. године (подаци ван званичне статистике) (милијарде долара):

Петогодишњи период	Вредност трговинске размене	Вредност увоза из СССР–а	Вредност нафте, нафтних деривата и природног гаса	Удео у укупној трговинској размени	Удео у укупном увозу
1981–1985	32.2	14.9	9.7	30,0%	64,8%

Извор: АЈ, 130 – 8719, Прилози уз Платформу за званичну и пријатељску посету председнице СИВ–а Милке Планинц, СССР–у 21. 6. 1985; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 40; Чернышев, „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“, 116; *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ*, 6.

Графикон 31. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности југословенског увоза из СССР–а у периоду од 1981. до 1985. године (подаци ван званичне статистике):

[462] У југословенској статистици спољне трговине наводе се и испоруке гаса из НР Мађарске у малим количинама. Наиме, дешавало се да Југославија услед недовољно складишног простора за природни гас, складишти одређену количину совјетског гаса на мађарској територији, за шта је плаћала накнаду, те је након увоза званична статистика ово заводила као мађарски гас. – ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1982, Ф104, 46775; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1982, Ф104, 49301; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф98, 47167.
[463] Požar, „O energetici Jugoslavije početkom osamdesetih godina“, 58.

Графикон 32. Удео вредности нафте, нафтних деривата и природног гаса у укупној вредности југословенско – совјетске трговинске размене у периоду од 1981. до 1985. године (подаци ван званичне статистике):

5.5. Југословенско учешће у „Договору века“: могућност да се осигурају додатне испоруке совјетског природног гаса

Договором Јакова Сиротковића и Н.К. Бајбакова, 10. децембра 1971. године, утврђен је трговински принцип који је обухватао и испоруке совјетског гаса. Из тог разлога више пута током 70–их година са совјетске стране јасно је заступан став да ће динамика испорука гаса и могуће повећање ових испорука, зависити од испорука обојених метала из Југославије.[464] Ипак, крајем 70–их година, почињу све више да се показују и негативне стране принципа „нафта за обојене метале“, посебно након пуштања у погон фабрике глинице „Бирач“, која је у прве две године пословања, односно 1979. и 1980. године остварила губитак у вредности од 82 милиона долара. Фабрика „Бирач“ била је „круна“ југословенско – совјетске сарадње у овој области, а губици су остварени услед скока цена сировина за производњу глинице на светском тржишту. Наиме, југословенска привреда у тренутној економској ситуацији није била у стању да обезбеди страну валуту за увоз потребних сировина и репроматеријала за обојену металургију, ради производње и извоза у СССР. Са друге стране, откупна цена коју је понудио Совјетски Савез остала не промењена и глиница је откупљивана по цени од 25 долара по тони, док је југословенска процена била да би тек цена од 75 долара по тони омогућила рентабилност фабрике. Из тог разлога Југославија није могла да обезбеди испоруке у пуном обиму, што је претило да доведе до смањења испорука кључних енергената из СССР–а. Из тог разлога, поједини југословенски руководиоци, попут члана СИВ–а Гојка Убипарипа, сматрали су да ће бити све теже регулисати трговинску размену на овај начин, упозоравајући још крајем 1976. године, да су обојени метали „мач над главом“.[465]

[464] РГАНИ, ф.5, оп.67, д.625, с.178; 57;
[465] РГАЭ, ф.413, оп.32, д.791, с.40 (1980); 7, 18–20; AJ, 130 – 2918–382, Стенографске белешке са 223. седнице СИВ–а од 29. децембра 1976. године; AJ, 130 – 3357–431, Стенографске белешке са 276. седнице

Почетком 80–их година долази до значајних дешавања на совјетском, унутрашњем, плану, као и на међународном плану, у Европи, која упућују на могућност да се увоз природног гаса одвоји од принципа „нафта за обојене метале“, те на тај начин обезбеде и додатне испоруке совјетског гаса. У питању је изградња магистралног, трансконтиненталног, извозног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, која је била интегрални део једанаестог петогодишњег плана (1981–1985), а која је са собом носила и низ нових уговора између СССР–а и западноевропских држава о извозу природног гаса, познатијих као „Договор века“. Наиме, гасно налазиште Уренгој, налазило се у западносибирској Тјуменској области, тачније у Јамал–Ненетском аутономном округу, и откривено је 1966. године. Већ током 70–их година потенцијали уренгојског налазишта процењени су на пет трилиона кубних метара гаса, чиме је оно постало највеће гасно налазиште на свету. Током десетог петогодишњег плана (1976–1980) гасна налазишта Тјуменске области, Уренгој, Јамбург и Медвежје пуштена су у експлоатацију и постала су део „Јединственог система гасног снабдевања СССР–а“. Откриће Уренгоја и почетак експлоатације природног гаса, отворили су могућности и за повећање извоза у западноевропске државе, а самим тим и за повећање зараде у страној валути, увоз технологије, као и инфраструктурну изградњу западносибирских гасних налазишта. За реализацију овог плана Совјетски Савез тражио је партнере на Западу и, као што је у уводу истраживања објашњено, након преговора, који су трајали готово три године, совјетско предузеће „Сајузњефтекспорт“ и западнонемачки „Ругас“, 20. новембра 1981. године постижу споразум о извозу уренгојског гаса. Уговор је предвиђао годишње испоруке совјетског природног гаса у количини од 10.5 милијарди кубних, почевши од 1984. године, као и целокупан инфраструктурни пројекат изградње магистралног, извозног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород у вредности од 20 милијарди немачких марака, на основу раније установљеног принципа „гас за цеви“, као и кредитирање и испоруку опреме од стране западноевропских држава. Коначно, током 1982. и 1983. године овом совјетско – немачком споразуму прикључују се и Француска, Холандија, Белгија, Аустрија и Италија, чиме он постаје највећи индустријски договор закључен између две хладноратовске стране.[466]

Поред поменутих западноевропских држава, Југославија је такође тежила да у одређеној мери узме учешће у „Договору века“, те да кроз то реши питање увећања испорука природног гаса из Совјетског Савеза, али и да својим грађевинским предузећима обезбеди учешће у совјетским енергетским пројектима. Још током совјетско – немачких преговора СИВ је известио ССИП, да је на 352. седници, од 26. марта 1981. године, закључио да постоји начелна заинтересованост југословенских предузећа да узму учешће у изградњи гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, та да о томе треба обавестити Министарство спољне трговине Совјетског Савеза. Управо у складу са овим закључком СИВ–а, ССИП је маја 1981. године започео преговоре са совјетским Министарством спољне трговине.[467] Први озбиљнији преговори вођени су у Москви између 14. и 17. јула 1981. године између делегације југословенских грађевинских предузећа коју је предводио А. Јојић, секретар Општег удружења

СИВ–а од 29. септембра 1977. године; АЈ, 751 – 2293, Информација о реализацији Протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а за 1983. годину, у првом полугодишту ове године 8. 1983.

[466] Гайказов, *Василий Александрович Динков*, 55; Логунов, *Арктикнефтегазстрой*, 3; Чирсков, *Нефтегазстрой*, 22, 25, 56; Perovic, „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power“, 20–22; Krempin, „Rise of Western Siberia“, 270–271; Hogselius, *Red Gas*, 180–184, 188.

[467] Андрија Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа у процесу изградње совјетског гасовода Уренгој – Помари – Ужгород“, *Токови историје*, 2 (2024), 320; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1981, Ф110, 417676; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1981, Ф111, 424099.

грађевинара Привредне коморе Југославије, и представника совјетског Министарства спољне трговине. Током ових преговора први пут је обављено упознавање са совјетским потребама, али и са техничко – производним могућностима југословенских предузећа. Приликом ових преговора југословенски представници истицали су искуство стечено приликом реализације пројекта гасификације Југославије. Закључак преговора био је да совјетски инвеститор од југословенских предузећа очекује првенствено извођење грађевинских и монтажних радова на компресорским станицама, на основу совјетских пројеката и опреме, уз могући увоз пратеће опреме из Југославије. Поред тога, предвиђена је и изградња комплетних стамбених насеља дуж гасовода, као и целокупне инфраструктуре, укључујући пројектовање и опремање. На основу тога, постигнут је начелни договор две стране, док је питање финансирања радова остало отворено. Важно је напоменути и интерну напомену, коју је ССИП упутио југословенској делегацији да се приликом вођења преговора у обзир мора узети и потреба за обезбеђивањем додатних испорука гаса, посебно у периоду након 1986. године. Могућност да се преко овог пројекта обезбеди додатан увоз природног гаса биће потврђена и са совјетске стране, 28. октобра 1981. године, приликом разговора А. Башића, помоћника савезног секретара иностраних послова и совјетског трговинског представника у СФРЈ, Љ.В. Стољарова, који је критиковао недовољну заинтересованост Југославије за изградњу уренгојског гасовода, имајући у виду њене потреба за испорукама гаса из СССР–а.[468]

Овде са на кратко морамо осврнути на сам пројекат гасовода Уренгој – Помари – Ужгород. Наиме, као што смо раније нагласили, ово је до тада био најзахтевнији гасоводни пројекат на свету, сам гасовод био је дуг 4451 километар, прелазио је кроз 25 аутономних република и области, на територији РСФСР и Украјинске ССР, такође прелазио је и преко 2000 километара кроз шуме, 700 километара кроз мочваре, 545 километара Уралских и Карпатских планина, 150 километара подручја под сталним ледом, преко 800 великих и малих река, од којих треба издвојити Об, Волгу, Каму, Дон и Дњепар, односно око 220 километара подводних прелаза и пресецао 9 постојећих гасоводних система, као и 70 железничких и 323 друмске саобраћајнице. Коначно, сам гасоводни систем обухватао је 40 компресорских станица.[469] Што се тиче Југославије, преговори који су вођени током 1981. и прве половине 1982. године, коначно су завршени 3. јуна 1982. године, када долази до закључивања споразума о учешћу југословенских предузећа у изградњи компресорских станица (КС) у околини Перма, тачније две станице код места Горњозаводск и једне компресорске станице код места Кунгур. Такође, 22. октобра 1982. године, закључен је још један уговор којим се предвиђа изградња компресорске станице код места Орда, такође у близини Перма. Уговори су закључени између југословенских предузећа „Унионинжењеринг“ из Београда и „Ингра“ из Загреба, односно совјетских предузећа „Сајуззарубежгазпром“ (*Всесоюзное объединение по заграничному газовому строительству – Союззарубежгазпром*), „Сајузинтергазстрој“ (*Всесоюзное объединение по строительству газопроводов за рубежом – Союзинтергазстрой*) и „Сајузвњешстројимпорт“ (*Всесоюзное объединение по внешним строительным*

[468] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 322–323; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1981, Ф112, 438145; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1981, Ф112, 453303; РГАЭ,ф.413, оп.32, д.2271, с.52 (1982); 11; AJ, 751 – 1947, Белешка о разговору А. Башића, помоћника савезног секретара за спољну трговину са Л.В. Стољаровим, трговинским представником СССР–а у СФРЈ 6. 5. 1981; AJ, 751 – 1947, Белешка о разговору А. Башића, помоћника савезног секретара за спољну трговину са Л.В. Стољаровим, трговинским представником СССР–а у СФРЈ 28. 10. 1981.

[469] Логунов, *Арктикнефтегазстрой*, 46; Чирсков, *Нефтгазстрой*, 78; Щербина, Чирсков, Шмаль, *Трансконтинентальный газопровод Уренгой–Помары–Ужгород*, 14, 19; Чешко, Нагаев, *Самая длинная труба*, 11.

поставкам – Союзвнешстройимпорт). Југословенску страну предузеће „Сајузинтергазстрој“ представљало је најзначајнију уговорну страну, јер је оно били директни заступник Министарства за изградњу нафтно–гасних предузећа и у његовој надлежности налазила се целокупна организација градилишта и процеса извођења радова. Уговори су такође предвиђали и рокове за изградњу компресорских станица, тачније до краја 1983. године за КС Кунгур, до краја марта 1984. године за КС Орда и до краја јуна 1984. године за КС Горњозаводска.[470]

Коначно, до јануара 1983. године закључен је и кровни споразум о изградњи објеката гасне индустрије у Совјетском Савезу, између југословенског СИВ–а и Савета министара СССР–а. Сврха овог споразума била је што боља координација између совјетских инвеститора и југословенских извођача радова. У складу са њим, југословенска страна обавезала се да ће, поред радова на компресорским станицама, изградити и привремене објекте, укључујући производне базе, стамбена насеља, амбуланте, објекте за исхрану, техничко опслуживање, оправку грађевинске механизације, опреме и транспортних средстава. Совјетска страна обавезала се да обезбеди неопходне услове за дужи боравак југословенских радника у виду коришћења угоститељских и трговачких услуга, увоза хране из Југославије, обезбеђивања водовода, канализације, топловода, електричних мрежа, телефонских и телеграфских веза, као и транспорта особља и терета, од совјетске државне границе до места обављања радова. Такође, овим споразумом регулисан је и прелазак совјетске државне границе, те боравак југословенских радника за време извођења радова. Коначно, њиме је утврђена и цена југословенских радова, која је износила 24 милиона долара по локацији компресорске станице.[471]

Слика 4. Пример компресорске станице магистралног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, код места Помарск:

Извор: Чешко, Нагаев, *Самая длинная труба*, 64.

[470] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 323; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 2271; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1982, Ф103, 442190.
[471] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 323–324; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1982, Ф103, 442190; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1982, Ф103, 459122; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 441118.

Као што је у уводу овог истраживања објашњено закључивање „Договора века“ изазвало је увођење америчких санкција на продају лиценци и извоз технологија и за изградњу и производњу објеката нафтно–гасне индустрије, 29. децембра 1981. године. Ипак, санкције су биле краткорочне и трајале до 13. новембра 1982. године, а укинуте су пре свега услед противљења западноевропских савезника. Међутим, иако краткорочне нису биле у потпуности без последица, а у извесној мери одразиле су се и на југословенско учешће у изградњи нафтовода. Једна од главних последица била је нагла промена технологије извођења радова, што је даље утицало на промену локација и самих пројеката, а у крајњој линији довело и до прекида припремних радова које су југословенска предузећа већ започела. Нови пројекти уручени су у периоду од децембра 1982. до марта 1983. године, а југословенски извештаји ово су доводили у директну везу са америчким санкцијама, те су наводили да даље промене могу довести до нових потраживања од стране југословенских предузећа услед кршења ранијих договора. Као посебно велики проблем истицано је инсистирање совјетских инвеститора да се радови заврше у претходно утврђеним роковима. О овим проблемима сведочили су извештаји од октобра 1983. године, који су наводили да је, услед економских санкција дошло до промене пројеката, што је захтевало далеко већу количину рада са застарелом опремом, али и повећање цене рада. Упркос томе што анекси постојећих уговора нису били потписани, радови су настављени. Са друге стране, совјетски инвеститори нису пристали на нове цене рада, сматрајући да је повећање цена било без основа. Наиме, југословенска предузећа тражила су уместо раније договорених 24 милиона долара по локацији компресорске станице, повећање на 62 милиона долара по локацији. На крају постигнута је сагласност да цене рада грађевинских радова износи 41 милион долара по локацији компресорске станице, што је потврђено потписивањем анекса уговора.[472]

Управо, проблем цена представљао је и централни спор у односим две стране. При самом завршетку радова, 12. и 13. априла 1984. године, одржано је саветовање у Москви, којим је руководио А.И. Сорокин, заменик министра за изградњу нафтно–гасних предузећа, а на којем су учествовали и представници предузећа из свих држава, које су учествовале у изградњи гасовода. Том приликом совјетска страна није показала интересовање за даљу сарадњу са југословенским предузећима, а као главни проблем наведена је управо цена. Наиме, констатовано је да се југословенски радови плаћају седам до десет пута скупље у односу на радове које су изводиле државе чланице СЕВ–а, тачније, да се предузећима из ових држава исплаћује три до шест милиона „преводних рубаља“[473] по станици, за разлику од 41 милион долара колико је за исте аранжмане плаћано југословенским предузећима. Проблем, исплате наставиће се и у каснијем периоду, а преписка између потпредседника СИВ–а Борисава Сребрића и

[472] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 326–327; Painter, „From Linkage to Economic Warfare“, 292, 296–297; Gustafson, *The Bridge*, 129, 159; Yergin, *The Quest*, 643; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 2271; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 6398; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 441118.

[473] „Преводна рубља“ представљала је заједничку, обрачунску валуту на нивоу СЕВ–а, која није имала своју физичку емисију, већ су преко ће искључиво регулисани дужничко – поверилачки односи, најчешће на бази клириншких аранжмана. Њена вредност одређена је на основу паритета совјетске рубље према злату (0,987412 грама злата). „Преводна рубља“ уведена је 1. јануара 1964. године закључивањем „Споразума о многостраним обрачунима у преводним рубљама и оснивању Међународне банке за економску сарадњу“, те је била и прва колективна валута у међународним економским односима; АЈ, 459 – 659, Монетарни систем СЕВ–а и питање укључивања његове обрачунске јединице (преводне рубље) у платни промет Југославије са земљама СЕВ–а 28. 11. 1975.

потпредседника Савета министара И.В. Архипова, говори да су чак и током 1985. године заостала југословенска потраживања износила 17.5 милиона долара.[474]

Што се тиче самих грађевинских радова које су спроводила југословенска предузећа њих можемо реконструисати на основу два веома опширна извештаја југословенске амбасаде у Москви, која су априла и октобра 1983. године упућена ССИП–у, а која говоре стању и проблемима на градилиштима. Извештаје је саставио службеник југословенске амбасаде Т. Карапетров, који је у два наврата боравио на свим градилиштима и том приликом обишао саме радове, радничка насеља, ресторане, као и тамошње представнике партије, синдиката и омладинских организација. Прво градилиште на којем су радила југословенска предузећа отворено је код места Горњозаводск, јуна 1982. године, а у изградњи су учествовала београдска предузећа „Рад“, „Термоелектро“, „Монтажа“ и „Унионинжењеринг“. Следеће градилиште „Берјозовка“ код места Кунгур, отворено је септембра 1982. године, а радове су вршила загребачка предузећа „Хидроелектра“, „Монтажа“, „Гријање“, „АТМ“ и „Доминвест“. Коначно, последње и уједно највеће градилиште, отворено је код места Орда, новембра 1982. године, уз огромно кашњење услед опсежних припремних радова који су обухватали изградњу пута, стамбених објеката и припрему терена. Из тог разлога грађевински радови започели су тек у априли 1983. године и у њима су учествовала предузећа из СР Србије, СР Хрватске и СР Босне и Херцеговине, односно „Електромонтажа“ и „Ђуро Ђаковић“ из Славонског Брода, „Хидроелектра“ и „АТМ“ из Загреба, „Комграп“ из Београда и „Унионинвест“ из Сарајева.[475]

Извештаји такође детаљно описују услове и изазове са којима су се југословенски радници сусрели приликом изградње компресорских станица. Ипак, треба напоменути да су совјетски инвеститори скренули пажњу југословенским предузећима да ће услови рада бити изузетно тешки за све раднике, посебно јер локација изградње од Горњозаводска до реке Об пресецала уралски гребен и добрим делом се налазила у зони сибирске тундре и тајге. Велики узрок проблема била је и изузетно лоша инфраструктура Пермске области, што се посебно одразило на транспорт радника и материјала, као и услове утовара, претовара и превоза у местима изградње. Значајан проблем представљале су и изузетно ниске температуре са којима већина југословенских радника није имала ранијег искуства због чега није искористила „повољну“[476] зимску температуру од –35°C, обустављајући радове и остављајући само неопходан минимум радника на градилишту. Ово је изазвало оштре критике совјетских инвеститора, који су више пута указивали да је зимске услове неопходно искористити, с обзиром да су услови рада у априлу били још неповољнији услед велике количине блата која се стварала након отапања снега и обилних падавина. Такав југословенски пропуст могао је да изазове и пробијање рокова изградње, што је било неприхватљиво, нарочиту у случају кунгурске компресорске станице, која је као приоритетна морала да почне са радом до краја 1983. године.[477]

[474] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 327; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф96, 42371.
[475] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 327–328; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 6392; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 2271.
[476] За сибирске зимске услове ова температура сматра се повољном, а совјетски Закон о раду предвиђао је обуставу радова тек уколико температура падне испод –40°C; Gustafson, *Crisis Amid Plenty*, 157, 160.
[477] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 328–329; Щербина, Чирсков, Шмаль, *Трансконтинентальный газопровод Уренгой–Помары–Ужгород*, 19; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1982, Ф103, 450022; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 6392; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 2271.

Поред веома сложених климатских услова недостатак адекватне инфраструктуре отежавао је процес изградње. Радници су авионом превожени до Москве, одакле би возом путовали око 30 сати до места изградње, што је утицало на губитак великог броја радних дана. Како би се избегла ова ситуација, југословенска страна је предлага авиотранспорт радника до аеродрома у Перму, али су представници локалних власти одбацили ту могућност, јер је област Перма означена као „затворена“[478], те страним држављанима није био дозвољен приступ. Постојање „затворене области“ утицало је на темпо изградње, јер радници нису смели да напуштају градилиште и одлазе у Перм ради набавке резервних делова и потребних материјала, као ни да ступају у контакт са југословенским представницима без посебних дозвола месних власти на које је требало чекати по неколико дана. Када се радило о превозу грађевинског материјала и опреме, уговори су предвиђали транспорт друмским и железничким саобраћајем. Наиме, роба која је долазила из Југославије транспортовала се камионима и возовима до Москве, док је искључиво право транспорта на територији СССР–а имало предузеће „Совтрансауто“ (*Главное управление международных автомобильных сообщений – Совтрансавто*), услед поменутих рестрикција у „затвореној области“. Уколико су то дозвољавали временски услови, транспорт је вршен и бродовима, али у далеко мањој мери. Ипак, због поменутих сложених климатских и инфраструктурних услова нарушено је редовно снабдевање, што је даље реметило усклађеност динамике радова између инвеститора и извођача, на коју се југословенска страна више пута жалила. Из тог разлога у извештајима се наводе застоји у радовима настали услед кашњења испорука цемента, челичних конструкција, нафте и бетонског гвожђа. Као посебан проблем наводи се немогућност транспорта вишетонских дизалица, које су се у тренутку писања извештаја налазиле у Москви и за чији транспорт је потребна посебна дозвола. Поред овога, наводе се и кашњења испорука пропанских боца и тешкоће у вези са њиховим пуњењем у Совјетском Савезу. У извештајима се наводи да је на градилиштима достављено око 80% потребног материјала и опреме, што је такође могло довести до пробијања рокова изградње и изазвати велике материјалне губитке за југословенска предузећа.[479]

Поред услова рада, извештаји Т. Карапетрова дају информације и о свакодневном животу југословенских радника на градилиштима у околини Перма. Наиме, сам смештај радника разликовао се од градилишта до градилишта. Радници у околини ординског градилишта били су смештени у контејнерима и монтажним кућицама, у Кунгуру у контејнерима, локалној стамбеној згради и хотелу „Пештера“, док су на горњозаводском градилишту били смештени у контејнерима, али и у монтажним дрвеним кућама, као и у локалној школи која је адаптирана за смештај радника. Што се тиче самих услова живота, они су се такође разликовали од градилишта до градилишта. Најбољи услови били су обезбеђени на горњозаводском градилишту, где је у смештајним објектима инсталирано централно грејање, обезбеђена струја, вода за пиће и техничка вода. Поред тога наводи се да ресторан друштвене исхране радио ефикасно те да је омогућено конзумирање свих дневних оброка, док се снабдевање храном врши из Југославије и Совјетског Савеза. Од хране највише се користио хлеб, месо, кромпир и лук, које су обезбеђивале локалне трговинске организације, а сви прехрамбени производи који се

[478] *Закрытые административно – территориальные образование* (ЗАТО) Перм–76 – формиран је почетком 60–их година на локацији „Бершетског“ војног логора, као локација интерконтиненталних балистичких ракета. Познат је и под именом „ЗАТО Звёздный“ – више у: А.С. Королёва, М.А. Дружининой, *Надежный щит отчизны: РВСН на пермской земле*, (Санкт–Петербург: Издательство „Маматов“, 2009).

[479] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 329–330; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 6392; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 2271.

увозе из Југославије, сем алкохолних пића, били су ослобођени царине. Са друге стране, на друга два градилишта ситуација није била ни близу овако уређена и јављао се них проблема. Проблеми су најчешће били везани за снабдевање водом и струјом, као и за непостојање адекватних канализационих система. Проблеми са струјом настали су услед недовољног капацитета трансформатора, док су проблеми са пијаћом водом решавани путем слања цистерни из оближњих градова. Поред тога јављали су се и проблеми са снабдевањем ресторана и честе несташице хране, пре свега поврћа, сухомеснатих производа и пива, док је гостионица у Кунгуру услед лоше изградње и кондензације била неупотребљива у дужем временском периоду. Извештаји као кривце за ове проблеме, поред немара инвеститора, директно оптужују руководство предузећа „Ингра“ из Загреба, које није послало квалификовано особље ради организовања ординског и кунгурског градилишта, док са друге стране пример горњозаводског градилишта наводе као пример добре организације од стране предузећа „Унионинжењеринг“ из Београда.[480] Што се тиче свакодневних активности радника наводи се да су оне организоване од стране парти партијских, синдикалних и омладинских организација у сарадњи са Повереништвом СКЈ у Москви. Њихова активност највише је усмерена на решавање проблема везаних за сређивање радничких насеља, одржавања дисциплине, набављања штампе и литературе из Југославије, као и одржавања комуникације са месним органима. Међутим, у извештају се апелује на бољу координацију између Повереништва у Москви и организација на градилишту, поготово у погледу редовније набавке штампе и литературе из Југославије, која на градилишта стиже са закашњењем од 15 до 20 дана. На крају као посебно привлачну активност за раднике наводе организовање турнира у фудбалу и шаху у сарадњи са локалним организацијама. Ова такмичења била су посебно карактеристична за горњозаводско градилиште, а добар однос југословенских радника са месним органима огледао се и у добровољном раду југословенских радника у изградњи водовода већег капацитета, који би поред потреба градилишта задовољио и потребе града, као и у реновирању одређених просторија локалног хотела, поправљање путева итд. Совјетски грађани су са друге стране узвраћали позајмљивањем резервних делова или машина за обављање појединих послова.[481]

[480] ДА МСП, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 6392; ДА МСП, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 2271.
[481] ДА МСП, ПА, СССР, Г1983, Ф98, 6392.

Слика 5. Пример контејнерског радничког насеља на траси гасовода Уренгој – Помари – Ужгород:

Извор: Чешко, Нагаев, *Самая длинная труба*, 66.

Слика 6. Пример монтажног и контејнерског радничког насеља на траси гасовода Уренгој – Помари – Ужгород:

Извор: Чешко, Нагаев, *Самая длинная труба*, 109.

***

Подаци у вези кашњења испоруке грађевинског материјала представљају сведочанство о далеко већем проблему који је задесио совјетску грађевинску индустрију, нарочито од друге половине седамдесетих година. Наиме, тежња да се ублажи катастрофално стање у совјетској пољопривреди и спроведу велики енергетски пројекти у Сибиру, представљала је огромно оптерећење за совјетску привреду у погледу обезбеђивања ресурса и потребних инвестиција. Ти процеси представљали су велики изазов за планску економију, која након неуспелих реформи из 60–их година,

није успела да се прилагоди новим условима, што је довело до споријег економског раста, технолошког напретка и неусклађене динамике између кооперативних грана привреде. Неусклађена динамика посебно се одразила на успоравање трансфера ресурса из једне гране привреде у другу, а у великој мери за то је био заслужан и тзв. „пад планске дисциплине“, као битан фактор у стагнацији економског раста. Наиме, трошкови спровођења планова временом су расли, а централне власти, не само да су напустиле примену принуде у управљању економијом, већ су седамдесетих увеле и тзв. „политику поверења у кадрове“, која је осигурала позиције руководилаца и учинила их мање одговорним пред могућим дисциплинским мерама због неспровођења планова. Све то утицало је на појаву *корективки*, односно смањивања норми прописаних планом током петогодишњег периода, што је била честа појава од почетка 80–их година. Стварање, „уских грла“ у грађевинској индустрији било је управо последица мањка потребних ресурса и кашњења у неопходним испорукама, што је утицало на повећање времена неопходног за завршетак грађевинских пројеката. Ово је довело до стварања раније поменутих „долгостроја“ (*долгострой*), односно великог броја незавршених грађевинских пројеката широм Совјетског Савеза.[482]

Имајући у виду наведено, неусклађеност између совјетских инвеститора и југословенских извођача радова на градилиштима гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, у околини Перма, није изненађујућа. Ова појава била је својствена за већи део совјетске државе током 80–их година, због чега је СССР и закључивао уговоре са западноевропских државама на принципу „гас за цеви“, сматрајући да домаћа металургија и машиноградња нису били у стању да прате убрзани развој индустрије природног гаса. Коначно, оцена о раду југословенских предузећа изнета је на поменутом саветовању иностраних извођача радова 12. и 13. априла 1984. године. Том приликом наведено је да су радови на кунгурској компресорској станици завршени новембра 1983. године, а на горњозаводској у првом кварталу 1984. године, чиме су уговорене обавезе биле испуњене. Проблем је настао око изгледног пробијања рока завршетка радова на ординској компресорској станици, што је значило и смањење протока гаса од 30 до 35% на дневном нивоу. Ипак, закључак саветовања био је да кривицу за овај проблем сносе обе стране, односно југословенска предузећа која су каснила са почетком радова и совјетски инвеститор због кашњења испорука опреме и материјала. Из тог разлога предузете су мере како би се повећали ефикасност, број југословенских радника на ординском градилишту и увео рад у две смене. Захваљујући томе, грађевински радови на ординској станици завршени су до октобра 1984. године. Поред овога, закључци савеза у вези са квалитетом радова југословенских предузећа били су изузетно афирмативни, стављајући их испред предузећа из СР ЧССР, НР Пољске и ДР Немачке. Коначно, након овог пројекта, југословенска преузећа тежила су да одрже своје присуство у изградњи енергетских објеката широм Совјетског Савеза, поготово када се у обзир узме чињеница да је убрзо почела изградња паралелних гасоводних линија. Међутим, иако су совјетски инвеститори били задовољни квалитетом обављеног посла, цена је представљала главни проблем код закључивања нових уговора, до чега из тог разлога није ни дошло. Југословенски извештаји упућују на закључак да је постојала одређена совјетска намера да се Југославија искористи и као канал за заобилажење америчких санкција. Наиме, закључак југословенске амбасаде у Москви сведочи да је совјетска страна изгубила интерес за даље ангажовање југословенских фирми, јер је оно било условљено политичким и економским потребама да се умањи значај економских санкција. Када су санкције постале неуспешне и чим је изградња гасовода

[482] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 330; Nove, *An Economic History of the USSR*, 390; Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, 138; Chernyshova, *Soviet Consumer Culture*, 33.

нормализована, одлучујућу улогу при избору иностраних партнера играла је искључиво цена рада.[483]

На крају, поставља се питање, да ли је учешће југословенских предузећа у изградњи гасовода Уренгој – Помари – Ужгород допринело повећању испорука природног гаса? Наиме, из разговора М. Смиленског, заменика савезног секретара за спољну трговину, и Л.В. Стољарова, совјетског трговинског представника у Југославији, од 26. октобра 1984. године, закључује се да је постојала јасна југословенска намера да на име грађевинских радова у СССР–у повећа испоруке совјетског природног гаса. Такође, током 1984. и 1985. године испоручено је укупно 0.6 милијарде кубика природног гаса више него што је предвиђено протоколима о годишњим размена роба, што упућује на чињеницу да је дошло до повећања. Ипак, ово повећање не може се довести у директну везу са учешћем у грађевинским радовима јер је само током 1984. године СССР испоручио Југославији 0.3 милијарде кубних метара гаса на име робног кредита закљученог ради финансирања изградње постројења Металуршког комбината „Железара Смедерево“, што је такође утицало на повећање испорука. Такође, додатних 0.3 милијарде кубних метара гаса испоручено је и током 1985. године.[484] На основу тога закључује се да је принцип „нафта за обојене метале“, који је важио у читавом посматраном периоду, од 1970. до 1985. године, био основ на којем се заснивала југословенско – совјетска сарадња у области нафте и природног гаса. Посебно је важно напоменути да је овај принцип потврђен и током консултација југословенско – совјетских планских и спољнотрговинских органа о питањима развоја економске сарадње у периоду од 1981. до 1985. године, који су одржане од 16. до 25. октобра 1980. године у Београду. Том приликом, југословенски представници констатовали су да: „иако се суочава са озбиљним тешкоћама у погледу сировина, (Југославија; *прим. аут.*) редовно испоручује обојене метале у СССР, на нивоу договореном дугорочним споразумом“. Поред тога, наводи се и југословенска спремност да се повећају испоруке обојених метала, те да СССР заузврат повећа испоруке нафте, природног гаса и угља за коксовање. Такође, приликом преговора о закључивању годишњег протокола о робној размени за 1984. годину, совјетска страна још једном је директно везала испоруку енергената за југословенске обојене метале, чиме је дефинитивно потврђен принципа „нафта за обојене метале“.[485] Иако није дошло до везивања испорука природног гаса за југословенско учешће у совјетским енергетским пројектима, важно је напоменути да је учешће југословенских грађевинских предузећа у изградњи до тада највећег гасоводног пројекта на свету, трансконтиненталног гасовода Уренгој – Помари – Ужгород, представљало значајно сведочанство у разгранатости југословенско – совјетских односа у овој. Ипак, мора се нагласити да је ово био јединствени случај у посматраном периоду, те да сарадња није настављена, односно да југословенска предузећа нису узела учешће у каснијим грађевинским пројектима, везаним за совјетску гасну привреду.

[483] Јовановић, „Договор века и југословенска предузећа“, 331; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф95, 41175; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф95.
[484] ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф95, 45233; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1984, Ф97, 447350; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1985, Ф98, 446884; РГАЭ, ф.413, оп.32, с.3815, с.34 (1985); 9.
[485] РГАНИ, ф.5, оп.76, д.954, с.136; 116–117; AJ, 751 – 2293, Информација о првој фази преговора за закључивање Протокола о робној размени између СФРЈ и СССР–а за 1984. годину 12. 1983.

5.6. Политичка ограничења гасификације и југословенско – совјетске сарадње у области природног гаса

У читавом посматраном периоду Совјетски Савез био је једини снабдевач Југославије природним гасом.[486] Ипак, морамо се на кратко осврнути и на могућност диверсификације снабдевања, односно покушај да се обезбеде додатне количине природног путем увоза течног гаса из Алжира. Наиме, паралелно са преговорима у вези увоза совјетског гаса Југославија је водила и преговоре о могућем увозу гаса из Алжира, који је од стране југословенских економских планера виђен као једина алтернатива совјетском гасу. Ови преговори започињу 1973. године и водио их је конзорцијум југословенских предузећа, који су чинили „Енергоинвест“ Сарајево, „ИНА–Нафтаплин“ Загреб, „Нафтагас“ Нови Сад и „Петрол“ Љубљана. Са алжирске стране као преговарач јављало се предузеће „Сонатрах“ (*Société Nationale de Transport et de Commercialisation des Hydrocarbures – Sonatrach*). Ипак, у овим преговорима ништа конкретно није договорено и они су настављени тек јуна 1978. године. Као и у случају совјетског гаса, ИВ Скупштине СР Словеније, покренуло је иницијативу о могућности увоза природног гаса из Алжира за потребе СР Словеније и СР Хрватске, преко гасовода Алжир – Тунис – Италија, који се завршавао у Болоњи и који би са словеначким гасоводним системом био повезан преко гасовода Љубљана – Нова Горица. Током преговора, предвиђено је да се у 1980. години увезе 1.8 милијарди кубних метара гаса из Алжира, док би у 1985. години, укупан увоз достигао количину од 5 до 6 милијарди кубних метара. Такође, поред гасоводног транспорта разматран је и увоз течног гаса путем танкера и терминала у италијанској луци Монфалконе, у околини Трста. Коначно, љубљански „Петрол“ и „ИНА–Нафтаплин“ имали су одређене планове о изградњи југословенског терминала за течни гас у луци Копар, док је сарајевски „Енергоинвест“ предлагао изградњу терминала за течни гас у луци Плоче. Међутим, није се отишло даље од преговора са алжирским „Сонтрахом“, док планови о изградњи терминала за течни гас нису одмакли даље од прелиминарних фаза испитивања могућности за њихову изградњу. Коначно, од изградње терминала одустало се због става да је услед скупих инвестиција за транспорт, прихватање и регасификацију течног гаса, овај пројект био нерентабилан. Такође, није постигнут ни договор са Италијом у вези транзита те увоз природног гаса из Алжира у посматраном периоду није реализован.[487]

Питање увоза алжирског гаса постављало се и у првој половини 80–их година везано за гасификацију СР Македоније, овога пута као могућност да се до њега дође преко грчке луке Солун. Наиме, велики проблем гасификације Југославије било је прикључивање СР Македоније, као енергетски дефицитарне Републике, на

[486] AJ, 130 – 4483 (336–1–3), Политика развоја економских односа са иностранством у периоду од 1981. до 1985. године 9. 1980.

[487] AJ, 575 – 129, Информација о стању преговора о увозу гаса из Алжира 20. 9 1978; AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; AJ, 459 – 195, Концепција развојних могућности енергетике у периоду од 1971. до 1975. године 5. 1970; AJ, 459 – 283, Информација о гасификацији Југославије 10. 11. 1975; AJ, 459 – 315, Информација о количинама гаса које ће СФРЈ бити потребне у наредном периоду, о правцима и условима снабдевања 14. 4. 1978; AJ, 130 – 7553, Материјали са 155. седнице СИВ–а одржане 22. априла 1976. године: Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; AJ, 751– 1076, Преглед предузетих обавеза по плану рада Сталне комисије СЕВ за валутно финансијска питања за 1975. годину и рокови за припрему материјала 30. 12. 1974; *Zemeljski plin – Nova pridobitev v ekonomskih odnosih med ZSSR in SFR Jugoslavijo*; „Društveni dogovor o razvoju nafte i gasa do 1975. godine“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 23. april 1975; „Koja je energetska politika do kraja milenijuma“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije, 1. septembar 1980.

југословенску гасоводну мрежу, посебно јер је један од прокламованих циљева гасификације била потрошња гаса у енергетски дефицитарним подручјима. Први пут македонско руководство ово питање је поставило федералним властима још 1971. године, али у наредном периоду није дошло до налажења адекватног решења за ово питање.[488] Поред овога, од самог почетак увоза природног гаса из Совјетског Савеза, републичко руководство СР Македоније тражило је удео у прерасподели увозног гаса, пре свега путем обезбеђивања додатног правца увоза, као и повећања количине уговорених испорука. Апелујући да уколико до тога не дође неће бити задовољене укупне југословенске потребе за природним гасом. Такође, македонско руководство захтевало је од Савезног завода за друштвено планирање да се приликом планирања увоза природног гаса из СССР–а урачунају македонске потребе од 1.6 милијарди кубних метара гаса, почевши од 1985. године.[489] Коначно, приликом почетка гасификације источног дела Југославије, чију је основу требало да чини гасовод који би ишао од Хоргоша, преко Београда, до Ниша, планирано је да се у наредном периоду овај гасовод настави до Скопља и на тај начин омогући гасификацију СР Македоније. Поред тога планирана је и изградња гасовода Ниш – Софија и повезивање са гасоводом који је од налазишта Шебелинка, преко места Измаил, у околини Одесе, испоручивао совјетски гас за потребе СР Румуније и НР Бугарске, а који је пуштен у погон 1974. године. Тиме би био омогућен још један правац увоза природног гаса из Совјетског Савеза и решено снабдевање јужних делова Југославије.[490]

Ипак, како овај пројекат није реализован и гасификација источног дела Југославије је заустављена код Параћина, „Југопетрол“ Скопље почео је да припрема самосталан план гасификације СР Македоније, а још током 1976. године имао је извесне контакте са бугарским предузећем „Нефтохим“ (*Външнотърговско предприятие – Нефтохим*) из Софије у вези транзита совјетског гаса. План је предвиђао да гасификација буде завршена до краја 1984. године, те да ће македонска привреда до 2000. године трошити 2.2 милијарде кубних метара гаса које би биле увезене из Совјетског Савеза, путем транзита преко НР Бугарске, тачније изградњом гасовода Перник – Ћустендил – Крива Паланка – Скопље, у дужини од 400 километар. Ипак, није се отишло даље од краткотрајних преговора везаних за евентуални транзит совјетског гаса преко територије СР Румуније и НР Бугарске, вођених у оквиру мешовитих комитета за привредну сарадњу, током 1979. године. Последњи пут ово питање покренуто је приликом сусрета Н.А. Тихонова и Милке Планинц у Београду, марта 1983.

---

[488] AJ, 130 – 7596, Материјали са 196. седнице СИВ–а од 30. септембра 1976. године: Предлог ИВ Собрања СР Македоније за обезбеђивање снабдевања СР Македоније природним гасом и повезивање са гасоводним системом Југославије 24. 9. 1976; „Gasovod u Makedoniji 1984? Novi objekti“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije 1. oktobar 1979.

[489] AJ, 130 – 3160 (311–36–41), Информација о проблемима у вези са незакљученим договорима о основама Друштвеног плана развоја Југославије за период од 1976. до 1980. године и договорима за његово остваривање 24. 12. 1978; AJ, 130 – 3576 (312–1–19), Извештај о стању радова, оствареној активности у 1977. години и основним проблемима у реализацији програма гасификације источног дела Југославије – План изградње и програма активности за 1978. годину 3. 1978; AJ, 130 – 7553, Материјали са 155. седнице СИВ–а одржане 22. априла 1976. године: Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976.

[490] AJ, 459 – 283, Информација о гасификацији Југославије 10. 11. 1975; AJ, 459 – 306, Информација о досадашњем развоју економских односа између СФРЈ и СССР–а као и о глобалним правцима могуће економске сарадње у периоду од 1981. до 1985. године 5. 1977; AJ, 459 – 315, Информација о количинама гаса које ће СФРЈ бити потребне у наредном периоду, о правцима и условима снабдевања 14. 4. 1978; AJ, 459 – 659, Сводни материјал о току развоја мера за даљи развој цевоводног транспорта међу државама–чланицама СЕВ–а за транспорт нафте и гаса и испитивање могућности примене цевоводног транспорта петрохемијских и хемијских продукта и рударске индустрије 12. 1974; ДАМСПРС, ПА, СССР, Г1979, Ф140, 435372; Marojević, Štark, „Privredni značaj gasifikacije Jugoslavije“, 428.

године, у контексту изградње гасовода којим би совјетски гас био испоручиван у Грчку и Турску. У ту сврху скопски „Макпетрол“ 26. јуна 1984. године усвојио је закључак којим је гасификација постала део развојног плана СР Македоније, са намером да овај међународни гасовод пређе преко македонске територије. Ипак, 10. јула 1985. године на Крку је одржан састанак представника југословенских предузећа увозника гаса са представницима совјетског „Сајузгазекспорта“ и том приликом совјетска страна званично је одустала од ове намере. Коначно, кратко се помињала и идеја о изградњи гасовода преко територије СР Румуније за потребе снабдевања Рударско – топионичарског басена Бор, али никад се није приступило њеној реализацији.[491]

Можемо закључити да у погледу диверсификације увоза природног гаса, као и праваца снабдевања није постигнуто много у посматраном периоду и да је увоз совјетског гаса преко мађарског и аустријског транзита остао једини правац снабдевања, док је СР Македонија, и поред сталног апеловања да се прикључи, остала ван југословенске гасоводне мреже. Овде је важно скренути пажњу на чињеницу да су изградњу гасоводне мреже и прерасподелу увозног гаса на територији Југославије договарала предузећа „ИНА–Нафтаплин“, „Петрол“, „Енергоинвест“ и „Нафтагас“ имајући у виду искључиво потребе Република из којих потичу, без рачунања на потребе јединственог југословенског тржишта. Искључивање СР Македоније из југословенске гасоводне мреже само је један од примера проблема децентрализације југословенске енергетике, у овом случају гасне привреде. Он се са друге стране још јасније може видети у сталним анализама Савезног завода за друштвено планирање које упућују на чињеницу да су пројекти гасификације имали регионални, односно „парцијални“ карактер, те да је главно питање било управо како постићи сагласност о међусобном повезивању источне и западне гасоводне мреже. Међутим, пројекти гасификације Југославије и повећања потрошње природног гаса стварани су искључиво у складу са регионалним потребама, те у обзир није узета целовитост југословенског тржишта и потребе потрошње на југословенском нивоу. Дакле, изостала је целовита развојна политика што је довело до „парцијалне“ гасификације и потрошње гаса искључиво у ужим регионима. У преводу затварање привреде у републичке границе решило је искључиво питање снабдевања гасом СР Србије (и то не у целини), СР Хрватске и СР Словеније[492], које нису заступале обједињени југословенски интерес у погледу потрошње природног гаса, у прилог чему говори и чињеница да су енергетски дефицитарни региони попут СР Македоније остали у потпуности ван линија снабдевања. О регионализацији потрошње природног гаса сведочи и чињеница да није постојао јединствени систем увоза гаса, већ да се гас из истог извора увозио из два правца, преко више транзитних земаља. Коначно, током читавог постојања СФР

[491] „Gasovod u Makedoniji 1984? Novi objekti“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije 1. oktobar 1979; „Gasifikacija zemlje kao faktor stabilizacije: Gas kao pravi izlaz“, Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata Jugoslavije februar 1983; Lešić, Bogdanović, „Prijevoz, skladištenje i manipulacija nafte, naftnih derivata i plina u 1982. godini“, 528; AJ, 575 – 165, Транзит природног гаса преко СР Румуније и НР Бугарске 11. 12, 1979; AJ, 575 – 183 (04–07), Промеморија о транзиту природног гаса из СССР–а преко територије НР Бугарске за потребе Југославије 25. 2. 1980; AJ, 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови СИВ–а у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; AJ, 130 – 1160, Развој транспортних система за гас и нафту у СФР Југославији и могућност за обезбеђивање потреба до 1990. године 3. 2. 1971; AJ, 130 – 7596, Материјали са 196. седнице СИВ–а од 30. септембра 1976. године: Предлог ИВ Собрања СР Македоније за обезбеђивање снабдевања СР Македоније природним гасом и повезивање са гасоводним системом Југославије 24. 9. 1976; AJ, 751 – 2682, Предлог ИВ Собрања СР Македоније да се формира делегација за преговоре са СССР–ом о испоруци природног гаса 11. 9. 1985

[492] Гасификација СР Босне и Херцеговине спроведена је у веома ограниченој мери.

Југославије, није дошло до повезивања источне и западне гасоводне мреже и оне су наставиле да функционишу као потпуно одвојени привредни системи.[493]

Дезинтеграција југословенске гасоводне мреже само је једна од последица политике децентрализације привреде, која је имала изузетно негативне последице на пољу енергетике. Негативне појаве у југословенској енергетици темељиле су се на „Основном закону о енергетској привреди СФР Југославије“ који је усвојен 1969. године и који није успео да пронађе јединствена технолошка и економска решења, већ су у његовом спровођењу превладали локални и регионални интереси. Иако је формално гледано југословенска енергетска привреда била јединствена, она је фактички била раздељена на више десетина енергетских предузећа, која су се често водила противречним интересима, затвореним у републичке економске системе тзв. „децентрализованих монопола“. Ово је довело до великог проблема у равномерном снабдевању свих подручја енергијом, те су одређене Републике развијале производњу и потрошњу појединих видова енергије не водећи при том рачуна о међузависности структуре и потреби обезбеђивања равномерне потрошње на југословенском нивоу. У контексту југословенске гасне привреде ово се одразило кроз формирање три регионална система гасовода: 1. западни који је обухватао СР Словенију у СР Хрватску; 2. источни који је обухватао СР Србију и СР Босну и Херцеговину; 3. Систем за снабдевање гасом из угља, који је обухватао мали гасовод од Обилића, на САП Косову, скопске железаре.[494] Закључује се да је политичко – економска децентрализација у контексту југословенске гасне привреде представљала ограничавајући фактор, који је кроз регионализацију, републичку „затвореност“ и стално нарушавање друштвених и самоуправних договора на федералном нивоу онемогућио интеграцију и гасификацију југословенске привреде, представљајући јасно политичко ограничење овог процеса.

***

На крају, морамо се осврнути и на питање укључивања Југославије у међународну мрежу гасовода, чија је изградња узела маха почетком 70–их година кроз повезивање Совјетског Савеза и западноевропских држава. Узевши у обзир да су ови гасоводни пројекти спровођени на нивоу СЕВ–а, као вид интегративног фактора у Источној Европи, морамо се испрва осврнути на југословенски однос према економској интеграцији социјалистичких држава.

Више пута је наглашавано да је дугорочни циљ Југославије у погледу снабдевања природним гасом обезбеђивање стабилног и дугорочног увоза из СССР–а, преко повезивања на гасоводну мрежу СЕВ–а.[495] Међутим, у односима према СЕВ–у Југославија заузела прилично крут став, који смо раније навели, а то је да она не може приступити овој организацији јер би то значило да мора да промени унутрашње политичко – економско уређење, односно самоуправни социјализам, као и читав систем међународних односа, који је на њему заснован. Ово је посебно активно од времена усвајања тзв. Комплексног програма СЕВ–а, јула 1971. године, који је подразумевао

[493] АЈ, 130 – 7553, Материјали са 155. седнице СИВ–а одржане 22. априла 1976. године: Информација о гасификацији Југославије 1. 3. 1976; АЈ, 459 – 283, Информација о гасификацији Југославије 10. 11. 1975; АЈ, 459 – 195 (248–275б), Концепција развојних могућности енергетике у периоду од 1971. до 1975. године.
[494] АЈ, 575 – 213 (04–05), Специфичан и посебан третман нафте у оквиру Енергетског биланса Југославије 4. 1982; АЈ, 575 – 222 (04–03), Развој нафтне привреде Југославије 20. 6. 1983; АЈ, Фонд 575 – 265 (04–03), Оцене и ставови Савезног извршног већа у вези развоја гасне привреде Југославије 28. 11. 1985; РГАНИ, ф.5, оп.63, д.496, с.616; 450.
[495] АЈ, 459 – 306, Информација о досадашњем развоју економских односа између СФРЈ и СССР–а као и о глобалним правцима могуће економске сарадње у периоду од 1981. до 1985. године 6. 1977.

координацију петогодишњих планова свих држава–чланица. Из истог разлога Југославија је заузела став да мора остати и изван Европске економске заједнице, образлажући да: „Југославија мора да остане изван и једне и друге групације, без обзира како се развијали односи Исток – Запад“. Са друге, стране постављало се питање на који начин Југославија треба да се постави према све већем повезивању између држава–чланица ЕЕЗ и СЕВ–а, чији је основ управо била енергетска сарадња, узевши у обзир да се у региону ових земаља одвијало 80% југословенске спољне трговине?[496]

Наиме, већ смо навели да је Совјетски Савез имао јасну намеру да преко развоја економских односа са Југославијом, шири свој политички утицај и пре свега покуша да опонира „експанзији империјалистичких држава и њиховом стремљењу да се Југославија укључи у капиталистички систем привреде“. Један од начина да се овај циљ постигне било је веће везивање Југославије за привредну делатност СЕВ–а. Поред овога совјетски економисти из 70–их година јасно истицали да је један од главних видова проширења односа Југославије и СЕВ–а, југословенско укључивање у енергетски систем „севовских“ држава, истичући пре свега нафтоводе, гасоводе и електромрежу. Ово је управо било у складу са совјетском стратегијом стварање јединственог источноевропског енергетског простора путем изградње гасоводних и нафтоводних система, као и заједничке електромреже, чији је један од циљева била интеграција простора и остваривање амбиција велике силе на њему.[497]

Узевши у обзир совјетску стратегију и југословенски став према интензивнијој интеграцији у „севовски“ економски систем, не чуди да је у посматраном периоду питање енергетске сарадње регулисано готово искључиво путем билатералних уговора, попут оних о увозу природног гаса и нафте из СССР–а, или уговора о транзиту са појединачним државама–чланицама СЕВ–а. Међутим, политичка „црвена линија“ у смислу пуног чланства у социјалистичкој, али и капиталистичкој економској организацији имала је и извесне негативне последице, посебно у области југословенске гасне привреде. Наиме, Југославија је била тзв. „придружени члан“, односно посматрач и у СЕВ–у по уговору из септембра 1964. године, док је имала и посебне економске односе са ЕЕЗ, по уговор од априла 1980. године. Као таква Југославија је имала велики допринос у процесу европског детанта, али услед постојања политичких ограничења, она није на адекватан начин искористила његове погодности у енергетској политици. Како бисмо ово објаснили послужићемо се тезама др Срећко Ђукић, који је током 80–их година обављао функцију секретара Комисије СИВ–а за координацију сарадње између СФРЈ и СЕВ–а, постављеним у студијама „Време енергије“ из 2009. године, „Руски гас у Европи“ из 2011. године и „Ера руског гаса“ из 2016. године. Наиме, Ђукић наводи да је Југославија у односима према СЕВ–у „оперисала ирационалним категоријама“ које су створиле идеолошка ограничења за реализацију великих енергетских пројеката на њеној територији. На тај начин Југославија је остала изван свих гасоводних и нафтоводних система који су током 70–их и 80–их година, премрежили европски континент спајајући његов источни и западни део, правдајући то тезом о „несврстаној и самоуправној

[496] AJ, 459 – 217, Информација о тенденција економског развоја у свету: Материјал за преднацрт Друштвеног плана развоја Југославије од 1971. до 1975. године, Институт за међународну политику и привреду 4. 1971; Даниленко, *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*, 36; Aleksandar Grličkov, *Ekonomski odnosi između socijalističkih zemalja: Teorija i tendencije prakce u SEV–u*, (Beograd: Privredni pregled, 1973), 26, 29, 31.

[497] РГАНИ, ф.5, оп.68, д.1838, с.138; 70; *Проблемы сотруничества стран СЭВ и СФРЮ в топливно – сыревых отраслях*, 19; Perovic, „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power“, 3.

политици земље“. Тиме је између Југославије и СЕВ постојао у енергетском смислу већи зид него између Источног и Западног блока на европском континенту.[498]

Са једне стране, ова теза др Ђукића објашњава низ политичко – идеолошких ограничења које је југословенска страна постављала у правцу даљег мултилатералног повезивања са државама–чланицама СЕВ–а и интеграцију у њихов енергетски систем. Са друге стране, мора се нагласити да у периоду од 1970. до 1985. године, документарна грађа упућује на закључак да није ни било реалних понуда да трансконтинентални гасоводи који су из Совјетског Савеза водили ка Западној Европи пређу преко југословенске територије. Поред тога мора се нагласити да је постојао и покушај Југославије да гасовод, који би снабдевао Италију совјетским гасом, пређе преко југословенске територије, али ово није остварено услед директног договора између Италије и Аустрије. Са друге стране, могућност да гасовод који би совјетски гас испоручивао у Грчку и Турску пређе преко југословенске територије пропала је услед непостојања координације између југословенских представника гасне привреде. На основу тога може се закључити да иако јесте постојало јасних политичко – идеолошких ограничења у погледу интеграције у енергетски систем СЕВ–а, а самим тим и учешћа у процесу енергетске интеграције читавог европског континента, тзв. „гасног моста“, југословенско изостајање из ових великих енергетских система не може се искључиво свести на заступање политике несврстаности и еквидистанце од хладноратовских блокова. Ова неповољна позиција била је последица са једне стране периферног географског положаја Југославије у односу на трасу најбитнијих европских гасовода, а са друге стране унутрашњих проблема децентрализоване привреде, пре свега енергетике, која је утицала не могућност формулисања дугорочне енергетске политике и координисаног наступа југословенских привредних субјеката чак и у тренуцима постојања минималних могућности за укључивање у међународне гасоводне пројекте. Наиме, децентрализована енергетика онемогућила је чак и стварање јединственог југословенског гасоводног система, као основе за било које даље укључивање у међународне гасоводне пројекте.

[498] Nikola Filipović, „Uvodno izlaganje na jugoslovenskom naučno–stručnom skupu posvećenom 20–godišnjici sporazuma o saradnji između SFRJ i SEV–a“, 20; Срећко Ђукић, *Руски гас у Европи: Од детанта до Јужног тока*, (Београд: Службени гласник, 2011), 158–161; Срећко Ђукић, *Ера руског гаса: гас и глобална безбедност*, (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016), 15–16, 37; Срећко Ђукић, *Време енергије: више од дипломатије*, (Београд: Службени гласник, 2009), 12.

6. ЗАКЉУЧАК

Циљ овог истраживања био је да утврди и анализира улогу нафте и природног гаса у југословенско – совјетској трговинској размени, односно утицај увоза совјетске нафте и природног на југословенску привреду. Узевши у обзир да се фокус истраживања може позиционирати у области енергетске сарадње, односно начин на који је она утицала на укупне политичко – економске односе две државе, најпре смо се фокусирали на дефинисање појма *енергетика*. У том контексту полазимо од тезе да *енергетика* не представља само посебну грану привреде, већ да је она кључна привредна инфраструктура која утиче и рефлектује све структурне процесе у привреди и економији једне државе.

Са друге стране кроз прва два тематска поглавља тежили смо да анализирамо развој и структуру југословенске енергетике, утврдимо кључне процесе, на југословенском и совјетском нивоу, који су обликовали сарадњу две државе у области нафте и гаса, као и да анализирамо природу југословенско – совјетских економских односа, чији је енергетска сарадња била саставни део. У овој анализи полазимо од претпоставке да је послератни привредни развој Југославије омогућио да она достигне ниво средње индустријализоване државе. При том, имајући у виду да развој није био утемељен на реалним енергетским потенцијалима, што је створило низ структурних привредних проблема. Ово је неопходно јер се ови привредни проблеми морају имати у виду када се анализира југословенски увоз енергената, у овом случају нафте и природног гаса из Совјетског Савеза. Наиме, југословенска енергетика у посматраном периоду, од 1970. до 1985. године, настала је као производ модернизацијских и реформских процеса из 60–их година у чији се центар може ставити „Привредна реформа“ из 1965. године. Модернизацијски процеси тзв. „три М“, односно модернизација индустрије, моторизација саобраћаја и механизација пољопривреде, који посебно узимају маха током 60–их година, кључно су допринели повећању потрошње течних горива, базираних на преради нафте. Са друге стране, реформски процеси, децентрализација економије и укључивање у међународну поделу рада и светско тржиште, условљени пре свега „Привредном реформом“, створили су институционални оквир неопходан за повећани увоз сирове нафте и других енергената. Ово је довело до постепене измене структуре југословенске енергетске потрошње која се огледала у замени домаћег угља нафтом, а која је у ситуацији јефтине нафте на светком тржишту оквалификована као уклапање у „светску логику“.

Уклапање у „светску логику“ значило је устројавање југословенског развојног модела, пре свега у спољној трговини, по угледу на развијене индустријске државе Запада, што је са друге стране, нашло и одређења решења у унутрашњој привредној структури. На тај начин реформско – модернизацијски процеси током 60–их година доводе до интензивирања постепеног преласка југословенске индустрије са развоја базних капацитета на прерађивачке капацитете, уочљивог још током 50–их година. Настојање југословенског руководства да се привреда прилагоди светском тржишту и подстакне извоз, у условима слабљења контроле над заједничким тржиштем и инвестицијама доводи до форсирања развоја прерађивачких капацитета, без паралелног развоја сировинске базе. Тиме настаје главни југословенски привредни проблем у посматраном периоду, односно *структурни јаз између базних и прерађивачких капацитета индустрије* који се превазилазио увозом сировина из иностранства. Ово је створило структурну зависност привреде од увоза сировина, који након 1973. године и прве нафтне кризе, односно у условима троструког скока цене нафте на светском

тржишту, постаје један од кључних проблема југословенске привреде. Тиме се „јаз“, односно диспропорција у развоју основних грана индустријске производње пренела на спољнотрговински биланс државе, а услед увозне зависност вредност енергената захватала је све већи удео у укупном југословенском увозу. Југославија у периоду енергетских криза са развојним моделом „подешеним“ на високу потрошњу нафтних деривата, није успевала да ове проблеме реши преструктурирањем енергетске потрошње, услед низа политичко – економских проблема изазваних децентрализацијом привреде, већ се опредељивала за иностране кредите и задуживање, како би наставила са истим развојним моделом. Ово ће у првој половини 80–их година кулминирати кризом југословенског спољног дуга, као и хроничним дефицитом платног и спољнотрговинског биланса. На основу наведеног, закључујемо да југословенска енергетска зависност није била искључиво производ једне политичке одлуке већ развојног модела, оличеног у реформским и модернизацијским процесима, као и сталном настојању руководства да Југославију интегрише у међународну економију и светско тржиште, губећи при том из вида развој индустријске базе са једне стране, стихијски развијајући предимензиониране капацитете прерађивачке индустрије са циљем да се подстакне извоз, са друге стране. Коначно, енергетске кризе из 1973/74. и 1979. године, оголиле су низ структурних проблема југословенске привреде, која се све више заснивала на увозу, до тада јефтиних енергената, а која услед комплексности политичко – економског систем није била у стању да се прилагоди радикалним променама у међународној економији.

Анализа југословенског привредног развоја и структурних проблема које је он створио била је неопходна, како би се у ситуацији увозне, односно енергетске, зависности на адекватан начин анализирала совјетска позиција, односно увоз нафте и природног гаса из СССР–а. Из тог разлога циљ другог тематског поглавља био је да кроз хронолошки преглед југословенско – совјетских економских односа, да анализу структуре размене и саме природе односа, ради исправног позиционирања нафте и природног гаса у оквиру њих. На основу хронолошког прегледа можемо закључити да је од времена нормализације југословенско – совјетских односа, и поред бројних криза, економска сарадња две државе дугорочно тежила стабилизацији и продубљивању. Ово потврђује чињеница да су битне идеолошке разлике и чести проблеми у политичким односима, коегзистирали са све интензивнијом економском сарадњом, која коначно 70–их година долази у први план, посебно када након 1976. године Совјетски Савез постаје највећи југословенски трговински партнер. Укупно гледано, посматрани период, од 1970. до 1985. године представља врхунац економских односа две државе, који су регулисани кроз дугорочне споразуме о трговинској размени, клириншки систем плаћања и значајне кредитне аранжмане. Управо у овом периоду СССР се наметнуо као кључни снабдевач југословенског тржишта сировинама, пре свега енергентима, док се Југославија позиционирала као битан снабдевач индустријских производа и робе широке потрошње за совјетско тржиште. Управо на основу структуре трговинске размене долазимо до централне хипотезе, кроз коју дефинишемо укупне економске односе две државе, односно да се ради о *узајамно корисној сарадњи комплементарних економија*. Комплементарност се заснива на принципу да се, гледано обострано, производња и извоз једне државе „поклапала“ са увозом и производњом друге државе. Ово потврђује чињеница да је структура совјетске привреде устројена на развоју сировинске и енергетске базе, те извозу енергената и сировина и великом увозу готових производа, била у комплементарном односу са југословенском привредном структуром, која се заснивала на развоју прерађивачких капацитета на бази увоза сировина и репроматеријала, односу извозу готових производа. Са друге стране узајамна корисност огледала се са југословенске стране у могућности да из Совјетског Савеза обезбеди

прекопотребан увоз сировина и репроматеријала, те да обезбеди пласман готових производа, који нису били конкурентни на Западним тржиштима. Са друге стране Совјетски Савез је из Југославије надокнађивао значајни део увозних потреба у машинама, опреми, бродовима, роби широке потрошње итд. Ипак, овде треба нагласити да ову тезу увек треба узимати у разматрање и са одређеном дозом резерве, узевши у обзир да се ради о асиметричном односу, светске суперсиле са једне стране и државе „средњег ранга“, са ограниченим економским капацитетима.

Анализом југословенског привредног развоја и његовим утицајем на стварање енергетске зависности, као и хронолошким прегледом југословенско – совјетских економских односа, односно постављањем тезе да се ради о комплементарним економијама и узајамно корисној сарадњи, поставили смо неопходан оквир, на основу којег смо анализирали југословенски увоз совјетске нафте и природног гаса. Циљ трећег и четвртог тематског поглавља био је управо да на директном примеру нафте, односно природног гаса, анализира њихов значај у југословенско – совјетској трговинској размени, односно утицај ове сарадње на југословенску привреду.

Тематско поглавље које анализира југословенски увоз совјетске нафте, може се поделити у три дела, који објашњавају успостављање темељног принципа на којем се овај увоз заснивао, улогу совјетске нафте у југословенској привреди и југословенско – совјетској трговинској размени и коначно, утицај политичких односа на овај вид сарадње две државе. Успостављање темељног принципа, који смо формулисали као „нафта за обојене метале“, а на којем се заснивао целокупан југословенски увоз кључних енергената из Совјетског Савез, представља институционализацију ширег принципа комплементарне и узајамно корисне економске сарадње две државе, што додатно потврђује раније постављену хипотезу. Наиме, на основу преговора који су кулминирали потписивањем „Протокола“ између Јакова Сиротковића и Николаја К. Бајбакова, 10. децембра 1971. године, закључује се да су две државе свесно конструисале дугорочан образац размене, на основу којег су совјетске испоруке нафте, али и природног гаса и угља за коксовање, директно везане за југословенске испоруке боксита, глинице, олова, антимона и производа бакра и месинга. Овим су две државе створиле механизам заснован на принципу комплементарности и узајамне корисности, ради међусобног снабдевања дефицитарним сировинама. Такође, важно је нагласити да ово није остао само механизам којим је регулисана размена наведених роба, већ је он у наредним годинама, као директну последицу имао закључивање кредитних аранжмана између Југославије и Совјетског Савеза. Циљ совјетских кредита било је управо инвестирање у развој производних капацитета југословенске обојене металургије, ради обезбеђивања дугорочног извоза ових сировина у СССР, али са друге стране и развој низа пратећих капацитета базне индустрије, чији је развој у претходном периоду запостављан. Са друге стране, коришћење кредитних аранжмана ради развоја капацитета базне индустрије, упућује и на потврду хипотезе да је енергетска сарадња са Совјетским Савезом дала и известан допринос у превазилажењу кључног структурног проблема југословенске привреде, односно „јаза“ између базичне и прерађивачке индустрије. Такође, овде треба додати да је кроз покушај реконструкције „Југословенског нафтовода“ за двосмерни транспорт нафте, увоз совјетске нафте виђен и као могућност да се реши проблем предимензионираних индустријских капацитета, у овом случају рафинерија. Међутим, узевши у обзир да су проблеми „јаза“ између базне и прерађивачке индустрије и предимензионираних индустријских капацитета били дубоко укорењени у југословенском развојном моделу, совјетски кредити и увоз нафте свакако нису представљали дугорочно решење. Коначно, успостављање принципа „нафта за обојене метале“ не може се посматрати мимо ширег међународног контекста.

Наиме, почетак „совјетске енергетске офанзиве“, почетком 70–их година, односно енергетско повезивање СССР–а са западноевропским државама, заснивало се на јасно успостављеном принципу „нафта за цеви“, односно „гас за цеви“, који је подразумевао извоз совјетских енергената, ради увоза Западне технологије, индустријске опреме и стране валуте. Успостављање принципа „нафта за обојене метале“ у југословенском случају, иако не потпуно идентичног као аранжмани са западноевропским државама, потврђује хипотезу да је југословенски увоз нафте, али и природног гаса из СССР–а, био једна од варијанти ширег модела размене успостављеног између Совјетског Савеза и Запада. Међутим, овде се морамо у извесном смислу оградити, те подвући да је југословенски случај кроз инсистирање на клириншком моделу размене прилагођен моделу односа две социјалистичке државе, те да осим што се заснивао на међусобној размени дефицитарних роба, принцип „нафта за обојене метале“ није имао друге сличности са принципима који су важили између СССР–а и западноевропских држава.

Следећи део трећег тематског поглавља тиче се улоге нафте у југословенско – совјетској трговинској размени, као и улоге совјетске нафте у југословенској привреди. Кроз анализу праваца снабдевања и реконструкцију потрошње совјетске нафте у југословенским рафинеријама, јасно смо показали значај овог увоза за југословенску привреду. Ипак, овде највећи акценат морамо ставити на статистичку анализу увоза совјетске нафте, још једном се оградивши од проблема у разлици између југословенске и совјетске статистике, услед бројних реекспортних послова које је југословенска страна вршила без евидентирања у званичној статистици. Наиме, уколико узмемо у обзир количину нафте коју је Совјетски Савез испоручио Југославији, те уколико томе додамо и значајну количину нафтних деривата са сигурношћу можемо закључити да је СССР био најзначајнији снабдевач југословенског тржишта нафтном и дериватима у посматраном периоду, иако ови подаци не одговарају званичној југословенској статистици. Ипак, оно што је кључно у овој делу, јесте да статистичка анализа увоза совјетске нафте упућује на потврду хипотезе да је нафта, као појединачно највреднији артикал у југословенско – совјетској трговинској размени, била кључни и опредељујући фактор који је у периоду енергетских криза, односно троструког скока цене нафте на светском, утицао на увећање вредности размене, створивши од Совјетског Савеза највећег југословенског трговинског партнера. Ово заснивамо на тези да је скок цена нафте на светском тржишту у одлучујућој мери утицао на раст вредности југословенског увоза из Совјетског Савеза, што је довело до нужног повећања југословенског извоза, услед самог модела трговинске размене који се заснивао на дугорочним споразумима, тачно утврђеним робним листама и клириншком плаћању. Ово упућује такође на закључак да је сам модел и структура југословенско – совјетске размене услед дејства спољних фактора попут енергетске кризе, утицала на преоријентацију југословенске спољне трговине од Западних партнера, пре свега СР Немачке и Италије, ка Совјетском Савезу, који 1976. године постаје највећи трговински партнер. Овде наравно треба додати да се не сме у потпуности умањити и фактор неконкурентности југословенске робе на тржиштима западноевропских земаља, који је само интензивирао овај процес, као и стална тежња југословенских и совјетских руководилаца да се трговинска размена прошири, што је такође имало значајног утицаја. На крају, битан део увоза нафте из Совјетског Савеза, чинили су и реекспортни послови који упућују на закључак да је Југославија користила чињеницу да је совјетска нафта плаћана кроз испоруку југословенске робе, односно преко клириншког аранжмана, како би у ситуацији растућих економских проблема и скупе нафте на светском тржишту остваривала зараду у страној валути. Југославија је тиме финансирала увоз, инвестиционе пројекте и најразличитије унутрашње трошкове. Међутим, узевши у обзир да су ови послови вршени у тајности, те да нису званично евидентирани од стране југословенског Савезног

завода за статистику, не можемо са сигурношћу закључити колика је зарада остварена нити колики је био обим ових послова.

Коначно, последњи део трећег тематског поглавља тежи да анализира увоз нафте, као „терен“ за пласирање совјетског политичког утицаја у Југославији. Потпуно је јасно и у ранијим истраживањима доказано да су политички односи две државе имали кључан утицај на развој економских односа. Такође и у случају увоза нафте ова теза је потврђена чињеницом да је формулисање основног принципа сарадње „нафта за обојене метала“ било условљено побољшањем политичких односа и сусретима Ј.Б. Тита и Л.И. Брежњева током 1971. и 1972. године. Поред овога, из совјетских документарних извора јасно се закључује намера СССР–а да економску сарадњу користи као средство за „одржавање Југославије на путу социјалистичког развоја“, кроз чвршће везивање за социјалистички блок, као и ради стварања противтеже Западном економском утицају. У том смислу постављена хипотеза да је увоз совјетске нафте представљао плодно тле за пласирање совјетског политичког утицаја у Југославији јесте потврђена, али уз низ ограда. Наиме, када услед скока цене нафте на светском тржишту долази до повећања вредности југословенско – совјетске трговинске размене, те СССР постаје највећи југословенски трговински партнер, из совјетске перспективе долази до *де факто* испуњења политичког циља, односно сузбијања Западног економског утицаја у Југославији. Од тог тренутка увоз нафте, али и југословенско – совјетски економски односи генерално, одвијали су се искључиво по принципима економске логике, кроз институционализоване механизме и преговоре који су спуштени на нижи ниво руководилаца, а све мање као „полигон“ за планирање политичких утицаја. Поменута, економска логика која је обележила увоз нафте из СССР–а заснивала се на чињеници да је Југославија у ситуацији изузетно скупе нафте на светском тржишту све више тежила да развија економске односе са СССР–ом користећи предности клириншког плаћања и не трошења девизних резерви, док је са друге стране тиме обезбеђивала сигурно и велико тржиште за извоз производа своје прерађивачке индустрије. На крају, улазак Југославије у економску кризу у првој половини 80–их година и све интензивнија сарадња са ММФ–ом обновили су совјетска настојања да кроз економску сарадњу и пре свега повећање испорука нафте, ублажи Западни финансијски притисак на Југославију. Ипак, како ово представља и период све веће економске кризе у самом СССР–у реалне могућност да се преко енергетских аранжмана шири политички утицај у Југославији, биле су јако ограничене и без суштинске могућности да се промени неопходност све веће сарадње Југославије и ММФ–а у ситуацији алармантне кризе спољног дуга.

Циљ четвртог тематског поглавља био је да прикаже улогу совјетског природног гаса у југословенској привреди, као и у југословенско совјетској трговинској размени. Узевши у обзир да је природни гас био мање заступљен енергент у југословенској енергетској потрошњи, те да је заузимао далеко мањи удео у трговинској размени две државе у односу на нафту, он није представљао претерано погодан терен за пласирање политичког утицаја. Међутим, и у овом поглављу дат је и овај, аспект пре свега кроз анализу политичких ограничења на унутрашњем, југословенском плану, која су онемогућавала проширивање сарадње у овој области.

На основу анализе увоза природног гаса из Совјетског Савеза закључује се да он није био део посебног трговинског аранжмана, већ да се увоз управо заснивао на раније успостављеном, узајамно корисном и комплементарном принципу „нафта за обојене метале“. Југословенско интересовање за увоз природног гаса из Совјетског Савеза такође је било део ширег, европског оквира у којем је гас конципиран као „гориво будућности“ које светску енергетику може да уведе у „постнафтно доба“. У конкретном

југословенском случају циљ увоза и повећања потрошње природног гаса било је побољшање енергетске ефикасности, смањење загађења и замена најпроблематичнијег дела потрошње нафтних деривата, односно употребе мазута и уља за ложење. У том контексту југословенски економски планери предвиђали су да домаћа производња природног гаса неће моћи да надокнади растуће потребе, те да је увоз неопходан, а као главни партнер у овој области такође се наметнуо СССР. У случају природног гаса, као и раније у случају нафте и нафтних деривата, потврђује се хипотеза да се Совјетски Савез наметнуо се као „природан партнер“ услед низа географских и економских разлога, који су условили овај вид сарадње. Ова хипотеза посебно је потврђена у случају природног гаса јер се СССР наметнуо као једини „реални“ снабдевач Југославије гасом, док сва остала решења, попут увоза из Алжира, нису реализована. У погледу самог увоза природног гаса и његове улоге у југословенско – совјетског трговинској размени можемо констатовати да он појединачно није заузимао значајан удео у истој. Ипак, закључујемо да се природни гас не може посматрати као засебан артикал, већ искључиво као део јединственог аранжмана који обухвата нафту и нафтне деривата. На основу тога уочавамо да је од 1981. до 1985. године, односно петогодишњем периоду када је вршен увоз сва три енергента, удео нафте, нафтних деривата и природног гаса заузимао 50% вредности укупног увоза из СССР, уколико анализирамо југословенску статистику, односно чак 65% вредности увоза, уколико анализирамо податке ван званичне статистике, који нам најприближније дају вредност увоз са неевидентираним реекспортним пословима. Закључујемо, да су нафта, нафтни дериват и природни гас, у периоду када је вршен увоз сва три енергента, имали доминантан удео у увозу из Совјетског Савеза. На основу наведеног, потврђује се раније постављена хипотеза да се увоз нафте и природног гаса из СССР–а мора посматрати као део истог трговинског аранжмана, те да су ови артикли имали доминантан удео у југословенском увозу из Совјетског Савеза. Такође, статистичка анализа увоз и потрошње природног гаса у Југославији у периоду од 1978. до 1985. године, потврђује хипотезу да је совјетски природни гас имао доминантну улогу у југословенској потрошњи природног гаса, са уделом од 55%.

Са друге стране, преговори о увозу природног гаса из СССР, као и потреба да се повећа његово потрошња утицали су на изградњу гасоводне инфраструктуре на територији Југославије, као и у извесној мери на диверсификацију енергетске потрошње. Међутим, постављена хипотеза која упућује на закључак да је увоз природног гаса из Совјетског Савеза допринео побољшању структуре и диверсификацији енергетске потрошње, кроз ово истраживање није потврђена. Наиме, иако је потрошња природног гаса интензивирана почетком увоза из СССР, те је у периоду од 1978. до 1985. године бележила стални раст, она није имала кључни допринос у промени структуре енергетске потрошње јер су нафтни деривати, пре свега мазут, остали доминантни чиниоци. Смањење потрошње мазута које је у датом периоду дефинитивно постигнуто није било последица увоза и повећања потрошње природног гаса, већ последица заједничког дејства рестриктивних мера, повећања потрошње домаћег угља, као и природног гаса. Такође, замена мазута није дала ефеката у најважнијем привредном сектору, индустријској производњи, пре свега производњи електричне енергије. Поред овога, процес гасификације Југославије омогућава анализу бројних политичких и институционалних препрека, који су утицали на ограничену потрошњу природног гаса. Наиме, политичко – економска децентрализација и стварање тзв. „децентрализованих монопола“ кроз затварање у републичке економске границе довело је до формирања три потпуно неповезана гасовода система на територији Југославије, често остављајући бројне енергетски дефицитарне регионе ван трасе гасовода. Процес децентрализације економије имао је изузетно негативне последице на пољу енергетике, те је кроз

хроничан сукоб федералних и републичких нивоа власти представљао отежавајући и ограничавајући фактор у изградњи јединствене, југословенске гасоводне мреже и евентуалном побољшању и измени структуре енергетске потрошње, која би се огледала, пре свега у замени мазута природним гасом. Овим се потврђује раније постављена хипотеза да је политички фактор имао кључну улогу у ограничавању гасификације и повећању потрошње. Коначно, хипотеза да су политичко – идеолошки став Југославије и „црвене линије" према СЕВ–у и ЕЕЗ утицали на то да Југославија остане ван трасе кључних трансевропских гасоводних пројеката није потврђена. Иако је потпуно јасно да су постојала јасна политичка ограничења за интензивнију интеграцију у економски систем СЕВ–а, чији су гасоводи били саставни део, анализа документарне грађе упућује на чињеницу да је Југославија тежила да у што већој мери узме учешће у гасоводној интеграцији европског континента. Међутим, кључни ограничавајући фактор у овом делу био је сам географски положај Југославије, те чињеница да у посматраном периоду није било значајних пројеката изградње трансевропске гасоводне мреже која би обухватала Балканско полуострво.

Југословенска оријентација ка интензивној употреби увозних енергената, настала услед модернизацијских и реформских процеса током 60–их и 70–их година, створила је увозну зависност која је, у условима енергетских криза и наглог скока цене нафте на светском тржишту, изазвала хроничну кризу платног биланса и спољног дуга, те „оголила" структурне проблеме и дугорочне последице занемаривања развоја капацитета базне индустрије за рачун прерађивачке. У том контексту увоз нафте и природног гаса можемо посматрати као један од саставних делова југословенског развојног модела заснованог на увозу сировина из иностранства. Са друге стране, југословенско – совјетска сарадња у овој области може се посматрати као узајамно корисна и комплементара, али уз ограду да је и као таква њена природа била асиметрична, односно да се радило о две државе са далеко различитим економским капацитетима. Поред тога иако се заснивала на поменутим принципима, она је суштински била обликована спољним шоковима, попут скока цене нафте на светском тржишту. Конкретни принципи на којима се сарадња заснивала, односно „нафта за обојене метала" такође показују да је југословенски случај увоза нафте и природног гаса из СССР–а био варијанта ширег енергетског повезивања европског континента, који се огледа у енергетским договорима Совјетског Савеза и западноевропских држава, током 70–их и 80–их година. Коначно, могућност да се совјетски енергенти искористе као основа за превазилажење структурног „јаза" између базне и прерађивачке индустрије, као и за диверсификацију потрошње нафте и нафтних деривата у условима енергетске кризе, остали су ограничени дејством југословенских, унутрашњих, политичко – економских баријера, оличеним у децентрализацији економије која је на пољу енергетике имала изузетно негативне последице. На основу тога закључујемо да је увоз нафте и природног гаса из Совјетског Савеза за Југославију представљао могућност да се кроз дугорочне споразуме о робној размени, робне листе и клириншке аранжмане, на најлакши начин обезбеди увоз прекопотребних енергената, те да се за предимензиониране капацитете прерађивачке индустрије обезбеде послови и стабилно тржиште за извоз. На тај, начин овај вид сарадње није допринео превазилажењу дубоко укорењених структурних проблема југословенске привреде, већ је искључиво пружио могућност да се у одређеној мери „замаскирају" негативни процеси у привреди и настави са истим развојним моделом, који је током 70–их година имао све више негативних утицаја на укупну југословенску привреду.

Истраживање које смо спровели тематски се може позиционирати у следеће историографске целине, југословенску економску историју, историју југословенско –

совјетских односа и историју Хладног рата. Значај овог истраживања за југословенску економску историју ово истраживање тежи да да допринос у погледу осветљавања југословенске енергетске политике и дугорочних привредних процеса који су у том контексту довели до стварања структурних проблема у југословенској привреди. На тај начин она тежи да повеже старија истраживања која су већи акценат стављала на реформске подухвате, утицај политичког руководства и њихових одлука на економску политику земље, као и економску кризу у првој половини 80–их година, са дугорочним проблемима југословенске енергетске зависности, насталим кроз форсирање једног развојног модела од друге половине 60–их година. У контексту југословенско – совјетских односа ово истраживање тежи да акценат помери, са анализе политичих односа и њиховог утицаја на економску сарадњу две државе, на дугорочне економске механизме сарадње и материјалне токове у истој који су се често одвијали невезано са ситуацијом у политичким односима две државе. На основу тога, кроз ово истраживање тежимо да укажемо да се енергетска сарадња јавља као једна од кључних, дугорочних компонената југословенске спољне политике у односу према Совјетском Савезу. Коначно, у историографији која се бави Хладним ратом, ово истраживање налази се на трагу радова о совјетској нафти и природном гасу и њиховој улози у формирању европске енергетске зависности. Тиме, југословенски случај који се налазио „на маргини“ ових процеса тежимо да укључимо у шири корпус истраживања везаних за транснационалну историју енергетске сарадње током 70–их и 80–их година.

На крају, истраживање оставља и простор за даљу анализу југословенско – совјетских односа у области енергетике. Најпре, оно се може проширити у хронолошком смислу и обухватити читав период од нормализације дипломатских односа до распада две државе, односно од 1955. до 1991. године, са посебним акцентом на период након привредне реформе. Такође, истраживање оставља могућност тематског продубљивања пре свега кроз истраживање појединачних архива бивших југословенских предузећа која су узела кључну улогу у југословенско – совјетског енергетској сарадњи, попут „ИНА–е“, „Нафтагаса“ и „Енергоинвеста“. Коначно, остављен је и значајан простор за компаративну анализу југословенског случаја са енергетском сарадњом СССР–а и других социјалистичких, али и капиталистичких држава на територији Европе. Ово би омогућило компаративан приступ анализи у домену увозних аранжмана, цена, кредитирања и утицаја увоза совјетских енергената на привреду појединачних земаљ, како би се јасније уочило шта је југословенски пример делио са совјетским економским партнерима из Источног блока, односно где је био изузетак.

7. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

1. **Архив Југославије:**
   1.1. Фонд 130 – Савезно извршно веће
   1.2. Фонд 459 – Савезни завод за друштвено планирање
   1.3. Фонд 539 – Југословенски национални комитет Светске конференције за енергетику
   1.4. Фонд 575 – Савезни комитет за енергетику и индустрију
   1.5. Фонд 643 – Пословна заједница ОУР из области нафтне привреде Југославије „Петролунион“
   1.6. Фонд 751 – Савезни секретаријат за економске односе са иностранством
   1.7. Фонд 783 – Институт за спољну трговину

2. **Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије:**
   2.1. Фонд Политичка архива

3. **Российский государственный архив экономики:**
   3.1. Фонд 365 – Учереждения по внешним экономическим связям (ГКЭС)
   3.2. Фонд 413 – Министерство внешней торговли СССР (Минвнешторг СССР)
   3.3. Фонд 860 – Всесоюзный научно – исследовательский конъюктурный институт (ВНИКИ) Министерства внешней торговли СССР

4. **Российский государственный архив новейшей истории:**
   4.1. Фонд 5 – Аппарат Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза
   4.2. Фонд 80 – Брежнев, Леонид Ильич (1906–1982 гг.) – Генеральный секретарь ЦК КПСС, Председатель Президиума Верховного Совета СССР

Објављени извори

1. Величанскаја, Људмила А, Џалилов, Тимур А, Димић, Љубодраг, Кишкина–Иваненко, Маја Ф, Милошевић, Миладин, Пантелић, Нада, Стикалин, Александар С и Животић, Александар. *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем врху руководилаца Југославије и СССР (1965–1980), Том 2*. Београд: Архив Југославије, 2016.
2. *Внешняя трговлая СССР: Статистический обзор за 1970–1985*. Москва: Издательство Международные отношения, 1971–1986.
3. *Energetski bilans SFR Jugoslavije 1981–1982 – Overall Energy Balance for SFR of Yugoslavia – Энергетический баланс Югославии*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1982–1983.
4. *Jugoslovenski naftovod: Izvod iz tehno–ekonomske studije*. Novi Sad: Naftagas–Inženjering, 1973.

5. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970–1985 (Godine XVII–XXXIII)*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1971–1986.
6. *Statistika spoljne trgovine SFRJ Jugoslavije – Statistic of Foreign Trade of the SFR Yugoslavia 1970–1985*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1971–1986.
7. *Yugoslavia and the World Bank*. Washington D.C, 1979.
8. *Yugoslavia: Naftagas Pipeline Project (Loans 916–YU and 1264–2–YU): Project Completion Report*. Washington D.C: Document of the World Bank, Energy and Industry Staff, 1986.

Штампа

1. *Petrolunion: List poslovnog udruženja radnih organizacija za istraživanje, preradu i promet nafte i naftnih derivata u Jugoslaviji*
2. *Нафташ: Лист РО Нафтагас Нови Сад*
3. *Политика*

Мемоари и изворни текстови савременика

1. Александров–Агентов, Андрей М. *От Коллонтай до Горбачёва*: *Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, К. У. Черненко и М. С. Горбачёва*. Москва: Международные отношения, 1994.
2. Арба́тов, Георгий А. *Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.): Свидетельство современника*. Москва: Международные отношения, 1991.
3. Драбкин, Анатолий С. *„Проект века“: факты и домыслы*. Москва: Международные отношения, 1984.
4. Чирсков, Владимир Г. *Трасса жизни – Записки министра СССР*. Москва: Инкомбук, 2012.
5. Щербина, Борис Е, Коваленко, Александр В. и Зайцев, Юрий В. *Союз – траса братской дружбы*. Москва: Недра, 1978.
6. Щербина, Борис Е, Чирсков, Владимир Г. и Шмаль, Генадий И. *Трансконтинентальный газопровод Уренгой – Помары – Ужгород*. Москва: Недра, 1985.
7. Щербина, Борис Е. *Магистральный трубопроводный транспорт на рубеже 80–х годов*. Москва: Недра, 1982.
8. Planinc, Milka. *Čist račun željezne lady: sjećanja*, priredio Tvrtko Jakovina. Zagreb: Profil multimedia, 2011.
9. Šefer, Berislav. *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*. Beograd: Stručna štampa, 1969.

Монографије, синтезе, чланци, расправе

1. „Kratak prikaz aktivnosti naftne privrede Jugoslavije u 1978. godini“ (skupina autora). *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 6 (1979), 255–272.
2. „Potrošnja primarnih nosilaca energije i naftnih derivata u Jugoslaviji (statistika)“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIII, 9 (1972); 453–456.

3. „Proizvodnja i prerada nafte i prirodnog plina u SFRJ (statistika), Jugoslovensko tržište naftnih derivata“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIII, 7 (1972), 342–346.
4. „Razgovor sa M. Markovićem: Angažman za istinu – Za sintezu evropske humanističke tradicije, građanskih demokratskih tekovina i tradicionalnih socijalističkih aspiracija“. *Theoria: Časopis Filozofskog društva Srbije*, XXVI, 3 (1983), 95–162.
5. A.B. Kovalchuk, B.C. Hardinge. *Coal industry of the Former USSR – Coal Supply Sistem and Energy Development*. CRC Press: Taylor&Francis Group, 2018.
6. Adam, Jan. *Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s*. Palgrave Macmillan, 1989.
7. Andrić, Vladimir, Andrić, Ljubiša and Radulović, Dragan. „The Extraction of Aggregates in Serbia 1973–2015, a Statistical Exploartion“. *Minning and Metallurgy Engineering Bor*, 1–2 (2017), 41–52.
8. Antonijević, Slobodan. „Dvadesetogodišnja spoljnotrgovinska saradnja Jugoslavije sa zemljama–članicama SEV“. *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV)*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987, 116–126.
9. Bange, Oliver. „The GDR in the Era of Détente: Conflicting Perceptions and Strategies 1965–1975“. *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, Museum Tusculanum Press, 2010, 57–68.
10. Bekić, Darko. *Jugoslavija u Hladnom ratu*: *Odnosi sa velikim silama 1949–1955*. Zagreb: Globus 1988.
11. Berend, Ivan T. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: Ekonomski modeli od laissez–faire do globalizacije*. Beograd: Arhipelag, 2009.
12. Bernardini, Giovanni. „Forced to Cooperate: The Brandt Government and the Nixon Administration on the Road to Helsinki“. *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, Museum Tusculanum Press, 2010, 79–100.
13. Bešlin, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji (Knjiga 1)*. Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2022.
14. Bogetić, Dragan. „Jugoslovensko–sovjetski odnosi početkom 60–ih“. *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 205–222.
15. Bogetić, Dragan. „Kriza jugoslovenskog društva početkom 1970–ih i pitanje sovjetske pomoći opstanku Titovog režima“. *Istorija 20. veka*, 2 (2010), 115–130.
16. Bogetić, Dragan. „Odnosi Jugoslavije i Zapada u kontekstu posete Hruščova Beogradu 1955. godine“. *Istorija 20. veka*, 1, (1997), 127–138.
17. Bogetić, Dragan. „Saradnja Jugoslavije sa zapadnim silama u vreme normalizacije njenih odnosa sa socijalističkim lagerom 1956. godine“. *Istorija 20. veka*, 2 (2005), 113–129.
18. Bogetić, Dragan. „Sovjetska politka prema Jugoslaviji tokom prve faze bipolarnog detanta“. *Istorija 20. veka*, 2 (2014), 199–213.
19. Bogetić, Dragan. *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*. Beograd: ISI, 2006.
20. Bondžić, Dragan. *Između ambicija i iluzija: Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*. Beograd: ISI, 2016.
21. Boranić, Vilim. „Potrošnja energije u evropskim socijalističkim zemljama u razdoblju od 1960. do 1970. godine“. *Nafta – mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 10 (1973), 550–557.

22. Boranić, Vilim. „Prilog razmatranju problema perspektivnog razvoja rafinerija nafte u Jugoslaviji“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 2 (1973), 95–102.
23. Boris Prohaska, Marijan Kolombo, Ivan Mijatović, „The development of oil processing in Yugoslavia“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXIV, 7–8, (1983), 465–470.
24. Bösch, Frank. „Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil Crises of the 1970s“. *Historical Social Research – Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4, Special Issue: The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World (2014), 165–195.
25. Bošković, Slobodan, Vugrinec, Vilim Boranić, Vilim, Brajčić, Vojtjeh, Lešić, Ante i Savin, Sava. „Activity of Yugoslav Oil Industry from 1975 to 1979“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 9–10–11 (1979), 429–447.
26. Bošković, Slobodan. „Dugoročni razvoj energetike Jugoslavije“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXVIII, 6, (1977), 393–400.
27. Bošković, Slobodan. *Dugoročni razvoj energetike u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za ekonomiku industrije, 1981.
28. Brajčić, Vojtjeh. „Jugoslavensko tržište naftnih derivata u 1983. godini“. *Nafta – mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXV, 9 (1984), 451–453.
29. Brajčić, Vojtjeh. „Jugoslovensko tržište naftnih derivata i potrošnja naftnih derivata i plina u 1980. godini“. *Nafta – mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXII, 6 (1981), 290–293.
30. Casper, Julie Kerr. *Energy – Powering the Past, Present and Future*. Chelsea House, 2007.
31. Catoni, Roberto. „Debates at NATO and the EEC in Response to the Soviet „Oil Offensive“ in the Early 1960s“. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, Palgrave MacMillan, 2016, 131–161.
32. Cemović, Momičilo. *Zašto, kako i koliko smo se zadužili: Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*. Beograd: Institut za unapređenje robnog prometa, 1985.
33. Chernyshova, Natalya, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. Routledge, 2013.
34. Drysdale, Peter. „Japan and Australia: The Prospect for Closer Economic Integration“. *Economic Paper: A Journal of Applied Economics and Policy*, E1, 30 (1969), 12–28.
35. Đukić, Srećko. „Saradnja Jugoslavije sa zemljama SEV–a u oblasti naftne privrede“. *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV)*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987, 262–274.
36. Edwin Bacon, „Reconsidering Brezhnev“. *Brezhnev Reconsidered*, edited by Edwin Bacon, Mark Sandle, Palgrave Macmillan, 2002.
37. Filipović, Nikola. „Uvodno izlaganje na jugoslovenskom naučno–stručnom skupu posvećenom 20–godišnjici sporazuma o saradnji između SFRJ i SEV–a“. *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV)*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987, 20–30.
38. Ghosh, Tushar K. and Prelas, Mark A. *Energy Resources and Systems – Volume 1: Fundamentals and Non–Renewable Resources*. Springer, 2009.
39. Ghosh, Tushar K. and Prelas, Mark A. *Energy Resources and Systems – Volume 2: Renewable Resources*. Springer, 2011.

40. Gibianskii, Leonid I. „The Soviet – Yugoslav Split and the Cominform“. *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*, edited by Leonid I. Gibianskii, Norman Naimark, Westview Press, 1997, 291–312.
41. Gibianskii, Leonid I. „The Soviet–Yugoslav Conflict and the Soviet Bloc“. *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943–1953*, edited by Francesca Gori, Silvio Pons, Macmillan Press LTD, 1996, 222–245.
42. Gligorov, Vladimir. „Pogrešni politički odgovori na privrednu krizu“. *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 377–407.
43. Goldman, Marshall I. *Petrostate: Putin, Power, and the New Russia*. Oxford University Press, 2008.
44. Grdešić, Marko and Žitko, Mislav. *Socialist Economics in Yugoslavia: A Critical History*. New York: Routledge, Taylor&Francis Group, 2026.
45. Grličkov, Aleksandar. *Ekonomski odnosi između socijalističkih zemalja: Teorija i tendencije prakce u SEV–u*. Beograd: Privredni pregled, 1973.
46. Gulić, Milan i M. Ninković, Momir. „Mješovita jugoslovensko–sovjetska društva slučaj JUSTE“. *Istorija 20. veka*, 1 (2014), 144–163.
47. Gustafson, Thane. *Crisis Amid Plenty: The Politics of Soviet Energy Under Brezhnev and Gorbachev*. Princeton University Press, 1989.
48. Gustafson, Thane. *The Bridge: Natural Gas in a Redivided Europe*. Harvard University Press, 2020.
49. Hanimaki, Jussi M. „Détente in Europe, 1962–1975“. *The Cambridge History of the Cold War: Volume 2, Crises and Detante*, edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge University Press, 2010, 198–218.
50. Hanson, Stephen E. „The Brezhnev Era“. *The Cambridge History of Russia, Vol. 3, The Twentieth Century*, edited by Ronald G. Suny, Cambridge University Press 2006, 292–315.
51. Harrison, Mark. „Economic Growth and Slowdown“. *Brezhnev Reconsidered*, edited by Edwin Bacon, Mark Sandle, Palgrave Macmillan, 2002,
52. Haverlock, Rachel. „The Borders Beneath: On Pipelines and Resource Sovereignty“. *The South Atlantic Quaterly*, Duke University Press, 116, 2 (2017), 408–416.
53. Hill, Zlatko. „Naftna privreda Jugoslavije u svetlu općih kretanja u energetici“. *Nafta – mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 7–8 (1974), 415–424.
54. Hill, Zlatko. „Odrazi promjena u svijetu nafte na energetsku i posebno naftnu privredu Jugoslavije“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 7–8 (1979), 367–381.
55. Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta, 2002.
56. Högselius, Per. *Energy and geopolitics*. Routledge, 2019.
57. Högselius, Per. *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependance*. Palgrave Macmillan, 2013.
58. Horvat, Branko. *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (1): Proizvodnja nafte*. Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1965.
59. Horvat, Branko. *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (2): Prerada nafte*. Beograd: Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, 1966.
60. Horvat, Branko. *Industrija nafte u Jugoslaviji: Razvoj jedne industrije (3): Distribucija*. Zagreb: Ekonomski institut, 1956.
61. Horvat, Branko. *Jugoslovenska privreda 1965–1983: prognoze i kritike*. Ljubljana–Zagreb: Cankareva založba, 1984.

62. Ibrahimpašić, Ifet, Nedeljković, Vlastimir, Rajković, Damir. „Istraživanje i proizvodnja nafte i plina“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXIII, 9 (1982), 483–493.
63. Jovanov, Neca. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*. Beograd: Zapis, 1979.
64. Jovanović, Andrija „Economic Ties between Yugoslavia and the Soviet Union in the First Half of the 1980s: Insights from the Meetings of Milka Planinc and Nikolai Tikhonov“. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 95, 1 (2025), 116–124.
65. Jović, Dejan. *Jugoslavija – Država koja je odumirala: Uspon i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.
66. Kenez, Peter. *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*. Cambridge University Press, 2006.
67. Krempin, Dunja. „Rise of Western Siberia and the Soviet–West German Energy Relationship During the 1970s“. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic, Palgrave MacMillan, 2016, 253–281.
68. Lešić Ante i Bogdanović, Milka. „Prijevoz, skladištenje i manipulacija nafte, derivata i plina“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXI, 6 (1980), 300–303.
69. Lešić Ante i Bogdanović, Milka. „Prijevoz, skladištenje i manipulacija nafte, naftnih derivata i plina u 1982. godini“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXIV, 9 (1983), 527–529.
70. Lešić Ante i Bogdanović, Milka. „Prijevoz, skladištenje i manipulacije nafte, naftnih derivata i plina u 1980. godini“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXII, 6 (1981), 294–296.
71. Lešić, Ante i Pavelić, Marijan. „Jugoslavenski magistralni naftovod – veliki sistem“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 7–8 (1974), 435–441.
72. Lešić, Ante i Prstojević, Božidar. „Transportation and Storage“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXVI, 5 (1975), 265–271
73. Lešić, Ante. „Prvi jugoslovenski magistralni naftovod“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 3 (1974), 141–145.
74. Lippert, Werner D. „Economic Diplomacy and East–West Trade during the Era of Détente Strategy or Obstacle for the West?“. *The Crisis of Détente in Europe, From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*, edited by Leopoldo Nuti, Routledge, 2009, 190–201.
75. Lippert, Werner D. „European Long–Term Investments in Détente The Implications of East–West Economic Cooperation“. *The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*, edited by Oliver Bange, Poul Villaume, CEU Press, 2017, 77–93.
76. Luthi, Lorenz M. „Drifting Apart: Soviet Energy and the Cohesion of the Communist Bloc in the 1970s and 1980s“. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, Palgrave MacMillan, 2016, 371–399.
77. Ljubić, Drago i Lemić, Vladimir. „Progress of drilling for and production of crude oil and natural gas in Yugoslavia“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXII, 6 (1971), 533–541.
78. Mandić, Miro. „Ekonomski aspekti distribucije naftnih derivata u SFRJ“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 9 (1973), 489–501.
79. Mandić, Miro. „Transport naftnih derivata u SFRJ“. *Savetovanje: Razvoj energetike Jugoslavije, Opatija 20. do 22. mart 1980 (Knjiga 2)*, Beograd: Savez energetičara Jugoslavije i Jugoslovenski komitet Svetske konferencije za energiju, 1980, 3–24

80. Marojević, Radmilo i Štark, Egon. „Privredni značaj gasifikacije Jugoslavije u energetskoj politici zemlje“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXV, 7–8 (1974), 426–429.
81. Marojević, Radmilo, Đajić, Nenad i Prstojević, Božidar. „Razvoj gasne privrede i gasovodne mreže u SFRJ“. *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986, 367–373.
82. Mirkov, Kornelije. „The developement of oil industry in Yugoslavia till 1970“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXII, 6 (1971), 507–514.
83. Miršajmer, Džon. *Tragedija politike velikih sila*, Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, Čigoja Štampa, 2017.
84. Nekrasov, Viacheslav. „Decision–Making in the Soviet Energy Sector in Post–Stalinist Times: The Failure of Khrushchev's Economic Modernization Strategy“. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic, Palgrave MacMillan, 2016, 165–199.
85. Ngo, Christian. *Energy – Resources, Technologies and the Environment*. London: The Institution of Engineering and Technology, 2010.
86. Ninković, Momir. „Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu (15. jul – 4. avgust 1963)“. *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik*, urednici Natalija Dimić–Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Beograd: INIS, 2025, 301–324.
87. Nove Alec. *An Economic History of the USSSR 1917–1991*. Penguin Books, 1992.
88. Njolstad, Olav. „The collapse of superpower détente, 1975–1980“. *The Cambridge History of the Cold War: Volume 3, Endings*, edtited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge University Press, 2010, 135–155.
89. Obradović, Marija. *„Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952*. Beograd: INIS, 1995.
90. Painter, David S. „From Linkage to Economic Warfare: Energy, Soviet – American Relations, and the End of the Cold War“. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic, Palgrave MacMillan, 2016, 283–318.
91. Painter, David S. „Oil, resources, and the Cold War, 1945–1962“. *The Cambridge History of the Cold War: Volume 1, Origins*, edtied by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge University Press, 2010, 486–507.
92. Panchamukhi, Vadiraj R. „Complementarity and Economic Cooperation: A Methodological Discussion“. *Foreign Trade Review*, XVIII, 2 (1983), 5–18.
93. Parra, Francisco. *Oil Politics: A Modern History of Petroleum*. London: I.B. Taurus, 2004.
94. Pavelić, Marijan i Čičin–Šain, Ante. „Transport nafte naftovodima“. *Savetovanje: Razvoj energetike Jugoslavije, Opatija 20. do 22. mart 1980 (Knjiga 2)*, Beograd: Savez energetičara Jugoslavije i Jugoslovenski komitet Svetske konferencije za energiju, 1980, 25–71.
95. Pavlović, Rade. „Energetika SFRJ – Stanje i perspektiva razvoja do 2000. godine“. *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986, 81–89.
96. Pavlović, Rade. „Strategija dugoročnog razvoja energetike Jugoslavije: uvodno izlaganje“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXV, 7–8 (1984), 365–371.
97. Pejovski, Mito. „Rezultati i perspektive multilateralne ekonomske saradnje SFRJ i zemalja–članica SEV“. *Сотрудничество СФРЮ–СЭВ: Принципы, актуальные вопросы, перспективы / Saradnja SFRJ–SEV: Principi, aktuelna pitnja, perspektive (Materijali jugoslovenskg naučno–sturčnog i privrednog skupa povodom 20 godina*

saradnje SFRJ–SEV). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Privredna komora Jugoslavije, 1987, 32–45.
98. Pelikan, Jan. „The Yugoslav State visit to the Soviet Union, june 1956“. *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961, zbornik radova*, Beograd: INIS, 2008, 93–117.
99. Perovic, Jeronim and Krempin, Dunja. „The Key is in Our Hands: Soviet Energy Strategy During Detente and the Global Oil Series of the 1970s“. *Historical Social Research – Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4, Special Issue: The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World (2014), 113–144.
100. Perovic, Jeronim. „The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power: A Short History“. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic, Palgrave MacMillan, 2016, 1–43.
101. Petković, Ranko. „Istorijski značaj i političke reperkusije 1948. Istorijsko „Ne“ i Goli otok“. *Jugoslovensko – sovjetski sukob 1948. godine (Zbornik radova sa naučnog skupa)*, urednik Petar Kačavenda, Beograd: ISI, 1999, 13–20.
102. Petkovski, Đorđija i Petkovski, Vladimir. *Svetska energetska kriza i mi – Putevi oporavka: zablude i perspektive*. Beograd: Ekonomika, 1986.
103. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Treća knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
104. Philip Hanson, Philip. *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*. Routledge, 2003.
105. *Plinovodni sistem Slovenije – The Slovene Gas Line Network*. Ljubljana: „Petrol“, 1982.
106. Podunavac, Đuro. *Svetska energetska kriza i njen uticaj na međunarodne odnose i na privredu SFRJ*. Beograd: Programske teme, 1979.
107. Požar, Hrvoje. „O energetici Jugoslavije početkom osamdesetih godina“. *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986, 57–79.
108. Protić, Radmilo i Rajković, Damir. „Prirodni plin u energetici Jugoslavije“. *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986, 359–365.
109. Protić, Radmilo. „Energetska politika i udruženi rad“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIX, 12 (1978), 635–639.
110. Protić, Radmilo. „Potrošnja prirodnog plina u Jugoslaviji i karakteristike razvoja“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIII, 3 (1972), 119–128.
111. Protić, Radmilo. *Nafta i plin u energetskoj potrošnji Jugoslavije*. Zagreb: Poslovno udruženje „Nafta“, 1973.
112. Rafailović, Jelena. „Yugoslav – Italian Foreign Trade Realtions 1919 – 1939 and the Yugoslav Industry: the Import of Textile Products from Italy“. *Balcanica LIII* (2022), 167–184.
113. Rajak, Svetozar. *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliartion, comaradeship, confrontation 1953–1957*. Routledge, 2010.
114. Rajković, Milić P. *Nafta i prirodni gas: istorija, geneza, tržište, hemija, prerada, derivati, primena, tribologija, petrohemija, ekologija*. Novi Sad: Prometej, 2009.
115. *Reconsidering Stagnation in Brezhnev Era: Ideology and Exchange*, edited by Dina Fainberg, Artemy Kalinovsky, Lexington Books, 2016.
116. Rehschuh, Felix. „From Crisis to Plenty: The Soviet „Oil Campaign“ Under Stalin“. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Perovic, Palgrave MacMillan, 2016, 47–77.

117. Robert Service. *A History of Modern Russia: From Tsarism to the Twenty–First Century (Third Edition)*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009.
118. Romano, Angela. „The Main Task of the European Political Cooperation: Fostering Détente in Europe“. *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, Museum Tusculanum Press, 2010, 123–142.
119. Sakwa, Richard. *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*, Routledge, 1999.
120. Sanchez–Sibony, Oscar. *Red Globalization: The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge University Press, 2014.
121. Schattenberg, Susanne. *Brezhnev The Making of a Statesman*. I.B. Tauris, 2022.
122. Sečen, Josip i Aksin, Vladimir. „Razvoj i prespektiva istraživanja i proizvodnja nafte i gasa u Jugoslaviji“. *Jugoslavija u razvoju: Energija i razvoj*, urednik Muris Osmanagić, Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1986, 347–357.
123. Selinić, Slobodan. „Milka Planinc i spoljni dug SFRJ 1982–1983“. *Istorija 20. veka*, 2 (2024), 471–488.
124. Skipka, Kenneth J. and L. Theodore, Luis. *Energy Resources Availability, Management and Environmental Impacts*. CRS Press: Taylor&Francis Group, 2014.
125. Skulić, Miodrag K.*Uzroci sadašnje ekonomske krize u SFRJ*. Beograd: Zapis, 1982.
126. Smil, Vaclav. *Energy – A Beginner's Guide*. Oxford: One World, 2006.
127. Smil, Vaclav. *Energy in World History*. Westview Press, 1994.
128. Šoć, Dejan. „Stanje i koncepcija razvoja plinifikacije u SR Hrvatskoj“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXX, 6 (1979), 283–293.
129. Štark, Egon. „Plinska privreda Jugoslavije“, *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXI, 1 (1970), 25–32.
130. Tomić, Jovan. „Jugoslovenski naftovod jučer–danas–sutra“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXXIV, 12 (1983), 727–733.
131. Toth Ferenc L. and Videla, Maria L. „Energy for Development: A Key to Long–Term Sustainability“. *Energy for Development, Resources, Technologies, Environment*, edtited by Ferenc L. Toth, Springer, 2012, 1–24.
132. Tripković Đoko. „Obnova političkog dijaloga na najvišem nivou između Beograda i Moskve početkom 70–ih godina 20. veka“. *Istorija 20. veka*, 3 (2011), 221–238.
133. Tripković, Đoko. „Iza Gvozdene zavese – Početak i eskalacija sukoba Tito–Staljin prvih meseci 1948“. *Istorija 20. veka*, 1 (1996), 89–100.
134. Tripković, Đoko. „Jugoslovensko–sovjetski odnosi i promena u sovjetskom vrhu 1963–1964“. *Istorija 20. veka*, 1 (2009), 107–122.
135. Tripković, Đoko. „Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967“. *Istorija 20. veka*, 1 (2010), 133–150.
136. Tripković, Đoko. „Uspon ekonomske saradnje između Jugoslavije i SSSR 1971–1980“. *Istorija 20. veka*, 1 (2014), 181–191.
137. Tripković, Đoko. *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*. Beograd: ISI, 2013.
138. Unkovski–Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non–*Alignment. London–New York: I.B. Tauris&Co Ltd, 2016.
139. Vidas, Branka. „Jugoslovensko tržište naftnih derivata“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXII, 10 (1972), 501–508.
140. Vidas, Branka. „Potrošnja prirodnog plina sa stanovišta marketinga i životnog standarda“. *Nafta – Mesečnik Jugoslovenskog komiteta Svetskog kongresa za naftu*, Zagreb, XXIV, 4 (1973), 203–211.

141. Villaume, Poul and Westad, Odd Arne. „Introduction: The Secrets of European Detente“. *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, Museum Tusculanum Press, 2010, 7–18.
142. Vukadinović, Radovan. *Odnosi među evropskim socijalističkim državama: SEV i Varšavski ugovor*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.
143. Wanda Jarzbek, Wanda Jarzbek. „Polish Reactions to the West German Ostpolitik and East–West Détente, 1966–1978“. *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusculanum Press, 2010), 35–56.
144. Wenkel, Christian. „Overcoming the Crisis of Détente, 1979–1983 Coordinating Eastern Policies between Paris, Bonn, and London“. *The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*, edited by Oliver Bange, Poul Villaume, CEU Press, 2017, 235–251.
145. Wiser, Wendell H. *Energy Resources, Occurrence, Production, Conversion, Use*. New York: Springer, 2000.
146. Wysession, Michael E. *The Science of Energy – Resources and Power Explained*. The Great Courses, 2016.
147. Yergin, Daniel. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. New York: Simon&Schuster, 1991.
148. Yergin, Daniel. *The Quest: Energy, Security and the Remaking of the Modern World*. New York: The Penguin Press, 2011.
149. *Zemeljski plin – Nova pridobitev v ekonomskih odnosih med ZSSR in SFR Jugoslavijo: Plinovodni sistemi v Jugoslaviji*. Petrol, INA–Naftaplin, Naftagas RO „GAS“, 1978.
150. Zubok, Vladislav M. *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007.
151. Žarković, Petar. *Marko Nikezić diplomata u središtu Hladnog rata*. Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za društvenu teoriju Beograd, 2024.
152. Žgaljić, Josip. *Nafta na našem tlu: Razvoj naftne industrije*. Zagreb: Privredni Vjesnik, 1984.
153. Živanov, Sava. „Uzroci i posledice sukoba“. *Jugoslovensko – sovjetski sukob 1948. godine (Zbornik radova sa naučnog skupa)*, urednik Petar Kačavenda, Beograd: ISI, 1999, 21–34.
154. Андриянов, Виктор И. и Чирсков, Владимир Г. *Борис Щербина*. Москва: Молодая гвардия, 2009.
155. Байич, В. „Структурные аспекты югославско – советского товарооборота“. *Актуальные вопросы экономического развития СССР и СФРЮ и проблемы сотрудничества (Сборник материалов)*, Москва: Институт экономики мировой социалистической системы, Академия наук СССР, 1985, 166–173.
156. Богдановић, Милош. „Економски аспекти даљег развоја енергетике у нас, у периоду привредне реформе“. *II Симпозијум о енергетици Југославије: Општа енергетска проблематика*, уредник Душан Величковић, Београд: САНУ – Одељење техничких наука, 1970.
157. Богетић, Драган. „Подстицаји и ограничења на путу нормализације југословенско – совјетских односа 1956“. *Токови историје*, 3–4 (2005), 160–181.
158. Вдовин, Александр И. *СССР – Истроия великой державы 1922–1991*. Москва: Проспект, 2018.
159. Гайказов, Михаил Н. *Василий Александрович Динков – гордость газонефтяной державы*. Москва: Недра, 2003.

160. Гиренко, Юрий С. *Советско – югославские отношения (страницы истории)*. Москва: Международные отношения, 1983.
161. Гончаров, С.А. „Газовая промышленность СССР в 1950–х гг. Уроки истории“. *Газовая промышленность*, 10, 744 (2016), 100–104.
162. Гончаров, С.А. „Газовая промышленность СССР в 1960–х гг. Уроки истории“. *Газовая промышленность*, 11, 745 (2016), 106–111.
163. Гончаров, С.А. „Уроки истории. Газовая промышленность СССР в 1940–х годах“. *Газовая промышленность*, 9, 743 (2016), 102–108.
164. Гришин, Виктор В. *Катастрофа От Хрущева до Горбачева*. Москва: Алгоритм, 2010.
165. Гулић, Милан. „Југословенско – совјетска мешовита друштва – Од наде до разочарења“. *Србија и Русија 1814–1914–2014: међународни научни скуп 13–14. октобар 2014*, Београд: Српска академија наука и уметности, Службени гласник, 2016, 307–329.
166. Гулић, Милан. *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*. Београд: ИСИ, 2015.
167. Даниленко, Василий М. *Сотрудничество СФРЮ со странами–членами СЭВ*. Киев: Наукова думка, 1987.
168. Демидова, Е.И, Захаров, А.В. и Ефимова, Е.А. „К истории строительства экспортного газопровода „Уренгой – Помары – Ужгород“. *Научный журнал российского газового общества*, 2 (2016), 69–78.
169. Джафаров, Фаиз К. и Бакиров, Альберт Р. „Об истории нефтегазового дела в России – СССР“. *Горный информационно – аналитический бюллетень (научно – технический журнал) (ГИАБ)*, Отдельный выпуск 4, Электрификация и энергоэффективность (2011), 280–287.
170. Димић, Љубодраг. *Тито и Совјети 1944–1980 (Стаљин, Хрушчов, Брежњев)*. Андрићград–Вишеград: Андрићев институт – Одјељење за историју, 2024.
171. Динков, Василий А. *Нефть СССР (1917–1987 гг.)*. Москва: Недра, 1987.
172. Ђајић, Ненад. *Енергетски извори и постројења*. Београд: Рударско – геолошки факултет, 1992.
173. Ђајић, Ненад. *Енергија за одрживи свет*. Београд: Рударско – геолошки факултет, 2002.
174. Ђукић, Срећко. *Време енергије: више од дипломатије*. Београд: Службени гласник, 2009.
175. Ђукић, Срећко. *Ера руског гаса: гас и глобална безбедност*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016.
176. Ђукић, Срећко. *Руски гас у Европи: Од детанта до Јужног тока*. Београд: Службени гласник, 2011.
177. Животић, Александар. *(Не)Реална очекивања. Југословенско – совјетски војни преговори 1948, Војно – историјски гласник*, 2 (2014), 111–136.
178. Животић, Александар. *Југословенско – совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*. Београд: Архипелаг, ИНИС, 2015.
179. Јовановић, Андрија. „Америчке санкције Совјетском Савезу и изградња гасовода Уренгој – Помари – Ужгород”. *Шемякинские чтения (выпуск 2): Вопросы истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XXI вв*, редактор Александр А. Силкин, Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Јовановича ФФ БУ, Архив Сербской православной церкви; Русский научный институт, 2023, 363–390.
180. Јовановић, Андрија. „Детант и совјетска гасна индустрија”. *Наслеђе Андреја Митровића: Зборник радова са конференције одржане поводом десет година од*

смрти професора Митровића, уредник Немања Радоњић, Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2024, 347–365.
181. Јовановић, Андрија. „Договор века и југословенска предузећа у процесу изградње совјетског гасовода Уренгој – Помари – Ужгород“. *Токови историје*, 2 (2024), 317–336.
182. Јовановић, Мирослав. *Срби и Руси 12–21. век (Историја односа)*. Београд: Службени гласник, 2012.
183. Козлов, Иван Д. *Энергетическое хозяйство стран СЭВ: Проблемы, перспективы*. Москва: Издательство Наука, 1980.
184. Королёва, А.С. и Дружининой, М.А. *Надежный щит отчизны: РВСН на пермской земле*. Санкт–Петербург: Издательство „Маматов“, 2009.
185. Логунов, Евгений В. *Арктикнефтегазстрой: Медвежье, Уренгой, Ямбург – и далее везде…*. Екатеринбург: Изд–во Независимого института истории материальной культуры, 2003.
186. Медведев, Борис И. и Степанова, Елена А. *Страны СЭВ и Югославия: экономическое сотрудничество*. Москва: „Знание“, 1983.
187. Медведев, Рој. *За суд историје – О Стаљину и стаљинизму*. Београд: Службени гласник, 2012.
188. Милованов, В.С. *Советско – югославские экономические отношения*. Москва: Издательство „Наука“, Академия наук СССР, Институт экономики мировой социалистической системы, 1978.
189. Млечин, Леонид М. *Железный Шурик*. Москва: Эксмо Яуза, 2004.
190. Некрасов, В.Л, Стафеев, О.Н. и Хромов, Е.А. *Нефтегазовтый комплекс СССР (вторая половина 1950–их – первая половина 1960–их гг.): экономически и институциональные аспекты развития*. Ханты–Мансийск: Издательский дом „Новости Югры“, 2012.
191. Новосељцев, Борис С. „Совјетско – југословенски односи крајем 60–их и почетком 70–их година 20. века“. *Токови историје*, 1 (2020), 175–195.
192. Овчаренко, Е.В. „Становление и развитие газовой промышленности в России (1913–1975 гг.)“. *Вестник Оренбугского государсвенного университета (ОГУ)*, 4 (2009), 69–73.
193. Пашко В.И. „Новый этап развития сотрудничества СССР и СФРЮ в области энергетики и топливно – сырьевых отраслей“. *Актуальные вопросы экономического развития СССР и СФРЮ и проблемы сотрудничества (Сборник материалов)*, Москва: Институт экономики мировой социалистической системы, Академия наук СССР, 1985, 83–88.
194. Пихоя, Рудольф Г. и Соколов, Андрей К. *История современной России: Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970х – 1991 гг*. Москва: Росспэн, 2008.
195. Пихоя, Рудольф Г. *Советский Союз: История власти 1945–1991*. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000.
196. *Проблемы сотруничества стран СЭВ и СФРЮ в топливно – сыревых отраслях в свете новых тенденций в мировом хозяистве*. Москва: Институт экономики мировой социалистической системы, Академия наук СССР, 1975.
197. Р.Ш. Куваков, Р.Ш. *Очерки истории нефти и газа России*. Оренбург: Оренбургский государственный институт менеджмента, 2007.
198. Ракоњац, Александар. „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе „народне демократије“. *Токови историје*, 1 (2018), 55–79.

199. Ракоњац, Александар. „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“. *Токови историје*, 2 (2016), 151–176.
200. Рафаиловић, Јелена. „Два века индустрије Србије (Two Centuries of Industry in Serbia)“, *О фабрикама и радницима: Индустријско наслеђе Србије (On Factories and Workers: Industrial Heritage of Serbia*), Београд: Музеј науке и технике, Музеј Југославије, 2021/2022, 18–44.
201. Рафаиловић, Јелена. *Развој индустрије на Балкану: Текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској 1919–1929*. Београд: ИНИС, 2018.
202. Селинић, Слободан. „„Свако своје девизе чува“: Унутрашњи аспекти спољног дуга СФРЈ 1980–1983“. *Токови капитала у Југославији 1918–1991*, уредник Весна Алексић, Јелена Рафаиловић, Београд: ИНИС, 2023, 235–276.
203. Селинић, Слободан. „Западни кредити Југославији 1980. године: На путу без повратка“. *Токови историје*, 1 (2024), 225–254.
204. Селинић, Слободан. *Југославија и Запад 1980–1983: Спољни дуг и унутрашња криза*. Београд: ИНИС, 2024.
205. Селинић, Слободан. *Србија 1980–1986: Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: ИНИС, 2021.
206. Семанов, Сергей Н. *Дорогой Леонид Ильич*. Москва: Алгоритм, 2007.
207. Тимофеев, Алексей Ю. „Последние годы русской эмиграции в Югославии 1941–1954 гг. – исторический опыт“, *Шемякинские чтения (выпуск 2): Вопросы истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XXI вв*, редактор Александр А. Силкин, Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Јовановича ФФ БУ, Архив Сербской православной церкви; Русский научный институт, 2023, 278–300.
208. Тимофејев, Алексеј. „Руси у ФНРЈ 1948–1954: трансформација емиграције у прогоњену мањину“. *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2022), 47–67.
209. Тимофејев, Алексеј. „Совјетска интервенција у Авганистану у почетној фази рата са гледишта југословенске војне науке”. *Војноисторијски гласник*, 2 (2022), 156–178.
210. Трипковић, Ђоко. „Побољшање југословенско – совјетских односа 1961–1962“. *Токови историје*, 3–4 (2008), 76–97.
211. Цареградская, Л.В. *Западная Сибирь: история поиска 1975–1995 годы (часть первая)*. Екатеринбург: Баско, 2009.
212. Чернышев, Владимир В. „Внешнеэкономические связи СССР и советско – югославские торгово – экономические отношения“. *Актуальные вопросы экономического развития СССР и СФРЮ и проблемы сотрудничества (Сборник материалов)*, Москва: Институт экономики мировой социалистической системы, Академия наук СССР, 1985, 110–122.
213. Чернышев, Владимир В. *Внешне–экономические связи СФРЮ на современном этапе*. Москва: Наука, 1980.
214. Чешко, Владимир Н, Трофимова, Татьяна Л. и Нагаев, Василий Г. *Алексей Кортунов. Соратники. Ученики*. Москва: Союз Дизайн, 2017.
215. Чешко, Владимир Н. и Нагаев, Василий Г. *Самая длинная труба. Газопровод Уренгой – Помары – Ужгород. Как это было*. Москва: Союз–Дизайн, 2023.
216. Чирсков, Владимир Г. *Бесценный капитал Миннефтегазстроя СССР (книга I)*. Москва: Возрождение, 2017.
217. Чирсков, Владимир Г. и Нагаев, Василий Г. *Слово о Борисе Щербине – 100 лет со дня рождения*. Москва: Возрождение, 2019.
218. Чирсков, Владимир Г. *Нефтегазстрой. История и современность*. Москва: Издательский дом „Регион–пресс Книга“, 2012.

219. *Экономические и научно – технические связи СССР с СФРЮ, Аннотированный библиографический указатель*. Москва: Всесоюзная государственная Ордена трудового красного знамени Библиотека иностранной литературы, 1986.

Дисертације

1. Нинковић, Момир Ј. *Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2023.

8. БИОГРАФИЈА

Андрија Р. Јовановић рођен је 1996. године у Крушевцу. Основне студије завршио је 2019. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, са просечном оценом 9.48. На истом Одељењу, при Катедри за општу савремену историју, 2020. године завршио је мастер студије, са просечном оценом 10.00, одбранивши мастер рад под насловом „Културна сарадња Совјетског Савеза и Југославије у периоду нормализације односа (1953–1959)“, под менторством проф. др Алексеја Тимофејева. Докторске академске студије уписао је 2020. године, такође на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, под менторством проф. др Алексеја Тимофејева.

Од јуна 2022. до јуна 2025. године као стипендиста Министарства науке и технолошког развоја ангажован је у рад на Институту за европске студије. На истом институту јуна 2023. године стекао је звање истраживач–приправник. Тренутно је запослен на Институту за европске студије у звању истраживач–сарадник. Током августа 2022. године ангажован је на Семинару за историју, Истраживачког центра „Петница“, као сарадник–предавач, а током априла 2025. године боравио је на Московском државном институту међународних односа (МГИМО) у својству иностраног приправника. Његова истраживачка интересовања усмерена су на историју југословенско – совјетских односа, са посебним акцентом на економску, односно енергетску сарадњу, енергетску политику Совјетског Савеза и Југославије, хладноратовску историју и историју међународних односа.

Аутор је десет научних радова објављених у домаћим и међународним часописима и зборницима и учесник осам домаћих и међународних научних скупова. Добитник је награде „Радмила Милентијевић“ за најбољи мастер рад из области руско – српских (совјетско – југословенских) односа, 2021. године. Говори руски и енглески језик.

Образац 5.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Андрија Јовановић**

Број индекса **5I20/0002**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Совјетско – југословенски односи у области енергетике: 1970 – 1985: случај нафте и гаса

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Андрија Јовановић**

Број индекса **5I20/0002**

Студијски програм **Историја**

Наслов рада **Совјетско – југословенски односи у области енергетике: 1970 – 1985: случај нафте и гаса**

Ментор **проф. др Алексеј Тимофејев**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Образац 7.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Совјетско – југословенски односи у области енергетике: 1970 – 1985: случај нафте и гаса

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY–NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY–NC–ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY–NC–SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY–ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY–SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

1. **Ауторство**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.